नवभारत ग्रंथमाला

८

कालिदास

नवभारत ग्रंथमालेचीं

लवकरच प्रसिद्ध होणारीं पुस्तकें

सापेक्षतादर्शन
लेखक, श्री. ओ. गो. भालेराव

विख्यात वास्तवशास्त्रज्ञ आइनस्टाइन याच्या सापेक्षतावादाचे (Theory of Relativity) सुबोध रीतीने केलेले विवरण. अखिल विश्वाविषयीच्या आपल्या विचारसरणीत विलक्षण क्रांति घडवून आणणाऱ्या ह्या सिद्धान्तावर आजवर ३७७५ पुस्तकें जगातील भाषात लिहिली गेलीं आहेत ! परंतु मराठीत हा प्रयत्न जवळ जवळ अपूर्वच आहे

प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धति
लेखक, डॉ. अनंत सदाशिव आळतेकर

वैदिक कालापासून इ स. १२०० पर्यंतच्या प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धतीचे वर्णन व विवेचन ह्या ग्रथात आले आहे ह्या ग्रथाचा विशेष हा की शिक्षणविषयक बाबतीबद्दल शास्त्रकाराचे व स्मृतिकाराचे नियम काय आहेत एवढ्याचाच विचार न करिता, ते नियम प्रत्यक्ष आचरणामध्ये किती येत याचीही छाननी समयातीत ऐतिहासिक पुराव्याच्या आधारे यात करण्यात आली आहे हा सशोधनात्मक परंतु अतिशय मनोरजक ग्रथ मराठीत केवळ अद्वितीय असा होणार आहे.

आधुनिक मराठी कविता
लेखक, श्री. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर

मराठी वाङ्मयाचा विवेचक व सोपपत्तिक इतिहास 'माले' मधून प्रसिद्ध करण्याची जी योजना केली आहे तिच्यापैकी हा एक ग्रथ असून तो श्री. माडखोलकराच्या लेखणीतून उतरला आहे, यापेक्षा त्याचे अधिक वर्णन करण्याचे कारणच नाही. अत्यत कुतूहलजनक विषय व तज्ञ आणि विख्यात लेखक यांचा सुंदर सयोग प्रस्तुत ग्रथाच्या बाबतीत जमून आला आहे.

कालिदास

लेखक

वासुदेव विष्णु मिराशी, एम्. ए.

संस्कृत भाषेचे अध्यापक,

मॉरिस कॉलेज, नागपूर.

किंमत पांच रुपये

सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड

शके १८५६] नागपूर [इ. स. १९३४

मुद्रक—पांडुरंग नारायण वनहट्टी, बी. एस्सी.,
व्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर.

प्रकाशक—वेंकटेश शामराव वलकुंदी, बी. ए., एल्एल्. बी.,
म्यानेजिंग डायरेक्टर, सुविचार प्रकाशन मंडळ लि.,
धनतोली, नागपूर.

प्रारंभीं

पाच सहा वर्षांपूर्वी नागपूरच्या 'महाराष्ट्र' वर्तमानपत्रात मी कालिदासावर सहा लेख लिहिले ते वाचकाना फार आवडल्यामुळें माझ्या काही सन्मान्य मित्रानी कालिदासाचे चरित्र लिहिण्याविषयी मला आग्रह केला. पण इतर व्यवसायामुळें हें काम मागे पडले पुढे माझे मित्र प्रो श्री. ना बनहट्टी यानी 'नवभारत ग्रथमाले'ची कल्पना काढली त्यावेळीं त्यानी माझ्या नावावर कालिदास हा विषय घातला तथापि माझ्या समतीशिवाय तो त्यानी जाहीरही केला नसता, तर आज हे पुस्तक प्रकाशित होण्याचा योग आला असता असे मला वाटत नाही. तेव्हा या बऱ्यावाईट पुस्तकाचे बरेचसे श्रेय अथवा जबाबदारी प्रो बनहट्टी याची आहे.

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याचा कालिदासावरील मार्मिक निबंध प्रसिद्ध झाल्यास आज साठावर वर्षे झालीं या दीर्घ कालात युरोपीय व इतर हिंदी भाषातल्याप्रमाणे मराठीतही बरच कालिदासविषयक सशोधन झाले आहे तथापि कालिदासविषयक विविध प्रश्नाचा सर्व बाजूनी विचार करून लिहिलेल्या ग्रथाची केवळ मराठींतच नव्हे तर माझ्या माहिती-प्रमाणे इंग्लिश भाषेंतही उणीव आहे. मराठीतील ही उणीव शक्य तो भरून काढावी या हेतूने हा प्रयत्न केला आहे

कालिदासविषयक वादग्रस्त प्रश्नाचा ऊहापोह अनेक विद्वानानी केला आहे तथापि त्यापैकी बहुतेक प्रश्न अद्यापि अनिर्णीत आहेत. म्हणून प्रस्तुत पुस्तकात या प्रश्नाविषयी केवळ स्वत चे मत न देता, आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या प्रमुख मताचाही उपन्यास व परीक्षण केले आहे त्यामुळें वाचकास आपले मत बनविण्यास मदत होईल असे वाटतें सस्कृतज्ञ वाचकास प्रस्तुत पुस्तकातील हा भाग मनोरजक व महत्वाचा वाटेल अशी आशा आहे. इतर वाचकासही तो सुलभतेने ग्रहण करता यावा म्हणून या पुस्तकातील कालिदासकालीन परिस्थिति, त्याची काव्यें व

नाटके याविषयींची प्रकरणे सविस्तर लिहिली आहेत. तीं प्रथम वाचली असता इतर भाग समजण्यास अडचण पडणार नाही असे वाटते प्रस्तुत पुस्तकात उद्धृत केलेल्या संस्कृत श्लोकांचे बहुतेक ठिकाणी मराठी भाषांतर दिले आहे प्रत्येक ठिकाणी तसे करणे विस्तारभयास्तव शक्य नव्हते. तथापि अशा ठिकाणीही त्याचा सारांश किंवा मथितार्थ दिला असल्यामुळे संस्कृतानभिज्ञ वाचकासही एकदर विवेचन समजण्यास अडचण पडणार नाही अशी आशा आहे

प्रस्तुत पुस्तकात मला उपलब्ध असलेल्या सर्व कालिदासविषयक ग्रंथाचा व लेखाचा मी उपयोग केला आहे व बहुतेक ठिकाणीं पूर्वगामी संशोधकाच्या ऋणाचा निर्देश केला आहे जिज्ञासु वाचकास परीक्षणाची सत्यासत्यता स्वत पडताळून पाहता यावी म्हणून बहुतेक महत्त्वाच्या ठिकाणी संदर्भ दिले आहेत. या पुस्तकात इतर संशोधकाच्या मताचा केवळ अनुवाद नसून बहुश्रुत वाचकास त्यातील प्रत्येक प्रकरणात नवीन संशोधन, माहिती व विचार आढळतील असा मला भरवसा आहे शेवटीं ज्या थोर कवीच्या रम्य ग्रंथानी विद्यार्थिदशेपासून माझ्या मनावर मोहिनी घातली त्याच्या चरित्राचे व ग्रंथाचे मला पटलें ते सत्य स्वरूप मराठी वाचकापुढें मांडून मला आज अंशत त्याचा उतराई होता येत आहे यावद्दल अत्यानंद होत आहे.

हें पुस्तक लिहितांना ज्याच्या ग्रंथाचा व लेखाचा मी उपयोग केला आहे त्या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी आहे. या ठिकाणीं श्रीयुत के ल. ओगले यांच्या कालिदासविषयक मार्मिक लेखांचा प्रमुख्याने उल्लेख केला पाहिजे आठव्या प्रकरणातील राजकारण व शिक्षण या विषयावरच्या कालिदासीय विचाराचें विवेचन करताना मला त्याच्या लेखाची मदत झाली आहे 'नवभारत ग्रंथमाले'चे संपादक प्रो श्री. ना. बनहट्टी यानी पुस्तक छापले जात असतां अनेक उपयुक्त सूचना केल्या याबद्दल त्यांचेही आभार मानतो.

नागपूर
१५ मार्च १९३४.

वा. वि. मिराशी.

माझे पितृतुल्य वडील बंधु

ती. सीताराम विष्णु मिराशी

यांस

प्रेमादरपूर्वक अर्पण

अनुक्रमणिका

का लि दा स

प्रकरण पहिलें

कालनिर्णय

ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीताः शकारातिना ।

अभिनन्दकृत रामचरित.

आपले संस्कृत वाङ्मय अनेक विषयांत अत्यंत समृद्ध आहे. धर्म, तत्त्वज्ञान, व्याकरणादि शास्त्रें, काव्यें, नाटकें इत्यादि विविध विषयांवरचे शेंकडो ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत व कित्येक हस्तलिखितावस्थेंत प्रकाशनाची वाट पाहत आहेत. शिवाय अनेक कारणांनी काळाच्या उदरांत जे गडप झाले त्यांची तर गणनाच करता येणें शक्य नाहीं. आज हजारों वर्षें शेंकडो ग्रंथकारांनी आपलें बुद्धिवैभव खर्च करून या ग्रंथसंपत्तींत भर टाकली आहे. पण अशा या विशाल ग्रंथभांडारांत ऐतिहासिक ग्रंथांची मात्र अत्यंत उणीव आहे. नाहीं म्हणावयास कल्हणाची 'राजतरंगिणी', बाणाचें 'हर्षचरित', राजशेखराची 'विद्धशालभञ्जिका', पद्मगुप्ताचें 'नवसाहसांकचरित', बिल्हणाचें 'विक्रमांकदेवचरित' असे हाताच्या बोटांवर मोजतां येण्यासारखे कांहीं ग्रंथ आहेत. यांपैकीं बहुतेक ग्रंथांत खऱ्या ऐतिहासिक कथानकाला असंभाव्य व अद्भुत गोष्टींची इतकी मुरड दिलेली आढळते व कविकल्पनेच्या इतक्या भराऱ्या मारलेल्या दिसतात कीं त्यांतून ऐतिहासिक भाग हुडकून काढणें कठीण होतें. प्राचीन काळच्या अशोक, विक्रमादित्य, समुद्रगुप्त, चंद्रगुप्त, भोज इत्यादि चक्रवर्ती नृपतींच्या कुलाविषयीं, त्यांच्या कारकीर्दींतील प्रमुख गोष्टींविषयीं, त्यांच्या स्वभावा-

विषयी जर आपले इतके अज्ञान तर त्याच्या आश्रयाने राहणाऱ्या ग्रथकाराविषयी बोलावयासच नको आता भवभूति, बाण, राजशेखर, बिल्हण असे काही संस्कृत ग्रथकार आहेत की ज्यानी आपल्या ग्रथात स्वत चे कुल, विद्वत्ता, राजाश्रय इत्यादि गोष्टीविषयी अल्पस्वल्प माहिती दिली आहे ती आधुनिक वाचकाचे समाधान करण्यापुरती नसली तरी इतर कवीच्या मानाने बरीच आहे यात शका नाही या कवीनी अहमन्यतेचा दोष पतकरूनही जर ही माहिती ग्रथनिविष्ट केली नसती तर इतर ग्रथकाराप्रमाणे त्याच्याही बाबतीत विद्वानात त्याच्या कालाविषयी रण माजून राहिली असती कारण त्याच्या समकालीनानी त्याच्या हयातीत किंवा निधनानतर त्याची किनीही प्रशसा केली असली, तरी त्यापैकी एकाल्याही त्याची चरित्रे लिहून ठेवण्याची बुद्धि झाली नसती, यात सशय नाही.

खुद्द कालिदासाचीच गोष्ट घ्याना सर्व प्राचीन व अर्वाचीन, एतद्देशीय व परदेशीय विद्वानानी त्याची मुक्तकठाने प्रशसा करून संस्कृत कवीमध्ये त्याला अग्रपूजेचा मान दिला आहे व तन्निदर्शक कविकुलगुरु ही पदवी अर्पण केली आहे, इतकेच नव्हे तर अखिल जगाच्या साहित्यसम्राटाच्या मालिकेत त्याचे नाव गोवले आहे अशा या कविश्रेष्ठाचे कुल, चरित्र, विद्वत्ता, स्वभाव इत्यादिकाविषयी विश्वसनीय अशी कितीशी माहिती आपणास प्राचीन वाङमयात सापडेल? स्वत अत्यत विनयशील असल्याने त्याने आपल्या नाटकात प्राचीन पद्धतीस अनुसरून स्वत चा केवळ नामनिर्देश केला आहे व तोही आपल्या काव्यात गाळला आहे त्याची निरपेक्षता इतकी की ज्या उदार नृपतीचा त्याला आश्रय होता त्यावर द्रव्याच्या लालचीने त्याने केलेली एकही प्रशस्ति आढळत नाही, इतकेच नव्हे तर काही अप्रत्यक्ष उल्लेख वगळल्यास आपल्या काव्यामध्ये स्वत च्या प्रमाणे त्याच्याही नामाचा निर्देश त्याने केलेला नाही महनीय विभूतीची, जगज्जेत्या सम्राटाची व श्रेष्ठ ग्रथकाराची चरित्रे लिहिण्याची चाल आपणामध्ये नसल्यामुळे त्याच्या कालानतर लौकरच त्याच्या चरित्राविषयीची विश्वसनीय माहिती लुप्त झाली व तिची जागा भाकड दतकथानी बळकाविली. अशा अनेक दतकथा प्राचीन काळच्या विद्वानात प्रचलित होत्या व त्यापैकी बऱ्याच बल्लाळकवीच्या 'भोजप्रबध' या इतर दृष्टीने रमणीय व

रसाळ पण ऐतिहासिक दृष्ट्या कचाळ ग्रथात एकत्रित केल्या आहेत. हा ग्रथ इ स. च्या सोळाव्या शतकात म्हणजे कालिदासानतर शेकडो वर्षांनी लिहिला गेल्यामुळे त्याला ऐतिहासिक महत्त्व काडीचेही नाही परपरागत प्राचीन ऐतिहासिक गोष्टी या ग्रथात कवीने गोळा केल्या असे मानावे तर तेही समर्थनीय दिसत नाही कारण, या ग्रथात कालिदासाला भवभूति, भारवि, दण्डी इत्यादि कवींचा समकालीन म्हणून वर्णिले आहे पण या ग्रथकाराच्या ग्रथातील व इतर बलवत्तर प्रमाणावरून त कालिदासानतर अनेक वर्षांनी निरनिराळ्या काळी होऊन गेले असे विद्वानानी सिद्ध केले आहे. शिवाय या सर्वांचा आश्रयदाता म्हणून वर्णिलेला जो प्रसिद्ध धारा-नरेश भोज तो त्या सर्वांनतर कित्येक शतकानी म्हणजे इ स च्या अकराव्या शतकात होऊन गेला असे खुद्द त्याच्या ताम्रपटावरून सिद्ध झाले आहे तेव्हा यावरून कालिदासादि कवींच्या चरित्राकरिता हा ग्रथ निव्वळ निरुपयोगी आहे हें दिसून येईल

परपरागत विश्वसनीय माहितीच्या अभावी कालिदासाचे जन्मस्थान, काल व चरित्र याविषयी अनेकानी अनेकविध तर्क केले आहेत या सर्वांत त्याच्या कालाचा प्रश्न अत्यत महत्त्वाचा व इतर सर्व प्रश्नाच्या विवेचनाला मूलभूत असल्याने त्याचा या प्रकरणात विचार करू

कालिदासाच्या कालाच्या दोन स्पष्ट मर्यादा सर्व विद्वानानी मान्य केल्या आहेत. कालिदासाने आपल्या 'मालविकाग्निमित्र' नाटकाचे सविधानक शुगवशातील राजा अग्निमित्र याच्या चरित्रातून घेतलें आहे. हा अग्निमित्र मौर्य वशाचा उच्छेद करून मगध साम्राज्य बळकावणाऱ्या सेनापति पुष्यमित्राचा मुलगा याचा काल इ स पूर्व सुमारे १५० हा विद्वानानी निश्चित केला आहे तेव्हा इ स १५०च्या पलीकडे कालि-दासाचा काल नेता येत नाही ही झाली त्याच्या कालाची पलीकडील मर्यादा. यानतर कालिदासाचा स्पष्ट नावाने उल्लेख प्रथम उत्तरेतील कनोजच्या हर्ष (इ स ६०६–६४७) नामक सम्राटाचा आश्रित जो प्रसिद्ध सस्कृत कवि बाणभट्ट, त्याच्या 'हर्षचरिता'च्या प्रस्तावनेंत व दक्षि-णेतील बादामी नामक पूर्वचालुक्याच्या राजधानीपासून ईशान्येस १५ मैलावर असलेल्या 'ऐहोळे' (कानडी 'अय्यावाळे') या गावी जुन्या जैनमदि-

रांत एका शिलाखंडावर कोरलेल्या इ. स. ६३४च्या रविकीर्ति या जैन कवीच्या प्रशस्तीत आढळतो हे दोन्ही उल्लेख इ स. च्या सातव्या शतकातील आहेत. याच्या अलीकडे कालिदासाचा काल ओढता येत नाही. या दोन मर्यादांत कालिदासाच्या कालाविषयीं पुढील मतें प्रतिपादिलेली आढळतात—१. इ स पूर्वी पहिलें शतक (रा. चिंतामणराव वैद्य); २ इ स. च्या चौथ्या शतकाचा उत्तरार्ध (डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर आदिकरून बरेच हिंदी व बहुतेक युरोपीय विद्वान), ३ इ स. चे पाचवें शतक (प्रो पाठक); ४. इ स. चे सहावें शतक (प्रो मॅक्समुल्लर, म. म हरप्रसाद शास्त्री). आता हीं मतें ज्या प्रमाणावर अधिष्ठित झालीं आहेत त्यांची सत्यासत्यता उपलब्ध असलेल्या पुराव्याच्या कसोटीवर पाहून ठरवूं

१. इसवीसनापूर्वी पहिलें शतक

(१) कालिदास शककर्त्या विक्रमादित्याच्या दरबारी राजकवि म्हणून होता अशी प्राचीन पंडितांची परंपरागत समजूत आहे कालिदासानेंही आपल्या 'विक्रमोर्वशीय' या नाटकाच्या नावांत व त्याच नाटकातील पात्राच्या संभाषणांत दोन ठिकाणीं * विक्रम या शब्दाचा सहेतुक उपयोग केलेला दिसतो तेव्हा शेक्सपीयरने आपल्या नाटकात इंग्लंडाच्या जेम्स् राजाचा जसा उल्लेख केला आहे तसाच कालिदासानेंही आपल्या आश्रयदात्याचा श्लेषद्वारा गर्भित उल्लेख केला असावा असे दिसते. व त्यावरून तो एखाद्या विक्रमादित्याच्या दरबारी असावा असें अनुमान होतें हा विक्रमादित्य सध्या चालू असलेल्या विक्रमसंवताचा संस्थापक अशी प्रचलित समजूत आहे हा विक्रमसंवत् इ स पूर्वी ५७व्या वर्षी सुरू झाला तेव्हा कालिदासही इ स. पूर्वी पहिल्या शतकात होऊन गेला, असे प्राचीन परंपराभिमानी मानतात. हेंच मत रा. चिंतामणराव वैद्य, प्रो. र. ना आपटे, प्रो शारदारंजन रे, अलाहाबाद विश्वविद्यालयांतील संस्कृतचे प्रोफेसर चट्टोपाध्याय यांनी विविध प्रमाणे पुढे मांडून स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यातील मुख्य प्रमाणांचा पुढे थोडक्यांत विचार करू. पण या

*दिष्ट्या महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान्। विक्रमोर्वशीय अ १. अनुत्सेक' खलु विक्रमालङ्कार । विक्रमोर्वशीय अ. १.

मतावर पहिला मुख्य आक्षेप हा की ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात विक्रमादित्य नावाचा राजा होऊन गेला याला निश्चित प्रमाण सापडत नाही. या राजाच्या पूर्वीच्या अशोकादि भारतवर्षीय राजांचे शिलालेख सापडतात पण या विक्रमादित्याचा एकही लेख अद्यापि उजेडात आला नाही संस्कृत व प्राकृत वाङमयात विक्रमादित्याचे वर्णनिर् उल्लेख आढळतात हे खरे उदाहरणार्थ, हालाच्या प्राकृत 'सतसई'मध्ये विक्रमादित्याच्या दातृत्वाचा, कथासरित्सागर व बृहत्कथामञ्जरीमध्ये त्याच्या भूतवेतालादिकावर मिळविलेल्या विजयाचा व जैनांच्या कालकाचार्य कथानकामध्ये त्याने केलेल्या शकाच्या पराभवाचा उल्लेख आहे पण हे सर्व ग्रथ ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकानतर कित्येक शतकानी झालेले आहेत, त्यामुळे त्यातील वर्णनावर किती विश्वास ठेवावा हा प्रश्न आहे दुसरे असे की विद्वानांनी त्या काळच्या इतिहासाची जी सगति लाविली आहे तीत या विक्रमादित्याला कोठेही निश्चित स्थान लाभत नाही ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात शकानी हिंदुस्थानावर स्वारी करून काठेवाड, माळवा, महाराष्ट्र, कोकण इत्यादि प्रांत आपल्या अमलाखाली आणले होते यात सशय नाही, कारण त्याचा एक क्षत्रप नहपान व त्याचा जावई ऋषभदत्त (प्राकृत 'उषवदात') याचे लेख नाशिक कार्ले वगैरे ठिकाणी सापडले आहेत, त्यात त्या प्रकारचे वर्णन आहे पण या नहपानाचा पराभव करून ज्याने शकास या प्रांतातून पिटाळून लावले त्या गौतमीपुत्र सातकर्णीने विक्रमादित्य ही पदवी धारण केल्याचे त्याच्या कोरीव लेखावरून दिसत नाही तसेच एखादा सवत् स्वत च्या नावाने सुरू केल्याचेही दिसत नाही शिवाय ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात होऊन गेलेल्या एका विक्रमादित्याने हा सवत् चालू केला असता तर त्याच्याशी त्याचे नाव लौकरच सलग्न व्हावयास पाहिजे होते पण वस्तुस्थिति अशी आहे की इ स च्या ९व्या शतकात 'विक्रमकाल' या सामासिक शब्दाचा उपयोग 'एक विशिष्ट शक' या अर्थी प्रथमच केलेला आढळतो व या ठिकाणीही विक्रमपदाने 'विक्रमादित्य' हा अर्थ विवक्षित आहे काय याबद्दल शका आहे विक्रम स १०५०मध्ये लिहिलेल्या अमितगतीच्या 'सुभाषितरत्नसदोह'त प्रथम शकाच्या नावातील 'विक्रम' हा शब्द विक्रमादित्य नृप या अर्थी निःसदिग्ध रीतीने योजिलेला आढळतो प्रो कीलहॉर्न

यानें या शकाच्या अनेक मितींचें निरीक्षण करून असें अनुमान काढलें आहे की हा शक कोणी विक्रमादित्यानें सुरू केला नसून त्याशीं त्याचें नांव हळू हळू संलग्न होत गेलेलें दिसतें. याचें कारण असें की जसा शालिवाहन शकाचा प्रथमपासून चैत्रांत आरंभ होत असे तसाच विक्रमसंवताचा कार्तिकांत म्हणजे शरदृतूंत होत असे. या ऋतूंत राजेलोक लढाईस जात म्हणून त्या ऋतूला विक्रमकाल असें हर्षचरितादि अनेक संस्कृत ग्रंथांत म्हटलें आहे. शरद् ऋतूंत आरंभ होणें हें विक्रमसंवताचें वैशिष्ट्य असल्यानें त्यालाही कवि विक्रमकाल म्हणूं लागले. पुढें या सामासिक शब्दाचा खरा अर्थ स्मरणांतून गेल्यावर लोक त्याचा *'विक्रमादित्यानें चालू केलेला काल किंवा शक' या अर्थी उपयोग करूं लागले व अशा रीतीनें विक्रमादित्याचें* नांव या शकाशीं हळू हळू संलग्न झालें. डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकरांचें मतें हा शक माळव्यांत पुष्कळ वर्षे चालू होता व त्या प्रांतांत (चौथ्या शतकांत) द्वितीय चंद्रगुप्त या विख्यात, पराक्रमी व दानशूर राजानें विक्रमादित्य ही पदवी धारण करून राज्य केलें होतें. पुढें कित्येक शतकांनी या शकाचा आरंभ कोणी व कसा केला याचें लोकांस विस्मरण पडल्यावर (चंद्रगुप्त) विक्रमादित्याच्या नांवाशीं त्याचा संबंध जोडण्यांत आला असावा. वरील दोन उपपत्तींपैकीं कोणतीही स्वीकारली तरी ख्रिस्तीशकाच्या ९व्या शतकापर्यंत विक्रमादित्यानें हा शक चालू केला ही समजूत प्रचलित नव्हती, हें स्पष्ट आहे. शिवाय या शकाचे अगदी पहिले म्हणजे संवत् ४८०, ४९३-५२९, ५८९चे शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांत 'मालवानां गणस्थित्या' *'श्रीमालवगणाम्नाते,' 'मालवगणस्थितिवशात्' असा एखादा शब्दसमुच्चय* योजून या शकाचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून हा शक प्रथम मालवगणानें सुरू केला असावा असें अनुमान होतें. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवरून (५. ३. ११४) प्राचीन काळीं या 'मालव' लोकांचा आयुधजीविसंघ होता, म्हणजे पेढाऱ्याच्या वेळच्या गारद्यांप्रमाणें हे लोक वेतन घेऊन कोणाच्याही बाजूनें लढत असत, असें दिसतें. अलेक्झांडरास हे शूर लढवय्ये पंजाबांत आढळले. पुढें पंजाब सोडून हे हळू हळू दक्षिणेकडे सरकले व सध्याच्या माळवा प्रांताच्या उत्तरेस त्यांनी एक 'गण' म्हणजे प्रजासत्ताक राज्य स्थापलें व आपल्या गणाच्या नांवानें नाणी पाडलीं. अशीं शेंकडो नाणीं राजपुतान्यांत

नगर या गावी सापडलेली इतिहासज्ञास माहीत आहेत. त्यांवरील शिक्क्यांवर ‘मालवाना जय’ किंवा ‘मालवगणस्य जय’ असे शब्द आढळतात, त्यावरून त्यांनी तत्कालीन एखाद्या बलाढ्य शत्रूवर—कदाचित् शकांवर—विजय मिळविला असावा असे डॉ. काशीप्रसाद जयस्वाल यांनी अनुमान केले आहे. आपल्या गणराज्याच्या स्थापनेचे किंवा बलाढ्य शत्रूवर मिळविलेल्या विजयाचे स्मरण राहावे म्हणून त्यांनी हा शक चालू केला असे दिसते. पुढे ते माळव्यात येऊन राहिल्यावर तेथेही लोक त्याचा उपयोग करू लागले. तथापि हा मूळचा मालवगणाचा शक ही जाणीव होती तोपर्यंत म्हणजे इ. स. च्या सहाव्या शतकापर्यंत मालवाचे नाव त्याशी संबद्ध झालेले आढळते यात आश्चर्य नाही.

वरील विवेचनावरून ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात विक्रमादित्य नावाच्या राजाने सध्याचा विक्रमसंवत् सुरू केला ही प्रचलित समजूत निराधार आहे हें वाचकांच्या ध्यानात येईल. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकातील विक्रमाचे अस्तित्व याप्रमाणे संशयित ठरल्यावर कालिदास हाही त्या काळी होऊन जाणे संभवनीय नाही, कारण त्याचा आश्रयदाता कोणी विक्रमादित्य असावा हे त्याच्या ग्रंथांतर्गत उल्लेखांवरून दिसतें असे वर दाखविले आहे. असो. आता या मताच्या सिद्ध्यर्थ जी इतर प्रमाणे पुढे मांडली जातात त्यांपैकी काही महत्त्वाच्या प्रमाणांचे परीक्षण करू—

(२) रघुवंशाच्या सहाव्या सर्गात इंदुमतीस्वयंवराचे वर्णन करताना खालील श्लोक आले आहेत—

> अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य।
> इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥५९॥
> पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
> आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥६०॥

यात पाण्ड्य राजा उरगपुर येथे राज्य करीत होता असे म्हटले आहे. पुढे ६३व्या श्लोकात* ‘या पाण्ड्य राजाशी लग्न करून तू दक्षिण दिशेची सवत हो’ असा सुनंदेने इंदुमतीस उपदेश केला आहे. तसेच सर्ग ४

* रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः।

श्लोक ४९ मध्येंही रघूनें दक्षिणेंत पाड्याचा पराभव केला असें कवीनें वर्णिलें आहे. पुष्कळदां अनवधानानें मोठमोठे कवि सुद्धां ऐतिहासिक काल-विपर्यासाचा (anachronism) दोष करीत असतात व नवकृत स्वकालीन परिस्थिति वर्णीत असतात. काव्यशास्त्रदृष्ट्या हा दोष गणला असला तरी त्याबद्दल संशोधक प्राचीन संस्कृत कवीस धन्यवादच देतात. कारण पुष्कळ वेळां अशा स्थली कवीच्या कालनिर्णयाचें एखादें अचूक गमक सांपडतें. या दृष्टीनें वरील श्लोकाचा विचार करून रा. चिंतामणराव वैद्यांनी कालिदास ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत होऊन गेला असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.* तो असा—वरील श्लोकांत पांड्य राजे दक्षिणेंत बलाढ्य असून 'उरगपुर' येथें राज्य करीत होते असें वर्णिलें आहे. मल्लिनाथ व हेमाद्रि यांनीं उरगपुर म्हणजे नागपुर असें म्हटलें आहे. हें अर्थातच मध्यशतातें नागपूर असणें शक्य नाहीं. कारण तें दक्षिणेंत नाहीं किंवा त्या प्रांतावर पांड्यांचा कधीं अमल होता असेंही दिसत नाहीं. तेव्हां उरगपुर म्हणजे हल्लींचें 'उरैयूर' असावें. प्राकृत व्याकरणाच्या नियमा-प्रमाणें उरगपुर यांतील 'ग' व 'प' या व्यंजनांचा लोप होऊन व मध्यें एक 'य' घुसून उरैयूर हें नांव सिद्ध होणें शक्य आहे. ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकांत करिकाल नामक प्रसिद्ध चोल नृपतीनें पराभव करीपर्यंत पांड्य राजे दक्षिणेंत प्रबल होते. करिकालानें त्यांचा पराभव केल्यावर त्यांनी उरैयूर येथून कावेरीपत्तनम् येथें आपली राजधानी नेली. त्यापूर्वी उरैयूर हीच पां-ड्यांची राजधानी असावी. इ. स. च्या तिसऱ्या शतकांत पांड्य राजे पुनः प्रबळ झाले पण त्यानंतर त्यांची राजधानी उरैयूर नसून मदुरा ही होती. वरील श्लोकांत कालिदासानें स्वकालीन परिस्थिति वर्णिली आहे, असें मानलें तर त्याचा काळ ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकापूर्वी असला पाहिजे, कारण त्या शतकानंतर उरैयूर ही केव्हांही पांड्य नृपतींची राजधानी नव्हती.

वरील प्रमाण परीक्षणाच्या कसोटीस उतरत नाहीं. उरगपुर पासून उरैयूर हें नांव सिद्ध होणें अशक्य नाहीं हें खरें. पण यांत गोम ही की, उरैयूर ही कधींकाळीं पांड्यांची राजधानी होती याला इति-हासाचा अगर दंतकथांचाही पुरावा नाहीं. याच्या उलट, मदुरा हीच

*Annals of the Bhandarkar Institute, Vol. II, p. 63

आदी प्राचीन काळापासून पाड्याची राजधानी होती, असे व्हिन्सेंट स्मिथ प्रभृति इतिहासकार म्हणतात मदुरा या गावाचे तामिळ नाव 'अळवाय' आहे व त्याचा अर्थ नाग असाच आहे पण उरगपुर याने मदुरा ही कवीस विवक्षित आहे असे मानले तर हे प्रमाण 'ख्रिस्तपूर्व पहिले शतक' या पक्षाप्रमाणे 'ख्रिस्तोत्तर चवथे किंवा पाचवे शतक' या पक्षालाही साधक होईल कारण ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकापासून सातव्या शतकात पल्लवनृपति सिंहविष्णु याने पराभव करीपर्यंत पाण्ड्यनृप दक्षिणेत प्रबल होते व त्यांची राजधानी मदुराच होती हे प्रसिद्धच आहे. तेव्हा वरील प्रमाण निर्णायक होऊ शकत नाही

(३) मालविकाग्निमित्रातील अनावश्यक उल्लेख—कै० प्रो० शिवरामपंत परांजपे यांनी 'मेघदूतावरून कालिदासाविषयी' (साहित्यसंग्रह, भाग १ पृ० ८८) या आपल्या सरस निबंधात असे म्हटले आहे की, 'मालविकाग्निमित्र' नाटकात इरावती व धारिणी दोन उपनायिका घालणे, धारिणीचा भाऊ वीरसेन हा जातीने कमी दर्जाचा होता हे कथानकाला जरूर नसलेले विधान करणे, नाटकाच्या पाचव्या अंकात पुष्यमित्राने आपल्या पत्रात 'विगतरोषचेतसा' म्हणजे 'राग टाकून' ये असे जें अग्निमित्राला लिहिले आहे त्यातील रागाचे कारण न सांगणे, इत्यादि अनावश्यक गोष्टींवरून कालिदासाला शुंगकालीन बारीक सारीक गोष्टींची माहिती होती, म्हणून तो अग्निमित्राच्या किंवा त्याच्या जवळच्या काळात होऊन गेला असावा असाच तऱ्हेचे मत प्रो चट्टोपाध्याय यानीही प्रकट केले आहे व त्यावरून शुंगाच्या कथा लोकांच्या स्मरणातून जाण्यापूर्वी म्हणजे अग्निमित्राच्या काळापासून एका शतकाच्या आत अथवा ख्रिस्तपूर्व ५७ च्या सुमारास कालिदास होऊन गेला असावा असे मानले आहे

त्याच उल्लेखावरून विद्वान संशोधक निरनिराळी अनुमानें कशी काढू शकतात याचे हें उत्तम उदाहरण आहे कारण कालिदास हा गुप्तकालात (ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकात) होऊन गेला असे मानणाऱ्या दुसऱ्या एका महाराष्ट्रीय संशोधकाने साडेपाचशें वर्षांनंतर कवीला अशा बारीक ऐतिहासिक गोष्टींचे ज्ञान असणें शक्य नाही असें गृहीत धरून वर उल्लेखिलेली पात्रें व प्रसंग या नाटकात घालण्यात व

अशी विधानें करण्यात कालिदासाचा उद्देश निराळाच होता असे दाखवि-ण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांनी केलेली कारणमीमांसा येणेप्रमाणे —– "कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्रा'त तत्कालीन समाजावर टीका करून टाळ्या मिळविण्याचा हेतु मुळीच लपत नाही एखाद्या राणीला दारू पिऊन झिंगलेली अशी रंगभूमीवर आणणे, राणीच्या भावाचा अकरमासे-पणा चव्हाट्यावर आणणे इत्यादि गोष्टी नाटकात आणण्यास कवीस बरेच धारिष्ट पाहिजे हे उघड आहे........(म्हणून) कवीला आपले नाटक प्राचीन काल दाखविणारे आहे असे ढोंग करणे अत्यंत उपयुक्त होतें. गावातल्या लोकामध्ये राणीची चेष्टा चांगली केली म्हणून हशा पिकवा-वयास सापडतो व राणीची देखील तिला दारू पिण्यास ऐतिहासिक आधार आहे अशी समजूत करून देऊन शाबासकी मिळविणे कवीस शक्य होते."

'मालविकाग्निमित्रा'तील वरील गोष्टीवरून काढलेली दोन्ही अनुमाने सयुक्तिक भासत नाहीत. शुंगकालानंतर ५००।५५० वर्षांनी झालेल्या कालिदासास त्या कालाविषयी बारीक सारीक माहिती असणे शक्य नाही हें म्हणणे आम्हास पटत नाहीं कारण त्याच्याही नंतर २००।२५० वर्षांनी होऊन गेलेल्या बाणाच्या 'हर्षचरिता'त त्या कालाविषयी जी माहिती दिसते ती सध्या उपलब्ध असलेल्या कोणत्याही पुराणात दिसत नाही. उदाहरणार्थ, या सर्व पुराणात सेनापति पुष्यमित्राने बृहद्रथ मौर्यास ठार मारून गादी बळकावली असा उल्लेख आहे पण त्यास केव्हा व कसे मारले याविषयी कांहीच माहिती मिळत नाही. ती माहिती बाणाने, हर्ष दिग्वि-जयास निघाला असता त्यास गजसैन्याधिपति स्कंदगुप्त याने जो उपदेश केला, त्यात पुढीलप्रमाणे दिली आहे—'सैन्याची पाहणी करण्याच्या मिषाने मूर्ख बृहद्रथ राजाला बोलावून सेनापति पुष्यमित्राने त्यास ठार मारलें.' कालिदासानंतर कित्येक वर्षांनी होऊन गेलेल्या विशाखदत्ताला शुंगकाला-च्याही पूर्वी दीडशें वर्षें झालेल्या मगधांतील राज्यक्रांतीवर सविस्तर ऐतिहासिक उल्लेख घालून नाटक रचता येतें, तर त्यापेक्षा कमी कालाच्या व्यवधानानंतर कालिदासास तरी तसे कां करतां येऊं नये ? सध्याच्या पेक्षा जास्त ऐतिहासिक साधनें कालिदासकाळीं अस्तित्वांत असावींत असे वाटतें प्राचीन काळीं राजांच्या दप्तरखान्यांत ऐतिहासिक कागदपत्रांचा संग्रह असे. त्यांच्या

होऊन गेलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टींचें टाचण करून ठेवण्याचा प्रघात होता. अशा प्रकारचें कलिंगदेशच्या खारवेल नावाच्या राजाच्या कारकीर्दीचें सविस्तर वर्णन हाथीगुम्फेमध्यें खडकावर कोरलेलें प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासकास माहीत आहे. अशा प्रकारचें शुंगराजाच्या कारकीर्दीचें वृत्तांत कालिदासकालीही शुंग व गुप्त या दोन्ही राजांची राजधानी झालेल्या पाटलिपुत्र शहरीं अस्तित्वात असणें व तें गुप्तकालीन कालिदासास उपलब्ध होणें असंभवनीय नाही.

(४) अश्वघोषाच्या ग्रंथांतील साम्य—इ. स. १८९३ मध्यें अश्वघोषाचें 'बुद्धचरित' व इ. स. १९१० मध्यें त्याच कवीचें 'सौंदरनंद' प्रसिद्ध झाल्यापासून विद्वानांचें लक्ष या काव्यांत व कालिदासाच्या ग्रंथांत दिसणाऱ्या साम्याकडे वळलें व त्यांच्यात दोन तट पडले. प्रो. कोवेल सारख्या युरोपीय व काही हिंदी गवेषकांनी, या साम्यावरून कालिदासानें आपल्या कल्पना अश्वघोषाच्या काव्यांतून घेतल्या, अर्थात् तो त्यानंतर म्हणजे इ. स. च्या पहिल्या शतकानंतर* होऊन गेला, असें मानलें, तर उलट प्रो. शारदारंजन रे, प्रो. चट्टोपाध्याय वगैरेंनी अश्वघोषानेंच कालिदासाच्या कल्पना चोरल्या असें दाखवून ख्रिस्तपूर्व पहिलें शतक हा कालिदासाचा काळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला. या वादाचा विचार करण्यापूर्वी एक गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे, ती ही की यापैकी कोणतेंही मत सिद्ध झालें तरी त्यामुळें त्यापैकी कोणाही कवीच्या अभिमान्यास वाईट वाटण्याचें कारण नाही. कारण राजशेखरानें म्हटल्याप्रमाणें 'सर्वोऽपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते,' प्रत्येक ग्रंथकार पूर्वजांचें भांडवल घेऊन व्यापार करीत असतो. तेव्हां निर्विकार मनानें या दोन कवींचें कालदृष्ट्या पौर्वापर्य ठरविण्याकरितां या साम्यस्थलांचा विचार करण्यांत अडचण येऊं नये. हें साम्य दोन प्रकारचें आहे—प्रसंगसाम्य व शब्दार्थोक्तिसाम्य. पैकी पहिल्याचा विचार करतां अशीं काही साम्यस्थळें अश्वघोषाचे

* अश्वघोष हा सुप्रसिद्ध कुशानवंशीय सम्राट कनिष्क याचा समकालीन होता. पुष्कळ हिंदी व युरोपीय विद्वानांचे मतें कनिष्कानें इ. स. ७८ मध्यें सुरू होणारा सध्याचा शालिवाहन शक स्थापला, यावरून अश्वघोषाचा काळ निदान पहिलें शतक हा ठरत आहे.

'सौंदरनंद' व कालिदासाचे 'कुमारसंभव' यांत आढळतात. अश्वघोषाच्या काव्यांत शाक्यकुलोत्पन्न नंदानें बौद्धधर्म कसा स्वीकारला याची कथा आहे. बुद्धानें विविध प्रकारांनी सर्वसंगपरित्याग करण्याविषयी नंदाला उपदेश केला, तरी भिक्षु होण्यास त्याचे मन घेईना. पुढे फारच आग्रह झाल्यावर त्याने मोठ्या नाखुषीने संमति दिली व आपलें मुंडन करविलें. ही बातमी सुंदरीला कळताच तिला अत्यंत दुःख झालें. तिच्या शोकाचें वर्णन या काव्याच्या सहाव्या सर्गांत आलें आहे. त्यांत व 'कुमारसंभवा'त शंकरानें मदनाला भस्म केल्यावर रतीनें केलेल्या विलापाचें जें वर्णन आलें आहे, त्यांत कांही ठिकाणी बरेंच साम्य आढळतें. तसेंच त्यानंतरच्या सर्गांत वर्णिलेल्या नंदविलापांत व 'रघुवंशा'तल्या अजविलापांत कांही बाबतींत प्रसंगसाम्य आहे. तथापि त्यांपैकी एकावरून दुसरा सुचला असला पाहिजे असें म्हणण्याइतकें तें निर्णायक नाही. अशाच तऱ्हेचें आणखीही कांही समान प्रसंग या दोन कवींच्या काव्यांत दाखविता येतील. 'बुद्धचरिता'त (सर्ग ३) वर्णिलेली तरुण गौतम पित्राज्ञेने विहारार्थ नगराबाहेर जात असतां त्याला पाहण्याकरितां पुरस्त्रियांची झालेली गर्दी व 'कुमारसंभवा'त (सर्ग ७) विवाहाकरितां शंकर हिमालयाच्या ओषधिप्रस्थ नामक नगरांत व 'रघुवंशा'त (सर्ग ७) इंदुमतीस्वयंवरानंतर अज कुंडिनपुरांत प्रवेश करतांना तदवलोकनार्थ नगरस्त्रियांची उडालेली धांदल यांतील प्रसंगसाम्याकडे संशोधकांचे लक्ष गेलें व त्यावरून दोन्ही पक्षांनी भिन्नभिन्न अनुमानें काढली आहेत. पण या बाबतींतही, असले प्रसंग नेहमी घडतात यामुळें प्रतिभासंपन्न कवींचें त्याकडे साहजिक लक्ष जाणें शक्य असतें असें म्हणतां येईल. इ० स० च्या १० व्या शतकांत होऊन गेलेल्या पद्मगुप्त कवीनेंही आपल्या 'नवसाहसांकचरित' काव्यांत या तऱ्हेचाच प्रसंग वर्णिला आहे, त्यावरूनही ही गोष्ट स्पष्ट होईल. दुसरें असें की या दोन्ही कवींच्या वर्णनांत फारच थोडें कल्पनासाम्य आहे. दोन्ही वर्णनें काळजीपूर्वक वाचून खालील एका ठिकाणी मात्र आम्हांस किंचित् कल्पनासाम्य आढळलें—

अश्वघोष—वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परोपासितकुंडलानि ।
　　स्त्रीणां विरेजुर्मुखपंकजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पंकजानि ॥
　　　　बुद्ध० ३, १९.

कालिदास-तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन्॥
कुमार० ७, ६२; रघु० ७, ११.

या दोन वर्णनात खिडक्यातून पाहणाऱ्या स्त्रियांच्या मुखाना कमलसमूहाची उपमा दिली आहे. अश्वघोष ही उपमा देऊन थांबला आहे तर कालिदासाच्या पद्यात त्याच्या नेहेमीच्या पद्धतीप्रमाणे या कल्पनेचा पूर्ण विकास केला आहे. यावरून अनुमानच काढावयाचे तर कालिदासाची कल्पना नंतरची असावी हेच म्हणता येईल.

आता शब्दार्थसाम्याचा विचार करू. प्रो. चट्टोपाध्याय यांनी 'कालिदासाचा काल' (*The Date of Kalidasa*) या आपल्या निबंधात कालिदास व अश्वघोष यांच्या काव्यातील शब्दार्थसाम्य कसोशीने तपासले असून त्याची बरीच उदाहरणे दिली आहेत. पण त्यापैकी चार पाचच विशेष साम्य दाखवितात. काही तर अशी आहेत की ती इतरत्रही–उदाहरणार्थ वाल्मीकि रामायणातही–आढळतात. तेव्हा त्यावरून कोणतेही अनुमान काढणे योग्य होणार नाही. उदाहरणार्थ खालील पद्यातील साम्य पहा—

अश्वघोष—वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः।
सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः॥
बुद्ध० १, ४१.

कालिदास-दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्॥
रघु० ३, १४.

या दोन उताऱ्यात बरेच कल्पनासाम्य आहे यात शंका नाही. तथापि अशी वर्णने करण्याचा सर्वसाधारण कविसंप्रदाय असल्याने यापैकी एक वर्णन वाचल्याशिवाय दुसरे सुचलेच नसते असे म्हणता येत नाही. शिवाय दोघाही कवींनी आपल्या कल्पना वाल्मीकिरामायणातून घेतल्या असणे शक्य आहे. विश्वामित्राबरोबर रामलक्ष्मण यज्ञरक्षणार्थ अयोध्येतून निघाल्या वेळेचे वाल्मीकीने केलेले वर्णन पहा—

ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा ।
विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ।
शंखदुंदुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ बालकाण्ड १२, ४–५.

सरस्वतीच्या साम्राज्यांत विशिष्ट कल्पनांचा मक्ता कोणाही कवीला दिला नाही. म्हणून कल्पनासाम्याबरोबरच उक्तिसाम्य असेल तरच उसनवारीचा आरोप लागू पडेल. अशी फारच थोडीं स्थळें या दोन कवींच्या काव्यात दाखवितां येतात. त्यातील काहींचा विचार करूं.

१. अश्वघोष-तं गौरवं बुद्धगतं चकर्ष भार्यानुरागः पुनराचकर्ष ।
सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ तरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः ॥
सौन्दर० ४, ४२.

कालिदास — तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः
निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ कुमार० ५, ८५.

२. अश्वघोष-आदित्यपूर्वं विपुलं कुलं ते नवं वयो दीप्तमिदं वपुश्च ।
कस्मादियं ते मतिरक्रमेण भैक्षाक एवाभिरता न राज्ये ॥
बुद्ध० १०, ४.

कालिदास-एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥
रघु० २, ४७.

३. अश्वघोष-द्वंद्वानि सर्वस्य यतः प्रसक्तान्यलाभलाभप्रभृतीनि लोके ।
अतोऽपि नैकान्तसुखोऽस्ति कश्चिन्नैकान्तदुःखः पुरुषः पृथिव्याम् ॥
बुद्ध० ११, ४३.

कालिदास-कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ मेघदूत ११४.

या उताऱ्यांतील साम्य आश्चर्यकारक आहे व यावरून एका कवीची काव्यें दुसऱ्याने वाचली असावींत असे निःसंशयपणे म्हणतां येईल. पण केवळ या

उताऱ्यावरून कोणी कोणाची नक्कल केली हे सांगणे कठीण आहे. अश्वघोषापेक्षा कालिदासाच्या वरील पद्यात अधिक लालित्य आहे हे कोणीही कबूल करील पण अश्वघोष हा महान तत्त्वज्ञानी होता, सर्वसाधारण जनांचे मन आकर्षण करण्याकरिता आपण ही काव्यें लिहावयास घेतली, असे त्याने स्वतःच म्हटले आहे त्याची प्रतिभाही असामान्य होती यात संशय नाही. तथापि काव्यनिर्मिति हा त्याचा प्रधान उद्देश नसल्याने आपल्या काव्याचे संस्करण करण्याकडे त्याचे तितकें लक्ष नव्हतें. याच्या उलट कालिदासाचे. त्यामुळे "त्याने अश्वघोषाच्या कल्पना व काही प्रमाणात शब्दयोजनाही उचलून त्यांच्यावर जास्त संस्कार करून त्या आपल्या काव्यात योजिलेल्या दिसतात" असे काही म्हणतील तर दुसरे "सर्वच ठिकाणी कालिदासापेक्षा अश्वघोषाच्या काव्यात कृत्रिमता कमी दिसते व संस्कृत काव्येतिहासात 'जितकी जास्त कृत्रिमता तितका कवि नंतरचा' हा सामान्य नियम असल्याने अश्वघोष कालिदासानंतरचा", असे प्रतिपादितील. तेव्हा या वादाचा निर्णय करण्याकरिता दुसरे काही गमक पाहिले पाहिजे. उदाहरणार्थ एखादे काही विशिष्ट शब्दप्रयोग होते ते दुसऱ्याने उचलले असे दाखविता आले तर या बाबतीत निर्णय देण्यास मदत होईल. या दृष्टीने या कवींची काव्यें वाचताना आम्हास एक प्रमाण दिसले ते वाचकांपुढे मांडतो.

अश्वघोषाची काव्यें वाचताना त्याने 'प्रागेव' या शब्दद्वयाचा उपयोग संस्कृत 'किमुत' अर्थी म्हणजे 'मग ...विषयीं काय विचारावे!' असा अर्थ व्यक्त करण्यास अनेकदा केलेला आढळतो उदाहरणार्थ खालील श्लोक पहा—

एवमाद्या महात्मानो विषयान् गर्हितानपि ।
रतिहेतोर्बुभुजिरे प्रागेव गुणसंहितान् ॥ बुद्ध० ४, ८१.

नीतिशास्त्रज्ञ उदायी नामक गौतमाचा मित्र त्याचे विरक्त मन विषयोपभोगाकडे वळविण्याकरिता प्राचीन कथानून अनेक उदाहरणे देऊन म्हणतो, 'अशा प्रकारें मोठमोठ्या लोकांनी भोगलालसेने निंद्य विषयांचाही उपभोग घेतला आहे, मग चांगल्या विषयांविषयीं तर बोलावयासच नको' 'प्रागेव' याचा या अर्थी उपयोग संस्कृत बौद्ध वाङ्मयात इतरत्रही* अनेक ठिकाणी

*पामनोंच बुद्ध० ४, १०, आर्यशूरकृत जातकमाला पृ. ५१ इत्यादि स्थळें पहा.

आढळतो पण हिंदु वाङ्मयात कोठेंही आढळत नाही व म्हणून प्रो. आपटयांच्या संस्कृत कोशात व इतर अमरकोशादि प्राचीन संस्कृत कोशांतही त्याचा हा अर्थ दिलेला नाही. पण आश्चर्याची गोष्ट ही की, कालिदासाच्या 'ऋतुसंहार' या काव्यात एका श्लोकात (६,२३) त्याचा असा प्रयोग केला आहे—

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-
रुद्योतितान्युपवनानि मनोहराणि।
चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं
प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम्॥

'विलासी युवतीच्या हास्याप्रमाणे शुभ्र अशी जी कुन्दपुष्पें त्यांनी उज्ज्वल झालेली उपवनें मुनीचेंही विरक्त चित्त आकर्षितात, मग अनुरागयुक्त अशी तरुणांची मनें ती आकर्षितील यात नवल काय ?'

यातील 'प्रागेव' याचा हा प्रयोग संस्कृत टीकाकारांस इतका अपरिचित आहे की त्यांपैकी एकाने 'मुनिचित्तापहरणात् प्रागेव' असे त्याचें व्याख्यान केलें आहे. पण ते असावें तितकें समर्पक नाही. यावरून कालिदासाने संस्कृत बौद्ध ग्रंथ, विशेषत आपल्या पूर्वीच्या कवींचीं काव्यें, वाचली होतीं हें सिद्ध होत नाही काय ? कालिदास ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकांत होऊन गेला असे मानले तर त्यापूर्वी संस्कृत भाषेत बौद्ध वाङ्मय होतें असें मानावें लागेल. पण ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात महायान पंथाचा उत्कर्ष झाल्यावरच बौद्ध लोक संस्कृत भाषेत ग्रंथरचना करू लागले. तत्पूर्वी त्यांचे ग्रंथ पाली भाषेत होते हें विद्वानांस माहीत आहे. तेव्हा कालिदासास अश्वघोषापूर्वी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात घालता येत नाही. याच्या उलट तो गुप्तकालात किंवा तदनंतर झाला असल्यास प्रथम प्रथम त्याने आपल्या पूर्वीची बौद्ध कवींचीं काव्यें वाचली असतील व त्यांतील काही विशिष्ट शब्दप्रयोग न कळत त्याच्या प्रथम प्रथमच्या काव्यात आले असतील. पुढे हे प्रयोग हिंदु ग्रंथात येत नाहीत असें ध्यानात आल्यावर ते त्याने टाळले असतील असे अनुमान करता येतें.

(५) भीटा येथील पदक—इ. स. १९०९–१० मध्यें प्रयागाजवळ असलेल्या भीटा या गावीं केलेल्या उत्खननात एक मोठया आकाराचे

रेवाळ माती-(terra cotta) चे पदक सापडलें त्यावर मध्यभागीं चार घोडयाच्या रथात दोन व्यक्ति बसलेल्या दिसतात. पुढे जरत्कारु-सारखा एक अस्थिपंजर मात्र राहिलेला मनुष्य, मागच्या बाजूस एक झोपडी व जवळच एका वृक्षाजवळ एक स्त्रीसारखीही दिसते. खालच्या बाजूस मत्स्यकमलादिकांनी युक्त असा तलाव व मध्यभागीं एक व्यक्ति व त्याच्या बाजूस दोन हरिणें व एक पिसारा उभारून नाचत असलेला मोर हीं दृग्गोचर होतात.* यावरून ह्या पदकात 'शाकुंतल'च्या प्रथमांकातील दृश्य दाखविलें आहे असे श्री शारदारंजन रे यांनी अनुमान केलें आहे त्यातील दोन व्यक्ति त्या दुष्यन्त व त्याचा सारथि, पुढील जरत्कारु-सारखा मनुष्य म्हणजे कण्वाश्रमातील तापसी, झाडाजवळची स्त्री म्हणजे शकुंतला, असें त्यांचे म्हणणे आहे हें पदक शुंगकालातील आहे असें काही विद्वानांचे मत आहे त्यावरून कालिदास ख्रिस्ती शकापूर्वी होऊन गेला असें श्री रे यांचे अनुमान आहे.†

या अनुमानानही काही तथ्य नाही. वाची हें पदक शुंगकालातीलच असें विधान करण्यास भक्कम पुरावा नाही दुसरी गोष्ट ही की पदका-वरील सीन 'शाकुंतला'तील आहे असें मानण्यास काही अडचणी आहेत. रथाच्या पुढे हरिण पळत आहे असें दाखविलें नाही. पुढे आश्रम नसूनी म्हणून तो खाली दाखविला असें म्हणावे तर तेथे एक नसून दोन हरिण दिसतात व तेथेही ते भीतीने पळत नसून विहार करीत आहेत असें वाटते. कारण जवळच मोर आपला पत्राकृति पिसारा उभारून नाचताना दिसतो. यावरून दरचा गौतम रथात बसून विहार करण्याकरिता जात असता त्याला मार्गात एक वृद्ध मनुष्य भेटतो व त्यावरून त्याला वार्धक्याची प्रथम कल्पना येते असें जें अनेक प्राचीन बौद्ध ग्रंथात वर्णिलेलें आढळतें तेंच येथे शिल्पकाराने दाखविलें असावें. ही कल्पना जास्त सयुक्तिक भासते. 'बुद्धचरिता'तील असे अनेक प्रसंग प्रस्तरशिल्पावर चित्रित करण्याचा

*Cambridge History of India, Vol.I (Ancient India) मध्ये दिलेला या पदकाचा फोटो पहा.

†Ray *Kalidasa's Shakuntala (1920)*, Introduction p 9.

पूर्वी प्रधान होता हें साची येथील तोरणावरून सिद्ध झाले आहे. उलट 'शाकुंतला'दि नाटकातील दृश्यें अशा प्रकारे पदकांवर उमटविण्याचा प्रघात नव्हता व त्यात काही हेतूही दिसत नाही.*

कालिदास ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात होऊन गेला हे मत अनेक भारतीय विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे व त्याला दंतकथांचा आधार असल्यावरून सर्वसाधारण वाचकांचा तेच मत मानण्याचा स्वाभाविक कल असतो, म्हणून या मताचे इतके सविस्तर परीक्षण केले. या मताच्या सिद्ध्यर्थ कालिदासकालीन कायदा, त्याच्या ग्रंथातील अकृत्रिम-रम्यता, इत्यादि प्रमाणे काही संशोधकांनी पुढे मांडली आहेत, पण ती सर्वांना पटण्यासारखी नाहीत. विस्तारभयास्तव या पक्षाचे परीक्षण येथेच संपवून दुसऱ्या मताकडे वळू.

ख्रिस्तोत्तर पांचवें शतक

रघुवंशाच्या चौथ्या सर्गात रघूच्या दिग्विजयाचे वर्णन करिताना कालिदासाने खालील श्लोक घातले आहेत—

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य वंक्षुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कंधाँल्लग्नकुंकुमकेसरान् ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ रघुवंश, ४,६६–६८.

या श्लोकांत रघूने उत्तरेत वक्षु नदीच्या तीरावर हूणांचा पराभव केला असें वर्णन आले आहे. 'अमरकोशा'च्या क्षीरस्वामी या टीकाकारानेही केशराला वाल्हीक का म्हणतात याचे स्पष्टीकरण करताना या श्लोकाचा उल्लेख केला आहे. त्यावरून ही वक्षु नदी बाल्हीक (पूर्वीचा बॅक्ट्रिया किंवा सध्याचा बल्ख)या देशांतून वाहणारी ऑक्सस् नदीच होय हें स्पष्ट आहे. हूणांनी ऑक्सस् नदीवर इ.स. ४५० च्या सुमारास आपले राज्य स्थापले व पुढे लौकरच

*K. Chattopadhyaya *The Date of Kalidasa*, pp. 157–8.

हिंदुस्थानावर स्वारी केली ही स्वारी कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दीच्या शेवटी झाली असावी तिचा युवराज स्कन्दगुप्ताने मोठ्या शौर्याने प्रतिकार केला असे इ. स. ४५५–४५६ च्या काठेवाडातील गिरनार पर्वताजवळच्या शिलालेखावरून सिद्ध झाले आहे. 'रघुवंशा'त हूण ऑक्सस नदीवर होते असे कालिदासाने वर्णिले आहे ही परिस्थिति त्याच्या वेळची असावी व त्यावरून तो ग्रंथ इ स ४५० (ऑक्सस नदीच्या काठी हूणराज्य स्थापित होण्याचा काळ) व ४५५–४५६ (गिरनार शिलालेखाचा काल) याच्या दरम्यान लिहिला असला पाहिजे. म्हणून कालिदास पाचव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास होऊन गेला असावा असे प्रो. पाठक यांनी प्रतिपादिले आहे *

हें अनुमानही निर्णायक आहे असे वाटत नाही इ स. च्या पाचव्या शतकापर्यंत हिंदी लोकास हूण लोकाची माहिती नव्हती असे जें प्रो. पाठकानी गृहीत धरले आहे तें खरे नाही. पारश्याच्या 'अवेस्ता' ग्रंथात व आपल्या 'महाभारता'तही हूणाचा उल्लेख आहे इ स च्या तिसऱ्या शतकात लिहिलेल्या 'ललितविस्तर' ग्रंथात बुद्धाने आपल्या बाळपणी शिकलेल्या लिपींची नावे आली आहेत त्यात हूणलिपीचा अंतर्भाव केलेला आहे ख्रिस्तपूर्व १४० च्या सुमारास हूणानी 'यूएची' (ज्याना पुढे कुशान ही सज्ञा प्राप्त झाली त्या) लोकाना ऑक्सस् नदीच्या दक्षिणेस पिटाळून लावले तेव्हापासून ऑक्ससच्या उत्तरेस त्याचा अमल असावा किंवा निदान वरचेवर त्या बाजूस त्याची टोळधाड येत असावी. तेव्हा ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकात त्यानी ऑक्सस् नदीच्या काठी राज्य स्थापेपर्यंत ते त्या नदीच्या उत्तरेस आहेत हे कालिदासासारख्या चोकस माणसास माहीत नसणे अशक्य आहे. व म्हणून त्याचा काळ इ. स. च्या पाचव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ओढण्याची जरूरी नाही.

ख्रिस्तोत्तर सहावें शतक

इ स. च्या सहाव्या शतकात हिंदुस्थानात सस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले, त्या वेळी कालिदास झाला असावा, असें मत प्रो. मॅक्समूलरने प्रथम पुढे माडले. अनेक कारणामुळें त्याचे हें मत आता कोणी मानीत नाही.

---

*K. B. Pathak: *Meghaduta* (1916) Introduction, X.

पण अलीकडे काही विद्वानांनी दुसऱ्या काही प्रमाणावरून ते मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कै. महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांनी 'बिहार व ओरिसा रीसर्च सोसायटी जर्नल'च्या व्हॉ. १ व २ मध्ये व धारवे रा. बा. कृ. लेले व शि. रा. ओक यांनी 'विविधज्ञानविस्तार' पु० ५३ मध्ये या मताच्या सिद्ध्यर्थ अनेक प्रमाणे पुढे मांडली आहेत. विस्तारभयास्तव त्यांच्या प्रत्येक प्रमाणाचा येथे विचार करणे शक्य नाही. तथापि काही मुख्य प्रमाणे थोडक्यात पुढे मांडून त्यांचे परीक्षण करू.

(१) यशोधर्मन्–विक्रमादित्य व मातृगुप्त–कालिदास. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्यूएनत्संग हा इ. स. ६२९ ते ६४५ पर्यंत हिंदुस्थानात प्रवास करीत होता. त्याने माळव्यात (Molapo) शिलादित्य या नावाच्या राजाने सुमारे ५३० ते ५८० पर्यंत पन्नास वर्षे राज्य केले असे म्हटले आहे. कल्हणकृत 'राजतरंगिणी'वरून असे दिसते की उज्जैनीच्या विक्रमादित्याने काश्मीरच्या सिंहासनावर आपला विद्वान मित्र व कवि मातृगुप्त यास बसविले होते. विक्रमादित्याच्या मृत्यूनंतर मातृगुप्ताने गादी सोडली व नंतर राज्याचा खरा वारस प्रवरसेन हा राजा झाला. त्याने स्थापिलेले प्रवरपूर ह्यूएनत्संगाच्या वर्णनावरून सहाव्या शतकात वसलेले दिसते. तेव्हा विक्रमादित्याचाही काळ सहावे शतक हाच धरला पाहिजे. यास्तव ह्यूएनत्संगने वर्णिलेला माळव्याचा राजा शिलादित्य व हा विक्रमादित्य हे एकच असावेत. 'राजतरंगिणी'त या विक्रमादित्याने शकांचा उच्छेद केला असे म्हटले आहे. याच शतकात माळव्यांत यशोधर्मदेव नावाचा एक प्रबळ राजा होऊन गेला. त्याचे दोन कोरीव लेख* मंदोसर येथे सापडले आहेत. त्यावरून त्याने मिहिरकुल या बलाढ्य हूण राजाचा पराभव केला होता, आपले साम्राज्य गुप्त व हूण राजांच्या साम्राज्यापेक्षाही जास्त विस्तीर्ण केले होते व 'राजाधिराज' 'परमेश्वर' ही बिरुदे धारण केली होती असे समजते. यशोधर्मन् हाच ह्यूएनत्संगाचा शिलादित्य व कल्हणाचा हर्ष-विक्रमादित्य. याने पराजित केलेल्या हूणांनाच कल्हणाने व अल्बेरुणीने शक म्हटले असावे. या विक्रमादित्याने ज्याला काश्मीरच्या सिंहासनावर बसविले तो

* कॉर्पस इं. व्हॉ. ३ पृ. १४२ पहा.

मातृगुप्त हाच कालिदास असावा मातृगुप्ताने काश्मीरच्या राज्याचा त्याग केल्यावर प्रवरसेन गादीवर आला त्याच्या नावाने प्रसिद्ध असलेले 'सेतुबंध' हे प्राकृत काव्यही विक्रमादित्याचे आज्ञेवरून कालिदासाने लिहिले अशी विद्वानात आख्यायिका प्रचलित होती असे त्या काव्याच्या एका अरवाचीन टीकाकाराच्या उल्लेखावरून दिसते त्यावरनही विक्रमादित्य, प्रवरसेन व कालिदास हे समकालीन होते हेच सिद्ध होते.

वरील प्रमाणावर अनेक ठिकाणी आक्षेप घेता येईल. ह्यूएनत्संग ज्याला 'मोलापो' (Molapo) म्हणतो तो प्रदेश कोणता यावद्दल विद्वानात पुष्कळ चर्चा झाली आहे. तिचा विचार करून व्हिन्सेन्ट स्मिथ* या प्रसिद्ध इतिहासलेखकाने ठरविले आहे की मही नदीचे खोरे, साबरमतीच्या पूर्वेकडील थोडा भाग व दक्षिण राजपुतान्याचा डोंगराळ प्रदेश या भागालाच ह्यूएनत्संग 'मोलापो' म्हणत असावा. त्याची राजधानी उज्जैनी नव्हती. कारण याच चिनी प्रवाशाने पुढे उज्जैनीचे राज्य निराळे होते असे वर्णिले आहे ह्यूएनत्संगने ज्याची अत्यन्त धार्मिक म्हणून स्तुति केली आहे तो यशोधर्मन् नसून वलभीचा पहिला शिलादित्य होय असे प्रो. सिल्व्हन् लेव्ही यानी दाखविले आहे 'राजतरंगिणी' हा ग्रंथ इ. स च्या बाराव्या शतकात लिहिलेला तो त्या काळच्या इतिहासापुरता विश्वसनीय असला तरी प्राचीन काळाविषयी तसा नाही उलट त्यात बऱ्याच असंभवनीय व अतिशयोक्तीच्या गोष्टी भरलेल्या आहेत हें सिद्ध झाले आहे यशोधर्मन् हाच विक्रमादित्य असता तर त्याने 'राजाधिराज' व 'परमेश्वर' या बिरुदाप्रमाणे विक्रमादित्य ही मानार्ह पदवी आपल्या लेखात उल्लेखिली असती त्याला 'शकारि' तर मुळीच म्हणता येत नाही कारण ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकात शकाचे नांव कोठेच येत नाही. मातृगुप्त हाच कालिदास असता तर कल्हणाने त्याच्या वर्णनार्थ जे दोनशें श्लोक लिहिले त्यात एकदा तरी तसा उल्लेख केला असता. मातृगुप्ताने प्रवरसेनाकरिता 'सेतुबंध' काव्य लिहिले असणे शक्य नाही कारण—(१) 'राजतरंगिणी'त तसा उल्लेख नाही; (२) प्रवरसेनाचे व विक्रमादित्याचे वैर होते असे

**Early Hisiry of India* (3rd. Ed) p 323.

पण अलीकडे काही विद्वानांनी दुसऱ्या काही प्रमाणावरून हें मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कै. महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांनी 'बिहार व ओरिसा रीसर्च सोसायटी जर्नल'च्या व्हॉ. १ व २ मध्यें व धारचे रा. का. कृ. लेले व शि. का. ओक यांनी 'विविधज्ञानविस्तार' पु० ५३ मध्यें या मताच्या सिद्ध्यर्थ अनेक प्रमाणें पुढे मांडली आहेत. विस्तारभयास्तव त्यांच्या प्रत्येक प्रमाणाचा येथे विचार करणे शक्य नाही. तथापि काहीं मुख्य प्रमाणे थोडक्यात पुढे मांडून त्यांचें परीक्षण करूं.

(१) यशोधर्मन्–विक्रमादित्य व मातृगुप्त–कालिदास. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्यूएनत्संग हा इ. स. ६२९ ते ६४५ पर्यंत हिंदुस्थानांत प्रवास करीत होता. त्याने माळव्यात (Molapo) शिलादित्य या नावाच्या राजाने सुमारे ५३० ते ५८० पर्यंत पन्नास वर्षें राज्य केलें असें म्हटलें आहे. कल्हणकृत 'राजतरंगिणी'वरून असे दिसते की उज्जैनीच्या विक्रमादित्याने काश्मीरच्या सिंहासनावर आपला विद्वान मित्र व कवि मातृगुप्त यास बसविलें होतें. विक्रमादित्याच्या मृत्यूनंतर मातृगुप्ताने गादी सोडली व नंतर राज्याचा खरा वारस प्रवरसेन हा राजा झाला. त्याने स्थापिलेलें प्रवरपूर ह्यूएनत्संगाच्या वर्णनावरून सहाव्या शतकांत वसलेले दिसते. तेव्हा विक्रमादित्याचाही काळ सहावें शतक हाच धरला पाहिजे. यास्तव ह्यूएनत्संगने वर्णिलेला माळव्याचा राजा शिलादित्य व हा विक्रमादित्य हे एकच असावेत. 'राजतरंगिणी'त या विक्रमादित्याने शकांचा उच्छेद केला असें म्हटलें आहे. याच शतकांत माळव्यांत यशोधर्मदेव नावाचा एक प्रबळ राजा होऊन गेला. त्याचे दोन कोरीव लेख* मंदोसर येथे सापडले आहेत. त्यावरून त्याने मिहिरकुल या बलाढ्य हूण राजाचा पराभव केला होता, आपलें साम्राज्य गुप्त व हूण राजांच्या साम्राज्यापेक्षाही जास्त विस्तीर्ण केलें होतें व 'राजाधिराज' 'परमेश्वर' हीं बिरुदें धारण केलीं होतीं असें समजतें. यशोधर्मन् हाच ह्यूएनत्संगाचा शिलादित्य व कल्हणाचा हर्ष-विक्रमादित्य. याने पराजित केलेल्या हूणांनाच कल्हणाने व अल्बेरुणीने शक म्हटलें असावें. या विक्रमादित्याने ज्याला काश्मीरच्या सिंहासनावर बसविलें तो

---

* मांदेसी एक इ. स. ५३३ चा आहे.

मातृगुप्त हाच कालिदास असावा. मातृगुप्ताने काश्मीरच्या राज्याचा त्याग केल्यावर प्रवरसेन गादीवर आला. त्याच्या नावाने प्रसिद्ध असलेले 'सेतुबंध' हे प्राकृत काव्यही विक्रमादित्याचे आज्ञेवरून कालिदासाने लिहिले अशी विद्वानांत आख्यायिका प्रचलित होती असे त्या काव्याच्या एका अकबरकालीन टीकाकाराच्या उल्लेखावरून दिसते. त्यावरूनही विक्रमादित्य, प्रवरसेन व कालिदास हे समकालीन होते हेंच सिद्ध होतें.

वरील प्रमाणावर अनेक ठिकाणी आक्षेप घेता येईल. ह्यूएनत्संग ज्याला 'मोलापो' (Molapo) म्हणतो तो प्रदेश कोणता याबद्दल विद्वानांत पुष्कळ चर्चा झाली आहे. तिचा विचार करून व्हिन्सेन्ट स्मिथ* या प्रसिद्ध इतिहासलेखकाने ठरविले आहे की मही नदीचे खोरें, साबरमतीच्या पूर्वेकडील थोडा भाग व दक्षिण राजपुतान्याचा डोंगराळ प्रदेश या भागालाच ह्यूएनत्संग 'मोलापो' म्हणत असावा. त्याची राजधानी उज्जैनी नव्हती. कारण याच चिनी प्रवाशाने पुढे उज्जैनीचे राज्य निराळें होते असें वर्णिलें आहे. ह्यूएनत्संगने ज्याची अत्यंत धार्मिक म्हणून स्तुति केली आहे तो यशोधर्मन् नसून वलभीचा पहिला शिलादित्य होय असें प्रो. सिल्व्हन् लेव्ही यांनी दाखविले आहे. 'राजतरंगिणी' हा ग्रंथ इ. स. च्या बाराव्या शतकांत लिहिलेला. तो त्या काळच्या इतिहासापुरता विश्वसनीय असला तरी प्राचीन काळाविषयीं तसा नाही. उलट त्यांत बऱ्याच असमंजनीय व अतिशयोक्तीच्या गोष्टी भरलेल्या आहेत हें सिद्ध झालें आहे. यशोधर्मन् हाच विक्रमादित्य असता तर त्याने 'राजाधिराज' व 'परमेश्वर' या बिरुदाप्रमाणें विक्रमादित्य ही मानार्ह पदवी आपल्या लेखांत उल्लेखिली असती. त्याला 'शकारि' तर मुळींच म्हणता येत नाही. कारण ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकांत शकांचे नाव कोठेच येत नाही. मातृगुप्त हाच कालिदास असता तर कल्हणानें त्याच्या वर्णनार्थ जे दोनशें श्लोक लिहिले त्यांत एकदा तरी तसा उल्लेख केला असता. मातृगुप्ताने प्रवरसेनाकरिता 'सेतुबंध' काव्य लिहिलें असणें शक्य नाही. कारण—(१) 'राजतरंगिणीं'त तसा उल्लेख नाही; (२) प्रवरसेनाचे व विक्रमादित्याचे वैर होतें असें

Early Histry of India (3rd. Ed.) p. 323.

कल्हणाने वर्णिले आहे तेव्हा प्रवरसेनाकरिता विक्रमादित्याने कालिदासास हें काव्य लिहिण्यास आज्ञा केली असेल असे वाटत नाही, (३) प्रवरसेन राज्यावर आल्यावर त्याने आग्रह केला तरी मातृगुप्त काश्मीरात राहिला नाही, तर लागलीच काशीस जाऊन त्याने संन्यास घेतला (राजतरङ्गिणी ३, २९०-३२०), असे कल्हणाने वर्णिले आहे. यावरून वरील गोष्ट अशक्य होय हें दिसून येईल

(२) वराहमिहिराच्या ग्रंथांतील साम्य—वराहमिहिर सहाव्या शतकात होऊन गेला हे निश्चित आहे त्याने दृक्प्रत्ययानुरूप अयनबिंदु निश्चित केले व त्याच्या वेळेपासून वर्षाऋतूची प्रवृत्ति आषाढाचे आरंभी मानण्यात येऊ लागली. तत्पूर्वी श्रावणात दक्षिणायनाचा व म्हणून वर्षाऋतूचा आरंभ मानला जात असे असे त्याच्या ग्रंथातील विधानावरून दिसते कालिदासाने आपल्या 'मेघदूता'त 'आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुम्' इत्यादि वर्णनात वर्षाऋतूचा आरंभ आपल्या वेळी आषाढात होत होता असे दाखविले आहे. म्हणून तो वराहमिहिराचा समकालीन किंवा नंतरचा असावा. इतरत्रही अनेक ठिकाणी वराहमिहिराच्या ग्रंथातून त्याने ज्योतिषविषयक कल्पना घेतलेल्या दिसतात. याकरिता खालील उदाहरणे पहा—

(अ) वराहमिहिर—भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः।
बृहत्संहिता—राहुचार.

कालिदास—छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-
नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ रघु० १४, ४०.

या दोन्ही ठिकाणीं भूमीच्या छायेमुळें चंद्राला ग्रहण लागतें असे म्हटले आहे

(आ) वराहमिहिर—सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम्।
बृहत्संहिता-चंद्रचार.

कालिदास—पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचंद्रमाः।
रघु० ३, २२.

या दोन्ही स्थळी चंद्र सूर्याच्या किरणांनी प्रकाशित होतो ही कल्पना आली आहे तेव्हा वराहमिहिर व कालिदास हे दोघेही विक्रमादित्याच्या नवरत्नांपैकी होते या परंपरागत गोष्टीत तथ्य असावे.

वरील प्रमाणही विशेष प्रबळ नाही आषाढ महिन्यात वर्षारंभ वराह-
इरापूर्वीही कित्येक वर्षे होत असला पाहिजे त्यामुळें कालिदास वराहमि
ाचा समकालीन किंवा नंतरचा असणे जरूर नाही कारण आषाढ मह्-
त पाऊस पडण्यास सुरुवात होते हें दिसत असल्यावर कालिदासाने आपल्या
यान तसे विधान केलं यात आश्चर्य नाही त्यावरून त्याचा काळ वराह-
हिराच्या काळाच्या मागे पुढे दोपनास वर्षांनी असला पाहिजे इतकेच आप
स म्हणता येईल आता वर जी ज्योतिषविषयक कल्पनासाम्याची स्थळें
उविली त्यांपैकी पहिल्या ठिकाणी कालिदास चन्द्रग्रहणाविषयी बोलत
न चन्द्रावर दिसणाऱ्या डागाचे कारण सांगत आहे हें स्पष्ट आहे दुसऱ्या
राणची चंद्र सूर्यकिरणानी प्रकाशित होतो ही कल्पना फार प्राचीन आहे
रण ख्रिस्तपूर्व आठव्या शतकातील यास्काच्या निरुक्तातहीं ती 'अथाप्य-
को रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यम्। आदित्यतोऽस्य दी-
र्भवति। '(अ २, ६) याप्रमाणे दिलेली आढळते तेव्हा या कारणामुळें
ालिदासास वराहमिहिराचा समकालीन मानणे युक्त होणार नाही

(३) दिङ्नागाचार्यांचा मेघदूतांतील उल्लेख—कालिदासाने आप-
ा 'मेघदूत' काव्यात यक्षाला अलकेचा मार्ग सांगताना

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुख: खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्॥ मेघदूत १४.

ा पद्यार्धांत श्लेषाने स्वसमकालीन निचुल व दिङ्नाग या दोन विद्वानाचा
ल्लेख केला आहे असे दक्षिणावर्त व मल्लिनाथ या टीकाकारांनी म्हटलें
ाहे 'त्यांपैकी रामगिरीच्या जवळपास राहणारा व कालिदासाचा सहा-
यायी निचुलकवि हा कालिदासाच्या काव्यावरील आक्षेप दूर करीत
ासे, तर दिङ्नाग हा कालिदासाने आपल्या कल्पना दुसऱ्याच्या प्रयत्न
ोरल्या असें मोठ्या अभिनिवेशाने हातवारे करून सांगत असे तेव्हा त्या
ाचार्यांच्या स्थूलहस्ताना दूर सारून, हे मेघा, तू उत्तरेकडील आपला मार्ग
ाक्रमण कर, असे कालिदास यक्षमुखाने मेघास सांगत आहे' दिङ्नाग हा
प्रसिद्ध बौद्ध तत्त्वज्ञ इ स च्या सहाव्या शतकात होऊन गेला कारण
त्याचा गुरु वसुबंधु हा इ स ४८० पर्यंत ह्यात होता यावरूनही कालि-
दास हा सहाव्या शतकात होऊन गेला हें सिद्ध होतें

सर्वच ग्रंथांतील भाषाशैलीत सारखें असतें असें नाही. उदाहरणार्थ भाषेच्या पुराव्यावरून 'ऋतुसंहार' व 'मालविकाग्निमित्र' हे ग्रंथ कालि-दासाचे असावे किंवा नसावे याबद्दल पुष्कळ दिवस विद्वानांस संशय होता. तेव्हां कालिदास इ. स. च्या सहाव्या शतकांत यशोवर्मन् विष्णु-वर्धन याच्या दरबारीं होऊन गेला असावा.

वरील मतही सयुक्तिक भासत नाही. 'ज्योतिर्विदाभरण' हा ग्रंथ सहाव्या शतकांतील असें कबूल केलें तरी तो रघुवंशादि उत्कृष्ट ग्रंथ लिहि-णाऱ्या कालिदासाचा असणें शक्य नाही. या ग्रंथांतील निर्देश (अ० २२, श्लो० २० पहा) खरा मानावयाचा तर तो कालिदासानें रघुवंशादि काव्यानंतर लिहिला असें मानलें पाहिजे. या वेळीं कालिदास परिणतप्रज्ञ झाला होता. त्याच्या हातून या ग्रंथांतल्या सारखी सदोष भाषा लिहिली जाणें शक्य नाही. 'ऋतुसंहार' व 'मालविकाग्निमित्र' यांचा दाखला येथे उपयोगी पडणार नाही, कारण ते ग्रंथ कवीनें प्रथम लिहिले हें स्पष्ट आहे तेव्हां त्यांत कवीची भाषाशैली तितकी मधुर व निर्दोष दिसत नसल्यास नवल नाही. तेव्हां कालिदासाच्या नांवावर दुसऱ्या कोणी हा ग्रंथ दडपून दिला किंवा दुसऱ्या कोणी कालिदास नामक ग्रंथकारानें हा लिहिला असावा. अशा प्रकारचे तीन कालिदास राजशेखराच्या वेळीं (इ. स. चें १० वें शतक) माहीत होते. त्यास उद्देशून त्यानें म्हटलें आहे—

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्।
शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु॥

शृंगाररस वर्णन करण्यांत व मधुर भाषाशैलींत एका कालिदासाची बरोबरी करणारा अद्यापि कोणी झाला नाही, मग तीन कालिदासांना (अर्थात निर-निराळ्या विषयांत) मागें टाकणारा कोठला सांपडावयाला !

येथवर कालिदासकालविषयक कांही मतांचें परीक्षण करून तीं सयुक्तिक नाहीत हें दाखविलें. आतां आम्हांस संमत असलेलें मत सप्र-माण पुढें मांडतों.

कालिदास सहाव्या शतकांत होऊन गेला या मताला कांही आधार नाही हें वर दाखविलें आहे. याच्याही पुढें जाऊन तो पांचव्या शतकाच्या

द्वितीयार्धापूर्वी केव्हा तरी होऊन गेला असावा असेंही आपणांस एका प्रमाणावरून म्हणता येतें त्याकडे आता वळू.

मध्यहिंदुस्थानात मन्दसोर येथे इ. स. ४७३ चा एक शिलालेख डॉ. फ्लीटने आपल्या गुप्तकालीन शिलालेखांच्या पुस्तकांत* प्रसिद्ध केला आहे. या लेखात लाट म्हणजे मध्य व दक्षिण गुजराथ येथून निघून मन्दसोर येथे येऊन वसति केलेल्या कोष्ट्यांच्या संघाने कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दीत इ. स. ४३७ मध्यें एक सूर्यमंदिर बांधले व पुढे इ. स. ४७३मध्यें त्याचा जीर्णोद्धार केला, त्याचे वर्णन आले आहे. त्या प्रसंगीं संघाने वत्सभट्टि नामक कवीकडून एक प्रशस्ति तयार करवून ती एका शिलाखंडावर कोरून ठेवली. या प्रशस्तीत अनेक ठिकाणीं कालिदासाच्या काव्याचें अनुकरण केलेलें दिसतें असें डॉ० बुहर, कीलहॉर्न, मॅकडोनेल, कीथ वगैरे विद्वानांनी दाखवून दिलें आहे. उदाहरणार्थ, खालील साम्य पहा—

कालिदास—विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगंभीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुंगमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ मेघदूत, ६६.

वत्सभट्टि—चलत्पताकान्यबलासनाथान्यत्यर्थशुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तडिल्लताचित्रसिताभ्रकूटतुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥ श्लो० १०.

या दोन्ही पद्यांत उत्तुंग गृहांची व मेघाची एकाच प्रकारची तुलना आली आहे. तसेंच खालील साम्यही लक्षांत घेण्यासारखें आहे—

कालिदास—
निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।
गुरूणि वासांस्यबलाः सयौवनाः प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम् ॥
न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम्
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥
ऋतुसंहार ५, २–३.

वत्सभट्टि—रामासनाथभवनोदरभास्करांशुवह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने ।
चन्द्रांशुहर्म्यतलचन्दनतालवृन्तहारोपभोगरहिते हिमदग्धपद्मे ॥
श्लो० ३१.

*Dr. Fleet: *Gupta Inscriptions* (No. 18).

यांतील वत्सभट्टीच्या पद्यात कालिदासाच्या श्लोकाचें प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडलेले दिसते. वत्सभट्टि हा अगदी साधारण प्रतीचा कवि. त्याच्या कृतीत अनेक दोष विद्वानांनी दाखविले आहेत.* तेव्हा त्यानेच कालिदासाच्या कल्पना उसन्या घेतल्या असाव्यात असें सहजच अनुमान होते व या प्रमाणावरून कालिदास पांचव्या शतकाच्या द्वितीयार्धापूर्वी होऊन गेला असावा असे निश्चित विधान आपणास करता येते.

आता कालिदासाच्या काळाची पलीकडील मर्यादा जरा जास्त निश्चितपणे ठरविता येते काय पाहू. कालिदासाने वात्स्यायनाच्या कामशास्त्राचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास केला होता असे दिसते. विवाहित स्त्रीची कर्तव्यें सांगतांना वात्स्यायनाने खालील सूत्रें लिहिली आहेत—

श्वश्रूश्वशुरपरिचर्या तत्पारतंत्र्यमनुत्तरवादिता। ... भोगेष्वनुत्सेकः।
परिजने दाक्षिण्यम्। ... नायकापचारेषु किंचित्कलुषिता नात्यर्थं निवदेत्।

कामसूत्र, पृ० २२९, २३६.

या इतस्ततः विखुरलेल्या वचनांस एके ठिकाणी गुंफून कालिदासाने कण्वमुखाने नववधूस खालील पद्यात उत्कृष्ट उपदेश केला आहे—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥

शाकुन्तल ४, १७

'शाकुंतलां'त जे सर्वोत्कृष्ट चार श्लोक आहेत म्हणून म्हणतात त्यांत वरील श्लोकाची गणना रसिकांनी एकमताने केली आहे. पण त्या श्लोकांतील मूळ कल्पना वात्स्यायनाच्या हें वरील उताऱ्याच्या तुलनेवरून स्पष्ट होईल. तेव्हा कालिदास वात्स्यायनानंतर झाला असला पाहिजे. वात्स्यायनाचा काल कामशास्त्रांतील राजकीय परिस्थितीच्या उल्लेखावरून खिस्तोत्तर तृतीय शतकाचा मध्य हा विद्वानांनी ठरविला आहे.† तेव्हा कालिदास इ. स. २५० नंतर होऊन गेला असावा.

---

*डॉ. कुल्हर यांचा लेख—*Indian Antiquary*, Vol. 54, pp. 146-7.
†H. C. Chakladar : *Social Life in Ancient India*, p. 33.

तेव्हा इ स २५० ते ४५० या दोनशें वर्षांत कालिदासाचा काळ शोधला पाहिजे कालिदास हा उज्जनीस रहात असावा असें त्याच्या ग्रंथावरून दिसतें त्याचा आश्रयदाता कोणी 'शकारि' विक्रमादित्य असावा असे परंपरागत गोष्टी व त्याच्या ग्रंथातील 'विक्रम' नावावरील श्लेष यावरून अनुमान होतें हें वर दाखविलेंच आहे या प्रकरणाच्या प्रारंभीं जें ११ व्या शतकातील अभिनन्द कवीचें वचन उद्धृत केलें आहे त्यातही कालिदासाचे ग्रंथ कोणा शकारींच्या आश्रयानें प्रसिद्धि पावले असें म्हटलें आहे वरील दोनशें वर्षांच्या काळात द्वितीय चन्द्रगुप्त व त्याचा नातु स्कंदगुप्त या दोघानीच विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली होती, असे त्याच्या नाण्यावरून दिसतें त्यापैकी द्वितीय चन्द्रगुप्त यालाच 'शकारि' म्हणता येईल कारण यानें इ स ३९५ च्या सुमारास काठेवाडच्या परकी शकवंशीय क्षत्रपांचा समूळ उच्छेद करून तो प्रांत आपल्या राज्यास जोडला असें शिलालेख व नाणीं यावरून सिद्ध झालें आहे त्याची राजधानीही उज्जनीस होती शिवाय तो मोठा दानशूर म्हणून प्रसिद्ध होता व त्याचा विद्वानांस उदार आश्रय असे वीरसेन शाब नावाच्या त्याच्या एका सांधिविग्रहिक मन्त्र्यानें मध्य हिंदुस्थानात उदयगिरि येथें एक लेख* कोरविला आहे त्यात त्यानें आपला शब्दार्थन्यायलोकज्ञ व कवि म्हणून स्पष्ट निर्देश केला आहे त्यावरून विद्वान माणसास मोठमोठ्या हुद्द्यांवर नेमण्याची त्याची पद्धत होती असें दिसतें. तो स्वतः ही मोठा विद्वान होता कालिदास, मेंठ इत्यादि विद्वानाप्रमाणें उज्जनीच्या ब्रह्मसभेपुढें त्यानें स्वतः ही परीक्षा दिली होती असें राजशेखराच्या काव्यमीमांसेंत उद्धृत केलेल्या एका प्राचीन वचनावरून दिसतें† राजशेखरानें म्हटल्याप्रमाणें राजाच कवि असल्यावर सर्व लोक काव्य करू लागतात व त्यांना त्याचा आश्रय मिळतो तेव्हा या चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याच्याच आश्रयास कालिदास असावा असें अनुमान करता येतें

---

* Dr. Fleet: *Gupta Inscriptions* (No 6)

† श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा।—इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः। हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥—काव्यमीमांसा अ १०."

'कवीन्द्रवचनसमुच्चयादि प्राचीन श्लोकसंग्रहांत विक्रमादित्याच्या नांवावर दिलेले श्लोक द्वितीय चन्द्रगुप्तानेच रचले असावे

कालिदासाच्या चरित्राविषयीं जी थोडी माहिती अलीकडे उपलब्ध झाली आहे त्यानेंही वरील अनुमानास बळकटी येते. क्षेमेन्द्राच्या 'औचित्य विचारचर्चे'त अधिकरणौचित्याचें उदाहरण म्हणून खालील श्लोक कालिदासाच्या 'कुन्तलेश्वरदौत्य' नामक ग्रंथांतून घेतला आहे—

> इह निवसति मेरुः शेखरः क्ष्माधराणा-
> मिह विनिहितभाराः सागराः सप्त चान्ये।
> इदमहिपतिभोगस्तम्भविभ्राजमानं
> धरणितलमिहैव स्थानमस्मद्विधानाम्॥
>
> औचित्यविचारचर्चा पृ. १४०

या श्लोकांतील स्थानवर्णनाचें औचित्य क्षेमेन्द्रानें येणेंप्रमाणें व्यक्त केलें आहे "सम्राटाचा दूत माण्डलिक राजाच्या सभेंत गेला असतां त्याला आपल्या प्रभूच्या पदवीला अनुरूप असी मानाची जागा मिळाली नाहीं. तेव्हां तो कार्यवशात् भूमीवरच बसला (व इतर मानकऱ्यांनीं चेष्टा केली तेव्हां) धीरगंभीर स्वरानें म्हणतो—'शेषफणारूपी स्तंभांनीं निश्चळ झालेलें हें भूमितलच आम्हांस योग्य स्थान आहे. कारण पर्वतश्रेष्ठ मेरु व सातही महासागर या आसनावरच विराजमान आहेत व त्याच्या इतरांच मानी योग्यता आहे.'" हा दूत किंवा वकील कोण व तो कोणत्या सम्राटाचा हें समजण्यास नुकतेंच एक साधन उपलब्ध झालें आहे. थोड्या वर्षांपूर्वी मद्रासेकडे धारापीश भोजराजाचा 'शृंगारप्रकाश' हा ग्रंथ ज्ञात झाला. त्याच्या आठव्या प्रकाशांत कालिदासाच्या नांवें खालील श्लोक घातला आहे—

> असकलहसितत्वात्क्षालितानीव कान्त्या
> मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि।
> पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणाम्
> त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः॥

[तुझ्यावर (राज्याचा) भार टाकून कुन्तलदेशाचा राजा किंचित् हास्यानें ज्यांच्यावर कांति पसरली आहे, नयन झांकले असल्यानें ज्यांच्या कर्णांवरचीं कमळें स्पष्ट दिसत आहेत अशीं मुखरसानें सुगंधित झालेलीं आपल्या प्रियांचीं मुखें चुंबीत आहे] अर्थात् कालिदास हा स्वतःच वकील म्हणून कुन्तलेश्वर नामक सामन्ताच्या दरबारीं गेला होता असं

दिसतें. परत उज्जैनीस गेल्यावर विक्रमादित्याने कुन्तलेश काय करीत असतो असे विचारल्यावरून, वरील श्लोकात कालिदासाने कुन्तलेश तुझ्यावर राज्याचा भार टाकून स्त्रियांशी विलास करण्यात दंग असतो असे उत्तर दिले आहे. हा श्लोक भोजाच्या 'सरस्वतीकंठाभरणा'त व राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'तही उद्धृत केला आहे व राजशेखराने वरील श्लोकात थोडा बदल करून—

> पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां ,
> मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः।
>
> काव्यमीमांसा, अ० ११.

म्हणजे 'माझ्यावर भार टाकून कुन्तलेश तसे करो' असे विक्रमादित्याने कालिदासाला उत्तर दिले, असे दाखविले आहे. कालिदास हा मोठा विद्वान् व चतुर मुत्सद्दी होता हें त्याच्या ग्रंथावरून आम्ही पुढे दाखविणार आहो तेव्हा त्याला आपला वकील म्हणून सामन्तसभेंत विक्रमादित्याने पाठविले असले तरी त्यात आश्चर्य नाही.

आता हा कुन्तलेश कोण याचा विचार करूं. या प्रश्नावर आतापर्यंत दोन मतें व्यक्त झाली आहेत. दक्षिणमहाराष्ट्र व म्हैसूरचा उत्तरभाग यास साधारणपणे कुन्तल असे म्हणत. म्हैसूर संस्थानांत शिमोगा जिल्ह्यात तालगुंड येथे कदंबाचा एक शिलालेख सापडला आहे. त्यात काकुस्थवर्मन् या राजाने आपली मुलगी देऊन गुप्तराजाच्या कुळाला प्रसिद्ध केले असे म्हटलें आहे. त्यावरून चन्द्रगुप्त विक्रमादित्याने या राजाची मुलगी आपल्या मुलाकरितां केली असावी व तो विवाहसंबंध जुळवून आणण्याच्या नाजूक कामावर कालिदासाची योजना झाली असावी, असे मुंबईच्या सेंट झेविअर कॉलेजांतील इतिहासाचे अध्यापक फादर हेरास यांनी अनुमान केलें आहे.* पण त्याला विशेष आधार दिसत नाही. कारण तालगुंडच्या लेखांत अमक्याच गुप्तराजाने कदम्बराजकन्या वरिली असें दिले नाही. शिवाय वर दिलेल्या श्लोकांत सूचित केल्याप्रमाणे कदम्बनृपतीचें राज्य चन्द्रगुप्ताच्या संमतीने चालले होतें याला पुरावा नाही. आणखी असे की

*J. B. O. R. S. Vol. XII, Part IV.

काकुस्थवर्म्याच्या व चन्द्रगुप्ताच्या काळात ५०।६० वर्षांचे अंतर आहे. तेव्हा वरील अनुमान बरोबर आहे असे वाटत नाही.* याच्या उलट प्रो. कृष्णस्वामी ऐयंगार यांनी हा कुन्तलेश्वर म्हणजे चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्याचा नातु वाकाटक नृपति दुसरा प्रवरसेन असावा असे म्हटले आहे तेंच सयुक्तिक दिसते.† चन्द्रगुप्ताने आपली मुलगी प्रभावतिगुप्ता ही वाकाटक घराण्यातील राजा द्वितीय रुद्रसेन यास दिली होती. हा विवाह इ. स. ३९५ च्या सुमारास झाला असावा असे व्हिन्सेंट स्मिथने दाखवून दिले आहे. रुद्रसेन पुढे लौकरच मरण पावला. त्यास दिवाकरसेन व दामोदरसेन असे दोन (यांहीच्या मतें तीन) पुत्र होते. ते लहान असल्यामुळें त्यांच्यातर्फे प्रभावतिगुप्ता पुष्कळ वर्षे राज्यकारभार पहात होती. त्यांपैकी एक मुलगा (द्वितीय) 'प्रवरसेन' या नावाने राज्य करू लागला. प्रवरसेन लहान असताना चन्द्रगुप्ताच्या तंत्राने राज्यकारभार चालला होता व वाकाटकांच्या दरबारी गुप्तांच्या अधिकारिवर्गाचे वर्चस्व होते हें प्रभावतिगुप्तेच्या ताम्रपटावरून दिसतें. कारण त्या ताम्रपटांत वाकाटकांच्या ताम्रपटांतल्याप्रमाणे वाकाटकवंशाची वंशावळ दिली नसून प्रभावतिगुप्तेने आपल्या माहेरच्या गुप्तघराण्याचीच वंशावळ दिली आहे. असो. पुढे प्रवरसेन वयात आल्यावर तो राज्यकारभार कसा करतो हें जाणण्याच्या इच्छेने विक्रमादित्याने कालिदासास विदर्भात पाठविले असावे. कालिदास विदर्भांत काही दिवस राहिलेला दिसतो. वाकाटक नृप यात्रेच्या निमित्ताने रामटेकास जात येत असत असे रा० य. रा. गुप्ते यांनी संपादिलेल्या ऋद्धपूरच्या प्रभावतिगुप्तेच्या ताम्रपटावरून‡ दिसतें. कालिदासही तेथे वरचेवर जात येत असला पाहिजे व म्हणूनच त्याने आपल्या 'मेघदूत' काव्यात यक्षाचे निवासस्थान रामगिरी (रामटेक) होतें असे वर्णिले आहे. उज्जैनीस परत गेल्यावर विक्रमादित्याने विचारल्यावरून कालिदासाने प्रवरसेन राज्यकारभार पहाण्याचे सोडून विलासात मग्न असतो असा रिपोर्ट वरील श्लोकात

*वरील मजकूर लिहून झाल्यानंतर प्रसिद्ध झालेला श्री. लक्ष्मीनारायण राव यांचा या विषयावरील लेख पहा. *Indian Historical Quarterly* Vol. IX pp. 197-201.

†Aiyangar: *Studies in Gupta History* p. 54.

‡भा. इ. स. म. त्रैमासिक, वर्ष ३, अंक २-४ पृ. ९९

केला आहे. द्वितीय प्रवरसेनाचा आजा पहिला पृथ्वीषेण याने कुन्तल देश जिंकून आपल्या राज्यास जोडला होता असें अजंठा येथील एका शिलालेखावरून दिसतें. तेव्हांपासून वाकाटक नृपतीस कुन्तलेश म्हणत असत.

कालिदास चन्द्रगुप्तकालीन होता याला आणखीही एक प्रमाण देता येतें. 'सेतुबंध' किंवा 'रावणवहो' (संस्कृत 'रावणवध') या नांवाचें प्राकृत भाषेंत लिहिलेलें एक मोठें काव्य प्रसिद्ध आहे. याची बाणानें 'हर्षचरिता'-च्या प्रास्ताविक श्लोकांत स्तुति केली आहे त्यावरून तें इ. स. च्या सातव्या शतकापूर्वी लिहिलें गेलें यांत संशय नाही. हें काव्य विक्रमादित्याच्या आज्ञेनें प्रवरसेनाकरितां कालिदासानें लिहिलें, असें एका टीकाकाराचें विधान वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. तो प्रवरसेन काश्मीरचा राजा असणें शक्य नाहीं हें आपण मागें निश्चित केलें आहे. चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य व वाकाटक (द्वितीय) प्रवरसेन यांचा संबंध लक्षांत घेतां तें काव्य चन्द्रगुप्ताच्या आज्ञेनें कालिदासानें लिहिलें किंवा निदान तपासलें असावें असें वाटतें. या काव्याच्या पहिल्या आश्वासाच्या ९ व्या पद्यांत हें काव्य राजानें गादीवर आल्यावर लौकरच रचलें असें म्हटलें आहे. या श्लोकावर टीका करतांना रामदास या टीकाकारानें प्रवरसेन म्हणजे भोजदेव असें विश्वेक म्हणतात, असें लिहून ठेवलें आहे. विदर्भाच्या राजघराण्यास 'भोज' अशी संज्ञा होती हें कालिदासाच्या रघुवंशावरून स्पष्ट आहे. शिवाय 'भरतचरित' या काव्याचा कर्ता कृष्णकवि यानेंही 'सेतुबंध'काव्य कुन्तलेशानें रचलें असें म्हटलें आहे.* वाकाटकांस कुन्तलेश म्हणत असत असें आम्ही वर दाखविलें आहे. त्यावरून वाकाटक प्रवरसेन हाच त्या काव्याचा कर्ता व त्याच्याच दरबारीं कालिदास वकील म्हणून राहिला होता हें सिद्ध होतें.

कालिदास द्वितीय चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य याच्या आश्रयास होता असें मानलें तरच त्याच्या ग्रंथांत तत्कालीन राजकीय घटनांचें प्रतिबिंब पडलें आहे असें दाखवितां येतें. 'मालविकाग्निमित्र' नाटक वाकाटक नृप द्वितीय रुद्रसेन व चन्द्रगुप्तकन्या प्रभावतिगुप्ता यांच्या विवाहप्रसंगीं लिहिलें असावें. वाकाटकांच्या दरबारीं असतांना कालिदासानें 'मेघदूत' रचलें व

* जलाशयस्यान्तरगाढमार्गमलब्धरन्ध्रं गिरिचौर्यवृत्त्या ।
लोकेष्वलं कान्तमपूर्वसेतुं बबन्ध कीर्त्या सह कुन्तलेशः ॥ (१, ४).

म्हणण्यात अगदीच तथ्य नाही असे नाही श्रेष्ठ मनुष्यांत दैवी अंश असतो असें आपल्या भगवद्गीतेतच म्हटले आहे व पुष्कळदा थोर लोक आपल्या गुणांच्या प्रभावाने प्रतिकूल परिस्थितीसही अनुकूल करुन घेतात असे आपण पाहतों तथापि त्याच्या कार्यावर परिस्थितीचा मुळीच परिणाम घडत नाही असेही म्हणतां येत नाही ॲडिसनने एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे जगांत एके ठिकाणी ओझ्याच्या भाराखाली दडपून गेलेला जरत्कारु हमाल दिसतो तर दुसरीकडे एखादा सँडो वारभर कपडा घेऊन शरीरेंव सुईने टाके मारताना दृष्टीस पडतो तेव्हा प्रत्येक मनुष्यास योग्य ती परिस्थिति मिळत नाही व तिच्या अभावीं त्याच्या अंगच्या गुणांचा पूर्ण विकास होत नाही हेच खरें अरण्यातील लता आपल्या फुलांनी आसमंतातील भाग सुगंधित करीत असते पण एखाद्या रसिकाशिवाय तिच्या गुणाचें कौतुक कोण करणार ? याच न्यायाने कालिदासाच्या अगोदर त्याच्यापेक्षा कमीजास्त प्रतिभेचे ग्रंथकार झाले नसतील असे कोणी म्हणावें ? पण ते झाले असल्यास, 'निराश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता' या सुभाषितात म्हटल्याप्रमाणे त्यांना राजाश्रय मिळाला नसल्यामळें व जनाभिरुचीचीही त्यास मदत नसल्याकारणाने त्याच्या ग्रंथाची नावेंही आज लुप्त झाली आहेत तेव्हा कालिदासाच्या हातून इतकी उत्कृष्ट ग्रंथरचना होण्यास तत्कालीन परिस्थिति त्याला अनुकूल असली पाहिजे असे वाटल्यावाचून राहत नाही

कालिदासकालीन परिस्थितीचे सम्यग्ज्ञान होण्यास तत्पूर्वीच्या काळाचें सिंहावलोकन करणे अवश्य आहे विश्वसनीय ऐतिहासिक साधनावरून आपल्या भारतवर्षाचा इतिहास खिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून स्थूलरुपाने ज्ञात झाला आहे खिस्तपूर्व ३२६ या वर्षी अलेक्झांडरने हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्या वेळी उत्तर हिंदुस्थानात नंद राजाचे साम्राज्य भरभराटीत होतें त्यांची राजधानी मगधात पाटलिपुत्र येथे होती अलेक्झांडर परत गेल्यावर चन्द्रगुप्ताने विष्णुगुप्त–चाणक्य या पाताळयंत्री मुत्सद्याच्या साहाय्याने मगधांत राज्यक्रांति घडवून आणली व ती मधि साधून स्वतः गादी बळकावली चन्द्रगुप्ताने पुढे आपल्या राज्याची उत्तम व्यवस्था लावली व मोठ्या पराक्रमाने सेल्यूकस निकेटर या यवना-

धिपतींचा पराभव करून बलुचिस्थान, अफगाणिस्थान व पंजाब हा मुलूख आपल्या राज्यास जोडला त्याचा मंत्री चाणक्य उर्फ कौटिल्य याचा 'अर्थ-शास्त्र' या नावाचा राजनीतिविषयक उत्कृष्ट ग्रंथ अलीकडे प्रकाशित झाला आहे, त्यावरून तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थितीची चांगली कल्पना येते चन्द्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा बिंदुसार व नातू अशोक यांच्या कारकीर्दीत मगध साम्राज्याचा चोहो बाजूस विस्तार झाला उत्तरेस हिंदुकुश पर्वतापासून दक्षिणेस म्हैसूरपर्यंत व पश्चिमेस बलुचिस्थानापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रदेश अशोकाच्या अमलाखाली होता एवढ्या मोठ्या साम्राज्याची व्यवस्थाही अशोकाने चोख ठेवली होती

अशोकाने आपल्या शिलालेखात लोकांनी बौद्ध श्रमणांप्रमाणेच ब्राह्मणांस मान द्यावा असे म्हटले आहे तथापि त्याच्या कारकीर्दीत ब्राह्मण विशेष उत्तेजन मिळालेले दिसत नाही बौद्धधर्माच्या प्राचीन संप्रदाया-प्रमाणे त्याचे लेख तत्कालीन जनपदभाषेत लिहिलेले आहेत अशोक ख्रिस्तपूर्व २३२ या वर्षी वारला त्याच्यानंतर त्याचे राज्य सुमारे पन्नास वर्षेच टिकले ख्रिस्तपूर्व १८५ च्या सुमारास शुंगवंशीय पुष्यमित्राने बृहद्रथ नावाच्या शेवटल्या मौर्य राजास ठार मारून गादी बळकावली राज्यासना-वर स्थिर झाल्यावर पुष्यमित्राने हिंदुधर्मीयांवर अशोकादि बौद्धधर्मीय राजांनी घातलेली नियंत्रणे काढून घेतली त्याने स्वतः दोन अश्वमेध केले असा उल्लेख अयोध्येस नुकत्याच सापडलेल्या एका शिला-लेखात* आहे त्यावरून त्याने वैदिकधर्मानुयायांस पशुवधात्मक यज्ञयाग करण्यास परवानगी दिली होती हे दिसून येते त्याने संस्कृतविद्येस उत्तेजन दिले होते पतंजलीने आपला महाभाष्य हा व्याकरणावरचा सर्वमान्य ग्रंथ पुष्यमित्राच्याच कारकीर्दीत लिहिला व स्वतः त्याच्या हातून यज्ञ करविला असा महाभाष्यात उल्लेख आहे

अशोक हिंदुस्थानात राज्य करीत असता हिंदुकुशाच्या पलीकडे ख्रिस्तपूर्व २५० च्या सुमारास बॅक्ट्रिया येथे ग्रीकांनी एक स्वतंत्र राज्य स्थापले होते अशोकानंतरचे मौर्य राजे प्रबळ नसल्याने या ग्रीक लोकांनी पूर्वेकडे हातपाय पसरण्यास आरंभ केला व हळू हळू पंजाब व सिंध हे प्रांत घ-

*Epigraphia Indica, Vol. XX p 54.

घांत घातले पुष्यमित्राच्या अश्वमेधाचा घोडाही यवनसेनेने अडविला होता. पण त्या वेळीं पुष्यमित्राचा नातु वसुमित्र याने आपल्या पराक्रमानें यवनांचा पाडाव करून घोडा परत मिळविला, असा कथाभाग 'मालविकाग्निमित्रां'त आला आहे तो खरा दिसतो. शुंगांचे राज्य खिस्तपूर्व ७३ च्या सुमारास नाहीसें होऊन त्याच्या जागी काण्व हे ब्राह्मण राजे आले. त्यांनी सुमारे ४५ वर्षे राज्य केल्यावर त्यांचा दक्षिणच्या आंध्रानी पाडाव करून साम्राज्यसत्ता बळकावली. शेवटले शुंग व काण्व यांच्या राजवटीत हिंदुधर्मास व संस्कृतविद्येस उत्तेजन मिळालें असावें. 'मनुस्मृती'ला सध्याचें स्वरूप याच कालात प्राप्त झालें असें संशोधकांचें मत आहे. तथापि एकदरीत हा काळ फारच धामधुमीचा गेला कारण या अवधीत शकयवनांच्या अनेक स्वाऱ्या झाल्या असें गर्गसंहितेंतील 'युगपुराणा' वरून दिसतें. एकदा तर अम्लात नावाच्या शकाधिपतीनें पाटलिपुत्रावर स्वारी केली व तें शहर ताब्यात आल्यावर त्यातील लोकाची सरसहा कत्तल केली व चातुर्वर्ण्याबाहेरचे (शक) लोक आणून त्यांची तेथे वसति केली. शकयवनांच्या स्वाऱ्यामुळें देशात जी भीषण परिस्थिति उत्पन्न झाली तिचें हृदयद्रावक वर्णन गर्गाचार्यांनी येणेप्रमाणें केलें आहे—"या दारुण महायुद्धात राष्ट्रांतील सर्व पुरुष कामास आल्यामुळें स्त्रियांना सर्व कामें करावीं लागलीं. त्यांनी नांगर धरले व धनुष्यबाण घेऊन शेताचें रक्षण केलें. जिकडे तिकडे स्त्रिया राज्य करूं लागल्या. पुरुष इतके दुर्मिळ झाले की एकेकाला दहा दहा वीस वीस स्त्रिया वरूं लागल्या. ग्रामांत तसेंच नगरांतही स्त्रियाच सर्व व्यवहार पाहूं लागल्या. चातुर्वर्ण्याची घडी विसकटून गेली. शूद्र ब्राह्मणाचीं कर्में करूं लागले व जटावल्कलें धारण करून परिव्राजक म्हणून हिंडूं लागले. वैदिक धर्मांत परकीयांचा प्रवेश झाला व जिकडे तिकडे दमाचें साम्राज्य पसरलें. गृहस्थाश्रमांतील आपत्तींस कंटाळून लोक भराभर संन्यास घेऊं लागले. याच कालात दोन वर्षे अवर्षण पडल्यानें मोठा दुष्काळ पडून हजारो लोक मृत्युमुखी पडले."

गेल्या महायुद्धानंतरही बेल्जम व फ्रान्स यांतील परिस्थितीचें वर्णन ज्यांनी वाचलें आहे त्यांना गर्गाचार्यांच्या वरील वर्णनात अतिशयोक्ति वाटणार नाही. 'गर्गसंहिता' ह्या ग्रंथात काण्वाच्या राजवटीच्या

अखेरीपर्यंतचेच वर्णन आले असल्यामुळे, शेवटच्या काण्व राजाच्या कार-कीर्दीच्या अखेरीस तो लिहिला गेला असावा, असे अनुमान होते.* तेव्हा त्यातील हकीकत विश्वसनीय मानण्यास हरकत नाही परकीयांच्या या स्वाऱ्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानात काही काळ अत्यंत वधाळी माजून राहिली होती या अवधीत अनेक हिंदु व जैन ग्रंथांचा नाश झाला असावा पातंजल महाभाष्यात प्रसंगोपात्त आलेल्या उताऱ्यावरून शुंगकाळी काव्यवाङ्मय बरेच समृद्ध असले पाहिजे असे दिसते हे सर्व वाङ्मय, तसेच बरेचसे प्राचीन श्रौत व स्मार्त ग्रंथ, पुराणे, वगैरेचा पुढे मागमूसही राहिला नाही खुद्द महाभाष्याचीही एकही प्रत उत्तरेस उपलब्ध नव्हती म्हणून चन्द्रा-चार्य या वैयाकरणाने दक्षिणेतून तो ग्रंथ महाप्रयासाने मिळवून त्याचा उत्तरेत प्रचार केला असे भर्तृहरीच्या वाक्यपदीयात म्हटले आहे

अशोकाच्या मृत्यूनंतर लौकरच दक्षिणेत आंध्रांनी आपले स्वातंत्र्य पुकारले. यांचा मूळ पुरुष सिमुक सातवाहन हा होता त्याच्या नंतर गादी-वर आलेल्या श्री शातकर्णीने अश्वमेध यज्ञ केल्याचा नाणेघाटातील कोरीव लेखात उल्लेख आहे † याशिवाय या लेखात गवामयन, आप्तोर्याम गार्गत्रिरात्र इत्यादि श्रौत यज्ञ केल्याचा व त्यावेळी ब्राम्हणांना हजारो गाई, घोडे व कार्षापण (त्यावेळची नाणी) दिल्याचे वर्णन आहे त्यावरून अशोकाच्या मृत्यूनंतर लौकरच उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेतही वैदिकधर्माने राजाश्रयाच्या बळावर डोके वर काढलेले दिसते उत्तरेत धुमाकूळ घालत असता शकांनी दक्षिणेतही राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला व काही काळ तो सिद्धीसही गेला दक्षिणेतील स्वाऱ्यांत भूमक व नहपान या नावाच्या शकांनी पुढाकार घेतला नहपान पुढे बऱ्याच मोठ्या प्रदेशाचा 'क्षत्रप' किंवा क्षेत्राधिपति झाला. शिलालेख व नाणी यावरून नहपानाच्या अम-लाखाली काठेवाड, राजपुतान्याचा काही भाग, माळवा, गुजराथ, उत्तर कोंकण, नाशिक व पुणे जिल्हे इतका प्रदेश असावा असे दिसते.

---

* See Prof. K. H Dhruva's article, "*Historical Contents of the Yuga Purana*" *J. B O R. S* Vol XXI pp 18—66

† Nanaghat Cave Inscription—*Archaeological Survey of Western India*, Vol. X p. 60 ff.

नहपानाने महाराष्ट्रात अमल बसविला त्या वेळी सातवाहनांना देशत्याग करावा लागला. पण लौकरच गौतमीपुत्र सातकर्णीने संधि साधून नहपानाच्या वंशजांचा पूर्ण पराभव करून त्याच्या वंशाचा समूळ उच्छेद केला व उज्जैनीपर्यंत आपले राज्य पसरविले. गौतमीपुत्राने नहपानाची नाणी लोकांकडून मागवून घेऊन त्यावर आपला शिक्का मारून त्याचा पुनः प्रचार करविला. या वंशात पुढे वासिष्ठीपुत्र पुळुमायि, यज्ञश्री सातकर्णी वगैरे बरेच राजे होऊन गेले. पुराणातील गणनेप्रमाणे आंध्रांनी सुमारे ४५० वर्षे म्हणजे खिस्तपूर्व २२५ पासून खिस्तोत्तर २२५ पर्यंत राज्य केले असावे.,

सातवाहन राजे वैदिकधर्मानुयायी होते. नाशिकच्या एका लेखात गौतमीपुत्राला क्षत्रियांचा दर्प हरण करणारा व 'एकब्राह्मण' असे म्हटले आहे त्यावरून ते ब्राह्मणही असावेत. शकांच्या अमदानीत चाललेल्या चातुर्वर्ण्यसंकराला त्याने आळा घातला, असे नाशिकच्या एका लेखावरून दिसते. तथापि त्यांचा बौद्ध धर्मासही आश्रय होता. गौतमीपुत्र, त्याची माता बालश्री, त्याची राणी व मुलगा पुळुमायि या सर्वांनी बौद्धभिक्षूंकरिता लेणी कोरविली, त्यांच्या चरितार्थाकरिता गाव दान दिले, वगैरे उल्लेख नाशिक व कार्ले येथील लेण्यांत आढळतात, त्यावरून त्यांच्या कारकीर्दीत दोन्ही धर्मांच्या अनुयायांना समानतेने वागविण्यात येत होते असे दिसते. सातवाहन राजे वैदिकधर्मानुयायी होते तरी त्यांनी संस्कृत विद्येला आश्रय दिल्याचे दिसत नाही. कथासरित्सागरात एका सातवाहन राजाला जलविहाराच्या वेळी स्त्रीने उच्चारलेल्या 'मोदकैस्ताडय' (अंगावर पाणी मारू नको) या साध्या वाक्याचा अर्थ कळला नाही असे म्हटले आहे. राजशेखराच्या काव्यमीमांसेत कुन्तलाधिपति सातवाहनाने आपल्या अन्तःपुरात प्राकृत भाषाच वापरली पाहिजे असा सक्त नियम केला होता, असे म्हटले आहे, त्यावरूनही वरील गोष्टीत तथ्य दिसते. शिवाय सातवाहनांचे सर्व लेख प्राकृत भाषेतच आहेत. बौद्धधर्माच्या प्रचारापासून प्रथम पाली व नंतर प्राकृत भाषांना जे महत्त्व आले ते पुढे गुप्त राजांच्या अमदानीपर्यंत तसेच राहिले.

शकानंतर उत्तर हिंदुस्थानात प्रथम पल्हवाचे व नंतर कुशानाचे साम्राज्य पसरले. कुशानवंशातील कुजूल काडफीसस्, वीम काडफीसस्, कनिष्क, हुविष्क व वासुदेव यांची नांवे प्रसिद्ध आहेत. वीम काडफीससने हिंदु धर्म स्वीकारला असे दिसते. कारण त्याच्या नाण्यावर त्याला 'माहेश्वर' असे म्हटले आहे व शिव व नंदी यांच्या आकृतीही उमटविल्या आहेत. सर्व कुशान राजांत कनिष्क हा श्रेष्ठ गणला जातो. दक्षिणेत सध्या चालू असलेला शालिवाहन शक हा कनिष्काने इ. स. ७८ या वर्षी सुरू केला असे बहुतेक विद्वानांचे मत आहे. याची नाणी काबूलपासून गाझीपूरपर्यंत सापडतात. एकदा तर त्याने पाटलिपुत्रावर स्वारी करून तेथील पंडित अश्वघोष यास पकडून आपल्या राजधानीस नेले. दक्षिणेत काठेवाड व माळवा येथे राज्य करणारे क्षत्रप याचे अंकित होते, त्यावरून याच्या हिंदुस्थानातील राज्यविस्ताराची कल्पना येईल. तो स्वतः बौद्धधर्मीय होता. त्या धर्माच्या प्रसारार्थ त्याने स्तूप बांधले व विद्वान भिक्षूंची काश्मीरात एक परिषद भरविली. या परिषदेचा अध्यक्ष प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ व कवि अश्वघोष हा होता.

खिस्तोत्तर दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस कुशान साम्राज्याचा ऱ्हास होऊ लागला. त्यानंतर त्याचे राज्य पाचव्या शतकात हूणांच्या स्वाऱ्या होईपर्यंत पंजाब व काबूल या प्रांतांवरच राहिले होते. दक्षिणेत माळवा व काठेवाड या प्रांतात शकवंशीय क्षत्रपांनी चौथ्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत टिकाव धरला होता. दक्षिणेत आंध्रसाम्राज्याचाही तिसऱ्या शतकाच्या आरंभी अस्त झालेला दिसतो. कुशान व आंध्र साम्राज्ये ज्या प्रदेशात पसरली होती त्यात अनेक लहान लहान राज्ये उत्पन्न झाली. ही राज्ये चौथ्या शतकात गुप्तांनी उत्तरेत व वाकाटकांनी दक्षिणेत आपले राज्य पसरीपर्यंत जीव धरून होती, असे गुप्त व वाकाटक यांच्या कोरीव लेखांवरून दिसते.

येथवर केलेल्या ऐतिहासिक सिंहावलोकनावरून खिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून खिस्तोत्तर चौथ्या शतकापर्यंतच्या राजकीय स्थितीची वाचकास कल्पना येईल. शुंगसाम्राज्याच्या अंतापासून गुप्तांच्या उदयापर्यंत सुमारे चार शतके उत्तर हिंदुस्थानात हिंदुधर्माला व संस्कृतविद्येला कोणी

बलाढ्य राजा पुरस्कर्ता मिळाला नाही. *दक्षिणेंत महाराष्ट्रांतील आंध्रराजे वैदिकधर्मानुयायी होते तरी त्यांचें लक्ष संस्कृतविद्येकडे नव्हतें. या काळा-तले बहुतेक सर्व लेख प्राकृत भाषेंत आहेत. नाण्यावर राजांचीं नावें व बिरुदें प्राकृत भाषेंतच लिहिलेलीं आढळतात. अनंतरही बौद्धधर्माचा सर्वत्र प्रसार झाल्याने दानधर्माचा ओघ स्तूप व चैत्यें (देवळें) बांधण्यांत, बौद्ध भिक्षूंस राहण्याकरितां लेणीं कोरविण्यांत, आणि स्तूप व लेणीं यांना शोभा आणण्याकरितां शिल्पकाम व चित्रकाम करण्यांत सर्व झालेला दिसतो. सांची व भरहूत येथील स्तूपांस व कार्लें, नाशिक, अजंठा इत्यादि ठिकाणच्या लेण्यांस राजे लोकांप्रमाणेच श्रेष्ठी, व्यापारी, सोनार, सुतार, फारवून इत्यादि विविध धंद्याच्या लोकांनी, तसेंच शकयवनादि परकी-यांनीही देणग्या दिलेल्या विद्यमान कोरीव लेखांवरून दिसतात, त्यावरून वरील गोष्ट स्पष्ट होईल.† या काळांतील एकही वैदिक धर्मीय देवालय अगर शिल्पकाम अस्तित्वांत नाही यावरूनही हेंच अनुमान निघतें. या काळांतही हिंदुधर्म टिकून राहिला होता व क्वचित् स्थळीं त्याला राजाश्रय मिळाला असेल, नाही असे नाही. उदाहरणार्थ, उत्तरेंत वीम कडफीसस् व माळव्यांत रुद्रदामन् यासारख्या क्षत्रपांनी हिंदुधर्म स्वीकारलेला दिसतो व त्याचा त्यास थोडा फार आश्रयही असावा. विशेषत क्षत्रपांची राजधानी उज्जैनी येथे संस्कृत विद्येस उत्तेजन मिळत गेले असेल. इ. स. १५० च्या रुद्रदामनच्या गिरनार येथील शिलालेखावरून त्याच्या काळीं व्याक-रणादि शास्त्रें, संगीतादि कला, गद्यपद्य काव्यवाङ्मय व तदुपयोगी अलं-कारशास्त्र यांचा अभ्यास होत असावा असे दिसतें. क्षत्रपांच्या राज्यांतच भास, सौमिल्ल, कविपुत्र इत्यादिकांचीं नाटकें व वात्स्यायनाचें कामसूत्र लिहिलें गेलें असावें. सर्वसाधारण जनतेचें संस्कृतविद्येकडे लक्ष

---

* गुप्तराजाच्या उदयापूर्वी सुमारें शंभर वर्षें नागवंशी राजांनी उत्तर हिंदुस्थानांत अश्वमेधयज्ञ करून हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें व संस्कृत विद्येला आश्रय दिला असें डॉ. जयस्वाल म्हणतात (*History of India 150 to 350 A. D. p. 7*). हें मत विद्वन्मान्य व्हावयाचें आहे.

† Cf. **Dr. Sir R. G. Bhandarkar**: *A Peep into the Early History of India*, (1920) p. 43.

नव्हते तरी विद्वानांवर आपल्या लालित्यादिगुणांनी तिनें मोहनी टाकाव-यास सुरवात केली होती यांत संशय नाही. कारण तसें नसतें तर अश्व-घोषासारख्या कट्टर बौद्धधर्मीयाने आपलीं काव्यें संस्कृतांत रचलीं नसतीं. 'सौंदरनंद' काव्याच्या अखेरीस 'लोकांचे लक्ष अन्य विषयांवरून काढून मोक्षाकडे लावण्याकरितां मधांतून कडू औषध द्यावें त्याप्रमाणे मी हें संस्कृत काव्य रचलें आहे,' असें त्यानें स्पष्ट म्हटलें आहे. तथापि या चारशें वर्षांच्या काळांत नांव घेण्यासारखे संस्कृत काव्यनाटकादि ग्रंथ फारसे निर्माण झाले नाहींत. याच्या उलट याच काळांत पाली वाङ्मय भरभराटीस आलें व प्राकृतांतही बृहत्कथादि ग्रंथ निर्माण झाले. यावरून संस्कृत विद्येला राजाश्रय मिळाल्याचीं उदाहरणें अपवादात्मकच होत हें दिसून येईल.

या काळांत हिंदुधर्मास विशेष राजाश्रय नव्हता व जनतेंतही त्याचा प्रसार बौद्धधर्माच्या मानानें कमी होता. तरी त्यांतील विचारी लोक नव्या काळास अनुसरून त्याची पुनर्घटना करण्यांत गुंतले होते असें दिसतें. वैदिकधर्माचीं तत्त्वें सर्वसाधारण लोकांस समजावीं म्हणून पूर्वीच्या संक्षिप्त व दुर्बोध सूत्रग्रंथांबद्दल मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति यांसारख्या स्मृति सुबोध अनुष्टुप् छंदांत लिहिल्या गेल्या. महाभारत व रामायण या ग्रंथांसही सध्याचें रूप याच काळांत प्राप्त झालें असावें. बौद्ध व जैन धर्मांचा अहिंसेवर कटाक्ष आहे व तें तत्त्व सर्वमान्य होत आहे असें पाहून या स्मृतींतही तें तत्त्व मान्य करण्यांत आलें व पूर्वीच्या हिंसाविधानात्मक वचनांस पुष्कळ अपवाद घालण्यांत आले. या काळाच्या आरंभीं शिव, कुबेर, अश्विनीकुमार, धर्म, इंद्र, संकर्षण, वासुदेव इत्यादि देवतांची पूजा होत असे, असें कौटिलीय अर्थ-शास्त्र व नाणेघाटांतील सातवाहनांचे शिलालेख* यांवरून दिसतें. यापुढे ब्रह्मा, विष्णु व शिव या देवांना प्राधान्य आलें. याशिवाय स्कंद सूर्य इत्यादिकांची पूजाही प्रचारांत आली. पूर्वीपासून तत्त्वज्ञान हें वैदि-कधर्माचें वैशिष्ट्य होतें. उपनिषदांत ईश्वर, जीव व जगत् यांविषयीं अनेक

*Buhler : *Nanaghat Cave Inscription* ,A. S. W. I. Vol. IX, pp. 60 ff..

ठिकाणी खोल व उद्बोधक विचार विखुरलेले होते, त्यांचा समन्वय करून वेदान्तसूत्रें लिहिली गेली. तसेंच सांख्य, योग, न्याय, मीमांसा, इत्यादि शास्त्रांची मूलभूत सूत्रें याच काळांत निर्माण झाली. हें सर्व वाङ्मय पाहिलें असतां बौद्धधर्माशी टक्कर देण्यास वैदिकधर्मानें कशी तयारी चालविली होती व राजाश्रयाची संधि सांपडतांच त्याचा त्यानें कसा पाडाव केला हें ध्यानांत येईल.

तिसऱ्या शतकाच्या शेवटीं उत्तर हिंदुस्थानांत गुप्त व विदर्भांत वाकाटक हीं घराणीं उदयोन्मुख असलेलीं दृष्टीस पडतात. यांपैकीं पहिल्या घराण्याचा संस्थापक महाराज गुप्त हा मगधांतील एका संस्थानाचा राजा होता. पहिल्या दोन पिढ्यांत गुप्तांचें राज्य गंगेच्या कांठाकांठानें मगधापासून अयोध्येपर्यंत पसरलें होतें. महाराज गुप्ताचा नातु पहिला चन्द्रगुप्त यानें वैशालीच्या लिच्छवीकुलोत्पन्न राजकन्येशीं विवाह केला. या विवाहाच्या योगानें वैशाली व मगध हीं राज्यें एका छत्राखालीं आलीं व त्यामुळें चन्द्रगुप्ताचें सामर्थ्य वाढलें. पुढें त्यानें आसपासचीं लहान राज्यें जिंकून आपल्या राज्यास जोडलीं व नंतर 'महाराजाधिराज' ही पदवी धारण केली. आपला व लिच्छवि कुळाचा सम्मान्य संबंध जाहीर करण्याकरितां त्यानें स्वतःच्या व पत्नीच्या नावानें सोन्याची नाणीं पाडलीं. त्यानें एक नवीन शकही सुरू केला. त्याला पुढें गुप्तशक हें नांव प्राप्त झालें. त्याचा मुलगा समुद्रगुप्त हा त्याच्यापेक्षांही शूर व महत्वाकांक्षी निघाला. त्यानें उत्तर हिंदुस्थानांतील अनेक राजांचा उच्छेद करून त्यांचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला व दक्षिण हिंदुस्थानांतही स्वारी केली. या दिग्विजयानंतर त्यानें हरिषेण नामक आपल्या दरबारच्या कवीला आपला पराक्रम गद्यपद्यात्मक काव्यांत वर्णन करावयास सांगून तें वर्णन अशोकाच्या शिलास्तंभावर कोरून ठेविलें.* तो स्तंभ अद्यापि प्रयागच्या किल्ल्यांत आहे व त्यावरील लेख थोडा खराब झाला आहे तरी त्यावरून त्याच्या दिग्विजयाची पूर्ण कल्पना येते.

---

* See "Allahabad Stone Pillar Inscription of Samudragupta" *(C. I. no. 1)*.

समुद्रगुप्त हा हिंदुधर्माचा कट्टा अभिमानी व पुरस्कर्ता होता. त्याने दिग्विजय संपल्यावर अश्वमेध यज्ञ केला व तन्निदर्शक नाणीं पाडलीं. पुष्यमित्र शुंगाच्या कालानंतर जवळ जवळ पांचशें वर्षें उत्तर हिंदुस्थानांत एखादा अपवाद वगळल्यास बहुधा कोणी अश्वमेध केल्याचे नमूद नाही. त्यामुळें समुद्रगुप्तास त्याच्या वंशजाच्या लेखांत 'चिरोत्सन्नाश्वमेधाहर्ता' असें यथार्थ विशेषण दिलें आहे. त्याच्या 'अश्वमेध' नाण्यावर त्याचें 'अश्वमेधपराक्रमः' हें बिरुद आढळतें. समुद्रगुप्त हा मोठा विद्वान, रसिक व कलाभिज्ञ होता. प्रयागच्या शिलास्तंभावरच्या लेखांत 'त्याला विद्वानांची संगति फार आवडे, त्याने स्वतः शास्त्रांचें अध्ययन केलें होतें व आपल्या कुशाग्रबुद्धीने बृहस्पतीस व संगीतनैपुण्याने तुम्बरूस व नारदास लज्जित केलें होतें, उत्कृष्ट काव्यनिर्मितीमुळें त्याला कविराज ही पदवी मिळाली होती, हरिषेणादि कवि त्याच्या सांनिध्यांत काव्य करण्यास शिकले', असें म्हटलें आहे

समुद्रगुप्त इ. स. ३७५ च्या सुमारास कालवश झाला असावा. त्यानंतर त्याचा पुत्र चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य गादीवर आला असें आतापर्यंत समजत असत. पण अलीकडे चार पांच वर्षांत झालेल्या संशोधनावरून* समुद्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा रामगुप्त ह्याला गादी मिळाली असें दिसतें. पंजाब व काबूल येथे राज्य करणाऱ्या कुशानांनी समुद्रगुप्तापुढे मान वाकविली होती पण त्याच्या निधनानंतर त्यांनी चळवळ करण्यास सुरवात केली असावी. त्यांचें पारिपत्य करण्याकरितां रामगुप्ताने त्यांच्यावर स्वारी केली. त्याच्या बरोबर त्याचा बंधु चन्द्रगुप्त व राणी ध्रुवस्वामिनी ही होती. या स्वारींत त्याला अपयश आलें व आपल्या राणीला शत्रूच्या अंतःपुरांत पाठवून देण्याच्या अपमानास्पद अटीवर त्याने आपली व आपल्या लोकांची मुक्तता करवून घेतली. त्याचा भाऊ चन्द्रगुप्त हा मोठा शूर व कुलाभिमानी होता. त्याला ही अट मुळींच मान्य झाली नाही. पण त्या वेळीं शत्रूच्या कचाट्यांत सांपडल्यामुळें ती कबूल करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. तथापि तो मोठा युक्तिवाज व धैर्यवान्

* डा. म. स. अळतेकर यांचा *J. B. O. R. S.*, *Vol. XIV*, p. 223 वरील 'एक नवीन गुप्तराजा' हा लेख व माझा यवतमाळच्या 'शारदाश्रम' वार्षिकांतील (१९३३) 'रामगुप्ताच विषयीं नवीन प्रकाश' हा लेख पहा.

होता त्याने स्वत स्त्रीवेप घेऊन व आपल्या बरोबर स्त्रीवेपधारी सैनिक घेऊन शकनृपतीच्या शिबिरात प्रवेश केला व संधि साधून त्याला ठार मारले व त्याच्या सेनेचा फडशा उडविला. ध्रुवस्वामिनीला अर्थातच आपल्या भ्याड पतीबद्दल अत्यत तिरस्कार व चन्द्रगुप्ताबद्दल प्रेम वाटू लागले पुढे चन्द्रगुप्ताने आपल्या भावास पदच्युत करुन गादी बळकाविली *गुप्ताच्या घराण्यात कर्तृत्ववान पुरुषासच गादी मिळावी असा* नियम दिसतो, त्यावरून राज्यातील विचारी व प्रबळ मन्त्र्याचेही त्यास साहाय्य असावे असें वाटतें नतर त्याने ध्रुवस्वामिनीशी विवाह केला व तिजपासून त्याला कुमारगुप्त व गोविंदगुप्त हे पुत्र झाले त्याची कुबेरनागा नावाची दुसरीही एक राणी होती तिजपासून त्याला प्रभावतिगुप्ता ही मुलगी झाली.

गादीवर आल्यावर चद्रगुप्ताने प्रथम उत्तरेतील कुशान राजाचा पाडाव केला व त्यानतर माळवा व काठेवाड येथे राज्य करणाऱ्या क्षत्रपावर चाल केली हे शकवशीय क्षत्रप कुशानवशीय राजानी सिंध, काठेवाड व माळवा या प्रातावर नेमलेले मूळचे प्रांताधिपति होत त्याचे त्या भागात सुमारे सव्वातीनशें वर्षे राज्य चालू होतें व शेवटी शेवटी उत्तरेतील त्याच्या सम्राटाची सत्ता सपुष्टात आल्यावर ते वाहयत आपणास क्षत्रप किंवा महाक्षत्रप म्हणवत असले तरी एकंदरीत स्वतत्रच होते अशा बलिष्ठ शत्रूचा पराजय करण्यास दुसऱ्या एखाद्या प्रबल राजाच्या साहाय्याची अपेक्षा होती त्यावेळेस विदर्भांत वाकाटक घराणे उदयास आलें होतें या घराण्याचा मूळ पुरुष विध्यशक्ति याचे नाव पुराणात व अजठ्याच्या एका त्रुटित लेखांतही आले आहे अजठ्याच्या लेखात त्याला द्विज म्हटले आहे त्यावरुन आंध्राप्रमाणेच वाकाटक हेही ब्राह्मण असावेत विंध्यशक्ति मगधाच्या महाराजगुप्ताचा समकालीन असावा त्याचा मुलगा पहिला प्रवरसेन याने अग्निष्टोम, आप्तोर्याम, इत्यादि श्रौतयाग केले होते. पुढे या वशांत पृथ्वीषेण या नांवाचा महापराक्रमी राजा झाला तो समुद्रगुप्ताचा समकालीन होता अजंठ्याच्या लेखात याने कुन्तल देश जिंकला होता *असे म्हटलें आहे व त्याचे दोन शिलालेख बुन्देलखडांत अजयगड* संस्थानांत सापडले आहेत. त्यावरुन त्याचे राज्य महाराष्ट्र, विदर्भ व

देवखंडाचा काही भाग मात्र पसरलेलें दिसतें. समुद्रगुप्तानें दक्षिणेतील किनाऱ्यालगतचे देश जिंकले पण पश्चिमेकडील देश पादाक्रान्त न करताच मागें फिरला. त्यावरून त्यानें वाकाटकांशीं दोन हात करण्याचें मुद्दाम टाळें असावें असें दिसतें. वाकाटक व क्षत्रप यांचीं राज्यें एकमेकांस लागून होतीं त्यावरून त्यामध्यें राजनीतीच्या सामान्य तत्वाप्रमाणें वितुष्ट असलें पाहिजे. तेव्हां चन्द्रगुप्तानें वाकाटकाशीं स्नेहसंबंध जोडून क्षत्रपावर हल्ला केला व त्याचा पुरा नायनाट केला. राजकारणानें घडून आलेला हा संबंध दृढ करण्याकरितां त्यानें आपली मुलगी प्रभावतिगुप्ता पृथ्वीषेणाच्या मुलास म्हणजे द्वितीय रुद्रसेनास दिली. ही गोष्ट इ.स. ३९५च्या सुमारास झाली असावी, असें नाणीं व शिलालेख यावरून संशोधकांनीं अनुमान केलें आहे.*

क्षत्रपाचा समूळ उच्छेद केल्यावर काठेवाड व माळवा हे प्रांत चन्द्रगुप्तानें आपल्या राज्यास जोडले, उज्जैनी येथें आपली राजधानी नेली व विक्रमादित्य ही पदवी धारण केली. तेव्हांपासून उज्जैनीशीं विक्रमादित्याचें नांव संलग्न झालें आहे. यानंतर थोड्याच वर्षांनीं त्याचा जामात दुसरा रुद्रसेन हा मरण पावला. त्यावेळीं त्याचे दामोदरसेन व दिवाकरसेन हे मुलगे अल्पवयी होते. म्हणून चन्द्रगुप्तानें आपल्या दरबारचे धोरणी व कर्तबगार अधिकारी विदर्भांत पाठवून तेथील कारभार चालविण्यांत आपल्या मुलीस मदत केली. प्रवरसेन वयांत आल्यावर त्यास गादी मिळाली. त्यानंतर तो राज्यकारभार कसा करतो हें पाहण्यास चन्द्रगुप्तानें आपल्या दरबारचा मुत्सद्दी व कवि कालिदास यास विदर्भांत पाठविलें. त्यावेळची हकीकत पहिल्या प्रकरणांत आलीच आहे.

ह्याप्रमाणें चन्द्रगुप्ताचें राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर पसरलें होतें व दक्षिण हिंदुस्थानांतही महाराष्ट्र व विदर्भ यांचा राज्यकारभार त्याच्या तंत्रानें चालला होता. त्याच्या विस्तृत साम्राज्यांत हिंदुधर्माचा सर्वत्र प्रसार झालेला दिसतो. या वेळेपासून हिंदु देवांत दिसेल्या देवतांचे कोरीव लेख दृष्टीस पडतात. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या मथुरेच्या शिला-

*V. A. Smith : *The Vakataka Dynasty of Berar in the Fourth & Fifth Century A. C.* (J.R.A.S. for 1914 p. 317.)

लेखात एका शैव आचार्याने शिवलिंगाची प्रतिष्ठा केल्याचा उल्लेख आहे त्याच्या एका मांडलिकानें उदयगिरि येथें विष्णु व चंडिका याच्या मूर्ति कोरविलेल्या अद्यापि विद्यमान आहेत तेथेच दुसऱ्या एका शिलालेखात चन्द्रगुप्ताच्या वीरसेन नावाच्या परराष्ट्रमन्त्र्याने शिवाच्या पूजेकरिता एक गुहा कोरल्याचा निर्देश आहे विदर्भात प्रभावतिगुप्तेने रामटेकावर कार्तिक शुद्ध द्वादशीस श्रीरामचन्द्राच्या पायाजवळ दिलेला ताम्रपट प्रसिद्ध आहे चन्द्रगुप्त व त्याचा जामात रुद्रसेन हे विष्णुभक्त होते, तर चन्द्रगुप्ताचा नातु द्वितीय प्रवरसेन हा शिवोपासक होता या सर्व उल्लेखावरून चन्द्रगुप्ताच्या साम्राज्यात हिंदुधर्माची कशी भरभराट झाली ते दिसुन येते

चन्द्रगुप्त हा स्वत मोठा विद्वान, रसिक व संस्कृतविद्येचा अभिमानी होता उज्जयिनीच्या विद्वत्परिषदेपुढे त्याने कालिदासादि इतर कवीप्रमाणेच स्वत परीक्षा दिली होती हे मागील प्रकरणात सांगितलेच आहे त्याच्या एका सुवर्णमुद्रेवर त्याला 'रूपकृती' असे म्हटलें आहे त्यावरून त्याने रूपके-(नाटके)-ही लिहिली असावीत असें दिसतें त्याने आपल्या अन्त पुरातही संस्कृत भाषाच उपयोगात आणली पाहिजे असा नियम केला होता त्याच्या सुवर्णमुद्रावर त्याचे श्लोकार्धात निरनिराळ्या प्रकारें अलकारिक वर्णन केले आहे त्यावरूनही त्याचे संस्कृत भाषेवरील प्रेम दिसून येते संस्कृत विद्येला असा पुरस्कर्ता मिळाल्यावर ती अत्यंत वैभवसपन्न झाली तर त्यात नवल काय? चन्द्रगुप्त विद्वान लोकाना मोठमोठ्या अधिकारावर नेमीत असे. त्याचा परराष्ट्रमत्री कौत्सगोत्रीय वीरसेन शाब हा व्याकरण, अर्थशास्त्र व न्याय यात निष्णात असून कवीही होता असे त्याच्या लेखात म्हटले आहे. मुद्राराक्षस नाटकाचा कर्ता विशाखदत्त हाही चन्द्रगुप्ताच्या दरबारीं होता असें काही विद्वानाचे मत आहे. या कवीच्या 'देवीचन्द्रगुप्तम्' नावाच्या नाटकातील काही उतारे अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत त्यावरून वर दिलेली रामगुप्ताची हकीकत जुळविली आहे. याशिवाय कामन्दकाचे नीतिसार हा अर्थशास्त्रावरचा ग्रंथ व काही पुराणेंही या कालात झालीं असावीं असें संशोधकाचे म्हणणे आहे या कालात स्थापत्य, शिल्पकला, चित्रकला इत्यादि कलाही ऊर्जितावस्थेस आल्या.

गुप्तकालीन इमारती अद्यापि क्वचित् ठिकाणीं दृष्टीस पडतात. उदयगिरि येथे व इतरत्र तत्कालीन शिल्पकलेचे व अजिंठ्याच्या लेण्यात चित्रकलेचे थोडेसें काम अवशिष्ट आहे त्यावरून या कलामध्यें तत्कालीन कारागिरानी किती प्रावीण्य मिळविलें होतें त्याची कल्पना येते.

चन्द्रगुप्ताच्या राज्यात सर्वत्र शांतता, सुव्यवस्था व सौराज्य होतें असें तत्कालीन लेखावरून दिसतें हिंदु, बौद्ध, जैन इत्यादि हिंदुस्थानातील सर्व धर्मांच्या अनुयायाना आपापल्या धर्माच्या आज्ञाप्रमाणे वागण्यास स्वातन्त्र्य होतें. समुद्रगुप्ताच्या दिग्विजयापासून राज्याचा विस्तार वाढला. अनेक राजाकडून खंडणी येऊ लागली, व्यापाराचे मार्ग खुले झाले, शूर व कर्तबगार मनुष्यास आपले अंगचे गुण दाखविण्यास संधि मिळाली व विद्वानाच्या विद्वत्तेचें चीज होऊ लागलें देशातील सुबत्तेचे प्रतिबिंब तत्कालीन नाण्यात दिसून येते असे म्हणतात. चन्द्रगुप्ताचीं सोन्याची नाणीं अनेक प्रकारचीं व विपुल सापडतात, त्यावरून त्याच्या राज्यातील भरभराटीचे अनुमान करता येतें फा हायन्‌ने उत्तर हिंदुस्थानात शेंकडो मैल प्रवास केला पण त्याला कोठेंही चोराकडून त्रास झाला नाही यावरून चन्द्रगुप्ताच्या राज्यातील सुव्यवस्थेची कल्पना येते 'सर्व लोक सुखी व आनंदी असून गुणोत्कर्षांत एकमेकावर वरचढ करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असें दिसतें', असे त्याने लिहून ठेवले आहे. देशात सर्वत्र धर्मशाळा व धर्मार्थ दवाखाने होते व त्यात अन्नपाण्याची व औषधाची मोफत सोय केली जात असे राज्यकारभार मोठ्या दक्षतेने चालविण्यात येई व अपराध्यास शिक्षा सौम्य प्रमाणात दिली जात असे. सारांश त्या वेळच्या लोकाना आपण रामराज्यात आहों असें वाटत असल्यास नवल नाही.

या गुप्तकालीन परिस्थितीचे प्रतिबिंब आपणास कालिदासाच्या काव्यात पडलेले दिसतें प्रो कीथ यानीं म्हटल्याप्रमाणें कालिदासाच्या सर्व ग्रंथात स्वकालीन परिस्थितीविषयीं संतोष व समाधान दिसतें तें गुप्तकालीन सार्वत्रिक संपन्नतेचे द्योतक असावें तसेच त्याच्या ग्रंथात दिग्विजय, अश्वमेधयाग वगैरेंचे जें वर्णन आलें आहे त्यावरही तत्कालीन परिस्थिति इतिहासाच्या वाचकास स्पष्ट दिसते. दिलीप, रघु, राम इत्यादि एकापेक्षा एक गुणाने वरचढ असलेल्या राजर्षींची चरित्रें रसाळवाणीनें

वर्णन करीत असता कालिदासाच्या मनश्चक्षूंपुढे समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त यासारख्या शूर, धीर, विद्वान प्रतिभासंपन्न रसिक व उदार राजाधिराजांचीं उदाहरणे असल्यास नवल नाही. वसिष्ठाश्रमाकडे जात असता दिलीपाला ब्राह्मणाना स्वतः दिलेल्या अग्रहार ग्रामात यज्ञस्तंभ दिसले, त्याची प्रजा मनूने घालून दिलेल्या मर्यादेपासून एक रेसभरही ढळली नाही; आपल्याकडे गुरुदक्षिणेकरिता आलेला विद्वान ब्राह्मण विमुख जाऊं नये म्हणून प्रत्यक्ष कुबेरावर चाल करण्याचा रघूने निश्चय केला; अतिथीच्या राज्यात व्यापाऱ्याना नद्या आपल्या घरच्या कूपासारख्या वाटू लागल्या व ते दरीखोऱ्यातून घरातल्याप्रमाणें निःशंकपणे फिरू लागले; तसेच खाणींतून रत्ने, शेतातून उत्कृष्ट पीक व अरण्यातून हत्ती या रूपानी पृथिवी स्वरक्षणाबद्दल त्याला मोबदला देऊ लागली; उज्जयिनीतील दुकानात कोट्यवधि तेजःपुंज मौक्तिकहार, शंख व शिंपले तसेच हिरवेगार पाचूचे खडे व पोवळी व्यवस्थितपणानें लावलेली पाहून समुद्रात आता केवळ पाणीच शिल्लक राहिले आहे काय असे कोणासही वाटत असे; उज्जैनी वैभवसंपन्न असल्यामुळें तिला विशाला हे सार्थ नाव प्राप्त झाले होतें; आपले सुचरित कमी झाल्यामुळें स्वर्गस्थ लोक तेथें येऊन राहिले व त्यानी आपली अवशिष्ट पुण्याई खर्चून हा स्वर्गाचा एक रम्य भागच निर्माण केला की काय असे वाटे. विदर्भ सौराज्यामुळें रम्य झाला होता; त्याची राजधानी समृद्ध होती; इत्यादि वर्णने कालिदासाच्या ग्रंथात वाचताना बहुश्रुत वाचकास आपण गुप्तकालातच आहो असे वाटल्यावाचून राहत नाही कोणत्याही कवीच्या ग्रंथात, विशेषतः समाजस्थितीच्या वर्णनात तत्कालीन परिस्थितीचे प्रतिबिम्ब न कळत पडत असतें. तेव्हा कालिदासाच्या ग्रंथात ते दिसले तर नवल नाही

प्रकरण तिसरें

जन्मस्थानाचा वाद

Others abide our question. Thou art free!
We ask and ask—Thou smilest and art still,
Outtopping knowledge *

Matthew Arnold

कालिदासाच्या कालाविषयींच्या विविध मतांचे परीक्षण करून तो उज्जैनीच्या द्वितीय चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्याच्या कार्ळी होऊन गेला असावा असे आपण पहिल्या प्रकरणात निश्चित केले, त्यावरून त्याच्या आयुष्याचा उत्तर भाग उज्जैनीस गेला असावा हें उघड आहे व याविषयीं सर्वांचे ऐकमत्य आहे तथापि तो मूळचा कोठला, त्याची जन्मभूमि कोणत्या प्रांतातील, स्वभावत संस्कारक्षम अशा त्याच्या मनावर कोणत्या प्रदेशातील निसर्गाचा व व्यवहाराचा प्रथम ठसा उमटला याविषयीं शोधकानी अनेक मतें प्रकट केली आहेत त्याचा थोडक्यात विचार करू.

या बाबतीत आपल्या भावनाप्रधान बंगाली बंधूंच्या मताचा प्रथम विचार केला पाहिजे अखिल भारताला ललामभूत झालेला असा हा कवि आपल्या प्रांतात उत्पन्न झाला असे ते अभिमानानें प्रतिपादितात कलकत्याला त्यांनी एक कालिदास-संशोधन-समिति स्थापिली आहे व तिच्या वतीनें दरवर्षी ते आषाढ प्रतिपदेला निबंधवाचन, व्याख्यान, गायन, वादन, इत्यादि कार्यक्रमाने 'कालिदास उत्सव' साजरा करीत असतात. मुर्शिदाबादेंत गड्डा शिगरु या गांवीं कालिदासाचा जन्म झाला असे त्यांनी ठरविले असून त्या ठिकाणी त्याचे स्मारक करण्याचा त्यांनी प्रयत्न चाल-

---

* आंग्लकविसम्राट् शेक्सपियरविषयींची ही उक्ति कविकुलगुरु कालिदासासही लागू पडेल

विलां आहे. तेथें एक कालिदास-जन्मपीठोत्सव समिति स्थापन झाली आहे. तिने एक कालिदास-पाठशाळा चालविली आहे व प्रतिवर्षी सरस्वतीपूजोत्सवाच्या वेळी तेथें साहित्यसम्मेलनाचा व इतर मनोरंजक कार्यक्रम करण्यात येतो. सरकारच्या मदतीने त्यांनी तेथें एक तलाव खोदवून त्याला कालिदाससागर असें नाव दिले आहे. कालिदासाला तीन स्त्रिया होत्या व त्यांच्या सहवासात तो निरनिराळ्या ठिकाणी राहत होता. विद्युन्माला या आपल्या पत्नीसह त्याने उक्षानीतला गावीं काही दिवस वास केला, श्रीपाट दोगाछिया या गावी त्याने आपला द्वितीय संबंध व पुत्राचा विवाह केला, अशा बंगाल्यात अद्यापि दंतकथा प्रचलित आहेत.* दंतकथांचा पुरावा सर्वस्वी विश्वसनीय नसतो हे आपण मागे पाहिलेंच आहे. तेव्हा कालिदास बंगाली होता हे सिद्ध करण्याकरिता बंगाली संशोधक जी प्रमाणे पुढें आणतात त्यांचा विचार करणें जरूर आहे.

(१) कवीच्या कालिदास ह्या नावावरूनच तो बंगाली होता हें सिद्ध होते. कालिदास हा प्रथम अगदी अडाणी होता पण पुढे तपश्चर्येने प्रसन्न झालेल्या काली देवीच्या कृपेने तो विद्वान व प्रतिभासंपन्न कवि झाला व नंतर कालिदास या नावाने प्रसिद्ध झाला अशी आख्यायिका सर्व प्रांतांच्या प्राचीन परंपरेच्या पंडितांस माहीत आहे. काली देवीची पूजा बंगाल्यातच सर्वत्र होते व कालिदास हे नाव अद्यापि बंगाल्यातच पुष्कळ लोक धारण करतात. यावरून कालिदास हा मूळचा बंगालचा हे सिद्ध होते.

या प्रमाणांत विशेष तथ्य दिसत नाही. कालिदास हा एखाद्या देवतेच्या कृपेने एकदम उत्कृष्ट कवि बनला ही लौकिक समजूत निराधार आहे हे आम्ही पुढे दाखविणार आहों. शिवाय कालिदास हा कालीदेवतेचा भक्त होता असे दिसत नाही. त्याच्या ग्रंथांच्या आरंभीं त्या देवतेची स्तुति आढळत नाही. 'ऋतुसंहारा'दि जे सात ग्रंथ कालिदासाचे म्हणून सर्वमान्य झाले आहेत, त्यांमध्यें कालीदेवतेचे वर्णन फक्त एका

* वरील माहिती कालिदाससमितीच्या 'कालिदासजन्मपीठसंभार अनुष्ठानपत्र' या बंगाली चोपड्यावरून घेतली आहे.

श्लोकांत (कुमार० ७, ३९) व तेंही भगवान् शंकर विवाहाकरितां हिमालयगृहीं जात असतांना ती त्याच्या परिवारांत होती म्हणून आले आहे.* त्यावरून कवीनें कालिदास हें नाव कालीदेवतेच्या भक्तीमुळें धारण केलें नसून तें त्याच्या मातापितरांनीं त्याच्या बालपणीं ठेवलें होतें हें उघड आहे. इसवी सनाच्या चौथ्या पांचव्या शतकांत काली देवतेची पूजा माळव्यांत प्रचलित असावी असें वाटतें. उदयगिरि येथें एका गुहेंत द्वादशभुजा देवीची गुप्तकालांतील मूर्ति अद्यापि भग्नावस्थेंत विद्यमान आहे. तिला डॉ. भांडारकर आदि विद्वान् चंडिका म्हणतात† पण ती कालीही असणें शक्य आहे. उज्जैनीला अद्यापि कालीचें देवालय दृष्टीस पडतें. मध्य हिंदुस्थानांत काली, चामुण्डा यासारख्या उग्र देवतांची पूजा कालिदासानंतरही एकदोन शतकें चालू होती हें आठव्या शतकांतील भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'त मालतीला पद्मावतीच्या (सध्याचें नरवार) श्मशानांत काही कापालिकांनीं चामुण्डेपुढें बळी देण्याकरितां नेलें होतें, असा प्रसंग घातला आहे त्यावरून सिद्ध होईल. तेव्हां कालिदासाचे आईबाप काली देवतेचे उपासक असल्यानें त्यांनीं त्याचें नाव कालिदास ठेवलें, पण कवि स्वतः सौम्यप्रकृति असल्यानें कालीभक्त नसून शिवभक्तच होता, असें स्पष्ट दिसतें. हिंदुधर्माच्या उत्क्रमणावस्थेच्या त्या काळीं माता पिता एका देवतेचे, तर मुलें दुसऱ्या देवतेची उपासक असत असें दृश्य तत्कालीन इतिहासांत दिसतें. उदाहरणार्थ, द्वितीय चन्द्रगुप्ताची मुलगी प्रभावतिगुप्ता व जांवई द्वितीय रुद्रसेन विष्णूचे उपासक होते तर त्याचा मुलगा द्वितीय प्रवरसेन हा शिवभक्त होता, यावरूनही वरील गोष्ट सिद्ध होईल.

(२) कालिदासानें 'मेघदूता'त रामगिरीवर यक्ष 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' म्हणजे आषाढाच्या पहिल्या दिवशीं मेघ पाहता झाला असें म्हटलें आहे. बंगाल्यांत सौर मान प्रचलित असल्यानें तेथें चैत्र वैशाख

* 'कुमारसंभव' ९, ४९ या श्लोकांत पार्वतीचें मनोरंजन करण्याकरितां कालीनें विकट नृत्य केलें त्याचें वर्णन आहे. हा भाग व त्यानंतरचे सर्ग कालिदासाचे नसावेत असें बहुतेकांचें मत आहे. याविषयीं विवेचन पुढें पांचव्या प्रकरणांत केलें आहे.

† Dr. Sir R. G. Bhandarkar : *A Peep into the Early History of India*, p. 52.

इत्यादि महिन्याचे दिवस इंग्रजी महिन्याच्या तारखाप्रमाणे एकोणतीस ते एकतीसपर्यंत मोजतात तेथे शुक्ल व कृष्ण हे चान्द्रमासाचे विदर्शक शब्द प्रचलित नाहीत व महिन्याचे तसे दोन पक्षदेखील मानीत नाहीत कालिदास हा बंगाली होता व म्हणूनच 'आषाढस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथौ' असें न लिहितां 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' असें लिहिणें झालें मनुष्य कोठेंही रहात असला तरी त्याचे पूर्व संस्कार लुप्त होत नाहीत म्हणून कालिदास पुढे माळव्यात किंवा विदर्भांत कामानिमित्त रहात असला तरी आपलें बंगाली पंचांग विसरला नाही तो स्वतः उत्तम ज्योतिषी होता. त्याने 'ज्योतिर्विदाभरण' नामक ज्योतिषविषयक सर्वमान्य ग्रंथ लिहिला आहे, तेव्हा त्याला सूर्योदयापासून दुसऱ्या दिवसाच्या सूर्योदयापर्यंतच्या काळास दिवस आणि चंद्र व सूर्य यांच्या भिन्न गतीमुळें त्यांच्यामध्यें १२ अंश अंतर पडण्यास लागणाऱ्या काळास तिथि म्हणतात ही साधीही गोष्ट माहीत नव्हती असें म्हणता येत नाही तेव्हा पक्ष व तिथि यांचा उल्लेख न करता त्याने दिवस या शब्दाचा प्रयोग केला आहे, त्यावरून त्याचे वंगदेशीयत्व सिद्ध होतें

हें प्रमाणही परीक्षणाच्या कसोटीस उतरत नाही कालिदासाला 'आषाढ महिन्याच्या आरंभी' एवढाच अर्थ विवक्षित असल्याने त्याने 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' असा प्रयोग केला आहे एखाद्या काव्यात शुक्लपक्ष प्रतिपत्तिथौ यासारख्या प्रयोगाची अपेक्षा करणे बरोबर होणार नाही दुसरे असें की सध्या कालगणनेच्या ज्या विविध पद्धति हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतात प्रचलित आहेत त्या तशाच पूर्वीही कालिदासकाली होत्या हें प्रथम सिद्ध केलें पाहिजे त्या बाबतीत कोरीव लेखाचा पुरावा अत्यंत विश्वसनीय म्हणून लक्षात घेण्यासारखा आहे खिस्तपूर्व व खिस्तोत्तर एक दोन शतकातील महाराष्ट्रात सातवाहनांच्या व क्षत्रपांच्या आणि मथुरेस क्षत्रप व कुशानवंशीय कनिष्कादि राजांच्या लेखात मित्या दिलेल्या आढळतात त्यावरून असें दिसतें की त्या काळी वर्षाचे ग्रीष्म, वर्षा व हेमन्त हे तीन ऋतु मानीत असत या ऋतूंचे दक्षिणेत* आठ पक्ष व प्रत्येक

---

* 'रञो वासिठिपुतस सिरि पुळुमायिस संवछरे छठ ६ गिम्हपखे पचमे ५ दिवसे' हा नाशिकच्या लेण्यातील वासिष्ठीपुत्र श्रीपुळुमायि या सातवाहन राजाच्या लेखातील कालनिर्देश पहा (*Ep Ind* Vol VIII p 59)

पक्षाचे १५ दिवस व उत्तरेंत* चार महिने व प्रत्येक महिन्याचे सुमारे तीस दिवस अशी गणना केली जात असे. त्यावेळीं चैत्र, वैशाख इत्यादि नांवें फारशीं प्रचारांत नव्हतीं काठेवाड व माळवा येथें शकक्षत्रपांच्या आश्रयानें ज्योतिर्विद्येच्या अभ्यासास उत्तेजन मिळून, चैत्रादि मास, शुक्ल किंवा कृष्ण पक्ष व तिथि ही सध्या हिंदुस्थानांत बहुतेक प्रांतांत प्रचलित असलेली कालगणनापद्धति सुरू झाली व ती क्षत्रपांच्या अगदी आरंभींच्या लेखांतही दृष्टीस पडते पुढें हळू हळू इतर प्रांतांत तिचा प्रसार झाला तथापि कालिदासकाळीं म्हणजे खिस्तोत्तर चौथ्या व पांचव्या शतकांत पक्ष व तिथि या शब्दांचाच माळवा व विदर्भ या प्रांतांत सर्रास उपयोग केला जात होता असें दिसत नाही. उदाहरणार्थ सांचीच्या द्वितीय चन्द्रगुप्ताच्या आम्रकार्दव नामक सेनापतीच्या लेखाच्या शेवटीं 'स९३ भाद्रपद दि ४' व कुमारगुप्ताच्या कारकीर्दींत कोरलेल्या मानकुवार येथील मूर्तीवर 'संवत् १२९ ज्येष्ठमास दि १८' असाच कालनिर्देश केला आहे कालिदासाच्या 'मेघदूता'तील कालाचा उल्लेख अगदी याच तऱ्हेचा आहे द्वितीय प्रवरसेनाच्या दुदिया गांवच्या ताम्रपटांत 'संवत्सर २३ वर्षापक्ष ४ दिवस १०' असाःउल्लेख केला आहे. त्यावरूनही प्राचीन पद्धति त्या काळीं अगदीच प्रचारांतून गेली नव्हती हे उघड आहे कांहीं लेखांत शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षाचा निर्देश असला तरी दिन शब्दाचाच प्रयोग केला आहे तिथीचा नाही † त्यावरून दिन व तिथि यांमधील जो बारीक भेद बंगाली सशोधक पुढें मांडतात तो त्यावेळीं मान्य झाला नव्हता हें स्पष्ट आहे तेव्हां 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' या वचनावरून कवीच्या बंगदेशीयत्वाबद्दलचें अनुमान योग्य दिसत नाही

कालिदासाच्या ग्रंथाचे निष्पक्षपातीपणानें वाचन केल्यास तो बंगाली होता असें मानण्यास एकही निश्चित गमक सांपडत नाही जेथें कवि जन्मला, ल्हानपणीं खेळला वागला, त्या ठिकाणचें वारंवार त्याच्या

---

* 'महाराजस्य कनिष्कस्य सं ३ हे ३ दि २२ एतये पुर्वये' हा कनिष्काच्या कारकीर्दींत सारनाथ येथें बौद्धछत्रस्तंभावर कोरलेल्या लेखांतील कालनिर्देश पहा

† विघ्नवर्मन्च्या गांगधर येथील शिलालेख (G. I. No 17).

मनावर दृढ असावेत, त्या स्थलावर त्याचे विशेष प्रेम असावें, त्याचा उल्लेख त्याचे ग्रंथात वरचेवर यावा, अशी आपली अपेक्षा असते. पण कालिदासाच्या ग्रंथात बंगालविषयी तसे उल्लेख दिसत नाहीत. म्हणून कालिदास बंगाली होता असे म्हणता येत नाही.

आता आपण 'कालिदास काश्मीरात जन्मला' या मताकडे वळू. हे मत दिल्ली युनिव्हर्सिटीचे संस्कृत प्रोफेसर पंडित लक्ष्मीधर कल्ला यांनी एक स्वतंत्र पुस्तक* लिहून अनेक प्रमाणांनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सर्वांचा येथें विचार करणे शक्य नाही. तथापि त्यांचे म्हणणे थोडक्यात पुढे मांडून त्याचा विचार करू.

"कालिदासाच्या ग्रंथात हिमालयाचे विस्तृत व सूक्ष्म वर्णन येतें हें सर्वांस माहीत आहे 'कुमारसंभवा'त हिमालयाच्या वर्णनानेच काव्यास आरंभ झाला आहे, 'मेघदूता'तील यक्षाचे निवासस्थान अलका ही हिमालयावरच होती, 'विक्रमोर्वशीया'त पुरूरवस् व उर्वशी यांची प्रथम भेट काश्मीराजवळ गंधमादन पर्वतावर झाली व पुढे उर्वशीचा वियोग झाल्यावर राजा त्याच पर्वतावर भटकू लागला; 'रघुवंशा'त पहिल्या सर्गांत दिलीप वासिष्ठाश्रमास जातो तोही हिमालयावरच, 'शाकुंतला'तील कण्व व मारीच यांचे आश्रम याच पर्वतश्रेष्ठावर कवीनें वसविले आहेत, यावरून हिमालयावर त्याचे किती प्रेम होते ते दिसून येईल ही सर्व स्थळें काश्मीरात सिंधु नदीच्या खोऱ्यात होतीं हे सिद्ध करता येते उदाहरणार्थ वसिष्ठाश्रमाजवळ गंगाप्रपात होता, त्या ठिकाणी दिलीप रक्षण करीत असलेल्या वसिष्ठाच्या धेनूवर एका सिंहाने झडप घातली कालिदासाने त्या सिंहाला 'भूतेश्वरपार्श्ववर्ती' म्हटले आहे. काश्मीरात वरील प्रदेशात भूतेशतीर्थ प्रसिद्ध आहे काश्मीरातच सिंधु व मालिनी नद्या, शचीतीर्थ, सोमतीर्थ व ब्रह्मसर ही तीर्थें व शक्रघाट ही सापडतात. आपल्या कथानकाच्या सोईसाठीं शचीतीर्थ व शक्रघाट हीं हस्तिनापुराजवळ होती असें कवीने वर्णिले असले तरी ती नांवें त्याला पूर्वपरिचित असल्यामुळेंच सुचली असावीं 'रघुवंशा'त (२. ३५) वसिष्ठधेनूवर झडप घालणारा सिंह आपणांस निकुंभाचा मित्र म्हणतो. हा निकुंभ कोण याचा टीकाकारांस उलगडा

* Lachhmidhar Kalla *The Birth Place of Kalidasa* (1926)

झाला नाही पण काश्मीरच्या 'नीलमतपुराणा'त कुबेराने दुष्ट पिशाचाबरोबर युद्ध करून त्यास काश्मीरांतून हाकून देण्याकरिता निकुंभाची योजना केली होती, अशी कथा आली आहे, त्यावरून कालिदासास काश्मीरच्या प्राचीन कथांचे ज्ञान होतें असे दिसते. काश्मीरच्या काही विशिष्ट रीतिरिवाजांचे व लौकिक समजुतीचेही प्रतिबिंब कालिदासाच्या ग्रंथात पडलेलें दिसतें. विवाहप्रसंगी सासूने किंवा दुसऱ्या कोणी सौभाग्यवतीने स्त्रीने वराच्या मस्तकाला माळा बांधावी असा काश्मीरांत रिवाज आहे, हे तद्देशीय विवाहपद्धतीवरून दिसतें. 'रघुवंशात'ही इंदुमतीने अजाच्या गळ्यांत स्वतः माळ न घालता आपल्या सुनंदा नामक उपमातेकडून ती घालविली आहे. मासे मारण्याच्या निंद्य वृत्तीमुळें धीवर जातीला काश्मीरांत बहिष्कृत मानतात असें 'ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी' नामक काश्मीरी टीकेंत म्हटले आहे. 'शाकुंतला'तही शकुंतलेची अंगठी एका धीवराला सापडते; पुढें त्याला नगररक्षक पकडतात; त्यांपैकी एकजण धीवराच्या धंद्याला उद्देशून ' विशुद्ध इदानीमाजीव ' (मोठा पवित्र धंदा !) असे उद्‌गार काढतो व त्यावर, 'हा माझा पिढीजाद धंदा असल्यामुळें निंद्य नाही' अशा अर्थाचे तो धीवर उत्तर करतो. या प्रदेशातही वर सांगितलेली काश्मीरांतील समजूतच प्रतिबिम्बित झाली आहे. कालिदास काश्मीरी शैव मताचा म्हणजे 'प्रत्यभिज्ञादर्शना'चा अनुयायी होता असे दिसते. या दर्शनांत सदाशिव हे एकच सर्वव्यापि तत्त्व मानले आहे. त्याचीं शिव व शक्ति हीं दोन रूपें सृष्टिनिर्माणाकरिता होतात. शक्तीच्या साहाय्याने शिव चराचर सृष्टि उत्पन्न करतो व स्वतःही नियतीप्रभृति शक्तींचे आवरण घेऊन जीव बनतो. या आवरणामुळें त्याला स्वतःचे विस्मरण पडतें. पुढे गुरूपदेशाने, अध्यात्मदर्शनाभ्यासाने किंवा इतर काही कारणाने जीवाचे आवरण नष्ट झाल्यावर त्याला आपल्या पूर्वस्वभावाची ओळख (प्रत्यभिज्ञा) पटते व नंतर त्याचे परमतत्त्वाशीं ऐक्य होतें. या तत्त्वज्ञानांत एक प्रकारच्या नियतीमुळें जीवास स्वतःच्या सत्यस्वरूपाचे विस्मरण पडतें व नंतर काही कारणानें मध्ला आवरणरूपी पडदा दूर झाल्यावर स्वस्वरूपाचे ज्ञान होतें, ही कल्पना मुख्य आहे व ती कालिदासाच्या सर्व नाटकांत आली आहे. उदाहरणार्थ, 'मालविकाग्निमित्र' नाटकांत सिद्धादेशामुळें मालविकेला वर्षभर

अज्ञातवासात राहावे लागले पुढे तिच्या दासी विदिशेस आल्यावर तिची विदर्भराजकन्या म्हणून सर्वांस ओळख पटली; 'विक्रमोर्वशीया'त उर्वशी कुमारवनात गेल्याबरोबर कार्तिकेयाच्या शापाने लता झाली, पुढे राजाला संगमनीय मणि मिळाल्यावर त्याच्या योगाने तिला पूर्व रूप प्राप्त झाले; 'शाकुतला'त दुर्वासाच्या शापाने दुष्यन्ताला शकुंतलेची विस्मृति पडली, पण अंगठी दिसल्याबरोबर त्याची स्मृति जागृत झाली, या सर्व कथानकावरून कालिदासाच्या नाटकावर प्रत्यभिज्ञादर्शनाची कशी छाप बसली आहे ते दिसून येईल. 'शाकुतला'च्या भरतवाक्यात शंकराला 'परिगतशक्ति' असे मुद्दाम कवीने विशेषण योजिले आहे यावरून कालिदास काश्मीरी होता हें सिद्ध होतें 'मेघदूता'त अलकानगरीत यक्षाच्या निवासस्थानाचे वर्णन आले आहे त्यात कल्पनेच्या पुष्कळ भराऱ्या असल्या तरी कवि आपल्या जन्मस्थानाचे वर्णन करतो आहे असें स्पष्ट दिसतें अलकानगरी कैलास पर्वतावर होती असे कवीने वर्णिले आहे हा कैलास म्हणजे काश्मीरातील हरमुकुटपर्वतच होय येथे शंकर वास करतात असें म्हणतात. 'नीलमतपुराणा'त योतावर प्रयागापासून हरमुकुटपर्वतापर्यंत ज्या मार्गाने गेले त्याचे वर्णन आले आहे त्याना वाटेत नैमिषारण्य, गंगाद्वार, कुरुक्षेत्र, विष्णुपद, हंसद्वार व उत्तरमानसतीर्थ, ही स्थाने लागली असें त्या पुराणांत म्हटले आहे यांपैकी बहुतेक स्थलांचे वर्णन कवीने 'मेघदूता'त यक्षमुखाने केले आहे, त्यावरूनही कवीच्या मनात मेघाला हरमुकुटपर्वतावरच नेण्याचे होतें यात संशय नाही. अलकेतील यक्षाच्या निवासस्थलाचे जें वर्णन आले आहे, ते हरमुकुट पर्वताच्या पायथ्याशीं वसलेल्या प्राचीन मयग्रामास (म्हणजे सध्याच्या मणिगावास) अक्षरशः लागू पडतें जवळच्या टेकडीवरून सर्व गांवाचा देखावा दृष्टीस पडतो तिच्या पायथ्याशीं दगडांनी बांधलेलें एक सुंदर सरोवर आहे त्याला तेथील लोक फार पवित्र मानतात हीच यक्षाच्या घराजवळची वापी गांवापासून थोड्या अंतरावर मोठमोठ्या शिळांचा संचय आहे तोच मेघदूतातील कुबेराचा प्रासाद असावा. येथून थोड्या अंतरावर टेकडीच्या बाजूस वसिष्ठाचा आश्रम व भूतेशाचे पवित्र देवालय आहे गावाच्या 'मयग्राम' या नांवावरून पूर्वी येथे यक्षांची वसति असावी अशा तऱ्हेच्या दंतकथा पर्यंत

मयग्राम इतिहासांत प्रसिद्ध होतें. विविध प्रकारची पुष्पें, नृत्यगीतादि कला, सुरापान, इत्यादिकांचें जें वर्णन मेघदूतांत आलें आहे, तें काश्मीरासच लागू पडतें, कारण त्या तऱ्हेचीं काश्मीरचीं वर्णनें कल्हणाची 'राजतरंगिणी', *बिल्हणाचें 'विक्रमांकदेवचरित' वगैरे ग्रंथांत येतात. म्हणून आप*ल्या काळीं भरभराटींत असलेल्या मयग्राम या आपल्या जन्मभूमीचें तसें वर्णन कालिदासानें केलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं.

इ. स. च्या सहाव्या शतकांत हूणांच्या काश्मीरावर स्वाऱ्या झाल्या. त्या काळच्या धादलींत कालिदासास पत्नी व जन्मभूमि यांचा त्याग करावा लागला व इतर काळच्या काश्मीरी पंडितांप्रमाणें तो राजाश्रयार्थ भटकूं लागला. 'ऋतुसंहारां'त विन्ध्य पर्वताजवळील प्रदेशाची उष्णता कवीला अतिशय तापदायक होऊन त्याला प्रियेची वारंवार आठवण झालेली दिसते. यक्षाची विरहावस्था वर्णन करण्याच्या मिषानें कालिदासानें स्वतःचें वियोगदुःख वर्णिलें आहे. यक्षाचें निवासस्थान तीच कवीची जन्मभूमि व ती काश्मीरांत होती हें आम्ही दाखविलें आहे. त्यावरून कालिदास काश्मीरी होता असें आपणास म्हणतां येतें."

प्रो. लक्ष्मीधर कल्ला यांनी अनेक प्रमाणांनीं आपलें मत सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे पण तो सफल झाला आहे असें वाटत नाहीं. वरील मतावर अनेक आक्षेप घेतां येतात. प्रथमतः कालिदास हें नांव काश्मीरी दिसत नाहीं. भामह, रुद्रट, कैयट, अप्पट, मम्मट, कल्हण इत्यादि अनेक काश्मीरी पंडितांचीं नांवें 'राजतरंगिणी' व इतर ग्रंथ यांवरून आपणास ज्ञात झालीं आहेत. पण कालिदासासारखें नांव त्या नाममालिकेंत आढळत नाहीं. दुसरें असें कीं कालिदास काश्मीरी असता तर कल्हणासारखा चोखंदळ व साक्षेपी ग्रंथकार तसा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केल्याशिवाय राहता ना. बिल्हणाच्या जीवनक्रमाचें 'राजतरंगिणीं'त जें वर्णन आलें आहे त्यावरूनही वरील गोष्ट सिद्ध होते. शिवाय कालिदासाचें भौगोलिक ज्ञान अतिशय विस्तृत होतें असें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांचें—किंबहुना हिंदुस्थानच्या बाहेरच्याही कांहीं प्रदेशांचें—वर्णन 'रघुवंश,' 'मेघदूत' इत्यादि ग्रंथांत आलें आहे, पण त्यांत कोठेंही चव

आढळत नाही, उलट प्रत्येक ठिकाणचे वैशिष्ट्य मोजक्या शब्दांत सांगण्याची कालिदासाची हातोटी सर्वांनी वाखाणिली आहे असा हा कवि काश्मीरातील अप्सरस्तीर्थ, शचीतीर्थ, शक्रावतार ही स्थळें आपल्या कथानकाच्या जरूरीस्तव हस्तिनापुराजवळ आहेत म्हणून दडपून देईल असें वाटत नाही तीं खरोखरच त्या ठिकाणी असलीं पाहिजेत असें वाटल्याशिवाय राहत नाही शिवाय यांतील काही स्थळें दुसऱ्या ग्रंथावरून ज्ञात होतात त्यावरून तीं काश्मीरातीलच होत असें म्हणता येत नाही उदाहरणार्थ, 'महाभारता'तही कण्वाचा आश्रम मालिनी नदीच्या तीरावर होता असा उल्लेख आला आहे, त्यावरूनच कालिदासाने 'शाकुंतला'त तसें वर्णन केलें आहे हे उघड आहे कैलास, अलका, मन्दाकिनी यांच्याविषयीच्या ज्या भौगोलिक कल्पना इतर ग्रंथावरून होतात त्याच कालिदासाच्या ग्रंथात दिसल्या पाहिजेत हीं स्थळें काश्मीरात आहेत असें साधारणतः कोणीही मानीत नाही कालिदासाच्या ग्रंथात निर्दिष्ट केलेल्या नद्यांचीं, तीर्थांचीं व आश्रमांची नावें 'नीलमत पुराणा'तील काश्मीरवर्णनात आली आहेत पण तें पुराण इ. स. च्या चौथ्या पाचव्या शतकाइतकें जुनें वाटत नाही उलट पद्मपुराणाप्रमाणेच त्या पुराणात हीं व्यक्तींचीं व स्थळांचीं नावें कालिदासाच्या ग्रंथावरून घेतलेलीं दिसतात

काश्मीरच्या विशिष्ट रीतिरिवाजाची म्हणून जीं उदाहरणें प्रो. कल्ला यांनी दिलीं आहेत तीही निर्णायक वाटत नाहीत. 'शाकुंतला'तील वर उल्लेखिलेल्या प्रवेशात धीवरास समाजाने बहिष्कृत केलें असा कोठेही उल्लेख नाही कालिदासाच्या वेळीं बौद्धमताचा लोकांच्या मनावर इतका पगडा बसला होता कीं धीवराचा धंदाही त्यांस हिंसेमुळें निंद्य वाटूं लागला होता म्हणून कालिदासाने तत्कालीन लोकांस ज्ञातिप्राप्त कर्में करण्यांत पाप नाही हे त्या प्रवेशात सांगितलें आहे त्यांत काश्मीरांतच प्रचलित असलेल्या समजुतीचा उल्लेख पाहणें योग्य होणार नाही

कालिदासाच्या जन्मस्थानाचा विचार करतांना तो काश्मीरी शैव संप्रदायाचा अनुयायी होता काय, याचा निर्णय करणें इष्ट आहे एवढें सांगण्यास हरकत नाही कीं तें मत श्रीशंकराचार्यांच्या केवलाद्वैतमताशीं फार जुळतें, त्यामुळें तें त्यांच्या काळानंतर काश्मीरांत प्रसार पावलें

असावे. शिवाय कालिदासाच्या ग्रंथात ते कोठेही स्पष्टपणे आले नाही. कालिदासाच्या नाटकांत एखाद्या शापाने काही काळ प्रेमी जीवांची ताटातूट व नंतर त्यांचे मीलन होते ही कल्पना प्रधान आहे यांत शंका नाही. पण ही कल्पना कवीस प्रत्यभिज्ञादर्शनावरून सुचली असे म्हणण्यास आधार नाही. कारण जशी ही ताटातूट शापमूलक असते तसेच जीवाची विस्मृतीही शापमूलक असते, असे प्रत्यभिज्ञांत म्हटले नाही. शाकुंतलाच्या भरतवाक्यातील 'परिगतशक्ति' या विशेषणाचा पार्वतीसहित असाही अर्थ करता येतो, त्यावरूनही कवि प्रत्यभिज्ञादर्शनानुयायी अतएव काश्मीरी होता हे सिद्ध होत नाही.

कोणताही कवि एखादा प्रसंग स्वतः अनुभविल्याखेरीज केवळ कल्पनाशक्तीने त्याचे चित्र काढू शकत नाही हे खरं. पण त्यावरून कालिदासाचे घर अलकेत होते, त्याच्या घरच्या विहिरींच्या पायऱ्या पाचूच्या शिळांनी बनविल्या होत्या, तेथे सोन्याची कमळें होती व त्याचे झाडे वैडूर्याचे होते असे म्हणणे योग्य होणार नाही. उत्तरमेघात कवीने आपल्या कल्पनाशक्तीस स्वैर सोडून अलकेतील वैभवाचे, सौंदर्याचे व रतीचे वर्णन उत्कट रीतीने केले. त्यात वस्तुस्थिति पाहणे गैर होईल. आणखी असें की इ. स. च्या चौथ्या शतकात कालिदासासारखा कवि उत्पन्न होण्यास काश्मीरात तशी परिस्थिति होती हेही सिद्ध झालें नाही. या सर्व कारणांमुळें कालिदास काश्मीरी होता हे विधान परीक्षणाच्या कसोटीस उतरत नाही.

कालिदासाने हिंदुस्थानातील अनेक भागांची वर्णने हुबेहूब केली असल्याने प्रत्येक प्रांतास तो आपलाच असे वाटण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ, त्याच्या अनेक ग्रंथांत विदर्भाचा संबंध येतो. त्याच्या 'मालविकाग्निमित्र' नाटकांत विदर्भराजकन्येच्या प्रेमाचे उपकथानक आहे, 'मेघदूता'तील रामगिरि म्हणजे रामटेक हे नागपूरनजीकच आहे, 'रघुवंशा'त विदर्भराजकन्या इन्दुमती हिचा स्वयंवर व तिच्या निधनानंतर अजाचा शोक ज्यात वर्णिला आहे ते म्हणजे सहावा व आठवा हे सर्ग उत्कृष्ट गणले जातात. पांचव्या सर्गात '[illegible] विदर्भाधिपराजधानीम्' (५,४०) 'सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्' (५, ६०) अशी विदर्भाच्या समृद्धी-

विषयी व सुराज्याविषयीं वचनें आली आहेत. यदीनें आपले सर्व ग्रंथ वैदर्भी रीतीनें लिहून तिला विद्वज्जनाच्या आदरास पात्र केलें. यावरून कालिदास वैदर्भ होता असेंही प्रतिपादणें शक्य आहे व एका संशोधकानें तसें प्रतिपादिलें आहेही.* तथापि विदर्भांतील कोणत्याही एका भागाची विशेष बारकाईची माहिती त्यानें कोठेंही दिली नाहीं. विदर्भराजदरबारीं *कवि प्रथम आला त्या वेळीं त्याला तेथील अधिकारी कसे वागविले तें* आपण पूर्वीं पाहिलेंच आहे. त्यावरून कालिदास परक्या प्रांतांतून आला होता असें स्पष्ट दिसतें. म्हणून विदर्भास त्याच्या जन्मभूमीचा मान देणें योग्य होणार नाहीं.

कै म० म० हरप्रसाद शास्त्री व प्रो. गि. म. पराजपे यांनीं विदिशेजवळच्या बारीक स्थळांचें कालिदासानें वर्णन केलें आहे असें दाखविलें आहे. 'हीं स्थळें एकदर सहा असून त्यांपैकीं नीचैर्गिरि हा एक डोंगर आहे आणि वननदी, निर्विंध्या, सिंधु, गम्भीरा आणि गम्भीरा या पाच नद्या आहेत. यांपैकीं नीचैर्गिरि हा आपल्या नावाप्रमाणें लहानसा व ठेंगणासा डोंगर असावा. आणि या पाच नद्या तर बोलून चालून अप्रसिद्धच आहेत त्यांतील काहीं हल्लीच्या नकाशांतून व जुन्या वर्णनांतून क्वचित् सापडतात आणि काहीं कालिदासानें वर्णिल्या आहेत म्हणून त्या उज्जैनीच्या व विदिशेच्या आसपास कोठें तरी असल्या पाहिजेत असें मानावें लागतें.' (साहित्यसंग्रह भाग १ पृ० ९६). या पर्वतावर व नद्यांवर कालिदासाचें अत्यंत प्रेम असलें पाहिजे असें दिसतें व त्यावरून प्रो पराजपे यांनीं कालिदास हा विदिशेचा व म म. हरप्रसाद शास्त्री यांनीं तो नदीसरचा रहिवासी व यशोधर्मदेवाचा आश्रित असावा असें प्रतिपादलें आहे पण तें मनास पटत नाहीं. विदिशा व उज्जैनी यांच्या मधल्या बारीक सारीक नद्यांचें कालिदासानें वर्णन केलें आहे हें खरें; तथापि खुद्द विदिशेच्या वर्णनास त्यानें सारे दोनतीनच श्लोक घातले आहेत. तो यशोधर्मदेवाच्या काळापूर्वीं शंभरसवाशें वर्षें होऊन गेला असें आपण पहिल्या प्रकरणांत ठरविलें आहे कालिदासाच्या काळीं विदिशेवर कोणा

* F. G. Peterson: *A Note on Kalidasa*, *J. R. A. S.* 1926 p. 726.

प्रबळ राजाचे राज्य होतें असें दिसत नाही. तेव्हा इतर बऱ्याच स्थलांच्या मानानें कालिदासानें मंदोसर व विदिशा यांचें वर्णन जास्त केलें असलें तरी त्या वर्णनांत मातृभूमीवरच्या प्रेमाची उत्कटता व्यक्त होत नाही.

पण विदिशेनंतर ज्या नगरीची वाट कवीनें यक्षमुखानें मेघास सांगितली आहे त्या उज्जैनीच्या वर्णनांत मात्र तो अगदी तल्लीन झालेला दिसतो. रामटेकाहून कैलासास जातांना विदिशा व मंदोसर कदाचित् वाटेवर पडतील, पण उज्जैनी बरीच दूर पश्चिमेस राहते. म्हणून ' उत्तर दिशेस जाणाऱ्या तुला जरी थोडें वाकडें जावें लागलें, तरी मेघा ! उज्जैनीच्या मोघावर क्षणभर टेंकण्यास अनमान करूं नको ' असा आग्रह यक्ष मेघास करीत आहे. कालिदासानें उज्जैनीच्या वर्णनास पुरे अकरा श्लोक दिले आहेत. या श्लोकांत उज्जैनीच्या अगणित संपत्तीचें, सिप्रा नदीवरून पहाटे वाहणाऱ्या मंजुळ, सुगंधि व शीत वायूचें, तेथील निरनिराळ्या स्थलांबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या प्राचीन कथांचें, त्या नगरींतील प्रसिद्ध महाकाल नामक शिवाच्या देवान्याचें, देवाच्या सायंकाळच्या आरतीच्या वेळीं होणाऱ्या वेश्यानृत्याचें व रात्रीं प्रियकरास भेटण्यास जाणाऱ्या अभिसारिकांचें कवीनें इतकें सुंदर वर्णन केलें आहे की उज्जैनीचें तत्कालीन स्वरूप वाचकाच्या मनश्चक्षूपुढे पूर्णपणें उभें राहतें. इतकें विस्तृत वर्णन अलकेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही नगरीचें कवीनें केलें नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. अलका ही बोलून चालून स्वर्गीय नगरी. तिचें वर्णन करतांना कवीनें आपल्या कल्पनाशक्तीस स्वैर सोडलें असलें तर त्यांत आश्चर्य नाही. पण ज्या अर्थी दुसऱ्या कोणत्याही भूलोकच्या नगरीविषयीं कालिदासाचें प्रेम इतकें उचंबळून येत नाही त्या अर्थी उज्जैनीसच त्याचे बाळपणापासूनचे दिवस गेले असावेत हें उघड आहे.

प्रकरण चौथें

चरित्रविषयक अनुमानें

लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ।

उत्तररामचरित

कालिदासाच्या चरित्राविषयी खालील दंतकथा* प्राचीनपरंपराभिज्ञ पंडितांत प्रचलित आहेत—

कालिदास हा एका ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो पाच सहा महिन्यांचा असताना त्याचे आईबाप वारले व तो पोरका झाला. अशा अवस्थेत दैववशात् तो एका गवळ्याच्या दृष्टीस पडला. त्याने त्याला घरी नेऊन लहानाचा मोठा केले. स्वतः गौरवर्ण व शरीराने सुकुमार असल्याने तो इतर गवळ्याच्या मुलांत खेळत असला तरी सहज ओळखू येई. तथापि त्याला मुळीच शिक्षण न मिळाल्यामुळें वयाच्या अठरा वर्षांपर्यंत तो अगदी अडाणी राहिला. जेथे तो राहत होता त्या नगराच्या राजाला एक अतिशय रूपवती व कलाभिज्ञ अशी मुलगी होती. ती उपवर झाल्यावर तिच्याकरितां राजाने पुष्कळ वर पाहिले पण त्यांपैकीं एकही अखिलशास्त्रकलाविशारद नसल्याने तिला पसंत पडेना. शेवटी राजाने कंटाळून वरसंशोधनाचे काम प्रधानावर सोपविले. प्रधानाला काही कारणाने राजकन्येचा सूड घ्यावयाचा होता. एकदा तो गच्चीवर बसला असता हा गवळ्याच्या मुलांबरोबर खात असलेला ब्राह्मणकुमार त्याला दिसला. लागलीच त्याला एक युक्ति सुचली. त्याने त्याला आपल्या वाड्यात बोलाविले व आपल्या येथील अत्यंत मौल्यवान् वस्त्रालंकारांनी त्याला भूषित करून व बरोबर अनेक तरुण शास्त्रीपंडितांचा लवाजमा देऊन राजकन्येला निरोप पाठविला कीं काशीचे एक मोठे विद्वान् पंडित आले आहेत तरी त्यांची

* R. V. Tullu; *Traditionary Account of Kalidasa*, (*Ind. Ant.* Vol. XII pp. 115-7.)

ेशा घेऊन आदरसत्कार करावा. तिच्या अनुमतीने त्याला शिष्यसमुदाया-
ह राजसभेत आणले. तेथील पंडितांनी त्याच्या शिष्यापुढेच हात टेकले,
हा राजकन्येला त्याची परीक्षा घेण्याची जरूरी वाटली नाही तो स्वरू
रुपाय व देखणा असल्यामुळें राजकन्येचे त्याच्यावर प्रेम बसले व लौक-
र त्याचा विवाह झाला. पण पुढे चार दोन दिवसात त्याचे बिंग
हेर पडले. तेव्हा त्याला ठार मारण्याचा घाट घालून तिने त्याच्याकडून
र्व वस्तुस्थिति समजून घेतली. त्या वेळीं तिला अत्यंत दुःख झालें तथापि
वाह होऊन गेल्यावर काय करणार ? नंतर तिने त्याला काली देवीची उपा-
ना करण्यास सांगितले त्यानेही देवीच्या पायाजवळ धरणें धरले व ती
सन्न होईना तेव्हा स्वतःचा शिरच्छेद करण्याचीही तो तयार झाला
याची भक्ति व दृढनिश्चय पाहून देवी प्रसन्न झाली व त्याच्या मस्त-
ावर तिने वरदहस्त ठेविला. तेव्हापासून तो अत्यंत विद्वान् व प्रतिभा-
पन्न कवि झाला व कालिदास या नावाने प्रसिद्धि पावला.

कालिदास परत आल्यावर राजकन्येस भेटला. त्यावेळीं तिने
ाला 'अस्ति कश्चिद्वाग्विशेष ' (आपल्या वाणींत काही फरक झाला
ाय?) म्हणून विचारलें. या वेळी कालिदासाची वैखरी देवीच्या प्रसादाने
वित्र झाली होती म्हणून त्याने 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
िमालयो नाम नगाधिराज ' असा आरंभ करून 'कुमारसंभव', 'कश्चि-
त्कान्ताविरहगुरुणा' इत्यादि प्रकारें 'मेघदूत' व 'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थ-
तिपत्तये ' अशा मंगलाने युक्त असा 'रघुवंश' अशीं तीन काव्यें यथाक्रम
रचून दाखविली. पुढे त्याचे अनेक ग्रंथ झाले व त्याची कीर्ति दिगंतरी
सरली. अशा रीतीने आपला भाग्योदय करणाऱ्या राजकन्येस मात्र
ो मातृवत् व गुरुवत् मानू लागला. त्यामुळें चिडून जाऊन राजकन्येने
ला स्त्रीच्या हातूनच मृत्यु येईल म्हणून शाप दिला. तेव्हापासून
ालिदासाच्या आयुष्याला निराळेंच वळण लागले त्याचा बराच काळ
त्र्यांच्या सहवासात जाऊं लागला एकदा सिंहलद्वीपात आपला मित्र
ानकीहरणकर्ता कुमारदास यास तो भेटण्याकरिता गेला असता तेथील
त्येचे सोडून 'कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते' ह्या श्लोकार्धाच्या
र्तीकरिता राजाने मोठें बक्षीस लावल्याचे त्यास समजलें. त्याने लागलीच

'बाले तव मुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्वयम्' असा श्लोकार्ध रचून त्या समस्येची पूर्ति केली. राजाने देऊ केलेल्या बक्षिसाच्या लोभाने वेश्येने कालिदासाला गुप्तपणे ठार मारलें. पण कुमारदासास संशय आला म्हणून त्याने दरडावून विचारताच तिने आपला गुन्हा कबूल केला. आपल्या प्रिय मित्राचा अशा रीतीने अंत झाल्याचे समजल्यावर राजाला अतिशय वाईट वाटले व त्याने दुःखाच्या भरांत कालिदासाच्या चितेवरच स्वतःस जाळून घेतले. कालिदासास जेथे अग्नि दिला ती जागा अद्यापि सिंहल-द्वीपात माटर नावाच्या दक्षिण प्रांतात किरिंदी नदीच्या मुखाजवळ दाखवितात असे म. म. डॉ. सतीशचन्द्र विद्याभूषण यांनी म्हटले आहे.

राजदरबारी असता कालिदासाने आपल्या प्रतिभेने व समयसूचकतेने अनेक प्रसंगी पंडितास व आपल्या आश्रयदात्या विक्रमादित्यास चकित केल्याच्या अनेक आख्यायिका पंडितवर्गांत प्रसिद्ध आहेत. अशा कित्येक आख्यायिका बल्लालकवीने कालिदास अकराव्या शतकातील दानशूर भोजराजाच्या सभेत होता असे कल्पून 'भोजप्रबंधा'त दिल्या आहेत. त्यासारख्याच एकदोन येथे देतो—

एकदा एका पंडिताने राजसभेत येऊन 'अम्भोधिर्जलधिः पयोधि-रुदधिर्वारांनिधिर्वारिधिः।' अशी समुद्रवाचक सहा संस्कृत पर्यायशब्द जीत गुंफिले आहेत अशी ओळ म्हटली व समस्यापूर्ति करण्याबद्दल पंडितास आव्हान केले. सर्व पंडित स्तब्ध बसले व त्याला जयपत्र मिळणार इतक्यात कालिदासाने पुढे होऊन खाली दिल्याप्रमाणे श्लोक पुरा केला

> अम्बा कुप्यति तात मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुत्सृज्यताम्
> विद्वन् षण्मुख सन्ततं मयि रता तस्या गतिः का वद ।
> कोपाटोपवशाद्विघूर्णवदनः प्रत्युत्तरं दत्तवान्
> अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारांनिधिर्वारिधिः ॥

"एके दिवशी कुमार कार्तिकेयाने श्रीशंकराला म्हटले 'बाबा तुम्ही या गंगेला डोक्यावर चढविलेली पाहून आईला फार राग आला आहे.' श्रीशंकरांनी उत्तर केले 'अरे पण जी सदैव माझ्यावर प्रेम करते तिने कोठे जावें?' त्याबरोबर कार्तिकेयाला राग येऊन त्याच्या सहाही मुखांतून 'अम्भोधि. जलधिः पयोधि.' इत्यादि प्रकारें सागरवाचक शब्द बाहेर पडले!"

या समस्यापूर्तीने तो पंडित सजीव झाला, पण राजास अतिशय आनंद झाला हें सांगावयास नकोच.

ईश्वरी कृपा नसली तर विद्या संपादन करण्यास अत्यंत श्रम पडतात हें माहीत असल्याने कालिदास गरीब अज्ञ ब्राह्मणास राजदरबारीं पारितोषिक मिळविण्यास मदत करीत असे. एके प्रसंगीं एक ब्राह्मण राजसभेंत आला त्याला पुरुषसूक्ताची पहिलीच ओळ येत होती, तेवढी त्याने सभेंत म्हणून दाखविली; पण तेवढ्याने राजा थोडाच संतुष्ट होणार! कालिदास त्या सभेंत होता व ब्राह्मणाच्या मुद्रेवरून त्याचें विद्वत्तेचें माहात्म्य सुस्पष्टपणे आलेलें त्याने ताडलें. पण त्या गरीब ब्राह्मणास साहाय्य करण्याकरितां तो पुढे होऊन म्हणाला—"महाराज! या ब्राह्मणानें आपली मोठ्या खुबीनें स्तुति केली आहे. त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
चलितश्चकितश्छन्नस्तव सैन्ये प्रधावति॥

'राजा! तुमचें सैन्य शत्रूवर चाल करीत असता शेष पृथ्वीच्या भाराने स्वस्थानापासून चळतो, इन्द्र चकित होतो व सूर्य धुळीनें झाकला जातो."

या श्लोकांत कालिदासाने मोठ्या खुबीनें यथासम्य अलंकार साधून राजाकडून त्या गरीब ब्राह्मणास मोठें पारितोषिक मिळवून दिलें.

याप्रमाणें नमुन्यादाखल काही दंतकथा व आख्यायिका वर उद्धृत केल्या आहेत, त्यावरून त्यांची कल्पना करून येईल. अशा आख्यायिकांवर किती विश्वास ठेवावा याविषयीं पहिल्या प्रकरणात (पृ १०) आम्ही थोडें विवेचन केलें आहे. अशा प्रकारच्या कालिदासचरित्रविषयक आख्यायिका तिबेटी भिक्षु तारानाथ (ख्रिस्तोत्तर १७वें शतक) याच्या ग्रंथात प्रथम आढळतात, त्यावरून त्या कालिदासाच्या काळानंतर हजार वर्षांनंतरच्या आहेत हें दिसून येईल बाण, अभिनंद, सोड्ढल, वगैरेंनी कालिदास-प्रशस्तिपर अनेक श्लोक लिहिले आहेत, तथापि या आख्यायिकांना अनुकूल असा एकही उल्लेख त्यांत सापडत नाही. कालिदास व कुमारदास यांच्या सख्याविषयींचा उल्लेखही सोळाव्या शतकातील एका सिंहली ग्रंथात प्रथम दिसतो. त्यामुळें तोही विश्वसनीय मानता येत नाही. 'जानकीहरण'कर्ता

कुमारदास हा इ. स. ५१७–५२६मध्यें ज्याने राज्य केले तो सिंहलद्वीपचा राजा असणें शक्य नाही व त्या कवीचा काळ इ. स. ७००–७५० हा असावा असें प्रो. कीथ* यांनी अनेक प्रमाणांनी दाखविले आहे. मागें पहिल्या प्रकरणात विविध प्रमाणांवरून कालिदास इ. स. ४००च्या सुमारास होऊन गेला असावा असें आपण निश्चित केले आहे, त्यावरूनही वरील आख्यायिकेत काही तथ्य नाहीं हे दिसून येईल.

विश्वसनीय परंपरागत आख्यायिकांच्या अभावीं आपणास कवीच्या समग्र ग्रंथांचे आलोडन करून तच्चरित्रविषयक माहितीचे कण जमविले पाहिजेत. प्रत्येक ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेचे, मताचे व स्वभावाचे प्रतिबिंब त्याच्या ग्रंथांत पडत असतें हें तत्त्व आता सर्वमान्य झाले आहे. शेक्सपीयरसारख्या ज्या ग्रंथकाराच्या चरित्राविषयी आपणास विश्वसनीय माहिती नाही, त्याच्या ग्रंथांतील विविध प्रकारच्या उल्लेखांवरून अनुमानें करून आपले व वाचकांचें समाधान करण्याचा पाश्चात्य चरित्रकारांचा संप्रदाय आहे, त्यास अनुसरून खालील प्रयत्न केला आहे. अशा प्रयत्नाने कवीच्या चरित्रांतील विविध प्रसंग ज्ञात होणें शक्य नसतें तसेच कवीचे सर्व ग्रंथ लक्षात न घेता एखाद्या ठिकाणच्या उल्लेखाचा कीस काढून अनुमान करीत गेले तर अंधगजन्यायाने पुष्कळदा फसगत होते. तथापि या मर्यादा लक्षात ठेवून कवीच्या ग्रंथांचे परीक्षण केलें असता पुष्कळ मनोरंजक माहिती मिळेल व ती दंतकथांपेक्षा जास्त विश्वसनीय ठरेल यात संशय नाही.

कालिदास हा ब्राह्मणकुळात जन्मला होता यात संशय नाही. गुप्तकालात हिंदुधर्माचे व संस्कृतविद्येचे पुनरुज्जीवन झालें त्या वेळीं क्षत्रियवैश्यादि इतर जातींचे लोकही संस्कृतविद्येंत पारंगत होत असत असें समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त, हरिषेण इत्यादिकांच्या कवित्वनैपुण्याबद्दल जे कोरीव लेखांत उल्लेख आढळतात त्यावरून सिद्ध होतें, तथापि कालिदासाच्या बहुतेक सर्व ग्रंथांत ऋषींचीं, विद्वान् ब्राह्मणांचीं व यशस्वी यजमानांचीं शब्दचित्रें आपुलकीच्या भावनेनें काढलेलीं दिसतात व शाकुंतलांत त्यानें

*Keith : *The Date of Kumaradasa*, J.R.A.S. 1901, pp. 578-582.

स्वत. वैदिक वृत्तात रचलेला एक श्लोक घातला आहे, त्यावरून त्याच्या ब्राह्मणजातीविषयीं संशय राहत नाहीं. तो मंदोसरचा रहिवासी असावा असे कल्पून म० म० हरप्रसाद शास्त्री यांनी तो दसोरा ब्राह्मण असावा असे म्हटले आहे ते मात्र मान्य करतां येत नाहीं. कारण मंदोसरपेक्षा उज्जैनीशीच त्याचा जास्त संबंध दिसतो हे आपण मागें पाहिलेच आहे.

प्राचीन काळीं विविध विद्यांचा अभ्यास करण्याकरिता हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी विद्यापीठे होती पंजाबात तक्षशिला, मगधात नालंदा, काठेवाडात वलभी, माळव्यांत उज्जैनी, या ठिकाणच्या विद्यापीठाचे सुंदर वर्णन प्राचीन पाली वाङ्मयात व चिनी यात्रेकरूंच्या प्रवासवर्णनात आढळते. याशिवाय ठिकठिकाणी विद्वान् ब्राह्मणानी स्थापिलेली गुरुकुले असत. अशा ठिकाणी वेदवेदांगें, व्याकरणज्योतिषादि शास्त्रें, न्यायमीमांसादि दर्शनें यांचेच केवळ अध्ययन होत नसे, तर सुधामधुर काव्येंही निर्माण करण्यास प्रोत्साहन मिळत असे, असे बाणाच्या 'हर्षचरिता'वरून दिसते बाण कालिदासानंतर दोन शतकानी होऊन गेला; तथापि त्याने वर्णिलेली परिस्थिति तत्काली नवीन निर्माण झाली नसून प्राचीन काळापासून चालत आली होती यात संशय नाहीं अशा एखाद्या गुरुकुलात कालिदासाचा अभ्यास झाला असावा असे वाटते 'रघुवंशा'च्या पहिल्या सर्गात वसिष्ठाच्या आश्रमाचे कवीने फार सुंदर वर्णन केले आहे. दिलीप राजा आपल्या पत्नीसह सायंकाळी आश्रमात पोचला त्यावेळी, वनातून समिधा, दर्भ व फळें घेऊन तपस्वी आश्रमात परत येत होते, पर्णकुटिकांच्या द्वाराजवळ ऋषिपत्नी हरिणांपुढे नीवाराचे दाणे टाकीत होत्या व ती हरिणेही त्यांच्या सभोंवतीं अपत्याप्रमाणे उड्या मारीत होतीं; ऋषिकन्या वृक्षाच्या आलवालात पाणी ओतून पक्ष्यांनी ते निःशंक प्यावे म्हणून दूर जात होत्या; अंगणात नीवार धान्याच्या राशी केल्या होत्या व जवळच हरिणें रवंथ करीत बसली होतीं, सायंकाळच्या यज्ञकर्मांत अग्नीस अर्पिलेल्या हविर्भागाचा सुगंध जिकडे तिकडे पसरला होता, इत्यादि दृश्य त्याच्या दृष्टीस पडले. नंतर रात्री दर्भांच्या बिछान्यावर तो निजला व पहाटे वसिष्ठशिष्यांच्या अध्ययनघोषाने तो जागृत झाला असे कवीने वर्णिले आहे. याच

काव्याच्या पाचव्या सर्गांतही वरतंतूच्या, 'शाकुन्तला'त कण्व व मारीच यांच्या व 'विक्रमोर्वशीया'त च्यवनाच्या आश्रमाचें मनोहर वर्णन आलें आहे, त्यावरून तत्कालीन आश्रमांतील व्यवस्था, नियम व अभ्यासक्रम यांचा कवीस चांगला परिचय होता असें दिसतें

अशा गुरुकुलांत चौदा विद्यांचा अभ्यास होत असे, असें कालिदासानें म्हटलें आहे त्या विद्या याज्ञवल्क्यस्मृतींत येणेंप्रमाणें सांगितल्या आहेत—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

'चार वेद, शिक्षाव्याकरणादि सहा अंगें, पुराण, न्याय, मीमांसा व धर्मशास्त्र या चौदांना विद्या अशी संज्ञा आहे व हींच धर्माचींही मूलस्थानें होत' कवीनें श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण, दर्शनें, शैवपांचरात्रादि मतें, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र व नाट्यशास्त्र ही राजसिद्धान्तत्रयी, निरनिराळ्या देशांतील लोकव्यवहार, याशिवाय धनुर्वेद, रत्नपरीक्षा, योगशास्त्र इत्यादि विषयांचा अभ्यास करावा असें प्राचीन आचार्यांचें मत राजशेखरानें उद्धृत केलें आहे (काव्यमीमांसा, अ ८). कालिदासानें यांपैकी बहुतेक विषयांचें मार्मिक अध्ययन केलें होतें असें त्याच्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून दाखवितां येतें

या उल्लेखांचा विचार करण्यापूर्वी एकदोन गोष्टी लक्षांत ठेवणें जरूर आहे वर निर्दिष्ट केलेल्या विषयांपैकी कोणत्याही विषयावर कालिदासानें एखादा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला नाहीं, किंवा एखादा संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास लिहून त्यांत त्या सर्वांचा परामर्श घेतला नाहीं या विषयांचे उल्लेख कथानक वर्णन करण्याच्या ओघांत, उपमादि अलंकारांच्या प्रयोगांत किंवा पात्रांच्या संभाषणांत सहजगत्या आलेले अत एव तुरळक आहेत कालिदास अतिशय विद्वान् असला तरी विनयशील होता, म्हणून त्यानें कोठेंही आपलें पांडित्य दाखविण्याचा प्रयत्न केला नाहीं तथापि त्याची ग्रंथसामग्री विविधविषयप्रचुर असल्यानें त्यांत अनेक विषयांचे उल्लेख कमीजास्त प्रमाणांत येतात व त्यायोगें त्या त्या विषयांचें त्याचें ज्ञान अजमावतां येतें

कालिदासाचे शिक्षण एखाद्या गुरुकुलात झाले असल्यास त्याने एक किंवा अनेक वेदांचा अभ्यास केला असला पाहिजे. ऋग्वेदाचा व त्याच्या उदात्तादि स्वरांचा उल्लेख 'कुमारसंभव'(२,१२) व 'रघुवंश'(१५, ७६) यांत आला आहे. यजुर्वेदातील अश्वमेधयज्ञाचा 'मालविकाग्निमित्रा'त व राज्यरक्षणार्थ उपयोगी पडणाऱ्या अथर्ववेदाच्या मंत्राचा उल्लेख 'रघुवंशा'त आला आहे. कालिदासाला 'विक्रमोर्वशीय' नाटकाचे संविधानक ऋग्वेद, (१०,९५) व शतपथ ब्राह्मण (५,`१-२) यावरून सुचले असावे. त्याने योजिलेल्या काही उपमावरूनही त्याचा ब्राह्मणग्रंथाशी परिचय दिसून येतो. दिलीपाची राणी सुदक्षिणा ही यज्ञपत्नी जी दक्षिणा तिच्या सारखी होती (रघु १, ३१) ही कल्पना 'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस' या ब्राह्मणवाक्यावरून सुचलेली दिसते. 'परमेश्वराने जलात स्ववीर्य टाकले व त्यापासून चराचर सृष्टि उत्पन्न झाली', ही कल्पना व 'सृष्टि उत्पन्न करण्याकरिता परमेश्वराने स्त्रीपुरुषात्मक रूपें धारण केली' ही 'कुमारसंभवा'तील कल्पना कालिदासाने, ब्राह्मणग्रंथातून किंवा मनुस्मृतीतून घेतली असावी. तथापि एकंदरीत कर्मकांडापेक्षा ज्ञानकांडाकडेच कवीचा जास्त ओढा दिसतो. उपनिषदातील अध्यात्मविद्येनेच तीन्ही वेद शोभतात असे त्याने 'मालविकाग्निमित्रा'त म्हटले आहे. 'कुमारसंभवा'तील ब्रह्मदेव व शिव आणि 'रघुवंशा'तील विष्णु यांची वर्णनं उपनिषदांच्या अभ्यासाने निश्चित झालेल्या त्याच्या एकेश्वरमताची निदर्शक आहेत. 'द्रव संघातकठिन स्थूल सूक्ष्मो लघुर्गुरुः। व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि' इत्यादि परस्परविरोधि विशेषणांनी केलेली ब्रह्मदेवाची स्तुति वाचताना 'अस्थूलमनणु, अह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादि उपनिषदातील वचनांची आठवण होते. उपनिषदातील परम तत्त्व जें ब्रह्म त्याचाही एके ठिकाणी उल्लेख आला आहे (कुमार. ३, १५). कालिदासाने भगवद्गीतेचा चांगलाच अभ्यास केलेला दिसतो. त्यातील अक्षर, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या संज्ञा, समाधीत चित्त नियमन करणारा योगी निवात स्थलीच्या दीपाप्रमाणे असतो, ही उपमा व स्थावर सृष्टीत हिमालय हा परमेश्वराची विभूति आहे ही कल्पना या सर्वांचा कवीने 'कुमारसंभवा'त उपयोग केला आहे (कुमार० ३,५०, ६,७७; ३,४८, इ).

याशिवाय भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांचाही त्याने अभ्यास केला होता. सर्व सृष्टीत एकच तत्त्व भरलेले आहे, ब्रह्मा, विष्णु व शिव हीं त्याचीं निरनिराळीं रूपें होत, ही वेदान्ताची कल्पना त्याच्या सर्व ग्रंथांत आढळते. पुरुष (आत्मा) हा उदासीन आहे, सृष्टींत सर्वत्र दिसणारी प्रवृत्ति ही प्रकृतीची होय, हा सांख्याचा सिद्धांत 'कुमार-संभवा'त (२, १३) उल्लेखिला आहे. पण द्वैतवादी सांख्याचें हें मत कवीस पसंत नसल्याने प्रकृति व पुरुष ही दोन्हीं तत्त्वे परमेश्वराचीं रूपेंच होत अशी मुरड त्याने त्यास दिली आहे. योगाचा तर कालिदासास चांगलाच परिचय दिसतो. 'कुमारसंभवा'च्या तृतीयसर्गांत ध्यानस्थ बसलेल्या श्रीशंकराचे वर्णन कवीने तीन श्लोकांत सविस्तर व सुंदर रीतीने केले आहे व पुढे एका श्लोकांत (३, ५८) योगानें आपल्या हृदयातील परमात्म्याचे दर्शन होतें असे सुचविले आहे. पर्यंकबन्ध (कुमार०३,४५), वीरासन (रघु०१३,५२) इत्यादि योगासनांचाही कवीने कांही ठिकाणी निर्देश केला आहे. न्याय व वैशेषिक या तत्त्वज्ञानाच्या पारिभाषिक संज्ञांचा उपयोग करण्याचा कोठे प्रसंग आला नाही; तथापि त्यांचेही ज्ञान कवीस होतें यांत संशय नाही, कारण 'रघुवंशा'त एके ठिकाणी (१३,१) शब्द आकाशाचा गुण आहे या वैशेषिकांच्या मताचा त्यानें उल्लेख केला आहे.

कालिदासानें ठिकठिकाणी स्मृतींतील विविध विषयांचा उल्लेख केला आहे. स्मृति ही श्रुतीस अनुसरते म्हणून प्रमाण असे त्याने एका उपमेंत सुचविले आहे (रघु०२, २). 'कुमारसंभवा'तील शिवपार्वतीच्या व 'रघुवंशा'तील अज-इंदुमतीच्या विवाहाचे वर्णन गृह्यसूत्रांस अनुसरून आहे. विवाहानंतर निदान तीन रात्रींपर्यंत दंपतींनी ब्रह्मचर्याने रहावे व भूमीवर आपली शय्या घालावी असा जो गृह्यसूत्रांत नियम आढळतो तद-नुसार श्रीशंकरानी आचरण केले असे कवीने वर्णिलें आहे (कुमार०७,९४). मनुस्मृतींत घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणे दिलीपाची प्रजा वागत होती (रघु०१, १७), धर्मशास्त्रातील नियमास अनुसरून बिनवारसा मनुष्याची संपत्ती राजाकडे जाते (शाकु०६), इत्यादि विधानांवरून कालिदासाने मनुस्मृतीसारख्या धर्मशास्त्रांचा अभ्यास केला होता असे दिसते. याशिवाय

त्याने व्याकरण, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र इत्यादिकांचाही सूक्ष्म अभ्यास केला होता 'कुमारसंभवा'तील 'पुराणस्य कवेस्तस्य' (२,१७) या श्लोकातील 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति' हा शब्दप्रयोग त्याने पातञ्जल महाभाष्यावरून घेतला आहे कालिदासाने ठिकठिकाणीं उमा, रघु, अज, चन्द्र, तपन, शतक्रतु इत्यादि नावांची व्युत्पत्ति दिली आहे व कांही सुंदर व्याकरणविषयक उपमा योजिल्या आहेत, त्यावरून त्याचा व्याकरणशास्त्राचा व्यासंग प्रत्ययास येतो विक्रमादित्याने कालिदासास आपला वकील म्हणून वाकाटकांच्या दरबारीं पाठविले होतें हें आपण पूर्वी पाहिलेच आहे अर्थात् त्याचा राजकारणाचा चांगलाच अभ्यास असावा त्याच्या ग्रंथावरूनही तीच गोष्ट सिद्ध होते 'मालविकाग्निमित्रा'त 'गादीवर नुकताच बसलेल्या शत्रूचा उच्छेद करणे सोपें आहे,' याविषयीं एका तंत्रकाराचे वचन कवीने उद्धृत केले आहे व 'कुमारसंभवा'त (३, ६) 'शुक्रनीती'चा स्पष्ट निर्देश केला आहे सप्ताङ्ग, यातव्य, प्रकृति, प्रशमन, मूल, प्रत्यन्त, पार्ष्णि इत्यादि अर्थशास्त्रांतच येणाऱ्या अनेक पारिभाषिक संज्ञा कवीने ठिकठिकाणी योजिल्या आहेत 'रघु हा धर्मविजयी होता', 'सुह्मदेशाच्या लोकांनी वेतसी वृत्तीचा अवलंब करून आपले प्राण वांचविले', 'विदर्भाचा राजा अग्निमित्राचा प्रकृत्यमित्र (स्वभावशत्रु) होता' इत्यादि विधानांत कालिदासाचे अर्थशास्त्राचे ज्ञान स्पष्टपणे दिसून येतें. दिवस व रात्र यांच्या निरनिराळ्या भागांत राजाने कसें आचरण ठेवावें याविषयीं अर्थशास्त्रकारांनी नियम घालून दिले आहेत, त्याप्रमाणे अतिथि राजा वागत असे असें 'रघुवंशां'त म्हटलें आहे अर्थशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे अग्निमित्र, पुरूरवस् व दुष्यन्त यांची अमात्यपरिषद् होती व तिच्या सल्ल्याने ते राजे राज्यकारभार करीत असत, पुरूरवस् राजाच्या राजधानींतील व्यवस्था 'नागरिक' पहात असे असे कालिदासाने दाखविले आहे कालिदासाचे राजकारणांतील ध्येय अत्यंत उच्च होतें हें त्याने दुष्यन्त, दिलीप, रघु, अतिथि वगैरे राजर्षींची जीं उदात्त चित्रें रंगविलीं आहेत त्यावरून स्पष्ट आहे तथापि त्याचा विचार पुढे स्वतंत्र प्रकरणांत करणे योग्य होईल

अर्थशास्त्राप्रमाणें कामशास्त्राचाही कवीनें सूक्ष्म अभ्यास केला होता. मागें पहिल्या प्रकरणांत वञ्य मुनींनें शाकुंतलेला केलेल्या उपदेशांतील बहुतेक कल्पना कालिदासानें वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रां'तून घेतल्या आहेत हें दाखविलें आहे. विशेषतः 'शाकुंतला'च्या पहिल्या अंकांतील दुष्यन्त व शकुन्तलेच्या सख्या यांच्यामधील संभाषणाचा रमणीय प्रसंग वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रां'तील 'कन्यासंप्रयुक्तक' नामक अधिकरणावरून कवीस सुचला असावा. त्या अधिकरणांत लज्जापरवश तरुणीनें प्रियकराशीं कसें बोलावें हें वात्स्यायनानें सांगितलें आहे (कामसूत्र पृ. २०२–३). "तिनें आपल्या सखीच्या द्वारा भाषणास आरंभ करावा, तें चालू असतां खालीं मान घालून हसावें, तिनें अतिशयोक्ति केल्यास तिच्यावर रागवावें, सखीनें 'हिनें मला असें सांगितलें' असें बळेंच म्हणावें, त्यावर हिनें तिचा निषेध करावा, प्रियकरानें उत्तराची याचना केली तरी बोलूं नये, बोललीच तर मला हें मुळींच माहीत नाहीं अशा अर्थाचें अस्पष्ट बोलावें, प्रियकराकडे पाहून स्मित करावें व कटाक्ष फेकावे." या उताऱ्यांत दिलेल्या सूचनांचा कालिदासानें वरील प्रसंगीं चांगलाच उपयोग केला आहे. विवाहप्रसंगीं पार्वतीचें करग्रहण करतांना शिवाच्या हाताला घाम सुटला व पार्वतीच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले असें कालिदासानें वर्णिलें आहे तें 'कामसूत्रां'तील प्रथम संगमाच्या वर्णनास अनुसरून नाहीं हें खरें. तथापि विस्मृतीमुळें कवीच्या हातून ही चूक घडली असावी. पुढें ती लक्षांत येतांच 'रघुवंशा'त 'कामसूत्रां'तल्या प्रमाणें अज–इंदुमतींची अवस्था त्यानें वर्णिली आहे. 'कामसूत्रां'त नगरांत राहणाऱ्या विलासी व दाक्षिण्यसंपन्न नागरकाचें सविस्तर वर्णन आलें आहे. त्याला अनुलक्षून कवीनें 'साधु आर्य! नागरकोऽसि।' 'अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरका अधिकं दक्षिणा भवन्ति।' असें 'विक्रमोर्वशीया'त व 'नागरकवृत्त्या सान्त्वयैनाम्' असें 'शाकुंतला'त म्हटलें आहे.* अग्निमित्राच्या प्रेमसंबंधांत मदत करणाऱ्या विदूषकास इरावती राणी 'कामतन्त्रसचिव' ही पदवी बहाल करते. त्यावरूनही कवीस कामशास्त्राची चांगली माहिती होती हें दिसून येईल.

* H C Chakladar *Social Life in Ancient India*, p 21.

'शाकुन्तला'दि उत्कृष्ट नाटकें निर्माण करणाऱ्या कवीने नाट्यशास्त्राचा उत्तम अभ्यास केला होता हें सांगण्याची आवश्यकता नाही आद्य नाट्यशास्त्रकार भरतमुनीने अप्सरसांकडून 'लक्ष्मीस्वयंवर' नामक नाटकाचा प्रयोग स्वर्गांत अप्सराकडून करविला होता. त्या वेळीं उर्वशीने नमापणात एक असम्य चूक केली व त्यामुळें तिला मुनीने शाप दिला, असा प्रसग 'विक्रमोर्वशीया'त (अंक ३) आला आहे त्या ठिकाणी संधि, वृत्ति, रस, राग इत्यादि पारिभाषिक संज्ञांचा कवीने उपयोग केला आहे नाटकाप्रमाणें साभिनय गायनयुक्त नृत्यही त्याला चांगलेच अवगत होतं हें 'मालविकाग्निमित्रा'च्या पहिल्या अंकावरून स्पष्ट दिसतें त्या प्रसगीं छलिक, भाविक, पचांगाभिनय वगैरे संज्ञा कवीने योजिल्या आहेत

याशिवाय ज्योतिःशास्त्र, आयुर्वेद व धनुर्वेद हेही विषय कवीने उत्तम प्रकारे अभ्यासिले होते असे म्हणता येतें जामित्र, उच्चस्थ (कुमार० ७, १, रघु० ३, १३) इत्यादि संज्ञांवरून त्याचे ग्रहज्योतिषाचें ज्ञान दिसून येतें, तर 'तारकासुर हा धूमकेतूप्रमाणे लोकांच्या नाशास उत्पन्न झाला,' (कुमार० २, ३२) 'शत्रूवर चाल करणारा राजा शुक्रमुक्त दिशा वर्ज्य करतो त्याप्रमाणें मदन नन्दीची नजर चुकवून शिवाच्या तपोवनात प्रवेश करता झाला,' (कुमार० ३, ४३) 'चद्राचा उत्तरफल्गुनी नक्षत्राशीं योग असता मैत्र मुहूर्तावर सौभाग्यवती व पुत्रवती स्त्रियांनी पार्वतीची वेणीफणी केली' (कुमार० ७, ६), 'मंगळ वक्रीगतीने पूर्व राशीवर येतो त्याप्रमाणे राणी इरावती कदाचित् परत येईल' (माल० ३) इत्यादि विधानांवरून त्याला फलज्योतिषही अवगत होतें हें उघड आहे रात्रीच्या प्रधान काळीं चद्र व तारका यांच्याकडे पाहत बसण्याचा त्याला नाद असावा, नाही तर 'एष चित्रलेखाद्वितीयामुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासमीपगत इव चन्द्र उपस्थितो राजर्षि' (विक्र० १), 'दिष्ट्या चित्र यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते' (शाकु० ३) यासारख्या सुदर उपमा व दृष्टान्त त्याला सुचले नसते वैद्यशास्त्रांतील प्रमेयाचा व उपायाचा त्याने ठिकठिकाणीं उपयोग केला आहे 'भोजनाची वेळ टळली तर दोष उत्पन्न होतो असे वैद्य म्हणतात' (माल० १), 'मित्रा ! मद्यपानास कटाळलेल्यास खडीसाखर

मिळाची त्याप्रकारें ही मालविका तुझ्या दृष्टीस पडत आहे' (माल०३) यासारख्या विदूषकाच्या नर्मगर्भ उक्तीत व 'प्रिय असा दुष्ट मनुष्याचाही सर्पाने दंश केलेल्या अंगुलीप्रमाणें दिलीप त्याग करीत असे' (रघु०१,२८) अशा प्रकारच्या उपमांत त्याचें आयुर्वेदाचें ज्ञान प्रतिबिम्बित झालेलें आहे. 'आलीढ', 'वाजिनीराजना' इत्यादि संज्ञांवरून व 'राजाने रानटी हत्तीस मारू नये' इत्यादि त्याने उल्लेखिलेल्या नियमांवरून त्याचें धनुर्वेदाचें परिशीलन व्यक्त होतें. असो.

व्याकरण, अर्थशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र इत्यादि तर्ककर्कश बुद्धिप्रधान शास्त्रांप्रमाणे संगीत, चित्रकला, प्रसाधनकला इत्यादि प्रयोगसाध्य ललितकलाही कालिदासास चांगल्या अवगत होत्या हें त्याच्या ग्रंथांतील उल्लेखावरून दाखविता येतें. संगीतामध्यें गीत, वाद्य व नृत्य यांचा अन्तर्भाव होतो. पैकी नृत्याचे उल्लेख मागे दाखविले आहेत. वाद्यांचे वीणेसारखीं तन्तुवाद्यें, मृदंगाप्रमाणें चर्मावृत वाद्यें, मुरलीसारखीं छिद्रयुक्त वाद्यें व टाळ, झांजा यांसारखीं घनवाद्यें असे चार प्रकार मानतात. यांपैकी बहुतेकांचें वर्णन कालिदासाच्या ग्रंथांत आलें आहे. नारदमुनि गोकर्णेश्वराच्या दर्शनास जात असतां त्याच्या वीणेवर घातलेली सुरकुसुमांची माला इंदुमतीच्या वक्षःस्थलावर पडली व त्यायोगें तिला मृत्यु आला असा प्रसंग 'रघुवंशा'त आला आहे. 'कुमारसंभवा'त प्रातःकाळीं स्वरांच्या आरोहावरोहांस अनुसरून तारांवर हात फिरविणाऱ्या किन्नरांच्या मंगल गीतांनी शंकर जागृत झाले असें कवीने वर्णिलें आहे. त्या ठिकाणी सतारीसारखें तन्तुवाद्य अभिप्रेत आहे. त्याप्रमाणेंच 'मेघदूता'तही यक्षस्त्री सद्गदित कंठाने पतिगुणवर्णनपर गीत गात असतांना अश्रूंनी भिजलेल्या सतारीच्या तारा साफ करीत असेल असें म्हटलें आहे. वाद्यांमध्यें मृदंग कवीला विशेष आवडत होता असे दिसतें. त्याच्या बहुतेक ग्रंथांत मृदंगवादनाचें वर्णन आलें आहे. 'मालविकाग्निमित्रा'त मृदंगवादनाने मालविकेचें नृत्य होण्याची वेळ झाली असें सभेस समजण्याचें दाखविलें आहे. अन्यत्र संगीताकरितां मृदंग वाजवीत असत असें कवीने 'मेघदूता'त म्हटलें आहे. अग्निवर्ण राजा नर्तकींच्या नाचाच्या वेळीं स्वतः मृदंगाची थाप देत असे असे 'रघुवंशा'त वर्णिलें आहे. मृदंगवादनाने

मेघगर्जनेची भ्रांति होऊन मयूर नृत्य करू लागतात असे कवीने पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन केले आहे. याशिवाय रघूचा जन्म, इंदुमतीचा स्वयंवर, अतिथि राजाचे राज्यारोहण वगैरे प्रसंगींच्या उत्सववर्णनात तूर्य किंवा सनई या वाद्याचा व युद्धवर्णनात शंखवादनाचा उल्लेख आला आहे. सुरेल वादनाने मन प्रसन्न होते तर बेसुर वाद्यविन्यासाने श्रोत्यास त्रास होतो हे कालिदासाने एका उपमेत दाखविले आहे (कुमार० १,४५), त्यावरूनही त्याची वादनाभिरुचि व्यक्त होते*

कालिदासाच्या अनेक ग्रंथांत गायनाचे वर्णन आले आहे. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या पहिल्या अंकात मार्मिक गीताने मालविका राजावरचें आपलें प्रेम व्यक्त करते, 'शाकुन्तला'च्या प्रस्तावनेत विद्वत्परिषदेच्या मनोरंजनार्थ नटी ग्रीष्मवर्णनपर गीत गाते व त्यायोगें सर्व प्रेक्षक तल्लीन होऊन चित्रासारखे तटस्थ राहतात, पुढे पाचव्या अंकात एक राणी रागाने ओवलेली गीतिका गाऊन स्वतःचा त्याग केल्याबद्दल राजाला अप्रत्यक्ष रीतीनें उपालंभ करते, 'कुमारसंभवा'त मदनदाहानंतर निराश झालेल्या पार्वतीच्या सद्गदित कंठातून त्रिपुरविजयगीत ऐकून किन्नरी हळहळून अश्रू गाळतात, 'रघुवंशा'त कुश व लव यांनी मधुरकंठाने गाइलेले मनोहर रामचरित श्रवण करून सर्व परिषद् शोकाकुल होते इत्यादि प्रसंगांच्या वर्णनाने उत्तम गायनाचा श्रोत्यांच्या मनावर कसा परिणाम होतो हे वर्णन दाखविले आहे मार्जना, करण, वर्णपरिचय, षड्ज, मध्यम इत्यादि गायनवादनाच्या पारिभाषिक संज्ञाही त्याने योजिल्या आहेत, त्यावरून त्या कलेचा त्याचा अभ्यास व्यक्त होतो

नृत्य, गायन व वादन या कलांप्रमाणें चित्रकलाही कालिदासाला उत्तम रीतीनें अवगत होती त्याने आपल्या ग्रंथांत पटांवर व भिंतींवर काढलेली चित्रें, शिळांवर कोरलेल्या आकृती, दगडाच्या प्रतिमा वगैरे चित्रकलेच्या निरनिराळ्या प्रकारांचा उल्लेख व वर्णन केलें आहे' त्याच्या ग्रंथांतील दुष्यंत, पुरूरवा आणि यक्ष हे तीन नायक, 'रघुवंशा'तील अग्निवर्ण राजा, 'मेघदूता'तील यक्षपत्नी ही सर्व उत्तम चित्रकार म्हणून दाखविलेली आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'तील धारिणी व 'शाकुन-

* के. ह. ओगले : कालिदास आणि ललितकला (वि. ज्ञा. वि. पु.५७ पृ. २१३).

ला'तील शकुंतलेच्या सख्याही चित्रकलेच्या शोकी दिसतात. त्याच्या नाटकातील अनेक प्रसंग चित्राच्या दर्शनावर किंवा लेखनावर बसविलेले आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'त अग्निमित्राला मालविकेचे प्रथम दर्शन धारिणीची दासी म्हणून एका चित्रांत होतें व तिच्या सौंदर्यानें त्याचें मन आकृष्ट होतें, पुढें एका प्रसंगी राजाचें चित्र दृष्टीस पडल्यावर त्यात इरावतीकडे निरखून पाहणाऱ्या राजास पाहून तिच्याविषयी मालविकेला मत्सर वाटतो. 'मेघदूता'त यक्ष आपलें विरहदुःख सहन करण्याकरिता क्रुद्ध झालेल्या आपल्या प्रियेचें गेरूनें चित्र काढून आपण तिच्या पाया पडतो असें दाखविण्याचा बेत करतो तोंच डोळ्यात भराभर अश्रु येऊन त्याचा प्रयत्न विफल होतो; 'शाकुंतला'त शकुंतलेच्या प्रत्यादेशानंतर पश्चात्ताप पावलेला राजा कण्वाश्रमात शकुंतलेचें त्याला प्रथम दर्शन झालें त्या प्रसंगाचें चित्र अर्धवट काढतो या सर्व प्रसंगावरून कथानकाच्या विकासाकरिता व पात्रांच्या भावनाविष्काराकरिता कालिदासानें आपल्या ग्रंथात चित्रकलेचा कसा मार्मिकपणानें उपयोग करून घेतला आहे तें दिसून येतें. वर सांगितलेलें दुष्यन्तानें काढलेलें चित्र अपुरें होतें तें पूर्ण करण्याकरिता आणखी काय काय काढलें पाहिजे तें राजानें खालील श्लोकात सांगितलें आहे, त्यावरून सुंदर चित्राला पार्श्वभूमीची किती आवश्यकता असते हें कवीला उत्कृष्ट रीतीनें अवगत होतें असें दिसून येतें—

> कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
> पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
> शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
> शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥
>
> शाकुन्तल, ६, १७.

(या चित्रांत अद्यापि मालिनी नदी, तिच्या वाळवंटांत बसलेली हंसांची जोडपी, जवळच त्यांच्यावर हरिण बसले आहेत अशा हिमालयाच्या पायथ्याच्या पवित्र टेकड्या, तसेंच ज्याच्या शाखांवर वल्कलें वाळत घातली आहेत असें एक झाड व त्याच्या छायेंत कृष्णमृगाच्या शिंगावर वामनेत्र खाजवीत असलेली हरिणी इतक्या गोष्टी मला काढावयाच्या आहेत.) राजानें काढलेलें चित्र इतकें हुबेहुब होतें की शकुंत-

रसाला प्राधान्य आहे व म्हणून त्याला एका सुभाषितात 'कवितादेवीचा विलास' म्हणून वर्णिले आहे नाटयातील विविध प्रसंग व विशेषत विदूषकाचे पात्र निर्माण करण्यात त्याचा विनोदी स्वभाव दृष्टीस पडतो तो मोठा मोकळ्या मनाचा होता कोणाबरोबरही सात पावलें चाल अथवा थोडें संभाषण केलें की मैत्री होते असें त्याने म्हटलें आहे (कुमार० ५,३९, रघु० २,५८). पुष्पाचें स्त्रियांवरचें प्रेम चंचल असेल पण त्याचें मित्रप्रेम चिरस्थायि असते,' (कुमार० ४,२८) या त्याच्या उक्तीवरून त्याच्या मित्रप्रेमाची कल्पना करता येते. त्याचें हृदय अत्यंत कोमल होतें दिवसा सूर्यप्रकाशाने निस्तेज झालेल्या चंद्राच्या कोरीकडे पाहून त्याला अत्यंत दुःख होई (कुमार० ५, ४८) समाजातील धीवरासारख्या हलक्या दर्जाच्या लोकांचीही चित्रें त्याने मोठ्या मार्मिकपणें रंगविलीं आहेत यावरून त्याची त्याच्याविषयीची सहानुभूति व्यक्त होते कोणत्याही व्यक्तीच्या स्वभावातील मर्म हुडकून काढण्यात त्याचा हातखंडा असावा, नाही तर 'शाकुंतल'तील घटनेंत पगडी फिरविणाऱ्या पोलीस शिपायाचें पात्र त्याच्या हातून निर्माण झालें नसतें त्याला गुणाबद्दल आदर होता व्यक्तीबद्दल नव्हता, हे त्याच्या 'स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्,' (कुमार० ६, १२) या उक्तीवरून दिसून येईल मनुष्यप्राण्याप्रमाणेच सृष्टीतील हरिणमयूरादि इतर प्राण्यांवर त्याचे निरतिशय प्रेम होतें. आपण त्याच्यावर प्रेम केलें तर तेही आपणाशीं ममतेने वागतात हें त्याने 'शाकुंतला'च्या चौथ्या अंकांत दाखविलें आहे त्याच्या बहुतेक नायिका लतावृक्षांवर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करणाऱ्या आहेत व 'मेघदूता'त व इतरत्र त्याने अनेक वृक्षांचें, लतांचें व पुष्पांचें मनोहर वर्णन केलें आहे. त्यावरून त्याचें निसर्गप्रेम व स्वतःच्या निरीक्षणाने मिळविलेली बिनचूक माहिती दिसून येते

कालिदासाचें कौटुंबिक वर्तन निरपवाद नव्हतें असा प्रवाद आहे, पण त्याला त्याच्या ग्रंथांत मुळीच आधार नाही गृहस्थाश्रमाची 'सर्वोपकारक्षम,' (रघु० ५, १०) म्हणून त्याने थोरवी गाइली आहे 'पतिपत्नीप्रेम हें सार्वत्रिक आहे भगवान् शंकरासारख्या असामान्य इन्द्रियनिग्रही योग्यावरही त्याने आपला पगडा बसविला, मग सामान्य जनांची काय कथा!' असें त्याने 'कुमारसंभवां'त (६, ९५) म्हटलें आहे त्याच्या ग्रंथांत

स्त्रियाविषयी अतिशय आदर दाखविला आहे धार्मिक कृत्य करणें तर स्त्रियावाचून मुळीच शक्य नाही (कुमार० ६,१३), विवाहसबध जुळवून आणण्यात स्त्रिया फारच हुशार असतात (कुमार० ६,३२), 'कन्येच्या विवाहाच्या बाबतीत, पुरुष प्राय स्त्रियाच्या मताने चालतात' (कुमार० ६,८५), 'पतिव्रता स्त्रियाही पतीच्या इच्छेविरुद्ध जात नाहीत' (कुमार० ६,८६) इत्यादि 'कुमारसभवा'तील उक्तींनी कौटुम्बिकजीवन सुखकर होण्यास पतिपत्नींनी परस्पराच्या मतास व इच्छेस मान देऊन वागावें असे कवीनें सुचविले आहे त्याच्या सर्व नायिका प्रेमळ, सुस्वभावी, व ललितकलानिपुण आहेत 'रघुवशा'तील अजविलापात आदर्श पत्नी कशी असते तें त्याने सुचविले आहे इन्दुमती ही अजाची गृहस्वामिनी, बिकट प्रसगी सल्ला देणारा मन्त्री, एकातातील सखी व ललितकलेंतील प्रिय शिष्या होती (रघु० ८, ६७) असें त्याने वर्णिलें आहे 'कुमारसभवा'तील 'प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता' (५,१), 'स्त्रीणा प्रियालोकफला हि वेष' (७, २२) इत्यादि उक्तींवरून व 'मेघदूता'तील विरहिणी यक्षपत्नीच्या वर्णनावरून पतिव्रता स्त्रीविषयी कालिदासाचे काय विचार होते तें दिसून येतें वेश्येच्या घरी रात्रदिवस लोळत पडणाऱ्या कवीच्या हातून इदुमती, यक्षपत्नी, शकुन्तला व सीता या स्वाभिमानी, सुशील व प्रेमळ पतिव्रताची शब्दचित्रें काढलीं जाणे अशक्य आहे

कालिदासाचे प्रेमळ हृदय लहान मुलाच्या सहवासात आनंदित होत असावे असे वाटतें मुलाच्या योगानें पतिपत्नीचे परस्परावरचें प्रेम कमी न होता वृद्धिगत होत जातें (रघु० ३,२४), असे त्याने म्हटले आहे 'तपश्चर्या व दान यानी मिळणारें पुण्य परलोकातच उपयोगी पडतें पण शुद्धवशातील सतति इहपरलोकीं सुख देते' (रघु० १,६९), अशी मुलाची महती त्याने गाइली आहे त्याच्या ग्रथात अनेक ठिकाणीं लहान मुलाचीं सुदर वर्णनें आलीं आहेत 'लहानगा रघु दाईने सागितल्याप्रमाणे बोबडे बोल बोले, तिचा हात धरून सर्वत्र येई, तिने शिकविल्याप्रमाणे नमस्कार करी व अशा रीतीने आपल्या पित्याचा आनद वृद्धिगत करी,' असे मोठें मनोहर वर्णन त्याने 'रघुवशा'त (३,२५) घातले आहे व त्याच्या

यथार्थत्वामुळें स्वभावोक्तीचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून तें 'साहित्यदर्पणा'त उद्धृत केलें आहे. 'शाकुन्तला'तही (७,१७) 'ज्याच्या दाताच्या कळ्या नुकत्याच दिसूं लागल्या आहेत, कांहीं कारण नसताच जीं हसत असतात, ज्यांचे बोल अस्पष्ट पण रमणीय असतात, अशा मुलांना मांडीवर घेऊन त्यांच्या धुळीनें माखलेल्या अंगानें ज्यांचीं वस्त्रें मलिन होतात ते धन्य होत!' असें सुंदर वर्णन आलें आहे. स्वतःचें मूल दृष्टीस पडताच तें आपलें असें माहीत नसताही पुरूरवा व दुष्यन्त यांच्या मनात अपत्य-स्नेहाचा उमाळा आला असें त्यानें आपल्या नाटकात दाखविलें आहे; त्यावरून अपत्यप्रेम ही मनुष्याच्या स्वभावातील एक नैसर्गिक कोमल भावना आहे हा मत त्यानें व्यक्त केला आहे. मनुष्याच्या जीवनात अत्यंत कारुण्योत्पादक असे प्रसंग येतात त्यामध्यें कन्येला पतिगृहीं पाठविण्याच्या प्रसंगाची गणना करण्यात येते. अशा वेळीं तिच्या पित्याच्या हृदयांत जी कालवाकालव सुरू होते तिचें हृदयस्पर्शी शब्दचित्र त्यानें 'शाकुन्तला'च्या चौथ्या अंकात काढलें आहे. कण्वासारख्या प्रेमळ पित्याचें शब्दचित्र रंगविणाऱ्या कालिदासाला अपत्यप्रेमाची जाणीव नव्हती असें कोणता सहृदय वाचक म्हणेल?

कालिदासाला द्वितीय चन्द्रगुप्तासारख्या सार्वभौम राजाचा उदार आश्रय होता व त्याच्या आयुष्याचा उत्तरभाग राजदरबारीं गेला होता, हें आपण पाहिलेंच आहे. राजसभेंत नेहमीं वावरणाऱ्या कवीच्या दृष्टीतून तेथील चालीरीती, राजेलोकांच्या आवडीनिवडी, प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें सेवकांस मान देऊन त्यांच्याकडून काम करून घेण्याची त्यांची सवय ह्या गोष्टी निसटणें शक्य नाहीं. या दृष्टीनें 'कुमारसंभवा'च्या तिसऱ्या सर्गांतील इन्द्राच्या दरबारचें वर्णन वाचण्यासारखें आहे. 'प्रयोजन पडेल त्याप्रमाणें आश्रितावर राजेलोकांचें प्रेम कमी जास्त होत असतें' (कुमार० ३,१) 'चतुर लोक प्रभूला योग्य वेळीं प्रार्थना करून आपलें कार्य करून घेतात' (कुमार० ७,९३) इत्यादि उक्ति स्वानुभवानें किंवा मार्मिक निरीक्षणानें कवीला सुचलेल्या दिसतात. भगवान् शंकर विवाहार्थ निघाले त्या वेळीं त्यांनी जवळच असलेल्या गणानें समोर धरलेल्या तरवारींत आपलें रूप पाहिलें, त्याच्यावर सूर्यानें छत्र धरलें, प्रथम

ब्रह्मदेव व नंतर विष्णु यांनी त्याचा जयजयकार केला, नंतर आपणास दर्शन करवावें म्हणून इन्द्रादि देवांनी नन्दीला सूचना केली व त्यानें त्यांना शिवापुढें नेलें त्यांनी अत्यन्त विनीत होऊन नमस्कार केला, शंकरांनीही शिरकम्पानें ब्रह्मदेवाचा, चार शब्द बोलून विष्णूचा, स्मित करून इंद्राचा व दृष्टिक्षेपानें इतर सर्व देवांचा सम्मान केला, असें कवीनें 'कुमारसंभवा'त (७,३६-४६) वर्णिलें आहे त्यांत राजदरबारी दिसून येणारा पौर्वापर्यक्रम, ज्याची जशी योग्यता असेल तसा त्याला मिळणारा मान वगैरे गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात राजदरबारीं वसल्यामुळें कालिदासाच्या वाणींत सभ्यता व रुबाब दिसून येतो. 'विक्रमोर्वशीया'त उर्वशीला परत स्वर्गांत जाण्याकरितां राजाला विचारावयाचें आहे, तेव्हां ती चित्रलेखामुखानें 'महाराजांनी परवानगी दिली तर माझ्या प्रिय मैत्रिणीसारखी महाराजांची कीर्ति मी स्वर्गांस नेऊं इच्छितें' अशी राजास विनंती करते 'शाकुंतला'त 'महाराजांच्या मधुर भाषणानें मला धीर वाटतो, म्हणून आपणास विचारतें कीं महाराजांनी कोणत्या राजर्षींचा वंश अलंकृत केला आहे, कोणत्या देशांतील लोकांस स्वविरहानें उत्कंठित केलें आहे व कोणत्या कारणानें आपल्या अतिशय सुकुमार देहाला या तपोवनांत येण्याचे कष्ट दिले आहेत?' असें प्रियंवदा दुष्यन्तास म्हणते. या भाषणांत कालिदासाचें राजसभोचित शिष्टसंप्रदायाचें ज्ञान उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त झालें आहे

कालिदास जरी विद्वान् होता तरी अतिशय विनीत होता 'मालविकाग्निमित्र' व 'विक्रमोर्वशीय' हीं नाटकें आणि 'मेघदूत', 'कुमारसंभवा'दि काव्यें लिहिल्यावर कोणालाही आपल्या कृतीबद्दल गर्व झाला असता त्याच्यापेक्षां कमी सरस ग्रंथनिष्पत्ति करणाऱ्या जगन्नाथ पंडिताच्या दर्पोक्ति प्रसिद्धच आहेत पण 'शाकुंतला'सारखें अद्वितीय नाटक व 'रघुवंशा'सारखें विविध रसांनी ओथंबलेलें अप्रतिम महाकाव्य विद्वत्परिषदेपुढें ठेवतांना कवीनें कोण शालीनता दाखविली आहे! कालिदास विनीत असला तरी एखाद्या राजाश्रयलोलुप लाळघोट्या पंडिताप्रमाणें स्वाभिमानशून्य नव्हता, नाहीं तर त्याच्या तोंडून मार्गे दिलेली 'इह निवसति मेरु' इत्यादि उक्ति निघाली नसती आणि स्वाभिमानी शकुन्तला व सीता

याचीं शब्दचित्रें त्याच्या लेखणीतून बाहेर पडलीं नसतीं असा या विद्वान् कलाभिज्ञ, प्रेमळ, विनोदी, चतुर व स्वाभिमानी पुरुषश्रेष्ठाच्या चरित्राचा दंतकथांनी विपर्यास करावा व तो परंपराभिमान्यांनी आज शेंकडो वर्षे मान्य करावा हा केवळ दैवदुर्विलास होय !

कालिदासाची राहणी कशा प्रकारची होती व त्याच्या जीविताचा दैनंदिन क्रम कोणत्या प्रकारचा होता हे समजण्यास विश्वसनीय साधन उपलब्ध नाही तथापि राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसें'त (अ० १०) आदर्श कवीचे जीवनवृत्त कशा प्रकारचें असावें याचें वर्णन आलें आहे, तें काल्पनिक असलें तरी वस्तुस्थितीशी फारसें विसंगत नसावें असें वाटतें, म्हणून येथें दिलें आहे—" कवीनें नेहेमी शुचि असावें. शौच तीन प्रकारचें असतें वाक्शौच, मनःशौच व कायशौच. यांपैकीं पहिले दोन प्रकार शास्त्राभ्यासानें उत्पन्न होतात. कायशौचांत पायांची नखें काढणें, मुखांत ताम्बूल असणें, शरीराला सुगन्धिद्रव्याचा किंचित् लेप असणें, उंची पण भपकेदार नसलेलें वस्त्र धारण करणें, डोक्यांत पुष्पें घालणें याचा अंतर्भाव होतो. शुद्ध वर्तन हें सरस्वतीचें आकर्षण असतें. कवीचें घर समाजनानें स्वच्छ ठेवलेलें असावें. त्यांत सहाही ऋतूंस योग्य अशी निरनिराळीं स्थानें असावीं. जवळपास वृक्षवाटिका, क्रीडापर्वत, वापी, पुष्करिणी, पाटकालवे, मोर, हरिण इत्यादि पशु, सारस, चक्रवाक, हंस, चकोर, क्रौंच, शुकसारिकादि पक्षी, उन्हाचा ताप निवारण करण्याकरितां धारागृह, लतामण्डप इत्यादि साधनें व झोंके घेण्यास झोपाळा असावा. काव्य करून थकलेल्या मनाला विसांवा मिळण्यासाठीं तेथें परिजनांचा कलकलाट नसावा. त्याचे परिचारक अपभ्रंशभाषाप्रवीण, दासी मागधभाषाभिनिवेशी, अन्तःपुरांतील सेवक प्राकृतसंस्कृतभाषाभिज्ञ व मित्र सर्वभाषावेत्ते असावे. त्याचा लेखक सर्वभाषाकुशल, शीघ्रवाक्, हस्ताक्षर उत्तम असलेला, इंगित जाणणारा, नानालिपिज्ञ व स्वतः काव्य करण्यास शिकलेला असावा. रात्रीं बेरात्रीं असा मनुष्य जवळ नसल्यास यांपैकीं कांहीं गुण असलेला मनुष्य असला तरी चालेल. ठराविक वेळ नेमून न दिल्यास कामें होत नाहींत; म्हणून कवीनें दिवस रात्रीचे प्रहराप्रहराचे आठ भाग करावे. सकाळीं उठून सध्यावंदन झाल्यावर सारस्वतसूक्ताचा त्यानें जप करावा. नंतर विद्यागृहांत सुखासीन होऊन काव्याला

उपयुक्त अशा विद्योपविद्यांचे प्रहरभर अध्ययन करावें, कारण पुन पुन वाचन करण्यासारखें प्रतिभोत्पत्तीचे दुसरे साधन नाही दुसऱ्या प्रहरीं काव्य रचावें मध्यान्हाच्या सुमारास स्नान करून भोजन करावें भोजनानंतर मित्रांचा काव्यसभा भरवावी. तीत समस्यापूर्ति, मातृका-भ्यास, चित्रबंध वगैरेंचा अभ्यास करावा चौथ्या प्रहरीं पूर्वाह्णीं केलेल्या काव्याचें स्वत एकट्याने किंवा काही थोड्या मित्रांबरोबर परीक्षण करावें रचनेच्या ओघात विवेचक दृष्टि रहात नाही, म्हणून अशा तऱ्हेचे परीक्षण आवश्यक आहे त्या वेळी अधिक असेल ते गाळावें, न्यून असेल ते रचावें, जेथे रचना योग्य झाली नसेल तेथे बदलावी, काही विसरलें असेल तर आठवावें सायंकाळी संध्यावंदन व सरस्वतीची उपासना करावी रात्री परीक्षण केलेला भाग स्वच्छ लिहून ठेवावा. पुढे दोन प्रहर झोप घ्यावी. चांगल्या निद्रेने आरोग्य चांगलें राहतें, चौथ्या प्रहरी प्रयत्नाने उठावें कारण ब्राह्ममुहूर्तीं मन प्रसन्न असतें व निरनिराळे विषय दृष्टीपुढे येतात." राजशेखराच्या वरील वर्णनात काही ठिकाणी अति-शयोक्ति दिसत, तथापि विक्रमादित्यासारख्या दानशूर सार्वभौम नृपतीचा उदार आश्रय असलेल्या कालिदासाची राहणी वरील प्रकारची असणे अगदीच असंभवनीय वाटत नाही.

कालिदासाचे आयुर्मान किती होतें याविषयी कोठें निश्चित माहिती मिळत नाही. तथापि याही बाबतीत अनुमान करण्यास जागा आहे कालिदासाच्या सर्व ग्रंथात 'ऋतुसंहार' व 'मालविकाग्निमित्र' हे आरंभी व 'रघुवंश' हा शेवटी लिहिला असावा 'रघुवंश'च्या अठराव्या सर्गात आपल्या सहाव्या वर्षी गादीवर आलेल्या सुदर्शन नामक बालराजाच्या सुंदर काव्यमय वर्णनास कालिदासाने पधरा श्लोक घातले आहेत. 'रघुवंशा'तील शेवटल्या राजांचा अनुक्रम विष्णुपुराणातील वंशावळीशी बराच जुळतो तथापि त्या किंवा इतरही उपलब्ध पुराणात सुदर्शन बालवयात गादीवर आला होता, असा उल्लेख आढळत नाही तेव्हा हें वर्णन कवीला प्रत्यक्ष दृश्यावरून सुचलें असावें अजंठ्याच्या एका लेखात वाकाटक नृपति द्वितीय प्रवरसेनाचा पुत्र आठ वर्षांचा असता गादीवर आला व त्याने उत्तम प्रकारें राज्य केलें

असा उल्लेख आहे.* त्या काळीं कालिदास विदर्भांत असावा. या बालराजाचा काल डॉ. जयस्वालनी इ. स. ४३५–४७० हा ठरविला आहे. 'मालविकाग्निमित्र' इ. स. ३९९ च्या सुमारास प्रथम रंगभूमीवर आलें असें आम्ही पुढे दाखविलें आहे. त्या वेळीं कालिदास अगदी तरुण म्हणजे वीस पचवीस वर्षांचा असावा. तेव्हां वर उल्लेखिलेल्या बालराजाच्या राज्यारोहणप्रसंगीं त्याचें वय साठ पासष्ट वर्षांचें असावें असें वाटतें. यानंतर थोड्याच काळानें त्याचें देहावसान झालें असावें; कारण 'रघुवंशा'चा यापुढील एकच सर्ग उपलब्ध आहे. संस्कृत ललितवाङ्मयांत कालिदासाच्या इतकी विपुल ग्रंथरचना राजशेखराखेरीज दुसऱ्या कोणाही कवीची नाहीं. त्यामुळेंवर अनुमित केलेलें कालिदासाचें आयुर्मान असंभवनीय वाटत नाहीं.

प्रकरण पांचवें

कालिदासाचीं काव्यें

क इह रघुकारे न रमते ।

सुभाषित

उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मितीमुळें एखाद्या ग्रंथकाराचें नांव एकदा प्रसिद्ध झालें म्हणजे त्याच्या नांवावर अनेक ग्रंथ खपूं लागतात. विशेषतः प्राचीन काळीं स्वतःच्या प्रसिद्धीपेक्षा आपल्या ग्रंथाचा प्रसार जनतेंत सर्वत्र व्हावा अशी ग्रंथकारांची इच्छा असल्यामुळें अगदी साधारण प्रतीचे ग्रंथही उत्कृष्ट ग्रंथकाराच्या माथीं मारलेले दिसून येतात. कित्येक वेळीं एकाच नांवाचे अनेक ग्रंथकार निरनिराळ्या काळीं होऊन गेलेले असतात, पण

---

* Burgess and Bhagavanlal Indraji : *Inscription in Ajanta Cave XVI* (A. S. W. I.) वरील दोन राजांच्या वयांत दोन वर्षांचा फरक आहे हें खरें, पण तो कालिदासानें मुद्दाम केला असावा. त्रोटकपणाकरितां ऐतिहासिक वर्णनांतही कालिदासानें असा फरक केला आहे असें [illegible] स्पष्ट म्हटलें आहे. (पूर्वोल्लेखित पृ. १४८)

कालाच्या प्रचंड ओघात त्यांचे वैयक्तिक भेद नष्ट होऊन ते आपल्या-पैकी एका विशेष प्रसिद्ध अशा व्यक्तीमध्ये लय पावतात असेही दिसून येते. कालिदासाच्या बाबतींतही असेच काही झाले असले पाहिजे ऑफ्रेक्ट् साहेबांनी आपल्या 'बृहत्संस्कृतग्रंथसूची'त कालिदासाच्या नावावर तीस पस-तीस ग्रंथ दिले आहेत त्यामध्ये काव्यनाटकांबरोबर ज्योतिष, रत्नपरीक्षा, देवतास्तुति वगैरे विविध विषयांवरचे ग्रंथ आढळतात यांपैकी बहुतेक ग्रंथ कालिदासाच्या नांवावर दडपलेले किंवा एखाद्या उत्तरकालीन कालिदास नामक कवीने रचलेले असावे उदाहरणार्थ, 'नलोदय' हें काव्य घ्या कवीने या काव्यात यमकादि शब्दालंकाराचा अतिरेक केला आहे व त्यामुळें बहुतेक ठिकाणीं अर्थ अगदी दुर्बोध झाला आहे 'रघुवंशा'दि काव्यात कालिदासाचे शब्दालंकाराकडे विशेष लक्ष दिसत नाही त्यामुळें हा ग्रंथ एकदर्शनींच कालिदासाचा नसावा अशी शंका येत होती व आता ग्रंथाच्या अंतःपरीक्षणावरून तो ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या वासुदेव नामक कवीनें रचला असे सिद्ध झाले आहे * अशा ग्रंथाचा आपणास येथे विचार करावयाचा नाही

'ऋतुसंहार', 'मालविकाग्निमित्र', 'कुमारसंभव', 'विक्रमोर्वशीय', 'मेघदूत', 'कुन्तलेश्वरदौत्य', 'शाकुंतल' व 'रघुवंश' हे आठ ग्रंथ मात्र कालिदासाने रचले असावे असे आपणास निश्चयाने म्हणता येते याशिवाय 'सेतुबंध' किंवा 'रावणवहो' या प्रवरसेनाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेल्या प्राकृत काव्यातही कालिदासाचा हात असावा असे मागें पहिल्या प्रकरणात आपण अनुमान केले आहे वरील आठ ग्रंथांपैकी 'कुन्तलेश्वरदौत्या'खेरीज बाकीचे ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत 'कुन्तलेश्वरदौत्य' कालिदासाचेच याब-द्दल क्षेमेन्द्राच्या 'औचित्यविचारचर्चे'त (पृ०१३९) स्पष्ट विधान आहे राजशेखराची 'काव्यमीमांसा', 'शृंगारप्रकाश' वगैरे ग्रंथात त्यातील उतारे आले आहेत, त्यावरून तें एक नाटक असावें असे दिसतें बाकीच्या संस्कृत ग्रंथात 'ऋतुसंहार', 'कुमारसंभव', 'मेघदूत' व 'रघुवंश' हीं काव्यें व 'माल विकाग्नि मित्र', 'विक्रमोर्वशीय' व 'शाकुंतल' हीं नाटकें आहेत हे आठ ग्रंथ

*A S R Aiyar. *Authorship of the Nalodaya, J. R A. S.* for 1925 p 263.

वर दिलेल्या क्रमानेच कवीनें लिहिले असावे असें पुढे दाखविलें आहे
प्रकरणात कालिदासाच्या काव्यांचे व पुढील प्रकरणांत त्याच्या नाट्य
विवेचन करू.

कालिदासाच्या काव्यांचें समालोचन करण्यापूर्वी तत्पूर्वकाल
कवींच्या प्रयत्नाचे सिंहावलोकन करणें आवश्यक आहे. आपल्या अ
प्राचीन संस्कृत काव्याचा पूर्ण लोप झाला असला तरी काव्याचे
उगम वैदिक कालापर्यंत नेऊन भिडविता येतो. ऋग्वेदांतील उषादेवी
विविध अलंकारांनी नटलेलीं सुंदर वर्णनें ज्यांनी रचलीं, पर्जन्यदेवाच
सूक्तांत ज्यांनी आपल्या हृदयांतील वात्सल्याचा व्यक्त करून ठ
भाकलीं, ज्यांचीं दाशराज्ञ युद्धासारख्या युद्धाचीं वर्णनें अद्यापि ऋग्वेदा
अवशिष्ट आहेत, त्या आद्य ऋषिकवींना शृंगार, करुण व वीररसात्म
काव्यें करता येत नव्हतीं असे म्हणणें शक्य नाही. तथापि वर सांगि
त्याप्रमाणें हीं सव काव्यें आता नामशेषही राहिलीं नाहीत. उपल
ग्रंथांत आदिकाव्याचा मान 'रामायणा'सच दिला पाहिजे. 'रामायणां'त
रामाची पितृभक्ति, भरताचे भ्रातृप्रेम वगैरे गोष्टी अत्यंत हृदयस्प
असून त्या काव्यांतील विविध प्रसंग कवीनें कुशल हातानें रेखा
आहेत. यांतील विविध उपमा, शब्दप्रयोग व उपमादि अलंकार लु
अश्वघोषकालिदासादि कवींनी आपलीं काव्यें सजविलीं आहेत. उदा
हरणार्थ, 'बुद्धचरित' काव्यांतील बुद्धाच्या अंतःपुरांतील निद्रित स्त्रियां
वर्णन कवीला रामायणांतील हनुमानानें लंकेंत पाहिलेल्या तत्सदृ
दृश्याच्या वर्णनावरून सुचलें असावें. इतर महाकाव्यांप्रमाणें यांत
वृत्तवैचित्र्य साधलें आहे. असो.

पण 'रामायण' जरी आर्ष तरी धार्मिक बुद्धीने रचलेलें महाकाव्
तेव्हां लौकिक दृष्टीनें रचलेल्या प्राचीन काव्याचे उल्लेख कोठें सापडता
काय हें पाहिलें पाहिजे. असे उल्लेख प्रथम पतंजलीच्या 'महाभाष्यां'
व्याकरणाच्या नियमांची उदाहरणे म्हणून आलेले आहेत. पतंजलीचा का
ख्रिस्तपूर्व द्वितीय शतकाचा मध्य हा आता निश्चित झाला आहे. त्यामु
त्यांचे विशेष महत्त्व आहे. 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः', 'प्रिया मयूर
प्रतिनर्नर्तीति,' 'प्रयते त्वया पतिमती पृथिवी' इत्यादि 'महाभाष्यां'त प्रसंग

दयात् आलेल्या उदाहरणावरून पतंजलीच्या काळीं विविधवृत्तात रचलेलें अलंकारादिकानीं युक्त असे बरेंचसे काव्यवाङ्मय अस्तित्वात होते याविषयीं संशय राहत नाही. यानंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिति चालू राहिली होती हे कोरीव लेखावरून दिसून येतें. उदाहरणार्थ, काठेवाडातील जुनागढ शहराजवळील क्षत्रप रुद्रदामन्‌च्या संस्कृत शिलालेखाच्या लेखकास काव्यकलेच्या सर्व अंगाचा परिचय होता, असें त्या लेखावरून स्पष्ट दिसतें.

पण हे लेख आलंकारिक भाषेंत व काव्यदृष्टीने लिहिले असले तरी गद्यात आहेत. कालिदासाला ज्याच्या ग्रंथापासून स्फूर्ति मिळाली असेल अशा तत्पूर्वकालीन कवींची बहुतेक काव्यें विशाल कालोदरात गडप झाली आहेत. तथापि सुदैवाने त्यापैकी एका कवीने–अश्वघोषाचे–ग्रंथ उपलब्ध आहेत, त्यावरून तत्कालीन काव्यरचनेची कल्पना करता येते. अश्वघोष हा जातीने ब्राह्मण असून मूळचा अयोध्येचा राहणारा. त्याच्या ग्रंथातील उल्लेखावरून त्याने उपनिषदें, भगवद्गीता व सांख्यादि दर्शनें यांचा चांगला अभ्यास केला होता असें दिसतें. पुढे त्याने बौद्धधर्माचा स्वीकार केला. संस्कृत वाङ्मयात अश्वघोषाचें नांव त्याच्या 'सौंदरनंद' व 'बुद्धचरित' या काव्यांनी चिरकाल राहील. यांपैकी पहिल्या काव्याचे अठरा सर्ग आहेत व त्यात गौतमबुद्धाने नंद नामक आपल्या सावत्र भावास बौद्धधर्माची दीक्षा दिली त्या प्रसंगाचे सविस्तर वर्णन आलें आहे. 'बुद्धचरिता'चे सतरा सर्ग आहेत पण त्यांपैकीं पहिले तेराच अश्वघोषाचे असून बाकीचे गेल्या शतकांत अमृतानंद नामक कवीने रचले असा त्यात स्पष्ट उल्लेख आहे. पहिल्या तेरा सर्गांत गौतमबुद्धाच्या जन्मापासून मारविजयापर्यंतची कथा आली आहे.

'सौंदरनंद' काव्याच्या शेवटी कवीनें हें काव्य आपण आनंदप्राप्तीकरिता लिहिलें नसून विषयोपभोगमग्न लोकांचे लक्ष बौद्धधर्मांत उपदेशिलेल्या मोक्षमार्गाकडे लागावें म्हणून रचले आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. अश्वघोष स्वतः मोठा प्रतिभावान् कवि होता. शिवाय त्याने रामायणादि पूर्वकालीन काव्यांचा चांगला अभ्यास केला होता, म्हणून त्याचीं हीं दोन्ही काव्यें सरस वठलीं आहेत. त्याची भाषा साधी पण अव्याजमनोहर आहे. त्याने बुद्ध व नंद यांच्या चरितांतील वेचक काव्यमय प्रसंग घेऊन

त्याना उपमादि अलंकारानी भूषविले आहे नंदाने भिक्षु होण्याचा निश्चय केल्याचें समजल्यावर सुंदरीनें केलेला शोक, गौतम उद्यानात जाताना पौरस्त्रियांची उडालेली घांदल, ज्या रात्री तो आपले घर सोडून निघाला त्या रात्री त्याने पाहिलेले स्त्रियांचे किळसवाणें स्वरूप, गौतमाला वनांत पोचवून छंदक एकटाच कपिलवास्तूला आला त्यावेळी पौरजनास झालेलें दुःख, वगैरे प्रसंग कवीच्या अप्रतिम वर्णनशैलीने वाचकाच्या मनश्चक्षूंपुढें हुबेहूब उभे राहतात मागें पहिल्या प्रकरणात अश्वघोष व कालिदास याच्या काव्यातील काही समान कल्पनांची स्थळें दिलीं आहेत त्यांवरून कालिदासाने अश्वघोषाच्या काव्याचा चांगलाच अभ्यास केलेला दिसून येईल या अभ्यासामुळें रमणीय कल्पना व शब्दसमूह याप्रमाणेंच अश्वघोषाच्या काही विशिष्ट लकबाही कालिदासाच्या काव्यात आलेल्या दिसतात उदाहरणार्थ—

बभूव स हि संवेगः श्रेयसस्तस्य वृद्धये।
धातोरधिरिवाख्याते पठितोऽक्षरचिन्तकैः ॥ सौंदरनंद १२,९

यासारख्या व्याकरणविषयक उपमा, 'यथावदेन दिवि देवसंघा दिव्यैर्विशेषैर्महयाञ्च चक्रुः ।' व 'कार्यम्य कृत्वा हि विवेकमादौ सुबोधयिन्तु मनसं विवेकं' यासारखे काटेतोलपणें पाहिले असता अपाणिनीय प्रयोग यांचें कालिदासाच्या काव्यात सहजगत्या अनुकरण झालेले दृष्टीस पडते * पण कालिदास स्वतः जास्त काळजीपूर्वक व निर्दोष रचना करणारा कलाभिज्ञ असल्यामुळें त्याने अश्वघोषाच्या प्रयातील अनेक दोष टाळले आहेत उदाहरणार्थ, अवाप्तोम्, अवधिष्ट यासारखे श्रुतिकटु शब्दप्रयोग 'नृपोपविश्य' यासारख्या संधीच्या व 'गृहय', 'विवधयित्वा', 'परिपालयित्वा' यासारख्या धातुसाधिताच्या चुका, भट्टिकाव्यातल्याप्रमाणे 'अवधिष्ट' 'अयुषत्' इत्यादि तृतीय भूतकाळच्या वैकल्पिक क्रियापदरूपाच्या प्रयोगाचा अतिरेक वगैरे गोष्टी त्याने दोषार्ह म्हणून काळजीपूर्वक टाळलेल्या दिसतात अश्वघोषाच्या काव्यातील यथासंख्य पादान्त यमक वगैरेसारखे विशेष रमणीय नसलेले किंवा कृत्रिम

---

* रघु० १५, १, ९, ६१, ४, १ पहा.

दिसणारे अलंकार, काही पठनास अवघड असलेली वृत्तें, हीही नवीने बुद्धिपुरःसर योजिली नसावी. एकंदरीत मधुकरवृत्तीने अश्वघोषाच्या काव्यातून सुंदर तेवढाच भाग घेऊन कालिदासाने आपले ग्रंथ रचले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अश्वघोषानंतरच्या काळात त्याच्यापेक्षा सरस काव्यें निर्माण करणारे कवि निर्माण झाले असावे, पण त्यांची काव्यें आज उपलब्ध नाहीत. तथापि कालिदासापूर्वी किती निर्दोष व सरस काव्यनिर्मिति होत असे याची कल्पना येण्यासाठी हरिषेणाच्या प्रयाग येथील शिलास्तम्भावर कोरलेल्या प्रशस्तीतून* एक उतारा घेऊ. दुसऱ्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे ही प्रशस्ति चम्पूकाव्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. तिचा प्रथमार्ध पद्यात असून द्वितीयार्ध बहुतेक गद्यात आहे. गद्यभागात आलंकारिकांच्या नियमाप्रमाणे समासप्राचुर्य असले तरी अनुप्रास, उपमा, श्लेष इत्यादि अलंकारांचा परिमित उपयोग व शब्दांचे नादमाधुर्य यांनी त्याला फार रमणीयत्व आले आहे. पण या भागापेक्षा त्याची पद्यें उत्कृष्ट असावी. शिलास्तम्भाचा पृष्ठभाग खराब झाल्यामुळें प्रशस्तीचा प्रथमार्ध ठिकठिकाणी खंडित झाला आहे; तथापि खालील एकाच श्लोकावरून हरिषेणाच्या काव्यकलेची कल्पना करता येईल—

> आर्यो हीत्युपगुह्य भावपिशुनैरुत्कर्णितै रोमभिः
> सभ्येषूच्छ्वसितेषु तुल्यकुलजम्लानाननोद्वीक्षितः ।
> स्नेहव्याकुलितेन बाष्पगुरुणा तत्त्वेक्षिणा चक्षुषा
> यः पित्राभिहितो निरीक्ष्य निखिलां पाह्येवमुर्वीमिति ॥

या श्लोकांत आपल्या वृद्धपणी पहिल्या चन्द्रगुप्ताने समुद्रगुप्तास आपला उत्तराधिकारी नेमले त्या प्रसंगाचें हृदयंगम वर्णन आलें आहे. या श्लोकाची स्तुति डॉ. बुल्हरने पुढे लिहिल्याप्रमाणे मुक्तकंठाने केली आहे—" या प्रसंगाचे यापेक्षा थोडक्यांत व अधिक हृदयंगमपणाने चित्र काढणे शक्य नाही. यांत एकही शब्द अधिक नाही. हा श्लोक वाचताना वृद्ध चन्द्रगुप्ताच्या राजसभेतील दृश्य आपल्या डोळ्यांसमोर

---

* Fleet : *Gupta Inscriptions*, No. 1

उभें राहतें. आपल्यालाच गादी मिळावी अशी अपेक्षा असलेले त्याचे पुत्र एकीकडे बसले आहेत, तर दुसरीकडे राजा कोणा अयोग्य माणसाची निवड तर करणार नाहीना अशी भीति वाटणारे सभासद त्याच्या निकालाची वाट पाहत आहेत ! अशा प्रसगीं 'हाच योग्य पुरुष आहे' असे बोलून रोमांचित शरीराने राजाने समुद्रगुप्तास आलिंगन दिले व प्रेमामुळें अश्रुपूर्ण झालेल्या अशा तत्त्वेक्षी दृष्टीने त्याच्याकडे पाहून त्याला म्हटले 'ह्या सर्व पृथ्वीचे पालन कर.' हे राजाचे शब्द ऐकताच इतर राजकुमाराचीं मुखें म्लान झालीं, पण सभासदांनी समाधानाचा सुस्कारा सोडला. हे पद्य थोडक्यात शब्दचित्र काढणाऱ्या भारतीयांच्या कलेचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे." अशा काव्यनिर्मितीनंतर कालिदासाच्या 'मेघदूता'सारखी सर्वांगसुंदर काव्यें निर्माण झालीं तर त्यात आश्चर्य वाटावयास नको.

ऋतुसंहार

कालिदासाच्या सर्व काव्यात 'ऋतुसंहार' हें जरा कमी प्रतीचे गणले जाते त्यावरून तें कालिदासकृत असेल काय असा विद्वानास संशय येत होता पण तो अस्थानी होता असें अनेक प्रमाणानी दाखविता येतें. या काव्यातील दोन श्लोक (६, १७ व २०) वल्लभदेवाच्या 'सुभाषितावली'त कालिदासाचे म्हणून दिले आहेत. मागें पहिल्या प्रकरणात इ स. ४७३ च्या मंदसोर येथील प्रशस्तीत वत्सभट्टीने 'ऋतुसंहारा'तील काही श्लोकाचें अनुकरण केलेले दाखविले आहे. त्यावरूनही हे काव्य इ. स. च्या पाचव्या शतकाइतके प्राचीन आहे यात संशय रहात नाही. शिवाय कालिदासाला ऋतुवर्णनाची मोठी आवड होती असें दिसतें. त्याच्या बहुतेक ग्रथात एखाद्या एका ऋतूचें वर्णन आलें आहे. 'कुमारसंभवा'त वसन्ताचें, 'विक्रमोर्वशीय' व 'मेघदूत' यात वर्षर्तूचें, 'शाकुतला'त ग्रीष्माचे, व 'रघुवंशा'त प्राय सर्वच ऋतचें वर्णन कवीने केलें आहे. सरस्वती देवीच्या उपासनेला आरंभ करताना निसर्गवर्णनाशिवाय दुसरा उचित व सोपा विषय कोणता असणार ? यात एखाद्या कथानकाचा संबंध येत नसल्यामुळ स्फूर्ति येईल तेव्हा व सवडीप्रमाणे श्लोक रचून ते मागाहून एकत्र गुंफता येतात. हाच विषय कवीने प्रथम

आगमनानें कामिजनांच्या चित्तवृत्तीत व वर्तनात दिसून येणारा फरक त्यांच्या मनात उत्पन्न होणारे विविध विचार यांचें कवीने सुंदर वर्णन केले आहे उदाहरणार्थ, ग्रीष्म ऋतूचें खालील उदाहरण घ्या–

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः।
अवाङ्मुखो जिह्मगतिः श्वसन्मुहुः फणी मयूरस्य तले निषीदति
ऋतु० १, १

या श्लोकात 'सूर्याच्या अत्यंत उष्ण किरणांनी तप्त व तापलेल्या धूळी खालून अंगाला चटके बसत असल्यामुळें विव्हल होऊन धापा टाकणारा वक्रगति साप जातिवैर विसरून मयूराच्या छायेंत जाऊन बसतो' असे कवीने वर्णन केले आहे ग्रीष्म ऋतूत चांदणें फार रमणीय वाटतें, पाण्यात नेहमी डुबत राहावें अशी इच्छा होते, रात्री गच्चीवर प्रियासमवेत मदनोद्दीपक सुरापान व वीणावादन यात कामी लोक काल घालवितात, रात्री धवल हर्म्यपृष्ठावर सुखनिद्रा घेणाऱ्या स्त्रियांची मुखें पाहून जणू काय लज्जेनें चन्द्र पांढरा फटफटीत होतो, इत्यादि वर्णनानें ग्रीष्म ऋतूचा कामिजनावर होणारा परिणाम कवीनें दाखविला आहे. ग्रीष्म ऋतूनंतर पावसाळा येतो तेव्हा तृषाकुल चातक पक्ष्यांनी याचना केल्यामुळें जलभाराने नम्र झालेले मेघ मनोहर ध्वनि करून जलवृष्टि करतात, त्यावेळीं प्रवासी जनांना आपल्या स्त्रियांची आठवण होऊन अत्यंत दुःख होते, इत्यादि कल्पना वर्षा ऋतूच्या वर्णनांत आल्या आहेत. शरदृतूचें वर्णन करताना कवि म्हणतो–

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा
सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या।
आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या॥ ऋतु० ३,१

'कासरूपी वस्त्र नेसलेली, प्रफुल्ल कमल हेंच जिचें मुख आहे उन्मत्तहंसरूपी नूपुराच्या नादानें जी रमणीय दिसते व आपक्व साळीच्या रोपें हीच जिची सुंदर शरीरयष्टि आहे अशी नववधूप्रमाणे सुस्वरूप दिसणारी शरद् प्राप्त झाली आहे- ' पुढे शरदृतूंत रात्री चन्द्रप्रकाशानें नद्या हंसांनी, तळीं सारस पक्ष्यांनी, अरण्यें पुष्पभाराने लवलेल्या सप्तपर्ण वृक्षांनी, व उपवनें मालतीपुष्पांनी पांढरीं शुभ्र दिसतात

इत्यादि वर्णन आलें आहे चौथ्या व पाचव्या सर्गांत कवीनें हेमन्त व शिशिर ऋतूचें वर्णन केलें आहे पण तें पहिल्या तीन सर्गांइतकें सुंदर उतरलें नाहीं या ऋतूंत नजरेस भरतील असे सृष्टिसुंदरीचे पुष्पादि अलंकार दिसत नाहीत म्हणून कवीनें केवळ सृष्टिवर्णनाला चार पाचच श्लोक दिले आहेत व इतर श्लोकांत युवयुवतींच्या प्रेमाचें, लीलांचें व संभोगाचेंच वर्णन केलें आहे यापेक्षा वसन्तवर्णन जास्त चांगलें साधलें आहे वसन्तांत वृक्ष सपुष्प, जल पद्मयुक्त, स्त्रिया मदनपरवश, वायु सुगंधि, सन्ध्याकाल सुखकर व दिवस रम्य असतात असें या ऋतूचें वैशिष्ट्य एकाच श्लोकांत कवीनें सांगितलें आहे. पुढील श्लोकांतील वसन्तवायूचें वर्णन पहा—

> आकम्पयन् कुसुमिताः सहकारशाखा
> विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु।
> वायुर्विवाति हृदयानि हरन्नराणां
> नीहारपातविगमात् सुभगो वसन्ते॥ ऋतु० ६, २२.

'धुकें नाहींसें झाल्यामुळें सुखकर वाटणारा वायु पुष्पयुक्त आम्रशाखा हलवीत, कोकिलाचें आलाप सर्व दिशांस पसरवीत व जनांचीं अन्तःकरण आकर्षण करीत वाहत आहे' या श्लोकांत कालिदासाच्या उत्तरकालीन काव्यांत दिसून येणारें गाम्भीर्य, लालित्य वगैरे गुण दिसून येतात.

एकंदरींत 'ऋतुसंहारा'त कवीचें बाह्य सृष्टीवरील प्रेम व शृंगाररसाविषयीं आवड व्यक्त होणें या काव्यांत त्यानें स्वभावोक्तीवरच विशेष भर दिला आहे कांहीं ठिकाणीं उपमा, उत्प्रेक्षा व रूपक हे साधे अर्थालंकार आढळतात, पण त्यांत नंतरच्या काव्यांतील अलंकारांची सुरसता अनुभवास येत नाहीं शिवाय अर्थान्तरन्यास या गोड अलंकाराचें यांत एकही उदाहरण नाहीं कवीच्या शब्दरचनेंत यद्यपि लालित्य कमी आहे अनेक ठिकाणीं पुनरुक्ति, 'तडिल्लताशक्रधनुर्विभूषिताः पयोधराः' (२, १९) इत्यादि स्थलीं स्तनादि शब्दांचा अनावश्यक प्रयोग, क्वचित् व्याकरणनियमभंग इत्यादि दोषही थोडे दिसून येतात हें काव्य रचतांना 'रामायणा'च्या किष्किंधाकांडांतील वर्षा व शरदृतूंचीं वर्णनें कवीस

माहीत होतीं असें कांहीं समानार्थक शब्दप्रयोग व कल्पना यावरून म्हणतां येते. खालील उदाहरणे पहा–

रामायण–बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ ४,२८, २४

ऋतुसंहार–प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।
विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ २,५

पावसाळयात हिरव्यागार गवतावर तांबडे इंद्रगोप किडे दिसू लागतात त्याचें वर्णन करताना रामायणात त्यांना लाखेच्या खडीची व 'ऋतुसंहारा'त रक्तवर्ण रत्नाची उपमा दिली आहे कालिदासाची उपमा सरस आहे, तथापि नव्या हरळीला भूमीच्या पोपटी रंगाच्या वस्त्राची जी मनोहर उपमा रामायणात कवीने योजिली आहे तिचा मागमूसही कालिदासाच्या श्लोकात नाही रामायणातील इतर श्लोकातही नव्या नव्या कल्पना, उत्प्रेक्षादि अलंकार योजिलेले दिसतात, त्यामुळें त्या दोन ऋतूंचे वर्णन फारच रमणीय झालें आहे 'ऋतुसंहारां'तील वर्णन त्यापुढे बरेच फिके पडते तथापि या काव्यावरून कवीच्या मार्मिक सृष्टिनिरीक्षणाची, उज्ज्वल नैसर्गिक प्रतिभेची व विकासक्षम कलानैपुण्याची कल्पना येते यात संशय नाही; व यामुळें या काव्यानेही त्या काळी त्याची जनतेंत प्रसिद्धि झाली असावी यानंतर लौकरच द्वितीय चन्द्रगुप्ताने वाकाटकाच्या साहाय्याने क्षत्रपाचा पराभव करून त्याचे माळवा व काठेवाड हे प्रांत आपल्या राज्यास जोडले व उज्जैनी ही आपली राजधानी केली. वाकाटकाशी जमलेला स्नेहसंबंध दृढतर करण्याकरिता त्याने आपली मुलगी प्रभावतिगुप्ता रुद्रसेन वाकाटकास दिली. त्या विवाहोत्सवप्रसंगी कालिदासाचे 'मालविकाग्निमित्र' रंगभूमीवर आलें असावें या नाटकाचा पुढील प्रकरणात विचार करू या नाटकाने कालिदासाचा चंद्रगुप्ताशी जो संबंध जडला तो पुढे दृढतर होत गेला असावा. पुढे लौकरच ध्रुवदेवीपासून त्याला कुमारगुप्त हा पुत्र झाला. त्या प्रसंगी कालिदासाने आपले 'कुमारसंभव' रचण्यास सुरवात केली असावी त्या काव्याचें आता समालोचन करू.

कुमारसंभव

सध्या उपलब्ध असलेल्या 'कुमारसंभवा'च्या प्रतींत सतरा सर्ग आढळतात, पण पूर्वी याचे बावीस सर्ग असावेत असें काही लोकांचें म्हणणें आहे याच्या उलट हें काव्य कवीनें अर्धवट टाकलें असून त्याचे मूळचे आठच सर्ग असावेत असेंही पुष्कळ विद्वानांचें मत आहे. त्याचा पुढे विचार करू.

तारकासुरानें ब्रह्मदेवाच्या वरानें प्रबळ होऊन देवांस त्रास दिल्यामुळें त्यांनीं ब्रह्मदेवाच्या सूचनेवरून शिव व पार्वती यांचा विवाह घडवून आणला व त्या दंपत्यापासून उत्पन्न झालेल्या कार्तिकेयाला सेनापति करून त्याच्याकडून तारकासुराचा वध करविला असें कथानक या काव्यांत वर्णिलें आहे. काव्याच्या आरंभीं कवीनें हिमालयाचें फार सुंदर वर्णन केलें आहे. पुढे त्याला मेनकेपासून झालेल्या कन्या पार्वती हिच्या जन्माचें, बाल्याचें व यौवनाचें मनोहर वर्णन आहे. एकदा तिला पित्याच्या जवळ बसलेली पाहून नारदानें ही पुढे शिवाची अर्धांगी होईल असें भविष्य वर्तविलें होतें, म्हणून हिमालयानें तिला यौवन प्राप्त झाल्यावरही तिच्या विवाहाची खटपट केली नाही. त्यावेळेस भगवान् शंकर हिमालयपर्वतावरच तपश्चर्या करीत बसले होते, त्यांची सेवा करण्यास त्यानें तिला आज्ञा केली. (सर्ग १) त्या सुमारासच तारकासुराच्या जाचास कंटाळून इन्द्रादि देव ब्रह्मदेवास शरण गेले त्यांच्या स्तुतीनें संतुष्ट होऊन ब्रह्मदेवानें सांगितलें की मी स्वतः च तारकासुरास वर दिल्यामुळे त्याचा नाश करणें योग्य होणार नाही करितां तुम्ही शिव व पार्वती यांचा विवाह जुळवून आणा. त्यापासून होणारा पुत्र तारकासुराचा पराजय करून तुम्हाला त्याच्या जाचांतून मुक्त करील. (सर्ग २) स्वर्गास परत गेल्यावर इन्द्रानें मदनाला पाचारण केलें व ध्यानस्थ शंकराच्या मनांत पार्वतीविषयक प्रेम उत्पन्न करण्याच्या कामगिरीवर त्याची योजना केली. आपला मित्र वसन्त व स्त्री रति यांना घेऊन मदन हिमालय पर्वतावर आला तेथें भगवान् शंकराच्या मनांत कामवासना उत्पन्न करण्याकरितां वसन्तानें सर्वत्र आपलें साम्राज्य पसरलें. शंकर ध्यानस्थ बसले होते त्या लतागृहाच्या द्वारावर नन्दी पहारा करीत होता

त्याची दृष्टि चुकवून मदनाने आत प्रवेश केला. त्यावेळी योगासन घालून भगवान् शंकर परमात्मदर्शनात मग्न होते. थोड्या वेळाने त्यांची समाधि उतरल्यावर त्यांच्या अनुमतीने नन्दीने पार्वतीला आत आणले. तिने त्यांच्या पदकमली पुष्पोपहार अर्पण करून, गंगानदीत उत्पन्न होणाऱ्या कमलाच्या शुष्क बीजांची माला त्याना देण्याकरिता पुढे केली. ते ती घेत असता योग्य संधि पाहून मदनाने आपल्या धनुष्यावर संमोहन नामक बाण लावला. त्यामुळे शंकराच्या चित्तवृत्तीत चलबिचल झाली. पण तिचे संयमन करून त्यांनी तिचे कारण हुडकण्याकरिता सभोंवार दृष्टि फेंकली तो त्याना धनुष्यावर बाण लावून आपल्यावर नेम धरत असलेला मदन दृष्टीस पडला. त्याबरोबर क्रोधाने त्यांच्या तृतीय नेत्रातून वन्हि बाहेर पडून त्याने मदनाला भस्म केले. (सर्ग ३) आपल्या पतीची ती अवस्था पाहताच रतीला एकदम मूर्च्छा आली. पुढे भानावर आल्यावर तिने शोक केला. तिचे सान्त्वन करण्यास मदनाचा मित्र वसन्त तेथे आला, त्याला पाहून तर तिचे दुःख दुणावले व ती अनेक गोष्टी आठवून ओक्साबोक्शी रडू लागली. दुःखातिशयाने ती देहत्याग करणार तोच आकाशवाणी झाली की शिव जेव्हा पार्वतीशी विवाह करतील त्या वेळी मदनाला जिवंत करतील, तोपर्यंत तूं त्याच्या देहाचे रक्षण कर. (सर्ग ४) आपल्या समक्ष मदनाला भस्मसात् केलेले पाहून पार्वतीची अत्यंत निराशा झाली व तिने शिवप्राप्तीकरिता अतिशय उग्र तपश्चर्या आरंभिली. त्यामुळे संतुष्ट होऊन भगवान् शंकर ब्रह्मवर्चसाने तेजःपुंज दिसणाऱ्या जटाधारी ब्रह्मचाऱ्याचे रूप धारण करून तेथे आले व पार्वतीने केलेल्या पूजेचा स्वीकार करून, तिला, सर्व परिस्थिति अनुकूल असताही यौवनावस्थेत इतके उग्र तप करण्याचे कारण विचारले. तिच्या सखीकडून, तिचे मन शंकरावर बसले आहे व त्यांच्या प्राप्तीकरिताच ही तपश्चर्येने आपले शरीर शोषवीत आहे, असे समजताच ब्रह्मचाऱ्याने शंकराची खूप निंदा केली. त्यांच्या सर्पभूषणाचे, रक्तबिंदू गळत असलेल्या गजचर्मरूपी प्रावरणाचे, स्मशानवासाचे, अकिंचनत्वाचे व तृतीयनेत्रत्वामुळे आलेल्या कुरूपतेचे भडक वर्णन करून असल्या वराचा

द सोडून दे असा तिला उपदेश केला. ब्रह्मचाऱ्याचे ते भाषण ऐकनाच वेंनीचा क्रोध अनावर झाला, तथापि तिने त्याचे म्हणणे खोडून ाडून आपला त्याच्या प्राप्तीबद्दलचा निश्चय पुन प्रकट केला. त्यावर ह्मचारी काही बोलणार तोच ती उठून चालूही लागली तेव्हा शकरानी कट होऊन तिला थांबविले व आजपासून मी तुझ्या तपश्चर्येने ाकत घेतलेला तुझा दास झालो आहे असे सांगितले (सर्ग ५) ंतर शंकरानी अरुन्धतीसहित सप्तर्षींना हिमालयाकडे पाठवून पार्वती- द्दल मागणी घातली त्यानेही पत्नीच्या अनुमतीने ती मान्य केली. सर्ग ६) पुढे मगल तिथीवर शिवपार्वतीचा विवाह झाला त्यावेळेस ार्वतीच्या वेषभूषेचे, तिच्या सखींनी केलेल्या विनोदाचे, शकर हिमालय ही येण्यास निघाले तेव्हा त्याच्या परिवाराचे, त्याच्या पुरप्रवे- ाच्या वेळी झालेल्या नगरस्त्रियांच्या गडबडीचे व नंतर विवाहसंस्का ाचे विस्तृत व रम्य वर्णन कवीने केले आहे (सर्ग ७) विवाहानंतर ंकरानी पार्वतीसह विविध प्रकारचे उपभोग घेण्यात शेंकडो ऋतु ालविले (सर्ग ८) तेव्हा इद्रादि देवानी अग्नीस पारावत रूपाने शिव- ार्वतीच्या विवाहस्थळीं पाठविले त्याला पाहून शंकराना प्रथम राग ाला तरी त्याने सर्व वस्तुस्थिति सांगितल्यावर ते सतुष्ट झाले व त्याच्या ठिकाणी त्यानी आपले वीर्य टाकले. (सर्ग ९) ते दु सह झाल्यामुळे इन्द्रा च्या सांगण्यावरून त्याने ते स्वर्गंगेत टाकले, तिलाही त्याचा ताप सहन होईना म्हणून तितक्यात स्नानास आलेल्या सहा कृतिकांच्या देहात तिने ते वाटून दिले तेथे त्याचा गर्भ झाला, पण कृत्तिकांना त्याचा भार सहन न झाल्यामुळे त्यांनी वेतसवनात त्याचा त्याग केला (सर्ग १०) याच सुमारास शकरपार्वती विमानात बसून त्या मार्गाने जात होत त्यानी त्याला ओळखले व स्वगृहीं नेले तेथें सहा दिवसातच तो मोठा होऊन सकल शस्त्रशास्त्रात प्रवीण झाला (सर्ग ११) पुढे इद्रादिकांच्या विनतीवरून शकरानी त्याला देवसेनेचा अधिपति करून स्वर्गात पाठविलें (सर्ग १२) त्याला पुढे करून देवानी तारकासुरावर चाल केली (सर्ग १३) त्यानेही लढाईची तयारी केली व अनेक अपशकुन झाले तरी त्याना न जुमानता कुमाराशी भयकर युद्ध केले शेवटी

त्याच्या बाणाने विद्ध झाल्यामुळें तो युद्धांत मरण पावला. त्याबरोबर कुमाराच्या शिरावर स्वर्गीय पुष्पांची वृष्टि झाली व इन्द्राला पुनः स्वर्गाचें आधिपत्य मिळालें. (सर्ग १४–१७)

'कुमारसंभवा'च्या सतरा सर्गांपैकी एकंदर आठ सर्गांवरच अरुणगिरिनाथ, मल्लिनाथ वगैरेंची टीका आहे. 'कुमारसंभव' या शब्दाच्या नावावरून कुमाराच्या जन्मापर्यंतचीच कथा कवीला वर्णावयाची होती असेही कित्येक लोक अनुमान करतात, पण ते तितकेसें समुक्तिक भासत नाही. कारण कुमारगुप्ताच्या जन्मोत्सवप्रसंगी हें काव्य कवीने लिहावयास घेतले असल्यास त्याने त्यास ते नाव मुद्दाम दिलें असण्याचाही संभव आहे. शिवाय या आठ सर्गांत कुमाराच्या जन्मापर्यंतचाही कथाभाग येत नाही हें वर दिलेल्या सारांशावरून दिसून येईल. तेव्हा हें काव्य अपूर्णच राहिलें असावें असें वाटतें. सातव्या व आठव्या सर्गांत शिवपार्वतीच्या संभोगाचें उत्तान वर्णन आहे तें सदभिरुचीस सोडून असल्यामुळें आनंदवर्धनादि आलंकारिकांनी कवीस दोष दिला आहे (ध्वन्यालोक पृ १४७) या वर्णनाने पार्वतीला राग आल्यामुळें तिच्या शापाने हें काव्य अपूर्ण राहिलें, अशीही एक दंतकथा अरुणगिरिनाथ याने उल्लेखिली आहे, त्यावरून कालिदासकाळीही अशा तऱ्हेचे आक्षेप घेतले असावेत व त्यामुळें कवीने हें अर्धवटच सोडून दिलें असावें असें वाटतें. कारण काही असले तरी नवव्या सर्गापासूनचा भाग कालिदासाच्या हातचा दिसत नाही. पहिल्या भागातील सर्गांच्या मानाने यातील सर्ग श्लोकसंख्येने लहान दिसतात. साठापेक्षा ज्यांत कमी श्लोक आहेत असे सर्ग सबंध 'रघुवंशा'त दोन व 'कुमारसंभवा'च्या अष्टसर्गात्मक पहिल्या भागातही फक्त एक इतकेच आले आहेत. याच्या उलट 'कुमारसंभवा'च्या दुसऱ्या भागातील नऊ सर्गांपैकी सात या तऱ्हेचे आहेत. या सर्गांची भाषाशैलीही पूर्वभागातल्याइतकी सफाईदार दिसत नाही. यातील उपमा अर्थान्तरन्यासादि अलंकार व एकंदर वर्णन कालिदासाच्या इतर ग्रंथातल्याप्रमाणें मनोरम वठले नाही. 'उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम्,' (१०, ४) वगैरे ठिकाणचा यतिभंग, 'परित्यजध्वम्,' (१२,३६) 'मद्विग्रहमधि' (१०,१२) 'धानुविजेष्यमाणम्' (१३,२१)

यांसारखे व्याकरणदुष्ट प्रयोग, 'च' 'हि' यांसारख्या पादपूरणार्थक अव्ययांचा सढळ उपयोग, 'अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्रमुख्याः शृणुध्व वचनं ममैते ।' (१२, ५४) यासारख्या नीरस पंक्ति, यावरून हा उत्तरभाग 'कुमारसंभव' अपूर्ण राहिलेले पाहून कोणा कमी प्रतीच्या कवीने रचला असावा असे वाटते. अश्वघोषाच्या 'बुद्धचरिता'च्याही बाबतींत असा प्रकार झाला असल्याचें आपण मागें पाहिलेंच आहे. असो.

या काव्यांत महादेव, पार्वती व मदन ह्याच तीन मुख्य व्यक्ति आहेत. त्यांचे स्वरूप, स्वभाव व कृति यांच्या वर्णनांत कवीने आपलें शक्ति-सर्वस्व खर्चले आहे. महादेव व पार्वती या दिव्य व्यक्ति. एक त्रैलोक्याचा पिता तर दुसरी जगन्माता. अशा अलौकिक विभूतींच्या विचारविकारांचे वर्णन करतांना सर्व प्रकारें अनौचित्य टाळणें जरूर होतें. पण केवळ अद्भुत रूपानें कवीने त्यांचें वर्णन केलें असतें तर वाचकांना त्यांत आप-लेपणा वाटला नसता. या दोन्ही मर्यादा सभाळण्यांत कवीने मोठें कौशल्य प्रगट केलें आहे. महान् इंद्रियनिग्रही, सदैव तपश्चर्येंत मग्न, चित्ताची किंचित् चलबिचल झाली असतां तिला कारणीभूत झालेल्या मदनाला देहान्त शिक्षा देणारा कठोरहृदय भगवान् शंकर पार्वतीच्या उग्र तप-श्चर्येनें व तिच्या स्थिरप्रेमानें प्रसन्न होतो, तिच्याशी होणाऱ्या विवाहाची आतुरतेनें वाट पाहतो, तिच्याशीं विविध प्रकारें विलास करतो, आपल्या संध्यावंदनामुळें ती रागावली असतां तिची समजूत घालतो, असें मोठें मनोहर चित्र कवीनें रंगविलें आहे. स्वतःच्या सौंदर्याचा यथार्थ अभिमान बाळगणारी पण मदनदाहानंतर निराश झालेली, शिवप्राप्तीकरितां घोर तपश्चर्येनें आपलें सुकुमार शरीर शोषविणारी, गुरुजनांपुढें अत्यंत नम्र होणारी, पण दुर्जनांना वाग्ताडन करणारी, पतीच्या संध्यावंदनानेंही सवतीमत्सर वाटणारी, अशी पार्वती व जगांत सर्वत्र स्थापित झालेल्या आपल्या साम्राज्यामुळें गर्विष्ठ होऊन प्रत्यक्ष शंकरालाही मोह पाडीन अशी बढाई मारणारा, पण मनांत साशंक असल्यानें द्वारपाल नंदीची दृष्टि चुकवून शंकर तपश्चर्या करीत असलेल्या ठिकाणीं चोरून प्रवेश करणारा मदन, यांचीं स्वभावचित्रेंही मनोवेधक उतरलीं आहेत.

पहिल्या आठ सर्गांतील सर्वच प्रसंग कवीनें मोठ्या कुशलतेनें रेखाटले आहेत. तथापि त्यांतल्या त्यांत प्रारंभींचें हिमालयाचें व तृतीय-सर्गांतील अकालिक वसन्तऋतूंतील वनश्रीचें वर्णन, चौथ्यांतील रति-विलाप, पांचव्या सर्गांतील बटुवेषधारी शंकर व पार्वती यांचें संभाषण, हीं उत्कृष्ट साधलीं आहेत या काव्यांत संभोग व विप्रलंभ हे शृंगाराचे दोन्ही प्रकार व करुणरस हे मुख्यत्वानें आले आहेत. स्थलाभावास्तव यांतील उत्कृष्ट स्थलें विस्तारानें देतां येत नाहींत, तथापि पुढील उदाहर-णावरून वाचकास कांहीं कल्पना येईल—

> आमेखलं संचरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ।
> उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥
> कुमार० १. ५.

(ज्या हिमालयाच्या मध्यभागाभोंवतीं फिरणाऱ्या मेघांची छाया खालच्या शिखरावर सेवन करून ते वृष्टि करूं लागले असतां त्रासून जाऊन सिद्ध उच्च शिखरावर जाऊन सूर्यप्रकाशांत बसतात) या श्लोकांतील वर्णन अगदीं यथातथ्य आहे असें सिमला, नैनिताल वगैरे ठिकाणीं जाऊन राहि-लेले लोक सांगतात

> कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
> दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥
> कुमार० ३,२५

या पद्यांत अकालीं वसन्तागमामुळें वाहणाऱ्या दक्षिण दिशेच्या वायूचें आलंकारिक वर्णन आलें आहे पूर्वी दिलेलें वचन मोडून आपला प्रियकर दुसरीकडे जाऊं लागला असतां ज्याप्रमाणें एखादी स्त्री दुःखानें सुस्कारे टाकते त्याप्रमाणें अकालीं सूर्य उत्तरेकडे जाऊं लागला म्हणून दक्षिणदिशा जणूं काय वायुरूपानें उसासे टाकूं लागली.

मदनदाहानंतर रतीनें केलेला विलाप वाचून ज्याच्या डोळ्यांत अश्रु उभे रहात नाहींत असा सहृदय वाचक विरळा ! आपल्या डोळ्यां-देखत पतीच्या देहाचें भस्म झालेलें पाहतांच रतीला प्रथम तर मूर्च्छाच आली. कांहीं वेळानें भानावर आल्यावर तिनें धरणीवर अंग टाकलें,

तिचे केश अस्ताव्यस्त झाले व तिच्या आक्रोशाने समोंवतालचे वनही जणूं समदुःख झाले. मदनाचे निरनिराळे गुण व विलास आठवून ती शोक करू लागली, त्याचे वर्णन अत्यंत हृदयद्रावक झाले आहे. उदाहरणार्थ खालील श्लोक पहा—

> हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम्।
> उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः॥ कु. ४, ९.

'तू माझ्या हृदयात वसत आहेस' असे मला बरें वाटण्यासाठी तूं म्हणत होतास, पण तें मिथ्या होतें हें मला आता कळून आले; नाही तर तूं अनंग (देहरहित) झाल्यावर ही रति अक्षोच्या दशी कशी राहिली असती? या श्लोकात शब्द अगदी साधे योजिले आहेत तरी त्यांत रतीचा शोक उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे

पाचव्या सर्गांतील ब्रह्मचाऱ्याचे छद्मी भाषण व त्यावर पार्वतीचे सडेतोड उत्तर हीं दोन्ही उत्कृष्ट साधलीं आहेत. शंकराचे अकिंचनत्व, स्मशानवास, इत्यादि दोष ब्रह्मचाऱ्याने दाखविले, तेव्हा पार्वती त्यास काय उत्तर देते पहा—

> अकिंचनः सन् प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः।
> स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः॥
> कुमार० ५, ७७.

(शंकर स्वतः दरिद्री असले तरी दुसऱ्याला संपत्तिमान् करतात; त्रैलोक्याचे स्वामी असूनही स्मशानात रहातात, त्याचे रूप भयंकर असले तरी त्याना लोक शिव म्हणतात, तेव्हा त्याचे यथार्थ ज्ञान कोणालाही झाले नाही हेंच खरें.) शंकराची कुळकथा कोणाला माहीत नाही या आक्षेपास उद्देशून ती पुढे म्हणते—

> विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम्।
> यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति॥
> कुमार० ५, ८१.

(स्वत. नतभ्रष्ट असलास तरी शंकराचा दोष म्हणून सांगताना तूं त्याचा एक गुणच सांगितला आहेस. ज्याच्यापासून प्रथम सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला असें लोक म्हणतात त्याचा जन्म केव्हा झाला हें कोण सांगूं शकेल?)

आपल्या अनुभवाचें ज्यांत सारसर्वस्व साठविलें आहे अशीं वचनें अर्थान्तरन्यासरूपानें देण्याची कालिदासाची पद्धति या काव्याच्या पहिल्या आठ सर्गांत उत्कृष्टपणें दृष्टीस पडते. उदाहरणार्थ खालील उक्ति पहा— एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः । (१,३) स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते । (४,२६); न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् । (५,४५); मनोरथानामगतिर्न विद्यते । (५,६४); इत्यादि यांपैकीं कित्येक वचनें लोकांच्या जिव्हाग्रीं असून योग्य प्रसंगीं त्यांचा म्हणीसारखा उपयोग केला जातो, हें सर्वांस माहीत आहेच.

कालिदासानें आपल्या काव्याची कथा कोठून घेतली याबद्दल विद्वानांत मतभेद आहे. शिव व स्कंद पुराणांत कार्तिकेयाची कथा दिली आहे तिच्या वर्णनांत व 'कुमारसंभवा'तील वर्णनांत कल्पना व उक्ति यांचें साम्य दोन ठिकाणीं आढळतें. उदाहरणार्थ खालील स्थळें पहा—

१. शिवपुराण-द्वयोरपि भवान् श्रेष्ठः सर्वगः सर्वदाधिमान् ।
वज्रं च निष्फलं स्याद्वै त्वं तु नैव कदाचन ॥
कुमारसंभव-वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ।
१, १२.

२. शिवपुराण-अन्येषां गणना नास्ति पातयामि हरं यदि ।
कुमारसंभव-कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥
१, १०.

यासारख्या स्थलींच्या विलक्षण साम्यावरून कालिदासानें शैव व स्कंद पुराणांतून आपली कथा घेतली असें कित्येक लोक म्हणतात, पण तें बरोबर वाटत नाहीं. सध्याचीं अठरा पुराणें व्यासकृत आहेत अशी लोकांची समजूत असली तरी त्यांचा बहुतेक भाग अलीकडचा आहे. तेव्हां तीं कालिदासापुढें होतीं असें मानण्यास पुरेसा पुरावा नाहीं. उलट 'कुमारसंभवा'तील प्रसंगाच्या जुळवाजुळवींत जें कौशल्य दृष्टीस पडतें तें कालिदासाचेंच असावें असें त्याच्या इतर ग्रंथाच्या पुराव्यावरून म्हणता येतें. विवाहानंतर अंग देशांत शंकर तपश्चर्या करीत असतां मदनानें त्यांच्यावर शस्त्र उगारलें म्हणून त्यांनीं त्याला अनंग केलें अशी कथा वाल्मीकिरामायणांत (बाल० स० २३) आली आहे, ती कालिदासाला

माहीत असावी * पण कल्पेच्या दृष्टीने तिच्यात बदल करणे कवीला जरूर वाटलें. म्हणून त्याने मदनाला भस्म केले तो प्रसग पार्वतीच्या विवाहापूर्वी हिमालयावर घडला असे वर्णिले आहे शिवाय केवळ बाह्यरूपावर अवलबून असणारे प्रेम टिकाऊ नसतें, जें अनेक आपत्तींत व हालअपेष्टात अविचल राहतें तेंच खरें प्रेम हे आपले मत त्याने या प्रसगाने दाखविलें आहे. या मताचाच विकास पुढे 'शाकुन्तला'त झालेला दृष्टीस पडतो. तेव्हा 'कुमारसभवा'च्या पहिल्या आठ सर्गांतील प्रसगाची रचना व वर्णन हीं कालिदासाची स्वत ची असून त्याचे अनुकरण शिव, स्कद व इतरही अनेक पुराणात झालेले दिसतें. यानतरच्या सर्गांतील वर्णन मात्र कोणा नतरच्या कवीने स्कद पुराणातून घेतले असावे असे जें डॉ. विंटर्निट्झ यांनी म्हटले आहे† तें सर्वमान्य होण्यासारखें आहे.

मेघदूत

हे खण्डकाव्य कवीने राजकारणास्तव विदर्भांत काही काल वास केला त्यावेळी लिहिलें असावे असे आपण मागें पहिल्या प्रकरणात ठरविले आहे (पृष्ठ ३९-४०). यात पुढील कथाभाग आला आहे—

अलका नगरीतील एका यक्षाने आपल्या कामात काही प्रमाद केल्यामुळें कुबेराने एक वर्षभर तुझें सामर्थ्य नष्ट होईल असा त्याला शाप दिला तेव्हा त्याला अलकानगरी सोडावी लागली व सीतादेवीने स्नान केल्यामुळें जेथील उदक पवित्र झाले आहे अशा रामगिरींवरील आश्रमात तो एकटाच येऊन राहिला तेथे आठ महिने झाल्यावर आषाढ महिन्याच्या आरभीं वर्षाऋतु आला, त्यावेळीं मेघदर्शनाने त्याला प्रियाविरह दु सह झाला. आपल्या प्रियपत्नीचीही अशीच अवस्था झाली असेल असें जाणून त्याने त्या मेघालाच आपला दूत म्हणून पाठविण्याचे ठरविले. वास्तविक धूम, अग्नि, जल, वायु वगैरेंच्या समवायाने उत्पन्न झालेला अचेतन मेघ यक्षाचा सदेश कसा नेणार ? पण मदनार्त यक्षाला इतका विवेक कोठला !

* या प्रकारचा उल्लेख रघु. ११,१३ मध्यें आला आहे पण तो प्रक्षिप्त असावा. कादी प्राचीन टीकाकारांनीही तो श्लोक गाळला आहे.

† *Geschichte der indischen Litteratur*, Band III, 58.

त्यानें त्या पर्वतावर नुकतींच उमललेलीं कुटजपुष्पें त्याला अर्पण करून व त्याची स्तुति करून नंतर अलकेचा मार्ग सांगण्यास सुरुवात केली. मालक्षेत्र, आम्रकूट पर्वत, विन्ध्य पर्वताच्या पायथ्याशीं खडकांनी विभागलेली नर्मदा नदी इत्यादिकांचें वर्णन करून यक्षानें मेघास दशार्ण देशाच्या राजधानीचा-विदिशेचा-मार्ग सांगितला आहे.

> नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रान्तिहेतो-
> स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
> यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
> मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ मेघ० २५.

'त्या ठिकाणीं नीचैर्गिरि नामक लहान टेकडीवर विश्रांतीकरितां तूं बसावें. प्रफुल्ल झालेल्या कदम्बपुष्पांनी युक्त अशी ती टेकडी जणूं काय तुझ्या संयोगामुळें रोमांचित झालेली दिसेल. त्या ठिकाणच्या गुहांत वेश्यांनी उपयोग केलेल्या सुगंधि द्रव्याच्या परिमलावरून तेथील 'नागर' लोकांचें उद्दाम यौवन उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त होत आहे.' नंतर उज्जयिनी नगरी वाटेवर पडत नव्हती तरी तेथें जाण्याचा यक्षानें मेघाला आग्रह केला आहे. उज्जयिनीचें वर्णन यक्षानें फार विस्तृत व मनोहर केलें आहे. उदाहरणार्थ 'महाकाल' शिवाच्या देवालयांतील आरतीच्या वेळचें वेश्यानृत्याचें वर्णन पहा—

> पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
> रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
> वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
> नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥ मेघ० ३७.

'नृत्य करितांना पादनिक्षेपानें ज्यांचे कमरपट्टे मधुर आवाज करीत आहेत, रत्नकांतियुक्त मुठी असलेल्या व लीलेनें ढाळलेल्या चामरांनी ज्यांचे हात दमले आहेत अशा वेश्या वर्षारंभींचे नखक्षतांना आनंददायक होणारे जलबिंदु तुजपासून प्राप्त झाल्यावर तुझ्याकडे भृंगमालेप्रमाणें दीर्घ असे कटाक्ष फेंकतील.' नंतर मार्गांत लागणारी गंभीरा नदी, देवगिरि नामक पर्वतावरील कार्तिकेयाचें देवालय, चर्मण्वती (चंबळा) नदी, दशपुर (हल्लींचें मंदोसर), ब्रह्मावर्त देश, कुरुक्षेत्र, सरस्वती व गंगा या नद्या व शेवटीं हिमालय व त्यावर

वसलेली अलका याचें थोडक्यात पण मनोरम वर्णन करून कवीनें आपल्या काव्याचा पूर्वार्ध समाप्त केला आहे. या भागात रामगिरीपासून अलके-पर्यंतच्या मार्गावर लागणारे पर्वत, नद्या, देश, नगर, ग्राम, वनें व उपवनें यांचे रमणीय वर्णन आल्यामुळें हा भाग अत्यंत चित्ताकर्षक झाला आहे. यात ठिकठिकाणीं कवीच्या कल्पनेचा रम्य विलास दृष्टीस पडतो पण हीं स्थळें सर्वांच्या परिचयाचीं असल्यामुळें कवीला यात आपल्या कल्पनाशक्तीला स्वैर सोडता येईना. म्हणून उत्तरार्धांत अलकानगरीच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनांत त्यानें आपल्या प्रतिभेनें नूतन सृष्टि निर्माण करून कल्पनाशक्तीला यथेच्छ विहार करण्यास मोकळीक दिली आहे. उत्तरार्धाच्या आरंभीं यक्षानें अलकेचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें आहे "हे मेघा! अलका नगरींतील गगनचुंबित प्रासाद चित्रादिकांनीं सुशोभित, मृदंगध्वनींनें युक्त व रत्नखचित आहेत. तेथें राहणाऱ्या यक्षांना सदैव तारुण्याचा उपभोग घेता येतो. तेथील वृक्ष व कमलिनी नेहमीं सपुष्प, मयूर आनंदित व रात्री चंद्रप्रकाशयुक्त असतात. तेथील हर्म्यांच्या स्फटिकयुक्त पृष्ठभागावर बसून तुझ्याप्रमाणेच गम्भीर अशा मृदङ्गाचे बोल ऐकत यक्ष स्त्रियांसमवेत मद्यपान करीत असतात. त्या ठिकाणीं चित्रविचित्र रंगाचीं वस्त्रें, मद्य, अलंकारार्थ पल्लव व पुष्पें, पायांना लावण्याचा लाक्षारस, इत्यादि स्त्रियांना लागणारी सर्वप्रकारची वेषभूषा एकटा कल्पवृक्ष पुरवीत असतो. तेथें श्रीशंकराचा साक्षात् वास असल्यानें मदन आपल्या धनुष्याचा उपयोग करीत नाहीं; पण त्याचें कार्य चतुर स्त्रियांच्या अमोघ कटाक्षांनीच होऊन जातें. अशा प्रकारच्या अलकेंत कुबेराच्या गृहाच्या उत्तरेस माझें घर आहे, तें तुला इंद्रधनुष्याप्रमाणें रमणीय अशा तोरणामुळें दुरूनही सहज दिसेल. त्याच्या उद्यानांत माझ्या पत्नीनें वाढविलेला व सहज हाताला येतील अशा पुष्पांच्या भारानें लवलेला असा एक लहान मंदारवृक्ष आहे जवळच पाचूच्या पायऱ्या असलेली व सुवर्णकमलांनीं युक्त अशी एक विहीर आहे. तिच्या काठीं सुंदर इंद्रनीलरत्नखचित शिखर असलेला व सुवर्णकदलींनीं वेष्टिलेला असा क्रीडापर्वत आहे. त्या ठिकाणीं माधवीमण्डपाच्या जवळ रक्ताशोक व बकुल हे वृक्षही तुला दिसतील. त्याच्या मध्यभागीं रत्नखचित अशा सुवर्णयष्टीवर स्फटिकाचा एक

फलक आहे, त्यावर सायंकाळीं माझी प्रिया कंकणनादानें मधुर झालेल्या करतलरवानें मोराला नाचवीत असते. या सर्व खुणा ध्यानात ठेवून तूं माझें घर हुडकून काढ. मागें सांगितलेल्या क्रीडापर्वतावर बसून तूं आपली विद्युद्दृष्टि माझ्या गृहात फेंकल्यास पुढील दृश्य तुझ्या दृष्टीस पडेल—

> आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
> मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती।
> पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
> कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति॥ मेघ० ९०.

"माझी प्रियपत्नी देवताच्या पूजेंत निमग्न झालेली, विरहानें कृश असे माझें मनोगम्य चित्र काढीत असलेली, किंवा 'ज्याचें तुझ्यावर अत्यंत प्रेम होतें त्या आपल्या धन्याची तुला आठवण येते का ग ?' असें मधुर कंठाच्या सारिकेला विचारीत असलेली तुझ्या दृष्टीस पडेल." कदाचित् माझ्याविषयी एखादें गाणें रचून ते वीणा वाजवून म्हणण्याचा ती प्रयत्न करीत असेल, परंतु पुनः पुनः स्वतः रचलेले आलाप तिला आठवत नसतील; किंवा विरहाचे किती दिवस राहिले, ते भूमीवर पुष्पें लावून ती मोजीत असेल. विरहानें अत्यंत कृश झालेली, अभ्यंगस्नान न केल्यामुळें जिचे केश अत्यंत रुक्ष होऊन कपोलावर पडले आहेत, सर्व अलंकार वर्ज्य करून अत्यंत दुःखानें जिनें बिछान्यावर अंग टाकलें आहे अशा माझ्या प्रियेला पाहून तुलाही नूतनजलरूपी अश्रु गाळावेसे वाटतील. त्या वेळी तिला निद्रा लागली असल्यास तूं प्रहरभर गर्जना न करतां ती जागृत होण्याची वाट पहा. कारण महाप्रयासानें प्राप्त झालेल्या स्वप्नात ती माझें गाढ आलिंगनसुख अनुभवीत असेल, त्यामध्यें तुझ्या गर्जनेनें व्यत्यय येऊ नये. ती तुझ्या जलबिंदूंनी शीतल झालेल्या वायूनें जागृत झाल्यावर तिला माझें कुशल सांगून पुढील संदेश निवेदन कर—

> श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
> वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान्।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ मेघ० १०९.

'प्रियंगुलतेत तुझें अंग, भयत्रस्त हरिणीच्या दृष्टिक्षेपात तुझे कटाक्ष, चन्द्राच्या ठिकाणी तुझी अंगकांति, मयूराच्या पिसाऱ्यात तुझा केशकलाप, नदीच्या लहान लहान लहरींत तुझे भ्रूविलास असावेत असें मला प्रथम वाटतें, पण हे कोपिष्ठ स्त्रिये! यापैकी एकाही ठिकाणी मला तुझें सादृश्य दिसत नाही.'

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ मेघ० ११०.

'प्रेमातिशयामुळें मजवर रागावलेल्या तुझें चित्र शिलेवर गेरूने काढून मी तुझ्यापुढे नमस्कार घालतों आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न करतों, पण तितक्यात शोकभराने माझी दृष्टि अश्रुपूर्ण होते. क्रूर कृतान्ताला अशा रीतीनेही होणारा आपला संगम सहन होऊ नाही.' स्वप्नात तुझें दर्शन झाल्यावर आलिंगनसुखार्थ मी आपले बाहू पसरतों, तें पाहून वनदेवतांच्या नेत्रांतून तरुकिसलयावर मोत्यासारखे स्थूल अश्रुबिंदु पडतात विवेकाने मी आपले विरहदुःख सहन करतों त्याप्रमाणेच तूही करावें; कारण—

कस्यैकान्तं सुखमुपगतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ मेघ० ११४.

'कोणाला सदैव सुख किंवा दुःख प्राप्त झालें आहे? चाकाच्या धावेप्रमाणें मनुष्यमात्राची अवस्थाही उच्च नीच होत असते.' भगवान् विष्णु आपल्या सर्पशयनावरून उठल्यावरोबर माझ्या शापाचा शेवट होणार आहे. तेव्हा आणखी चार महिने तू आपले दुःख सहन कर. नंतर आपण शरदृतूंतील उत्कृष्ट चांदण्यात विविध प्रकारचे उपभोग घेऊ माझ्या प्रार्थनेस मान देऊन किंवा माझ्यावरच्या प्रेमामुळें अथवा अनुकंपेमुळें हें माझें काम केल्यावर, मेघा! वर्षाकाळामुळें ज्याचें सौंदर्य वृद्धिंगत झालें आहे असा तूं इष्टदेशाप्रत गमन कर. मजप्रमाणे तुला यापुढे क्षणभरही तुझी प्रिया विद्युल्लता हिचा वियोग न होवो!

एकशेंवीस श्लोकांच्या या खण्डकाव्यांत कवीनें आपलें कवित्व-सर्वस्व वेचलें आहे. यामध्यें त्याची सौंदर्यान्वेषिणी दृष्टि व कलाभिज्ञता स्पष्टपणें दिसून येते. एखादा कुशल चित्रकार आपल्या कलमाच्या चार सहा फटकाऱ्यांनी एखादी रम्य आकृति निर्माण करतो, त्याप्रमाणें कालिदासानें यांतील प्रत्येक श्लोकांत मोजक्या शब्दांनी एक एक मनोहर चित्र काढलें आहे. यांतील शब्दरचना पैलू पाडलेल्या हिऱ्याप्रमाणें निर्दोष व उज्ज्वल झाली आहे, यांतील अर्थरूपी रत्नांना उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास इत्यादि सुंदर अलंकारांचें कोंदण लाभल्यामुळें तीं अधिकच खुलून दिसतात. कालिदासानें एवढेंच काव्य रचलें असतें तरी त्याची जगांतील अत्युत्कृष्ट कवींमध्यें गणना झाली असती इतकें हें काव्य सरस उतरलें आहे. वर दिलेल्या सारांशांत उद्धृत केलेल्या श्लोकांवरून वरील विधानाची प्रतीति वाचकास पाहतां येईल. तथापि आणखीही कांहीं उदाहरणें देतां येतील.

चर्मण्वती (चंबळा) नदीचें वर्णन करतांना यक्ष मेघास म्हणतो—

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥ मेघ० ४८.

'त्या नदीचा प्रवाह मोठा आहे तरी आकाशांतून पाहणाऱ्या लोकांस तो अरुंदच दिसतो; त्यामुळें कृष्णाच्या वर्णाची चोरी करणारा (म्हणजे तत्सदृशकृष्णवर्ण असा) तूं त्या नदीचें जल प्राशन करण्याकरितां वांकला असतां गगनचारी लोकांची दृष्टि तुजकडे आकर्षित होऊन आपण भूमीचा मध्यें इन्द्रनील मणि घातलेला मोत्यांचा एकसरच जणूं कांहीं पाहतों आहों असें त्यास वाटेल' यांत नदीच्या शुभ्र जलप्रवाहावर मेघ वांकला असतां त्यावर केलेली इन्द्रनीलमध्यमणियुक्त मुक्ताहाराची उत्प्रेक्षा किती हृदयंगम आहे बरें!

हिमालयावर वसलेल्या अलकेचें वर्णन पहा—

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगंगादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्।

या व काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलक कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ मेघ० ६५.

'कामचारी मेघा ! जिच्या अगावरचे शुभ्र वस्त्र बाजूला सरकले आहे अशी एखादी स्त्री आपल्या प्रियकराच्या मांडीवर बसावी, त्याप्रमाणे हिमालयाच्या उत्सगावर बसलेली व जिच्या बाजूने गगानदी वाहत आहे अशी अलकानगरी दृष्टीस पडताच तिला तू ओळखल्याशिवाय राहणार नाहीस वर्षाकाली उच्च हर्म्यावर जल वर्षणाऱ्या मेघसमूहाच्या योगाने ती मोत्याची जाळी केशकलापात घातलेल्या मुग्ध स्त्रीसारखी दिसत असते ' या श्लोकात श्लेष व उपमा याचा सुदर सयोग झाला आहे

'कुमारसभवा'प्रमाणे या काव्यातही कवीने ठिकठिकाणीं उचित अर्थान्तरन्यासाचा उपयोग केला आहे 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' [प्रेमविव्हल झालेले लोक सचेतन व अचेतन वस्तूमधील भेद जाणण्यास असमर्थ असतात , 'रिक्त सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय' [रिक्त (जलादिरहित, पक्षी दरिद्री) असलेल्या सर्वांना हलकेपणा प्राप्त होतो, पूर्णतेपासून (पक्षीं श्रीमतीमुळें) गौरव (जडपणा, पक्षीं मान) मिळतो], 'स्त्रीणामाद्य प्रणयवचन विभ्रमो हि प्रियेषु' [हावभाव हेच स्त्रियांच्या प्रियजनविषयक प्रेमाचे प्रथमोद्गार होत], 'प्राय सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा' [ज्याचे अन्त करण (पक्षी अन्तर्भाग) आर्द्र आहे असे प्राय सर्व कनवाळू असतात]—इत्यादि सामान्य वचनानी कवीच्या वर्णनाला ठिकठिकाणीं उत्तम रग आला आहे

या काव्यात सर्वत्र विप्रलम्भ शृगाराचे साम्राज्य दृष्टीस पडते. विशेषत उत्तर भागात यक्ष आपल्या पत्नीची व आपली विरहावस्था वर्णन करतो ते श्लोक अत्यत कारुण्योत्पादक उतरले आहेत यक्षपत्नीच्या वर्णनात कालिदासाने आदर्श गृहिणीचे सुदर चित्र काढले आहे कालिदासाच्या इतर नायिकाप्रमाणे ती अत्यन्त सुदर तर आहेच, शिवाय ती विविधकलानिपुण, सहृदय व प्रेमळ अशी पतिव्रता आहे अशा स्त्रीच्या विरहावस्थेचे चित्र कवीने मोठ्या कौशल्याने व हलक्या हाताने काढले आहे

या काव्यात सर्वत्र कवीने मन्दाक्रान्ता वृत्ताचा उपयोग केला आहे 'कुमारसभवा'त कालिदासाने अनुष्टुभ्, उपेन्द्रवज्रा, वियोगिनी, रथोद्धता

यासारख्या आटोपशीर व रचण्यास सुकर अशा वृत्ताची योजना केली होती. या वृत्तापेक्षा मन्दाक्रान्ता हें मोठें व रचण्यास अवघड आहे; पण यांत एखादी घटना पूर्णत्वानें मांडण्यास पुरेसा अवकाश सांपडतो व त्याच्या नांवाप्रमाणेंच त्याची गतीही मंद असल्यानें विप्रलंभशृंगाराच्या वर्णनास योग्य असें तें आहे. कालिदासापूर्वीच्या कवींनी याचा फारसा उपयोग केलेला दिसत नाही. नाही म्हणावयास हरिषेणाच्या प्रयागच्या प्रशस्तीच्या एका त्रुटित श्लोकात तें योजिलेलें दिसतें. तेव्हां हें वृत्त लोकप्रिय करण्याचें श्रेय कालिदासासच दिलें पाहिजे. कालिदासानें 'मालविकाग्निमित्रा'त त्याचा प्रथम उपयोग केलेला दिसतो. परन्तु त्या नाटकांत 'मेघदूता'तल्याप्रमाणें तें सफाईदारपणानें योजिलेलें दिसत नाही. 'मेघदूत' काव्यात मात्र आरंभापासून अखेरपर्यंत कालिदासानें त्याचा सारख्याच कौशल्यानें उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो.

'मेघदूत' काव्याचें विवेचन संपविण्यापूर्वी एकदोन प्रश्नांचा विचार केला पाहिजे. यक्ष ज्या रामगिरीवर येऊन राहिला होता तो कोणता पर्वत याबद्दल विद्वानांत एकमत झालेलें नाही. कांहींच्या मतें हा रामगिरि म्हणजे मध्यप्रांतातील सिरगुजा संस्थानांतील रामगड नामक डोंगर होय. येथे वनवासात असतांना राम, सीता व लक्ष्मण यांनी स्नान केलें अशी परंपरागत समजूत प्रचलित आहे व 'मेघदूता'त (श्लोक १२) वर्णिल्याप्रमाणें येथील एका शिखरावर श्रीरामचंद्राची पावलें उमटलेलीं अद्यापि दाखवितात. येथे बरेच प्राचीन अवशेष विद्यमान आहेत. या डोंगरावरच्या सीताबेंगा व जोगिमारा या गुहांत ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांतील कोरीव लेख अद्यापि विद्यमान आहेत, त्यावरून हा डोंगर फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे यांत संशय नाही. तथापि रामगड हाच रामगिरि हें मत सर्वमान्य होण्यासारखें नाही. कारण हा पर्वत अमरकंटकच्या ईशान्येस आहे, दक्षिणेस नाही. 'मेघदूता'त यक्षानें 'रामगिरीहून उत्तरेस जातांना प्रथम मालक्षेत्र व नंतर आम्रकूट पर्वत तुला लागेल' असें मेघास सांगितलें आहे. कालिदासाचें बिनचूक भौगोलिक ज्ञान लक्षात घेतां त्याच्या हातून दिशाविपर्यासाची एवढी ढोबळ चूक झाली असेल असें वाटत नाही. तेव्हां 'मेघदूता'तील रामगिरीचा शोध दुसरीकडे केला पाहिजे. असा

विचार करतां नागपूरजवळचें 'रामटेक' हाच रामगिरि असावा असें वाटतें. हें स्थानही पुरातन काळापासून फार प्रसिद्ध आहे. येथे वाकाटक नृप द्वितीय प्रवरसेनाचा एक ताम्रपट सापडला आहे व त्याच राजाच्या वऱ्हाडातील ऋद्धपूरच्या ताम्रपटात तर 'रामगिरिस्वामिन. पादमूलात्' असा स्थलनिर्देश केला आहे. त्यावरूनही वरील बाबतीत संशयास जागा राहत नाही. या पर्वताच्या पायथ्याशी एक विशाल टेंकाड उत्खननाची वाट पाहत आहे. तेथील प्राचीन विटांच्या आकारावरून ते स्थल गुप्तकाली प्रसिद्ध असावें असा तज्ज्ञाचा तर्क आहे. मालक्षेत्र याच्या उत्तरेस सातपुड्याच्या पठारावर असावे असे वाटते; कारण कल्याणीच्या चालुक्याच्या एका उत्कीर्ण लेखात* द्वितीय आचुगी या राजानें 'माल' देश काबीज केल्यावर जवलपूर जवळच्या त्रिपुरीच्या हैहयांचा पराभव केला आहे असे म्हटले आहे असो.

द्वितीय चन्द्रगुप्ताची कन्या व द्वितीय प्रवरसेनाची माता प्रभावतिगुप्ता ही यात्रेच्या निमित्ताने रामटेकास जात असे असें तिच्या ऋद्धपूरच्या ताम्रपटावरून दिसतें तिच्या बरोबर कालिदासही तेथे गेला असता त्याला या काव्याची मूळ कल्पना सुचली असावी. या कल्पनेचा विस्तार करण्यात त्याला रामायणाचें साहाय्य झाले असावें वाल्मीकीच्या आदिकाव्यात संपातीनें हनुमानादि वानरास लकेची वाट सांगितली. नंतर हनुमान सागर ओलांडून लकेत गेला. तेथें अशोकवनिकेत त्याला सीता दिसली तेव्हा तिची खात्री करण्यासाठी त्याने रामाच्या विरहावस्थेचे वर्णन केले व रामाने दिलेली अगठी खूण म्हणून सीतेस दिली, असा कथाभाग आला आहे रामायणात रामाच्या विरहावस्थेच्या वर्णनांत खालील श्लोक आले आहेत—

> अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तम ।
> सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥
> दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्यत्स्त्रीमनोहरम्।
> बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ सुन्दरकाण्ड३६, ४४-५.

* *Ep. Ind.* XIX, 237.

यातील व 'मेघदूता'तल्या कल्पनातील साम्य वाचकाच्या लक्षात येईलच 'मेघदूता'तही यक्षाने मेघास अलकेचा मार्ग सांगितला आहे व त्याच्या बरोबर अंगठीसारखी काही खूण पाठविणे शक्य नसल्याने त्याने मेघास आपल्या कांही आठवणी सांगून त्यायोगें आपल्या पत्नीची खात्री पटविण्यास सांगितले आहे शिवाय, " 'मी तुझ्या पतीचा प्रियमित्र आहें व त्याचा संदेश घेऊन तुझ्याकडे आलो आहें' असे तू म्हटल्याबरोबर उत्कंठित होऊन माझी पत्नी सीतेने मारुतीचा सन्मान केला त्या प्रकारे तुझा सन्मान करील" असे यक्षाने विशेष म्हटले आहे (मेघ० १०५) त्यावरूनही रामायणातील वरील प्रसंग कवीच्या मनांत घोळत होता यात संशय नाही वर दाखविल्याप्रमाणें रामायण व मेघदूत यात किंचित् प्रसंगसाम्य व कल्पनासाम्य दिसत असले तरी इतर ठिकाणी कालिदासाची प्रतिभा स्वतंत्रपणे मनोहर सृष्टि निर्माण करीत आहे अलकेच्या मार्गावरचीं नगरें, ग्राम, पर्वत, नद्या वगैरेंच्या, तसेच अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनात आणि यक्षपत्नीच्या विरहावस्थेचे शब्दचित्र रेखाटण्यात कालिदासाची प्रतिभा सर्वस्वी अपूर्व होती यात संशय नाही

सेतुबंध

विदर्भात असताना कालिदासाने द्वितीय प्रवरसेनास 'सेतुबंध' काव्य रचण्यास मदत केली असावी हें काव्य 'महाराष्ट्री' नामक प्राकृत भाषेंत लिहिले असून त्याचे १५ आश्वास म्हणजे सर्ग आहेत. यात श्रीरामचंद्रानी सागरावर सेतु बांधून कपिसैन्यासह लंकेवर चाल केली व तेथे घनघोर युद्ध करून रावणाचा वध केला, इतका कथाभाग आला आहे म्हणून या काव्याला 'दहमुहवहो' (दशमुखवध) असेंही म्हणतात कालिदासाप्रमाणें प्रवरसेनही शिवोपासक होता असे त्याच्या ताम्रपटातील उल्लेखावरून दिसते तथापि कालिदासाने 'रघुवंशा'त जसे रामचरित गाइले आहे, तसेच प्रवरसेनानेही या काव्यात केले असल्यास आश्चर्य नाही कदाचित् त्याने आपल्या विष्णूपासक मातेच्या आज्ञेवरूनही हे रचले असेल काव्याचा विषय रामचरित असल्याने आरंभीचे चार श्लोक विष्णुस्तुतिपर आहेत पण पुढील चार श्लोकात कवीने आपल्या इष्टदेवतेची-शिवाची-स्तुति केली आहे

या काव्यात ठिकठिकाणी सुंदर कल्पना, मनोहर अलंकार व हृदयंगम वर्णनें आढळतात म्हणून दण्डीने आपल्या 'काव्यादर्श' नामक अलंकारप्रधान या काव्याला 'सूक्तिरत्नांचा सागर' असे म्हटले आहे व बाणकवीनें या 'सेतूनें' कपिसेनेप्रमाणे प्रवरसेनाची कीर्ति सागर पार करून गेली अशी श्लेषगर्भ स्तुति केली आहे. या काव्यात काही ठिकाणी आपण कालिदासाच्या काव्यातील कल्पना वाचीत आहो असे वाटतें. उदाहरणार्थ खालील श्लोक पहा.

पढमं विअ मारुइणा हरिसमसिरिअन्तलोअणेण मुहेण ।
जणअतणआपउत्ती पच्छा वाआइ णिवेसेसं सिट्ठा ॥

'मारुतीने आपल्या हर्षोत्फुल्लनयनमुखानें प्रथम सीतेची बातमी रामास कळविली व नंतर ती शब्दांनी निवेदन केली' ही कल्पना कालिदासाच्या 'रघुवंशां'तही (सर्ग १२, ६८) आली आहे. तथापि एकंदरीत अशी साम्यस्थले थोडी आहेत. त्यावरुन कालिदासाने हें काव्य स्वतः न रचता प्रवरसेना-कडून रचविलें असावें किंवा तें तपासून दिलें असावें. काव्य रचताना प्रवरसेनास पुष्कळच अडचणी येत होत्या, ठिकठिकाणी चुका होत होत्या, त्या दुरुस्त करून पुढें निर्दोष रचना करणें कठीण जात होतें, हें त्याने स्वतःच खालील श्लोकांत सांगितले आहे—

अहिणवराआरद्धा चुक्कक्खलिएसु विहडिअपरिट्ठविआ।
मेत्तिव्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥

'ज्याप्रमाणें नूतन प्रेमभरात मैत्री उत्पन्न होते, पुढे अपराधाने तीत खंड पडतो; पण मित्र रसिक असल्यास त्याचे परिमार्जन झाल्यावर ती पूर्ववत् होते, पण एकंदरीत ती शेवटपर्यंत टिकविणे कठीण जातें, तद्वत् नुकत्याच गादीवर आलेल्या राजानें आरंभिलेली व ठिकठिकाणीं चुकांची दुरुस्ती करून निर्दोष झालेली व रसिकांना आकृष्ट करणारी अशी ही कथा अखेर-पर्यंत रचणें कठीण जात आहे.' अशा अडचणींच्या वेळीं प्रवरसेनाला कालिदासाची मदत झाली असावी. तथापि ही सर्व कृति कालिदासाची स्वतःची असण्याचा संभव नसल्यानें हिचें जास्त वर्णन न करता आपण कालिदासाच्या यानंतरच्या काव्याकडे वळूं.

रघुवंश

हें काव्य कालिदासाच्या सर्व काव्यग्रंथात उत्कृष्ट असे गणले जाते. यात दृग्गोचर होणारे त्याचे परिणतप्रज्ञत्व व प्रतिभाशालित्व लक्षात घेता ते त्यानें इतर काव्यानंतर रचलें असावें याविषयीं संशय राहत नाही उपलब्ध प्रतीत याचे एकोणीस सर्ग आहेत व त्यात एकंदर अठ्ठावीस राजाचे वर्णन आले आहे त्यापैकी रघु हा अत्यंत पराक्रमी व दानशूर राजा होऊन गेला त्याच्या वंशांतील राजाचे या काव्यात वर्णन आलें असल्यामुळें त्याला कवीने 'रघुवंश' असें नाव दिले आहे

प्रारंभी शब्दार्थाचे सम्यग्ज्ञान होण्याकरिता शब्दार्थाप्रमाणेच नित्य-संबद्ध अशा पार्वतीपरमेश्वराना वंदन करून कवीने मोठ्या विनयाने आपल्या विषयाचे महत्त्व व त्या मानाने आपले मंदमतित्व निर्दिष्ट केले आहे तो म्हणतो, 'उंच मनुष्याच्या हाताला येईल असें फळ तोडण्या-करिता एखाद्या खुज्या माणसाने हात वर केला असता जसा तो उपहा-सास्पद होतो, त्याप्रमाणेच मन्दबुद्धि असूनही कवियश प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या माझी स्थिति होणार आहे तथापि अगोदरच ज्यामध्यें छिद्र केले आहे अशा रत्नात सूत्राला जाण्याला प्रयास पडत नाही, त्याप्रमाणेच पूर्वसूरींनी वर्णिलेल्या या वंशात माझीही गति होणार आहे' नंतर 'रघुवंशा'तील राजाच्या उदात्त चरित्राचे सामान्यत वर्णन करून कवीने 'सुवर्णाची अग्नीमध्यें ज्याप्रकारें परीक्षा होते त्या प्रकारेच सज्जनानी माझ्या काव्याची परीक्षा करावी' असे म्हटले आहे पहिल्या सर्गात मनुवंशातील दिलीप राजाचे वर्णन आले आहे दिलीप हा महाकाय, विद्वान्, धार्मिक व शूर असा राजा होता, त्याचे राज्य: समुद्रवलयांकित पृथ्वीवर पसरले होते, तरी त्याला पुत्र नव्हता म्हणून एके दिवशीं अमात्यांवर राज्यकारभार सोपवून आपली सुदक्षिणा नामक प्रियपत्नी व थोडे अनुचर यासह तो वसिष्ठाश्रमास गेला. तेथे पोचल्यावर त्याने आपले दु:ख ऋषीला निवेदन केलें तेव्हा वसिष्ठ म्हणाले, "राजा, पूर्वी एके दिवशी इंद्राला भेटून परत मर्त्यलोकाला येताना वाटेंत कल्पतरूच्या छायेंत कामधेनु उभी होती तिला प्रदक्षिणा करण्यास तू विसरलास,

तेव्हा तिने 'माझ्या संततीची सेवा केल्याशिवाय तुला अपत्य होणार नाही' असा तुला शाप दिला त्यामुळे तुला मूल होत नाही. त्या सुरभीची कन्या नन्दिनी माझ्या आश्रमात आहे तिची सेवा कर ती प्रसन्न झाल्यास तुझी इच्छा पूर्ण करील." दिलीपानेही तसे करण्याचा निश्चय केला. (सर्ग १). दुसऱ्या दिवसापासून राजाने आपल्या सर्व अनुयायास रजा दिली व गोड गवताचा चारा घालणे, पाणी पाजणे, खाजविणे, डास हाकविणे, पाहिजे तेथे जाऊ देणे, इत्यादि प्रकारे स्वत नन्दिनीची सेवा करण्यास आरभ केला या प्रकारे तीन आठवडे गेल्यावर एके दिवशी नन्दिनीच्या मनात राजाची परीक्षा पाहण्याचे आले म्हणून ती हिमालयाच्या गुहेत शिरली. त्या धेनूवर प्रहार करण्याचे हिंस्र पशूच्या मनातही येणे शक्य नाही असे वाटल्यावरून राजा हिमालयाची शोभा पाहण्यात गर्क झाला होता इतक्यात गुहेतील सिंहाने नन्दिनीवर झडप घातली धेनूच्या आक्रदनाने राजाचे लक्ष तिजकडे गेले व तो सिंहाला ठार मारण्यास भात्यातून बाण काढणार तोच त्याचा हात त्याला चिकटून राहिला ते पाहून सिंह मनुष्यवाणीने राजास म्हणाला "राजा! मी निकुम्भाचा मित्र व शिवाचा एक किंकर आहे. माझे नाव कुम्भोदर. हा समोर देवदार वृक्ष दिसतो आहे ना? तो पार्वतीने स्वत पाणी घालून वाढविला आहे एके दिवशी वन्य गजाने आपल्या गडस्थलाच्या घर्षणाने याची साल काढली, तेव्हा पार्वतीला फार दु ख झाले. म्हणून श्रीशकरानी मला सिंहाचे रूप देऊन, 'गुहेजवळ आलेल्या प्राण्यास मारून आपली उपजीविका कर' अशी आज्ञा केली. मी सध्या उपोषित आहे व ही गाय माझे भक्ष्य झाली आहे. तेव्हा तुझे येथे काही चालणार नाही. परत, जा."
राजाने म्हटले 'सर्व स्थावरजगमात्मक सृष्टीची उत्पत्ति, पालन व लय करणाऱ्या भगवान् शकराची आज्ञा मला प्रमाण आहे. पण माझ्या गुरूचे हे गोधन माझ्या समक्ष नष्ट होत असता त्याची उपेक्षा करणेही शक्य नाही. म्हणून मी तुला आपला देह अर्पण करतो. त्याचा स्वीकार करून तूं हिला सोड.' 'एका गाईकरिता जगाचे साम्राज्य, आपले तारुण्य व सुदर देह याचा नाश करणे मूर्खपणाचे होणार आहे,' वगैरे सागून सिंहाने राजाला स्वनिश्चयापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, पण

राजा ऐकेना. तेव्हां त्याने त्याचे म्हणणे कबूल केले. राजाचा बाहू मुक्त झाला व तो सिंहापुढे मान खाली घालून बसला. आता आपल्यावर सिंहाची झडप पडणार असे त्याला वाटले. पण त्या ऐवजी आकाशांतील विद्याधराच्या हातांनी त्याच्यावर पुष्पवृष्टि झाली. तो सिंह नन्दिनीने राजाची परीक्षा पहाण्यासाठी मायेने उत्पन्न केला होता. राजाच्या भक्तीने ती संतुष्ट झाली व पुत्रप्राप्तीकरिता आपले दुग्ध पिण्याविषयी तिने त्याला सांगितले. आश्रमास परत आल्यावर राजाने मनात घडलेला वृत्तान्त ऋषीस व स्वपत्नीस निवेदन केला. रात्रीं होम व वत्स याना दिल्यावर अवशिष्ट राहिलेले दूध वसिष्ठाच्या अनुज्ञेनें राजा व राणी यानी घेतले. दुसऱ्या दिवशी व्रताचे उद्यापन करून ती उभयता राजधानीस परत गेली. (सर्ग २). लौकरच राणी गरोदर राहिली व यथाक्रम पांचा ग्रह उच्चीचे असता तिला मुलगा झाला. राजाने त्याचे नांव रघु असे ठेवले. तो सर्वशास्त्रास्त्रात प्रवीण झाला असे पाहून राजाने त्याला युवराज केले व अश्वरक्षणार्थ त्याची योजना करून अश्वमेध यज्ञ करण्यास आरंभ केला याप्रमाणे नव्याण्णव यज्ञ निर्विघ्नपणे समाप्त झाले. शंभराव्या यज्ञाच्या वेळी इंद्र अदृश्य रूपाने येऊन अश्व घेऊन गेला. नन्दिनीच्या कृपेने रघूस त्याचे कपट दिसून आले, तेव्हा त्याने इन्द्राला युद्धार्थ आव्हान केले. पुढे त्याचे भयंकर युद्ध झाले. रघूच्या शौर्याने संतुष्ट झालेल्या इन्द्राने ' अश्वाशिवाय दुसरा कोणताही वर माग ' असे म्हटले, ' तेव्हा अश्वाशिवाय यथाविधि समाप्त केलेल्या यज्ञाचे पुण्य माझ्या पित्यास मिळावे ' अशी इच्छा रघूने प्रदर्शित केली. इंद्राने ते कबूल केल्यावर रघु परत गेला. यज्ञ समाप्त झाल्यावर दिलीपाने रघूला राज्याभिषेक करून स्वत. सुदक्षिणेसह तपोवनाकडे प्रयाण केलें. (सर्ग ३). रघूने आपल्या सुराज्याने लोकास दिलीपाचा विसर पाडला. लोकांच्या रञ्जनामुळें त्याची राजा ही पदवी सार्थ झाली. शरदृतु प्राप्त झाल्यावर तो षड्विध सैन्य घेऊन दिग्विजयार्थ निघाला. प्रथम त्याने पूर्व दिशेचे सुह्म, वंग इत्यादि देश जिंकून गंगेच्या प्रवाहात आपले जयस्तम्भ उभारले. नंतर तो दक्षिणेकडे वळला. कलिङ्ग देशाच्या राजाचा पराभव करून त्याने त्याला मुक्त केले व करभार देण्यास लावले, पण त्याचे राज्य काढून घेतले नाही. पुढे पू

किनाऱ्याने चाल करून त्याने कावेरी पार केली व पाण्ड्य राजाचा पराभव करून त्याच्याकडून ताम्रपर्णी नदीच्या मुखाची मिळणाऱ्या मोत्याचा करभार घेतला. दक्षिण दिशेचे मलय व दर्दुर पर्वत आक्रमण केल्यावर त्याने सह्य पर्वत ओलांडून केरळ व अपरान्त (कोंकण) येथील राजाचा पराजय केला. पुढे पारसीकांना जिंकण्यास तो स्थलमार्गानेच निघाला. नंतर झालेल्या घोर युद्धात त्याने आपल्या बाणांनी यवनांची लांब दाढी असलेली शिरे छाटून त्यांनी भूमि आच्छादून टाकिली. उत्तरेकडच्या दिग्विजयात हूण, काम्बोज वगैरे देशच्या राजांचा पराजय करून व खंडणी घेऊन तो हिमालयाकडे वळला. तेथील उत्सवसंकेतादि गणांशी त्याचे युद्ध झाल्यावर त्यांनी त्याचे स्वामित्व कबूल करून त्याला नजराणा दिला. नंतर प्राग्ज्योतिष (आसाम) च्या राजाने रत्नरूपी पुष्पांनी त्याच्या पदपातीची पूजा केली. याप्रमाणे भारतवर्षाच्या चारी दिशांची राज्ये जिंकून आणलेली व आपली स्वतःची सर्व संपत्ति हिचा त्याने विश्वजित् नामक यज्ञात व्यय केला (सर्ग ४). विश्वजित् यज्ञानंतर रघूच्या खजिन्यात अगदीच शिल्लक नव्हती. अशा वेळी वरतन्तु ऋषींचा शिष्य कौत्स हा गुरुदक्षिणेनिमित्त चौदा कोटी सुवर्ण मागण्यास रघूकडे आला. अशा विद्वान् ब्राह्मणास विमुख पाठविण्याने रघूची दुष्कीर्ति झाली असती. राजेलोकांनी अगोदरच शक्य तो करभार दिला असल्याने त्यांच्याकडून जास्ती मिळणे शक्य नव्हते, म्हणून रघूने प्रत्यक्ष धनपति कुबेरावर चाल करण्याचा निश्चय केला. तें समजताच कुबेराने त्याच्या खजिन्यात सुवर्णाची वृष्टि केली, ती सर्वच सुवर्णाची रास रघूने कौत्सास देऊ केली. पण त्या निःस्पृह ब्राम्हणानं आपल्या गुरुदक्षिणेव्यतिरिक्त एक कवडीही घेतली नाही. पुढे कौत्साच्या आशीर्वादाने रघूस अज नावाचा पुत्र झाला. तो वयात आल्यावर विदर्भराजाने आपली भगिनी इन्दुमती हिच्या स्वयंवरार्थ निमन्त्रण केल्यावरून रघूने त्यास सैन्यासह पाठविले. वाटेत नर्मदातीरीं अजाने बाण मारल्यामुळे प्रियंवद नामक गन्धर्वाची हस्तियोनीतून मुक्तता झाली. त्याचा मोबदला म्हणून त्याने त्याला संमोहन नामक गान्धर्व अस्त्र दिलं. कुण्डिनपुरास पोचल्यावर अजाचे मोठ्या थाटाने स्वागत झाले. नंतर तो आपल्या शिबिरांत पोचला. त्या रात्री अजाला उशीरा निद्रा लागली.

पहाटे त्याला जागृत करण्याकरिता वैतालिकांनी प्रभातवर्णनपर श्लोक रचून म्हटले. हे सर्वच श्लोक अत्यंत उत्कृष्ट असल्याने स्वतः वाग्देवीने हे रचून कालिदासास दिले अशी आख्यायिका प्रचलित आहे. उदाहरणार्थ यांतील दोन खाली दिले आहेत.

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ रघु० ५, ७०

'ज्याचा आंतील भाग तांबडा आहे अशा तरूंच्या (कोमल) पल्लवांवर धुवून स्वच्छ केलेल्या मौक्तिकाप्रमाणे शुभ्र असे दव पडले आहे; त्यामुळें ते तुझ्या अधरोष्ठावर पडलेल्या दन्तकान्तियुक्त लीलास्मिताप्रमाणे खुलून दिसत आहे.'

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥ रघु० ५,७४

'रात्री केलेला पुष्पोपहार म्लान झाल्यामुळें त्याची रचना विरळ झाली आहे; आतां दिव्यांच्या प्रकाशाचे वलय दिसत नाही; आणि हा पिंजऱ्यातील मधुरकंठाचा पोपट तुला जागृत करण्याकरिता आम्ही म्हटलेले श्लोक पुन्हा म्हणत आहे.'

नंतर अज जागृत होऊन व यथाविधि आपलीं नित्यकर्मे आटोपून स्वयंवरमंडपाकडे गेला (सर्ग ५). तेथे अनेक राजे जमले होते. कांही वेळाने बन्दी लोक राजांची स्तुति करीत असतां व उपवनांतील मयूरांना नाचविणारा शंखांचा ध्वनि होत असतां, पालखींत बसून इन्दुमती सखींसह मंडपांत आली. तिला पाहतांच राजेलोकांच्या शृंगारचेष्टा सुरू झाल्या; त्यांचे मनोहर वर्णन कालिदासाने केले आहे. नंतर इन्दुमतीची सखी सुनन्दा तिला घेऊन प्रत्येक राजाजवळ जाऊन त्याचे वर्णन करूं लागली. या प्रसंगी निरनिराळ्या देशांच्या राजांचे वैयक्तिक

गुण, त्याची संपत्ति, त्याच्या पूर्वजांची कीर्ति, त्याच्या देशातील सुंदर स्थळें इत्यादिकांचे अत्यंत रम्य व भौगोलिक दृष्ट्या निर्दोष वर्णन कालिदासाने केले आहे, तें सर्वच मुळातून वाचण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ काही उतारे दिले आहेत.

अंगराजाचें वर्णन करताना सुनन्दा म्हणते—

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून् मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ रघु० ६,२८.

'या राजाने शत्रुस्त्रियांना स्तनावर मोत्याप्रमाणे स्थूल अश्रुबिंदु गाळायास लावून (जणू काय) सूत्रविरहित त्यांचे हारच त्यांना परत केले आहेत.' या श्लोकांत या राजाच्या शत्रूच्या स्त्रिया आपले मोत्यांचे हार टाकून देऊन सदैव अश्रु गाळीत असतात असे वर्णन करून अंगदेशाच्या राजाने आपल्या शत्रूचा पुरा निःपात केला असे सुनंदेनें मोठ्या खुबीने ध्वनित केले आहे. इन्दुमती पांड्य राजाजवळ आली त्यावेळीं सुनन्दा म्हणते—

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ रघु० ६,६०.

या श्लोकांत द्रविडदेशीय बृहत्काय व कृष्णवर्ण, पण रक्तचंदनाची उटी लावलेल्या व गळ्यांत लांब मौक्तिकहार घातलेल्या पांड्यराजास, जो प्रातःकाळच्या सूर्यकिरणांनी रक्तवर्ण झाला आहे व ज्याच्या तटावरून जलप्रवाह वाहत आहेत अशा पर्वताची अनुरूप उपमा दिली आहे. मगध, अंग, अवन्ति, अनूप, शूरसेन, कलिंग इत्यादि देशाच्या राजांचे मोहक वर्णन सुनंदेनें केलें, तथापि त्यांपैकी एकही इंदुमतीच्या मनास येईना. तेव्हां शेवटी ती अजाजवळ आली. त्यावेळीं मात्र सर्वांगसुंदर अशा त्या राजपुत्रास पाहून इंदुमतीचें मन तात्काळ त्याजकडे आकृष्ट झालें तें पाहून सुनन्देनेंही त्याचें सविस्तर वर्णन केलें व शेवटी 'कुल, रूप, यौवन, विनयादि गुण यांनी हाच तुला योग्य आहे. याला च तूं वर; रत्नाला सुवर्णाचें कोंदण मिळू दे', असा तिला उपदेश केला. इन्दुमतीचें प्रेम त्याच्यावर बसलेलें पाहून ती

धट्टीने तिला म्हणाली 'आर्ये, चला आपण दुसऱ्या राजाकडे जाऊं'. पण ते आता इन्दुमतीला थोडेंच रुचणार ! ती तिच्याकडे रागाने पाहू लागली असो, अज-इन्दुमतीच्या या अनुरूप संयोगामुळें सर्व पौरजनांना आनंद झाला (सर्ग ६) नंतर त्या दोघांना घेऊन विदर्भाधिपतीने आपल्या नगरात प्रवेश केला त्यावेळी झालेल्या पौरस्त्रियांच्या धांदलीचे कालिदासाने फार सुंदर वर्णन केलेले मागे सांगितलेच आहे पुढे अज–इन्दुमतीचा यथाविधि विवाह झाला नंतर विदर्भाधिपतीने अजाला इन्दुमतीसह स्वदेशास परत जाण्याविषयी अनुज्ञा दिली आपल्याला इन्दुमती न मिळाल्यामुळें क्रुद्ध झालेल्या राजांनी अजाला वाटेंत गाठून त्याजबरोबर भयंकर युद्ध केले अजाचे सैन्य थोडें असल्यामुळें पराभव पावून पळू लागले तरी अज रणभूमीवर शौर्याने लढत होता शेवटीं सर्व राजांनी आपली सैन्यें एकत्र करून सर्व प्रकारच्या आयुधांनी एकदम त्याजवर निकराचा हल्ला केला तेव्हा अजाने प्रियंवद गन्धर्वाने दिलेल्या संमोहनास्त्राचा प्रयोग करून त्या सर्वांना रणभूमीवर गाढ निद्रावश करविले व या प्रकारे त्यांचा पराभव करून तो इंदुमतीसह अयोध्येस जाऊन पोहोचला (सर्ग ७) नंतर रघूने त्याला गादीवर बसविले व आपण आपल्या पूर्वजाप्रमाणे तपश्चर्येकरिता अरण्यात जाण्याची तयारी केली पण अजाला आपल्या पित्याच्या वियोगाची कल्पना दुःसह झाली तेव्हा त्याच्या अत्याग्रहावरून नगराबाहेर एका स्थलीं तो राहू लागला अजाकरिता काही वर्षें याप्रकारे घालविल्यावर रघु आपल्या योगाभ्यासाने सायुज्य मुक्ति मिळविता झाला काही काळाने अजाला दशरथ नावाचा पुत्र झाला एके दिवशी इन्दुमतीसह तो नगरोपवनात विहार करीत असता भगवान् नारद आकाशमार्गाने गोकर्णस्थ शंकराच्या दर्शनार्थ जात होते, त्याच्या वीणेवरची दिव्य पुष्पांची माला वाऱ्याने निसटून इन्दुमतीच्या वक्षःस्थलावर पडली त्याबरोबर ती तात्काळ गतप्राण झाली तें पाहून अजाला अत्यंत दुःख झाले तो नानाप्रकारे तिचे गुण आठवून शोक करू लागला

> स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
> विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ रघु० ८,४६.

' ह्या माळेने जर मृत्यु येत असेल तर मी ही स्वतः हृदयावर ठेविली

असता मला का मारीत नाही ? अथवा ईश्वरेच्छेने विषाचे अमृत व अमृताचे विष होतें हेंच खरें.'

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ रघु० ८,६७

'तू माझी गृहिणी, मन्त्री, एकान्तांतील सखी व ललितकलाप्रयोगाच्या वेळची प्रियशिष्या होतीस निर्दय मृत्यूने तुला नेऊन माझें कोणतें नुकसान केले नाही ? ' राजाचा शोक कमी होईना असे पाहून त्याच्या गुरूने आपल्या शिष्यादरावर त्यास संदेश पाठविला "जन्मलेल्या सर्व प्राण्यास मृत्यु हा ठेवलेलाच आहे तू शोकाने देहत्याग केलास तरी तुला इन्दुमती मिळणार नाही, कारण 'परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम्' (रघु० ८, ८५) [परलोकांतील प्राण्यांची गति स्वकर्मानुसार भिन्नभिन्न असते] स्वतःच्या आत्म्याचा व देहाचाही वियोग होणार आहे, तर मग बाह्य विषयांच्या वियोगाने शहाण्या मनुष्याचे चित्त का व्यथित व्हावे ? म्हणून तू शोकवश होऊ नको' पण या उपदेशाने राजाचे समाधान झाले नाही तथापि कुमार दशरथ अगदी अल्पवयस्क होता म्हणून त्याने आठ वर्षे कशीं बशीं घालविली व तो वयांत आल्यावर त्याने सरयू व गंगा यांच्या पवित्र संगमावर प्रायोपवेशनाने देह ठेविला (सर्ग ८) दशरथाने गादीवर बसल्यावर अत्यंत न्यायाने राज्य केले त्याच्या राज्यात रोगा-चेही नाव नव्हतें, मग शत्रूची स्वारी कशी व्हावी ? राजाला मृगया, द्यूत, सुरा व परस्त्री यांपैकी कसलेंही व्यसन नव्हतें त्यामुळें त्याच्या राज्यां-तील प्रजा अतिशय सुखी होती त्याला कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी अशा तीन स्त्रिया होत्या एकदा वसन्तसमय प्राप्त झाला असता राजाला मृगया करण्याची इच्छा झाली, तेव्हा सचिवाच्या अनुज्ञेने तो वनात गेला. त्याच्या मृगयेचे कालिदासाने फार सुंदर वर्णन केले आहे मृगया करता करता अरण्यांत रात्र झाली म्हणून राजा तेथेच राहिला पहाटे तमसा नदीच्या तीरावर वृद्ध मातापितरांचा एकुलता एक मुलगा घट भरत असता हत्तीची भ्रान्ति होऊन राजाने बाण मारला, तो वर्मी लागून तो मुलगा खाली पडला हें कळताच त्या वृद्ध पित्याने तुलाही माझ्याप्रमाणे

वृद्धापकाळीं पुत्रशोकानें मृत्यु येईल असा शाप दिला व स्वतः अग्नि-काष्ठें भक्षण केलीं. (सर्ग ९)

यापुढच्या सहा सर्गांत कालिदासानें रामकथा वर्णिली आहे ती सर्वश्रुत असल्यानें सविस्तर देण्याची जरूरी नाहीं. दशरथानें पुष्कळ वर्षें राज्य केलें तरी त्याला पुत्र होईना, म्हणून ऋष्यशृंगादि ऋषींनी त्याच्या-करिता पुत्रकामेष्टि याग करण्यास आरंभ केला त्याचवेळीं रावणाच्या त्रासास कटाळून देव विष्णूस शरण गेले व त्यांनी त्याची स्तुति केली. विष्णूनें अवतार घेऊन रावणाचा वध करण्याचें वचन दिलें. त्यानंतर यज्ञांतील चरु भक्षण केल्यावर कौसल्येस राम, सुमित्रेस लक्ष्मण व शत्रुघ्न आणि कैकेयीस भरत हे पुत्र झाले. (सर्ग १०). ते कुमारावस्थेंत असतांना विश्वामित्र ऋषि यज्ञरक्षणार्थ रामलक्ष्मणांस स्वाश्रमास घेऊन गेला. वाटेंत रामानें ताटकेचा वध केला. यज्ञसमाप्तीनंतर विश्वामित्राबरोबर ते मिथिला नगरीस गेले. तेथें रामानें शिवधनुर्भंग केल्यावर त्या चारही भावांचा तेथें विवाह झाला. परत जातांना रामानें परशुरामाचा पराभव केला. (सर्ग ११). कैकेयीनें वर मागितल्यावरून राम, लक्ष्मण व सीता वनवासास गेले पंचवटींत रहात असतां रामानें खरादि राक्षसांचा वध केला पुढें रावणानें मुनिवेषानें येऊन सीताहरण केलें नंतर सुग्रीवाशीं सख्य करून व समुद्रावर सेतु बांधून रामानें कपिसैन्यासह लंकेवर चाल केली व रावणाचा वध केला. सीताशुद्धीनंतर बिभीषण, लक्ष्मण, सीता इत्यादि-कांसह राम विमानमार्गें निघाला. (सर्ग १२). विमानांतून जातांना पूर्वीं ज्या ज्या स्थलीं राम, लक्ष्मण व सीता यांनी वास केला होता त्या सर्व स्थलांचें मनोहर वर्णन कवीनें तेराव्या सर्गांत केलें आहे पुढील सर्गांत रामा-दिकांचा अयोध्याप्रवेश, सीतेच्या चारित्र्याविषयीं जनापवाद, रामाज्ञेनें लक्ष्मणानें वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ केलेला तिचा त्याग व तिनें लक्ष्मणा-बरोबर रामास पाठविलेला संदेश इत्यादि विषय कवीनें वर्णिले आहेत. सीतेच्या संदेशांत तिचा कोमल स्वभाव, करुणावस्था, पातिव्रत्य हीं उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिम्बित झालीं आहेत. ती म्हणते—

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये।
भूयो यथा मे जनमान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः॥ रघु० १४,६६

निष्कारण आपला त्याग करणाऱ्या पतीविषयी असे उद्गार एका आर्य स्त्रीच्याच मुखातून निघतील! पंधराव्या सर्गात शंबूकवध, कुशलवाचें रामाच्या सभेंत रामचरितगायन, पुढे भूमीच्या उदरात सीता अदृश्य होणें, रामादिकाचें स्वर्गगमन, इत्यादि विषय आले आहेत.

निर्वाणापूर्वी रामानें आपल्या राज्याचे विभाग करून त्यावर आपल्या व भावाच्या मुलांची योजना केली होती त्याप्रमाणें कुश दक्षिण कोसलात कुशावती येथे राज्य करीत होता रामानंतर अयोध्यानगरीची वाताहत झाली एके दिवशी मध्यरात्रीं कुश बिछान्यावर पडला असता त्याला एका प्रवासी तेजःपुंज स्त्रीची आकृति आपल्या खोलींत दिसली. ती अयोध्यानगरीची अधिदेवता होती. तिनें रामराज्यात ती नगरी कशी सुसमृद्ध होती, पण रामनिर्याणानंतर तिची कशी शोचनीय अवस्था झाली, याचें अत्यंत हृदयस्पर्शी वर्णन केलें व कुशाला परत अयोध्येस जाण्याविषयी आग्रह केला. त्याप्रमाणें कुश स्वजनासह निघाला. अयोध्येस पोंचल्यावर एके दिवशी अन्तःपुरस्त्रियासह जलविहार करीत असता अगस्त्यमुनीनें रामास दिलेलें व रामापासून कुशास प्राप्त झालेले दिव्य कंकण सरयू नदीत पडलें पाणबुड्यानीं पुष्कळ प्रयत्न केला तरी तें सापडेना तेव्हा 'कुमुद' नावाच्या नागानें तें लपविलें असावें असें वाटून कुशानें गरुडास्त्राची योजना केली त्यामुळे त्रस्त होऊन तो नागराज त्या डोहांतून वर आला व कुमुद्वती नामक आपल्या कन्येसह त्यानें तें कुशास अर्पण केलें. (सर्ग १६). कुशाला कुमुद्वतीपासून अतिथि नामक पुत्र झाला तो त्याच्या नंतर गादीवर बसला. तो अर्थशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणें दिवसरात्रीचे विभाग करून आपली कर्तव्यें पार पाडीत असे तारुण्य, रूप, संपत्ति इत्यादि सर्व अनुकूल असतांही तो गर्विष्ठ झाला नाही. त्याचें वर्तन राजनीतींत सांगितल्याप्रमाणें असे (सर्ग १७). अठराव्या सर्गांत बावीस राजांचें वर्णन आलें आहे त्यापैकीं पहिल्या एकवीस राजांच्या वर्णनास कवीनें प्रत्येकीं एक दोन श्लोकच दिले आहेत. शेवटचा सुदर्शन राजा बाळपणातच गादीवर आला. तो अल्पवयस्क असला तरी अमात्याच्या साहाय्यानें त्यानें राज्यकारभार कसा चालविला होता याचें सुंदर वर्णन या सर्गाच्या शेवटीं आलें आहे. यानंतरच्या व उपलब्ध प्रतींतील

शेवटच्या सर्गांत सुदर्शन राजाचा मुलगा अग्निवर्ण याचें वर्णन कवीनें सविस्तरपणानें केलें आहे. त्याच्या पित्यानें सर्व शत्रूंचा मोड केला असल्यानें राज्यरक्षणार्थ अग्निवर्णाला मुळींच प्रयास पडले नाहींत. त्यानें कांहीं वर्षें राज्यकारभार पाहिला; पण पुढें तें काम सचिवावर सोपवून तो स्त्रियांसह विषयोपभोगांत रममाण झाला. रात्रंदिवस अन्तःपुरांत विहार करतांना त्याला आपल्या प्रजेची कधींच आठवण झाली नाहीं. मन्त्र्यांनीं विशेष आग्रह केला म्हणून खिडकींतून एक पाय बाहेर काढून त्यानें तद्द्वारा प्रजेला दर्शन दिलें! या अत्यंत विषयासक्त, व्यसनी राजाच्या विलासाचें कालिदासानें केलेलें सविस्तर वर्णन वाचून अग्निवर्णाच्या वर्तनाची किळस येते, तथापि कवीच्या वर्णनशक्तीबद्दल आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. अग्निमित्र स्वतः अत्यंत कलाकुशल होता. वेश्या नृत्य करीत असतां तो स्वतः मृदङ्गवादनानें त्यांच्या नर्तनांतील दोष दाखवून त्यांना लज्जित करीत असे. केवळ अन्तःपुरांतील स्त्रियांचा उपभोग घेऊन संतुष्ट न झाल्यामुळें त्याची दृष्टि सुंदर दासी व वेश्या यांजकडेही जात असे. स्त्रीसंग व सुरापान यांनीं त्याची प्रकृति खालावली व त्याला क्षयाचा विकार जडला. वैद्यांनीं उपदेश केला तरी तो स्त्रीसंगापासून निवृत्त होईना, कारण 'स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवर्तते ।' (रघु० १९,४९). [इन्द्रियांना रम्य विषयांची एकदां चटक लागली कीं त्यापासून त्यांना निवृत्त करणें कठीण जातें.] राजाचें दर्शन बरेच दिवस न झाल्यामुळें प्रजेला त्याच्या प्रकृतीविषयीं काळजी लागली, तथापि सचिवांनीं त्याच्या रोगाची वार्ता पसरूं दिली नाहीं. शेवटीं तो मृत्यु पावल्यावर त्याला नगरोपवनांत त्यांनीं गुप्तपणें अग्निसंस्कार दिला व त्याची राणी गर्भवती असल्यानें तिलाच राज्याभिषेक करून तिच्या नांवानें राज्यकारभार चालविला (सर्ग १९).

एकोणिसाव्या सर्गाचा शेवट आकस्मिकपणें झालेला दिसतो. कांहीं वर्षांपूर्वीं धारानगरींत 'रघुवंशा'चे सव्वीस सर्ग असल्याची बातमी एका शास्त्रीबुवानीं प्रसिद्ध केली होती व कै. रा. ब. शं. पां. पंडित यांनींही उज्जयिनींत 'रघुवंशा'चे वीस ते पंचवीस हे सर्ग विद्यमान असल्याचें ऐकलें होतें. तथापि ते अद्यापि प्रकाशित झाले नाहींत, त्यामुळें या वार्तांवर विश्वास ठेवतां येत नाहीं. कवीनें यापुढील सर्ग लिहिले नसल्यास त्याचे

कारण त्याचे राजारोपण अगर मृत्यु हें असावें कारण काही असले तरी 'कुमारसंभवा'प्रमाणे हेंही काव्य कवीच्या हातून अपूर्णच राहिले असावे, असे दिसते 'विष्णुपुराणा'त अग्निवर्णानंतर आणखी आठ राजांचे वर्णन आले आहे असो!

'रघुवंश' हें काव्य अत्यंत उत्कृष्ट असून इतर काव्यांच्या मानाने साध्या भाषेत लिहिले असल्याने आबालवृद्ध संस्कृतज्ञास सारखेंच प्रिय झाले आहे यावर लिहिलेल्या तेहेतीस टीकांचीं नावे प्रसिद्ध आहेत त्यावरूनही त्याची लोकप्रियता व्यक्त होते. कालिदासाने इतरही उत्कृष्ट काव्यें व नाटके लिहिली असलीं तरी संस्कृत ग्रंथकार व सुभाषितकार त्याचा 'रघुकार' म्हणूनच उल्लेख करतात, यावरूनही या काव्याचें उत्कृष्टत्व प्रत्ययास येतें

'कुमारसंभव' व 'मेघदूत' हीं या पूर्वीचीं काव्यें अधिक प्रमाणबद्ध व आटोपशीर आहेत 'कुमारसंभवा'त एकाच नायकाच्या–भगवान् शंकराच्या–चरित्रातील एका विशिष्ट प्रसंगाचे वर्णन करावयाचे होतें. तसेच 'मेघदूता'तही एकाच नायकाच्या व नायिकेच्या विरही अवस्थेचें शब्दचित्र रेखाटावयाचे होतें त्यामुळें हीं दोन्ही काव्यें रचनेच्या दृष्टीने मुटसुटीत झाली आहेत 'रघुवंशा'चे तसें नाही त्यात एकंदर तीस राजांचें वर्णन आलें आहे व हे राजे सामान्यतः शूर, न्यायी, विद्वान्, संयमी व दानृत्वशाली असले तरी त्यांच्या चरित्रांतील भिन्न भिन्न प्रसंगांच्या वर्णनांत एकसूत्रीपणा व प्रमाणबद्धता राहणे शक्य नाही तथापि दुसऱ्या एका दृष्टीने पाहिल्यास तें त्यांच्यापेक्षा सरस आहे यात संशय नाही 'कुमारसंभव' व 'मेघदूत' यांतील नायक दैवी किंवा अतिमानुष कोटीतले त्यांच्या विचारविकारांच्या वर्णनात वाचकास तितकासा आपलेपणा वाटणे शक्य नाही याच्या उलट 'रघुवंशा'त काही ठिकाणी कवीने अद्भुतत्वाची जोड दिली असली, तरी यातील नायक या भूतलावर वावरणाऱ्या व्यक्ति होत्या त्यांच्यापैकी बहुतेकांचीं चरित्रें उदात्त असलीं तरी केवळ अद्भुतरसपूर्ण नाहीत त्यामुळें वाचकास त्यांच्याविषयीं कुतूहल, आदर व सहानुभूति वाटल्याशिवाय राहत नाही या काव्याच्या रचनेतही

कवीची कल्पकता दिसून येते दिलीपापासून दशरथापर्यंत 'रघुवंशा'तील राजे एक एक गुणात श्रेष्ठ असे दाखविले आहेत दिलीप हा भक्तिमान्, रघु दानशूर, अज प्रेमळ व दशरथ राजगुणसंपन्न होता पण रामाच्या स्वभावांत या सर्वच गुणांचे मधुर मिश्रण झाले होते रामाच्या चारित्र्यान सीतेला झालेल्या अन्यायामुळें, किंवा दुसऱ्या काही कारणामुळें, त्याच्यानंतर 'रघुवंशा'च्या ऐश्वर्याला ओहोटी लागली. पहिल्या एक दोन पिढ्यांत–कुश व अतिथि यांच्या राजवटींत–पूर्वजांच्या पुण्याईने व कांही अंशी त्या राजांच्या वैयक्तिक गुणांमुळें तो ऱ्हास जाणवला नाही पण त्यापुढे त्याची गति वाढत गेली अतिथीनंतरच्या एकवीस राजांच्या आयुष्यांत वर्णन करण्यासारखा प्रसंग कवीला दिसला नाही व त्यानंतर गादीवर आलेल्या अग्निवर्ण राजाने तर विषयोपभोगांत निमग्न होऊन आपल्या पूर्वजांचें शुभ्र यश कलंकित केलें प्रजेच्या रक्षणाची, पोषणाची व शिक्षणाची पितृवत् काळजी घेणारा इंद्रियनिग्रही दिलीप राजा आणि रात्रंदिवस विषयोपभोगांत मग्न असणारा व प्रजेनें दर्शनार्थ धरणें धरल्यावर मंत्र्यांच्या आग्रहावरून खिडकींतून एक पाय बाहेर काढून 'याच्या दर्शनानें आपली तहानभूक भागवा' असे प्रजेस सांगणारा अग्निवर्ण राजा, यांच्या चरित्रांतील जमीनअस्मानाचा फरक सर्व साधारण वाचकासही जाणवल्याशिवाय राहत नाही कालिदासानें दोघांचीही चरित्रें सारख्याच कुशलतेने रंगविलीं असलीं, तरी समाजापुढे त्याला कोणता आदर्श ठेवावयाचा होता हें समजणे कठीण नाही

पहिल्या सर्गाच्या आरंभीं पूर्वसूरींच्या ग्रंथास अनुसरून मी रघुवंशवर्णन करणार आहें असें कवीनें सूचित केलें आहे यांपैकी वाल्मीकिरामायणाचा आधार त्याच्या नऊ ते पंधरा या सात सर्गांस होता हें स्पष्ट आहे पण इतर ग्रंथ कोणते असावे तें सध्या समजण्यास मार्ग नाही पुराणांतही या राजांची नामावलि दिली आहे, पण तिच्यांत व 'रघुवंशा'तील राजांच्या अनुक्रमांत बराच फरक दिसतो उदाहरणार्थ, दिलीप व रघु यांच्यामध्यें वाल्मीकि रामायणांत दोन, वायुपुराणांत एकोणीस व विष्णुपुराणांत अठरा राजांची नावें दिलीं आहेत शिवाय या ग्रंथांत राजांचीं केवळ नांवेच दिलीं

आहेत, त्याच्या चरित्राचें काहींच वर्णन केलेलें दिसत नाही.* त्यामुळें या ग्रंथकाराविषयीं कवि इतके आदराचे उद्गार काढील असें वाटत नाही. तेव्हा दुसरेच काही ग्रंथ कालिदासापुढे होते असे वाटते. भासाच्या 'प्रतिमा'नाटकांतही दिलीपापासून दशरथापर्यंतचा राजक्रम 'रघुवंशा'तल्या प्रमाणेच दिला आहे, त्यावरूनही दोघाही कवींनी समान ग्रंथाचा उपयोग केला होता हें स्पष्ट आहे 'रघुवंशा'च्या अठराव्या सर्गांत एकवीस राजांची पुराणातल्याप्रमाणें केवळ नामावळी आली आहे, त्यावरून त्यांच्याविषयीं कालिदासपूर्वकालीन ग्रंथांत काही विशेष माहिती नसावी असें वाटतें दिलीप, रघु व अज यांच्या बाबतींतही बऱ्याच अंशीं हीच स्थिति असण्याचा संभव आहे. तसें असल्यास अशा अपूर्ण सामग्रीचा उपयोग करून 'रघुवंशा'तील उदात्त चरित्राचे उत्तुंग प्रासाद निर्माण करणाऱ्या कवीच्या प्रतिभेचें कौतुक करावें तेवढें थोडें आहे.

अकराव्या शतकातल्या सोड्ढल कवीनें आपल्या 'उदयसुंदरी' नामक चम्पू ग्रंथात निरनिराळ्या कवींचे विशेष सांगताना कालिदासाला 'रसेश्वर' अशी संज्ञा दिली आहे व त्याचें रसवर्णननैपुण्य लक्षांत घेता ती अन्वर्थ आहे यांत संशय नाही. कालिदासाच्या इतर ग्रंथांत एखादंदुसऱ्या रसाचा परिपोष केलेला आढळतो पण प्रायः सर्वच प्रमुख रसांचा परिपोष 'रघुवंशा'शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही एका ग्रंथांत दिसत नाही 'रघुवंशा'त मात्र अग्निवर्ण राजाच्या विलासाच्या वर्णनांत शृंगार, रघु, अज व राम इत्यादिकांच्या युद्धांच्या वर्णनांत वीर, अजविलापांत करुण, वसिष्ठ व वाल्मीकि यांच्या आश्रमांच्या आणि संसारनिवृत्त रघूच्या वर्णनांत शांत, हे रस प्रमुखत्वानें आले आहेत याशिवाय ताडकावधासारख्या प्रसंगाच्या वर्णनांत

---

* पद्मपुराणांत दिलीपापासून दशरथापर्यंतच्या राजांचें वर्णन रघुवंशांतल्याप्रमाणेंच केलें आहे व त्यांत अनेक ठिकाणी शब्दसाम्य व कल्पनासाम्यही आढळतें म्हणून कालिदासानें आपलें काव्य रचताना पद्मपुराणाचा आधार घेतला होता असें डॉ विंटर्निट्झसारखे कित्येक विद्वान् अनुमान करतात. पण तें सयुक्तिक दिसत नाही पद्मपुराणानें कालिदासाच्या ग्रंथांचा उपयोग केल्यामुळें हें साम्य आलें आहे, हें आम्ही पुढे दाखविलें आहे.

बीभत्सादि रसांच्या किंचित् छटा दृष्टीस पडतात. कवीची भाषा सर्वत्र मधुर व प्रसादयुक्त आहे. ठिकठिकाणी उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास इत्यादि अर्थालंकारांनी तिला नटविले आहे. कालिदासाचा शब्दालंकारांवर कोठेही फारसा भर दिसत नाही. तथापि नवव्या सर्गांत ग्रीष्मऋतु व दशरथराजाची मृगया यांचे वर्णन करताना 'यमवतामवतां च धुरि स्थित,' 'रणरेणवो रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विपाम्' इत्यादि ठिकाणीं यमक व अनुप्रास या शब्दालंकारांची हौसही त्याने फेडून घेतली आहे. तथापि एकदरींत कवीने अलंकारांचा अगर वर्णनांचा अतिरेक न होऊं देण्याविषयी अत्यंत काळजी घेतली आहे. सर्वत्र वाच्यार्थापेक्षा व्यंग्यार्थावरच भर दिला आहे व वृत्तांचा यथोचित उपयोग केला आहे. सुबोध रचना, रम्य अलंकार, मधुर भावतरंग, मनोहर सृष्टिवर्णन इत्यादिकांमुळें 'रघुवंशा'तील राजर्षींच्या उदात्त चरित्राचें हें सर्वांगसुंदर काव्य संस्कृत भाषेत अद्वितीय म्हणून गणले गेले आहे.

प्रकरण सहावें

कालिदासाचीं नाटकें

वासन्तं कुसुमं फलं च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम् ।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो–
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रिय सखे ! शाकुन्तलं सेव्यताम् ॥

जर्मन कवि गटे

'मालविकाग्निमित्र' नाटकाच्या प्रस्तावनेंत सूत्रधारानें 'या वसन्तोत्सवांत कालिदासाचें 'मालविकाग्निमित्र' नामक नाटक करावें अशी विद्वत्परिषदेची मला आज्ञा झाली आहे' असें म्हणतांच पारिपार्श्वक विचारतो, 'प्रथितयश अशा भास, सौमिल्ल, कविपुत्र इत्यादिकांची

नाटकें टाकून या आधुनिक कालिदास नामक कवीच्या नाटकाविषयीं विद्वानांना इतका आदर का बरें असावा ?' त्यावर सूत्रधार म्हणतो—

> पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
> सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ माल० १.२

'जुनीं काव्यें तेवढीं चांगलीं, नवें काव्य मात्र सदोष, असा कांहीं नियम नाहीं. सज्जन लोक परीक्षा करून त्यांतील चांगले असेल तेंच स्वीकारतात; मूर्ख माणसें मात्र दुसऱ्याच्या मताप्रमाणें चालणारीं असतात.' या सभाषणांत कवीनें आपलें नाटक भासादि प्राचीन व प्रसिद्ध कवीच्या नाटकापेक्षां गुणानें श्रेष्ठ आहे असें रसिकांस आत्मप्रत्ययानें सांगितलें आहे. त्यांत किती तथ्य आहे तें पाहण्यासाठीं कालिदासपूर्वकालीन कवीच्या नाट्यवाङ्मयाचा थोडक्यांत परामर्श घेतला पाहिजे.

इतर भारतीय शास्त्रें व कला यांप्रमाणेंच नाट्यकलाही अत्यंत प्राचीन काळीं यज्ञकर्मांच्या अनुषंगानें हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत आली व उत्कर्षांत आली असें वाटतें. अश्वमेधादि यज्ञप्रसंगीं मधान्तर कर्मांमधील फुरसतीच्या वेळीं शुनःशेपादि प्राचीन आख्यानें म्हटलीं जात असत असें वैदिक वाङ्मयांतील उल्लेखावरून दिसतें. अशा प्रसंगीं वैदिक देवतांच्या चरित्रविषयक नाटकांचा प्रयोग होत असावा. हीं नाटकें अर्थातच उत्तरकालीन नाटकांप्रमाणें सर्वांगपरिपूर्ण नसतील, तथापि त्यांमध्यें संस्कृत नाट्यकलेचें बीज सांपडतें यांत संशय नाहीं. ऋग्वेदादि वेदांचें अध्ययन शूद्रादिकांना निषिद्ध असल्यामुळें त्रेतायुगांत सर्व वर्णांना ज्याचें सारखेंच अध्ययन करतां येईल असा एखादा वेद उत्पन्न करावा अशी इन्द्रादि देवांनी प्रार्थना केल्यावरून ब्रह्मदेवानें नाट्यवेद नांवाचा पांचवा वेद निर्माण केला, अशी प्राचीन आख्यायिका भरतमुनींच्या 'नाट्यशास्त्रा'त दिली आहे. त्यावरून वेदबाह्य वर्णांस धार्मिक शिक्षण देणें हाही त्यावेळच्या नाट्यकलेचा एक उद्देश असावा असें वाटतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील पुरुषमेधप्रसंगीं दिल्या जाणाऱ्या बलींच्या यादींत शैलूषाचा अन्तर्भाव केला आहे. शैलूष म्हणजे नट. तेव्हां वैदिक व ब्राह्मण काळांत नटांचें व त्यावरून नाट्यकलेचें अस्तित्व सिद्ध होतें. प्रसिद्ध संस्कृत व्याकरणकार पाणिनि हा

पुष्यकाळाच्या मतें खिस्तपूर्व ६००च्या सुमारास होऊन गेला त्याच्या अष्टाध्यायीत 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' (४, ३, ११०) व 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४, ३, १११) या दोन सूत्रांत शिलालि व कृशाश्व यांनी केलेल्या नटसूत्रांचा उल्लेख आहे. खिस्तपूर्व १५० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या पतंजलीच्या महाभाष्यांत तर नाटकांचा रंगभूमीवर प्रयोग होत होता याबद्दल साक्षात् पुरावा सापडतो. त्या ग्रंथांत कंसवध, व बलिबंध ही नाटकें शोभिक किंवा नट करून दाखवीत असें म्हटलें आहे.

भरताच्या नाट्यशास्त्रांत 'अमृतमंथन' व 'त्रिपुरदाह' या नाटकांचा व हरिवंशांत कंसवध, प्रलंबवध व चाणूरमर्दन यांचा उल्लेख आला आहे. तथापि हीं प्राचीन नाटकें आतां नामशेष झालीं आहेत. काव्याप्रमाणे नाट्यवाङ्मयांतही अत्यंत प्राचीन उपलब्ध ग्रंथ बौद्धांचेच आहेत. बौद्धधर्मांत प्रथम प्रथम नाट्यकलेवर बहिष्कार घातला होता. तथापि या कलेनें समाजाचें मन आकर्षित केलें आहे, त्यामुळें तिचा धर्मप्रसारार्थ चांगला उपयोग करतां येईल असें ध्यानांत आल्यावर बौद्ध लेखक नाट्यकलेचा आदरपूर्वक उल्लेख करूं लागले व स्वतःही नाटकें लिहूं लागले. अशा प्रकारच्या तीन नाटकांच्या हस्तलिखित ताडपत्रांचे कांहीं लहानमोठे तुकडे सन १९१० मध्यें मध्य आशियांत सापडले. त्यांपैकीं एकाचें नांव 'शारिपुत्रप्रकरण' किंवा 'शारद्वतीपुत्रप्रकरण' असें होतें. तें अश्वघोषानें रचलें होतें असा स्पष्ट उल्लेख त्या नाटकाच्या शेवटच्या पत्रावर केलेला आढळतो. यांत शारिपुत्र व मौद्गलायन्य यांनीं बुद्धाचा उपदेश ग्रहण करून बौद्ध धर्म स्वीकारला हा विषय आला आहे. दुसऱ्या दोन नाटकांपैकीं एक 'प्रबोधचंद्रोदय' नाटकाच्या धर्तीचें आहे. त्यांत बुद्धि, धृति, कीर्ति व बुद्ध हीं पात्रें आलीं आहेत. तिसरें नाटक 'मृच्छकटिका'सारखें असून त्यांत मगधवती नामक वेश्या, कौमुदगन्ध नांवाचा विदूषक, नायक, दुष्ट (किंवा खलपुरुष) इत्यादि पात्रें दिसतात. उपलब्ध झालेले ताडपत्रांचे खंड अत्यंत लहान असल्यामुळें या नाटकांत कथानकरचना, स्वभावपरिपोष इत्यादिकांत अश्वघोषानें किती प्रगति केली होती हें समजण्यास मार्ग नाहीं.

कालिदासपूर्वकालीन नाटककारांमध्यें अश्वघोषाप्रमाणेच भासाचाही प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. इ. स. १९१० मध्यें कै. वा महा-

महोपाध्याय पंडित गणपति शास्त्री यांनी मल्बारमध्ये सापडलेलीं तेरा नाटकें प्रकाशित केलीं तोपर्यंत भासाचें नाव कालिदास, बाण, वाक्पतिराज, राजशेखर, अभिनवगुप्त इत्यादिकांच्या ग्रंथांतील उल्लेखावरूनच ज्ञात होतें सध्या उपलब्ध झालेल्या तेरा नाटकांपैकी 'प्रतिमा' व 'अभिषेक' या नाटकांत रामचरित वर्णिलें असल्यामुळें त्यांचीं कथानकें रामायणांतून घेतली आहेत यांपैकी 'प्रतिमे'चे सहा अंक असून त्यांत रामाच्या यौवराज्याभिषेकापासून वनवास संपल्यावर दशमुखवधानंतर तो सीतालक्ष्मणादिकांसह अयोध्येस परत आला तेथपर्यंतचा कथाभाग आला आहे 'मध्यमव्यायोग', 'पंचरात्र', 'दूतवाक्य', 'दूतघटोत्कच', 'कर्णभार' व 'ऊरुभंग' या सहा नाटकांचीं कथानकें महाभारतांतून घेतलीं आहेत यांपैकी 'पंचरात्रा'चे तीन अंक असून त्यांत, दुर्योधनानें एका यज्ञप्रसंगीं द्रोणाचार्यांस पांडवांची बातमी पांच दिवसांत लागल्यास त्यांस अर्धें राज्य देण्याचें वचन दिलें होतें, त्याप्रमाणें उत्तरगोग्रहणांत ते प्रगट झाल्यावर त्यानें तें दिलें, असें कथानक घातलें आहे बाकीचीं पांच नाटकें एकांकी आहेत 'मध्यमव्यायोगा'त भीमानें एका ब्राह्मणाच्या मुलास घटोत्कचाच्या तावडींतून सोडविलें तो प्रसंग, 'दूतवाक्या'त श्रीकृष्णाची शिष्टाई, 'दूतघटोत्कचा'त अभिमन्युवधानंतर श्रीकृष्णानें कौरवांस पाठविलेला निरोप, 'कर्णभारां'त कर्णानें ब्राह्मणवेषधारी इंद्रास दिलेलें आपल्या कवचकुण्डलांचें दान, 'ऊरुभंगा'त भीमदुर्योधनयुद्ध व दुर्योधनाचा ऊरुभंग हे विषय वर्णिले आहेत 'बालचरिता'चे पांच अंक असून त्यांत कृष्णाच्या जन्मापासून कंसवधापर्यंतची कथा आली आहे, ती हरिवंशांतून घेतली असावी 'प्रतिज्ञायौगंधरायण,' व 'स्वप्नवासवदत्त' यांचे अनुक्रमें चार व सहा अंक आहेत व त्यांत उदयनकथा वर्णिली असल्यानें त्यांस पैशाची भाषेंतल्या बृहत्कथेचा आधार होता असें दिसतें राहिलेल्या 'अविमारक' व 'चारुदत्त' या नाटकांचे अनुक्रमें सहा व चार अंक असून त्यांचीं कथानकें कवीनें आपल्या कल्पनाशक्तीनें निर्मिलीं असतील किंवा प्राचीन बृहत्कथेंतूनच घेतलीं असतील

या तेरा नाटकांपैकीं एकाचें 'स्वप्नवासवदत्त' हें नांव हस्तलिखित प्रतींत आढळतें जल्हणानें 'सूक्तिमुक्तावली'त उद्धृत केलेल्या राजशेखरा-

च्या श्लोकावरून भासाने 'स्वप्नवासवदत्त' नामक नाटक लिहिले होतें असे दिसते. *त्यावरून, उपलब्ध झालेले 'स्वप्नवासवदत्त' व तत्सदृश इतर बारा*-ही नाटके भासाचीं असावीं असा पंडित गणपति शास्त्री यांनी तर्क केला व तो बहुतेक युरोपीय व बऱ्याच हिंदी विद्वानांनी मान्य केला आहे

अश्वघोष, भास व कालिदास यांच्या नाटकांतील प्राकृत रूपाचा विचार करून भास हा अश्वघोषानंतर व कालिदासापूर्वी होऊन गेला असावा असे विद्वानांनी ठरविले आहे शिवाय अश्वघोषाच्या 'बुद्धचरिता'तल्यासारखा (१३, ६०) एक श्लोक भासाच्या 'प्रतिज्ञायौगंधराणा'त आढळतो कालिदासाच्या वेळी भास हा बराच प्राचीन होता हे 'मालविकाग्निमित्रा'च्या प्रस्तावनेवरून दिसते तेव्हा त्याचा काळ इ स चे तिसरें शतक हा मानावा लागतो.

भासाच्या नाटकात विशेष रचनाकौशल्य दिसत नाही. 'अभिषेक', 'बालचरित', 'दूतवाक्य' इत्यादि नाटकात रामायण व महाभारत यातील प्रसग बहुतेक जसेच्या तसेच घेतले आहेत 'प्रतिमा', 'पचरात्र', 'प्रतिज्ञायौगंधरायण', 'स्वप्नवासवदत्त' वगैरे नाटकात कथानकाच्या सोईकरिता व वैचित्र्यार्थ मूळ गोष्टींत कवीने बरेच फरक केलेले दिसतात, तथापि गुतागुतीचे कथानक घेऊन त्याचे धागेदोरे शेवटल्या अंकात उकलण्याकडे त्याची प्रवृत्ति दिसत नाही त्याच्या पात्रांची समापणे चटकदार असून त्यात त्यांच्या स्वभावाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडलेले दिसतें या सर्व नाटकांची भाषा, साधी, प्रसादयुक्त व थोडक्यात पुष्कळ अर्थ व्यक्त करणारी आहे. तीत *उपमा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, यथासख्य यासारखे* कवीला अगदी सहज सुचलेले असेच अलंकार योजिलेले दिसतात त्यात कोठेही क्लिष्टता कृत्रिमता व ओढाताण दिसत नाही भासाने महाभारत, रामायण व बृहत्कथा यांचा चांगलाच अभ्यास केला असल्याने त्यातील अनेक कल्पना व शब्दप्रयोग त्याच्या नाटकात दिसतात यात आश्चर्य नाही. या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळे त्याच्या नाटकांतल्या पद्यांत व क्वचित् गद्यांतही 'स्मराम्यवन्त्याधिपते सुताया' (स्वप्न०) व 'शायतां कस्य पुत्रेति' (बालचरित) अशा सधींच्या, 'स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम्' (पचरात्र) 'आपृच्छ पुत्रकृतकान्' (प्रतिमा) अशा क्रियापदांच्या व 'एदन्तीम्' (दूतवाक्य),

'गृह्य' (दूतघटोत्कच), 'समादवासितुम्' (अभिषेक) या प्रकारच्या धातुसाधिताच्या रूपाच्या चुका आढळतात. तसेंच वरील कारणामुळेंच त्याचीं कथानकें कृतिमय (full of action) झालेली दिसतात. भासाची कल्पनाशक्ति दांडगी होती, तरी विवेचकशक्ति कमी प्रतीची होती असे दिसतें नाही तर 'पंचरात्रा'च्या प्रथमांकाच्या विष्कंभकांतील अग्नीचें पाल्हाळानें केलेलें वर्णन कथानकास अनावश्यक असल्यानें त्यानें संक्षेपिलें असतें तसेंच 'द्वावेव दोर्भ्यां समरे प्रयातौ हलायुधश्चैव वृकोदरश्च' (पंचरात्र) यांतील अर्थाकडे नजर दिल्यावर 'हलायुध' या बलरामाच्या नावाचें अनौचित्य त्याच्या लक्षात आलें असतें. अशा प्रकारचीं अनेक स्थळें त्याच्या नाटकांतून दाखवितां येतील. शब्दयोजनेकडे त्यानें विशेष लक्ष न दिल्यामुळें त्याच्या नाटकांत नादमाधुर्य कमी आढळतें तथापि त्याच्या नाट्यकृतींची विविधता, विशालता व सहजरम्यता लक्षांत घेतां कालिदासापूर्वीच्या काळांत त्याचें नांव सर्वांमुखीं झालें असल्यास त्यांत नवल नाहीं

अश्वघोषाच्या काव्यांप्रमाणे भासाच्या नाटकांचाही कालिदासानें मार्मिकपणें अभ्यास केलेला दिसतो त्यामुळें त्यांतील कांहीं रम्य कल्पना कालिदासाच्या प्रतिभेनें व नादमधुर शब्दयोजनेनें रम्यतर झालेल्या त्याच्या ग्रंथांत दृष्टीस पडतात. अशीं कल्पनासादृश्याचीं एकवीस स्थळें कै. शि. म. परांजपे यांनीं 'साहित्यसंग्रहा'तील (भाग १) एका लेखांत दिलीं आहेत त्याखेरीज आपणही उदाहरणार्थ दोन तीन येथें घेऊं—

१ भास–अथवा सर्वमलंकारो भवति सुरूपाणाम्। प्रतिमा १.
कालिदास–किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्। शाकु० १.
२. भास–वाचानुवृत्तिः खलु अतिथिसत्कारः। प्रतिमा ५.
कालिदास–भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम्॥ शाकु० १.
३. भास–अल्पं तुल्यशीलानि द्वंद्वानि सृज्यन्ते। प्रतिमा १.
कालिदास–समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः॥ शाकु० ५.

वरील अत्यंत साम्य असलेलीं स्थळें लक्षपूर्वक पाहिलीं असतां कालिदासाचें शब्दयोजनेंतील कौशल्य लक्षांत येतें त्याच्या पहिल्या नाटकांतील–'मालविकाग्निमित्रा'तील–कांहीं प्रसंग त्याला 'स्वप्नवासवदत्ता'वरून सुचले असा-

वेत तथापि कालिदास जास्त कल्पक, कलाभिज्ञ व सौंदर्यान्वेषी असल्याने त्याचे ग्रंथ भासाच्या ग्रंथापेक्षा अधिक निर्दोष व रमणीय झाले आहेत आपल्या नाटकात अनावश्यक असा एकही प्रसंग किंबहुना एकही पद्य किंवा वाक्य न घालण्याची त्याने काळजी घेतली आहे शिवाय देवाच्या आयुधानी मनुष्यरूपाने अवतीर्ण होणे यासारखे अद्‌भुत प्रसंग, रंगभूमीवर प्रत्यक्ष युद्धाचा धागडधिंगा, एकाच पद्याचे भाग निरनिराळ्या पात्रानी म्हणून ते पुरे करणे, यासारख्या कृत्रिम वाटणाऱ्या गोष्टी व अपाणिनीय व्याकरणप्रयोग त्याने मुद्दाम टाळलेले दिसतात याप्रमाणे भासाच्या ग्रंथातील काही रम्य कल्पना व प्रसंग घेऊन व त्याचे दोष टाकून कालिदासाने आपली काव्ये व नाटके रचिली असल्याने ती रसिकास तत्काली भासाच्या नाटकापेक्षा जास्त प्रिय झाली होती असे दिसते

'मालविकाग्निमित्र'च्या प्रस्तावनेत सौमिल्ल व कविपुत्र यांचाही प्रसिद्ध प्राचीन नाटककार म्हणून कालिदासाने उल्लेख केला आहे पण त्याविषयी निश्चित माहिती मिळत नाही राजशेखराच्या एका श्लोकात रामिल व सोमिल यानी मिळून 'शूद्रककथा' लिहिली होती असे म्हटले आहे पण तो सोमिल व कालिदासाने उल्लेखिलेला सौमिल्ल एकच की काय ते समजत नाही शिवाय ती 'शूद्रककथा' कोणत्या प्रकारची होती हे समजण्यास मार्ग नाही 'मृच्छकटिक' हे नाटक या दोन कवीनी मिळून लिहिले व ते शूद्रकाच्या नावावर प्रसिद्ध केले असे काही लोक समजतात पण तसे असणे शक्य नाही कारण एक तर त्यातील सविधानक शूद्रकाविषयी नाही दुसरे असे की 'मृच्छकटिक' भासाच्या चारुदत्ताची दुसरी व सुधारून वाढविलेली आवृत्ति होय हे मत आता पुष्कळानी मान्य केले आहे भासाची नाटके लुप्तप्राय झाल्यावरच कोणीतरी हे काम केले असावे. अशा प्रकारचे नाटक लिहिणाऱ्याची कालिदास इतकी प्रशंसा करील असे वाटत नाही राहिलेल्या तिसऱ्या कविमित्र नामक नाटककाराबद्दल तर काहीच माहिती मिळत नाही

मालविकाग्निमित्र

विदर्भाधिपति वाकाटकाच्या साहाय्याने माळवा व काठेवाड येथे राज्य करणाऱ्या क्षत्रपांचा उच्छेद केल्यावर द्वितीय चन्द्रगुप्ताने उज्जयिनी ही

आपली दुसरी राजधानी केली व पुढे लोकरच वाकाटकांशी जमलेला स्नेह-संबंध दृढ करण्याकरिता राजपुत्र द्वितीय रुद्रसेन यास आपली कन्या प्रभावतिगुप्ता दिली. हा विवाह उज्जयिनींतच मोठ्या थाटानें झाला असावा. अशा प्रसंगीं एखाद्या नाटकाचा प्रयोग केला जात असे. राजशेखराची 'विद्धशालभञ्जिका', बिल्हणाची 'कर्णसुंदरी' वगैरे संस्कृत नाटकें अशाच प्रसंगीं प्रथम रंगभूमीवर आलेली दिसतात. तेव्हा प्रभावतिगुप्तेच्या विवाहप्रसंगीं एखाद्या चांगल्या नाटकाची निवड करावी असे चन्द्रगुप्ताने विद्वत्परिषदेस सांगितलें असावे. त्यावेळीं भासाची अनेक नाटकें विद्वानांसमोर होतीं. विशेषत त्याचें 'स्वप्नवासवदत्त' त्यांतील संविधानकाची भावपूर्णता, पात्रांच्या स्वभावाचें मार्मिक पृथक्करण इत्यादि गुणांनी गाजलेलें होतें. शिवाय त्याचा प्रेमळ व स्त्रीदाक्षिण्ययुक्त नायक उदयन आणि पतीवर निस्सीम प्रेम करणारी, त्याचें राज्य वृद्धिंगत व्हावें म्हणून राजनीतिज्ञ मन्त्र्याच्या आग्रहावरून स्वतःच्या मृत्यूची खोटी बातमी पसरवू देऊन अज्ञातवासांत स्वेच्छेनें राहणारी व प्रत्यक्ष आपल्या सवतीबद्दल मत्सर न बाळगता तिला स्वकौशल्यानें अलंकृत करणारी नायिका वासवदत्ता यांच्याविषयी उज्जयिनीच्या लोकांस कौतुक व अभिमान वाटत असे. त्यांच्या कथा तेथील लोकांच्या तोंडी होत्या. पूर्वी उदयनानें जेथून वासवदत्तेस पळवून नेलें तीं जागा ते मोठ्या प्रेमानें दाखवीत असत, असे कालिदासाच्याच 'मेघदूता'वरून दिसतें. तेव्हा प्राचीन भासाचें 'स्वप्नवासवदत्त' की उदयोन्मुख तरुण कवि कालिदासानें लिहिलेलें 'मालविकाग्निमित्र' पसंत करावें, हा प्रश्न विद्वत्सभेपुढे होता. कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्रा'चें संविधानकही त्या प्रसंगी लोकांस प्रिय होण्यासारखेंच होतें. चन्द्रगुप्तानें जसा परकीय क्षत्रपांचा पराभव करून उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदूंचें एकछत्री साम्राज्य स्थापिलें व हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें त्याप्रमाणेच पुष्यमित्र शुंगानें बौद्धधर्माचा पाडाव करून हिंदुधर्माला त्याच्या कचाट्यातून सोडविलें होतें व त्याच्या अल्पवयस्क नातवानें—वसुमित्रानें—अश्वमेधप्रसंगीं अश्वाचें संरक्षण करून बलाढ्य यवनांच्या सैन्याचा पुरा मोड केला होता. शिवाय कालिदासकालीं जसा माळवा व विदर्भ येथील राजघराण्यांचा

विवाहाने संबंध जडला होता, तसाच शुंगाच्या काळीं अग्निमित्राने विदर्भ राजकन्या मालविका हिच्याशी विवाह करून घडवून आणला होता. मविधानकवैचित्र्य व पात्रस्वभावरेखन, यात कालिदासाचें नवें नाटक 'स्वप्नवासवदत्ता'स हार जाणारे नव्हतें व काव्यगुण, सृष्टिवर्णन इत्यादि गुणात तर तें वरचढ होते तेव्हा इतर नाटकापेक्षा तेच विद्वानास पसंत पडले असावे तथापि काही लोकास हो निवड पसंत पडली नसावी; म्हणून कालिदासाने आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत, 'माझ्या नाटकाची प्राचीन नाटककाराच्या कृतीशी तुलना करून श्रेष्ठ ठरेल त्याचा स्वीकार करा केवळ जुने तें सोनं म्हणून त्याची अवहेलना करू नका', असें प्रेक्षकास सांगितलेले दिसते

'मालविकाग्निमित्र' कालिदासाचें की दुसऱ्या कोणा उत्तरकालीन कवीचें याविषयीं पूर्वी काही लोकाना संशय होता, पण अनेक प्रमाणावरून आता त्याचे निरसन झाले आहे इतर नाटकाप्रमाणे यातील मंगल श्लोक शिवस्तुतिपर आहे, यातील प्रस्तावनाही इतर नाटकाप्रमाणे लहानशी असून तींत कवीचें नाव स्पष्टपणे दिले आहे, कालिदासाचें मार्मिक निरीक्षण व सृष्टिवर्णनाची आवड ही यात ठळकपणे दिसून येतात, कित्येक स्थळीं त्याच्या इतर ग्रंथातील कल्पना निराळ्या शब्दानी व्यक्त केलेल्या यात दिसून येतात, या सर्व प्रमाणावरून त्याच्या या नाटकाच्या कर्तृत्वाविषयीं संशय राहत नाही

'मालविकाग्निमित्रा'चे पाच अंक असून त्यातील सविधानक बरेंच गुंतागुंतीचें आहे पहिल्या अंकात प्रस्तावनेनंतर एक 'विष्कंभक' नामक छोटा प्रवेश घातला आहे त्यात कौमुदिका व बकुलावलिका या दासींच्या व गणदास नामक नाट्याचार्याच्या संभाषणात धारिणी राणीनें स्वत-करिता करविलेल्या सर्पमुद्रांकित अंगठीचा उल्लेख करून कवीनें प्रेक्षकास नायिकेविषयी थोडी प्रास्ताविक माहिती सांगितली आहे धारिणी राणी-चा हलक्या जातीचा वीरसेन नामक भाऊ नर्मदातीरी सरहद्दीवरच्या किल्ल्यावर नेमला होता त्याने मालविका ही शिल्पकलेत निपुण होऊन धारिणी राणीची चागली सेवा करील असें वाटून तिला दासी म्हणून पाठविली होतें राणीनें तिला संगीत शिकविण्याकरिता गणदासाची योजना

वाहाने सवध जडला होता, तसाच दुंगाच्या काळीं अग्निमित्राने विदर्भ नकन्या मालविका हिच्याशीं विवाह करून घडवून आणला होता. वेधानकवैचित्र्य व पात्रस्वभावरेखन, यात कालिदासाचे नवें नाटक वप्नवासवदत्ता स हार जाणारे नव्हतें व काव्यगुण, सृष्टिवर्णन इत्यादि गात तर ते वरचढ होत तेव्हा इतर नाटकापेक्षा तेंच विद्वानास पसत झले असावे तथापि काही लोकास ही निवड पसत पडली नसावी, णून कालिदासाने आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत, 'माझ्या नाटकाची चीन नाटककाराच्या कृतीशी तुलना करून श्रेष्ठ ठरेल त्याचा स्वीकार रा केवळ जुने तें सोने म्हणून त्याची अवहेलना करू नका', असे प्रेक्षकास मिनलेले दिसते

'मालविकाग्निमित्र' कालिदासाचें की दुसऱ्या कोणा उत्तरकालीन वीचे याविषयीं पूर्वी काही लोकाना सशय होता, पण अनेक प्रमाणावरून ता त्याचे निरसन झाले आहे इतर नाटकाप्रमाणे यातील मगल श्लोक तवस्तुनिपर आहे, यातील प्रस्तावनाही इतर नाटकाप्रमाणे लहानशी सून तीत कवीच नाव स्पष्टपण दिल आहे, कालिदासाचे मार्मिक निरीक्षण सृष्टिवर्णनाची आवड ही यात उत्कटपण दिसून येतात, कित्येक स्थळीं याच्या इतर ग्रथातील कल्पना निराळ्या शब्दानी व्यक्त केलेल्या यात देसून येतात, या सव प्रमाणावरून त्याच्या या नाटकाच्या कर्तृत्वाविषयीं शय राहत नाही

'मालविकाग्निमित्रा'चे पाच अक असून त्यातील सविधानक बरेंच गुतागुतीच आहे पहिल्या अकात प्रस्तावनेनतर एक 'विष्कभक' नामक छोटा प्रवेश घातला आहे त्यात कौमुदिका व बकुलावलिका या दासींच्या व गणदास नामक नाट्याचार्याच्या सभाषणात धारिणी राणीनें स्वत करिता करविलेल्या सर्पमुद्राकित अगठीचा उल्लेख करून कवीनें प्रेक्षकास नायिकेविषयी थोडी प्रास्ताविक माहिती सागितली आहे धारिणी राणी-चा हलक्या जातीचा वीरसेन नामक भाऊ नर्मदातीरीं सरहद्दीवरच्या किल्ल्यावर नेमला होता त्यानें मालविका ही शिल्पकलेत निपुण होऊन धारिणी राणीची चागली सेवा करील असें वाटून तिला दासी म्हणून पाठविलें होतें राणीनें तिला सगीत शिकविण्याकरिता गणदासाची योजना

राजा राणीसमक्ष पण्डितकौशिकी नामक परिव्राजिकेनें निवाड द्यावा असें सुचविनो तें दोघास मान्य झाल्यावर कंचुकी त्यास बोलावून आणतो राणीस हा त्याचा कलह आवडत नाही व 'जो स्वतः अत्यंत निपुण असून दुसऱ्यास शिकविण्यातही तरबेज असतो तोच श्रेष्ठ शिक्षक, तेव्हा तुम्ही आपापल्या शिष्यांवरची परीक्षा द्या व अंगसौष्ठव स्पष्टपणें दिसण्याकरिता पात्रें नेपथ्यविरहित असू द्या' असे परिव्राजिका म्हणते, तेव्हा तर तिचा संशय दृढतर होतो कारण या निमित्तानें मालविकेला डोळे भरून पाहता यावे असे राजाचें कारस्थान या कलहाच्या मुळाशी असावे असें तिला वाटते व ती 'राजकार्यांत आपण याप्रमाणेच निपुणता दाखवाल तर किती चांगले होईल' असा राजास टोमणा मारते तथापि गणदासाच्या आग्रहावरून ती या नाट्यपरीक्षेला कबूल होते पडद्यामागील मृदंगध्वनि ऐकू येऊ लागल्यावर त्याची तयारी झाली असे समजून सर्वजण तिकडे जातात (अंक १) याप्रमाणे पहिल्या अंकात कथानकाला आरंभ होतो त्या वेळची राजकीय परिस्थिति थोडक्यात सांगून कवीनें नायिकेबद्दल प्रेक्षकांच्या मनात कुतूहल उत्पन्न केले आहे मुख्य प्रवेशात गणदास व हरदत्त यांचा कलह, मालविका राजाच्या दृष्टीस पडू नये म्हणून राणीची धडपड, तिला पाहण्याविषयीं राजाची आतुरता, धूर्त परिव्राजिकेचा निःपक्षपातीपणाचा आव व विदूषकाची गणदासास चिथावणी, त्यांचा उपहास व विनोदही उत्तम साधली आहेत. यात थोडक्यात कथानक रंगविण्याची कालिदासाची कला उत्तम प्रकारें दिसून येते सर्वच पात्रांची भाषणे चटकदार झाली आहेत त्यात फालतू अगर अनावश्यक भाग कोठेही नाही दुसऱ्या अंकाचें स्थल राजवाड्यातील संगीतशाला हे आहे. राजा, विदूषक, धारिणी व परिव्राजिका यांच्यासमोर छलिक नावाच्या नाट्याचा प्रयोग व्हावयाचा आहे. हरदत्तापेक्षा गणदास वयोवृद्ध असल्यानें त्याला आपल्या शिष्येकरवीं शिक्षणनैपुण्य प्रथम दाखविण्याची परिव्राजिका आज्ञा करते, तेव्हा मालविका प्रवेश करते. विदूषकाला व राजाला ती चित्रातल्यापेक्षाही सुंदर दिसते. राजा तिच्या सौंदर्याचें खालीलप्रमाणे वर्णन करतो.

दीर्घाक्षं शरदिंदुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयो
संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥ माल० २, ३

'हिचे नयन विशाल आहेत, मुखाची कांति शरदृतूतील चन्द्राच्या सारखी आहे, भुज स्कंधभागीं (किंचित्) लवलेले दिसतात, अशिथिल व उन्नत अशा स्तनांनी वक्षःस्थल व्यापिलें आहे, पार्श्वभाग रेखीव दिसतो, कमर तर फक्त वीतभर रुंद आहे, नितंबभाग स्थूल व पायांची बोटें किंचित् वक्र आहेत (सारांश) नृत्याचार्याला पसंत पडेल असेच हिचें शरीर बनलें आहे' नंतर मालविका साभिनय पद गाऊन दाखविते ते झाल्यावर मालविका परत जावयाची, पण राजाला तिला स्वस्थपणे डोळे भरून पाहतां यावे म्हणून विदूषक म्हणतो, 'थांब जरा यांत थोडा क्रमभंग झाला आहे तो मला विचारावयाचा आहे' धारिणीला मालविका तेथें असणे आव डत नाहीं, पण गणदासाच्या आग्रहावरून ती गप्प बसते 'यांत तुम्हांला कोणता दोष दिसला' असे गणदासानें विचारताच विदूषक म्हणतो, 'परी क्षा घेणाऱ्यांना विचारा नंतर मी सांगेन !' परिव्राजिका व राजाही तिच्या अभिनयादिकांची स्तुति करतात तेव्हां विदूषक म्हणतो, 'अहो प्रथमप्रयोग दाखविण्यापूर्वी ब्राह्मणाची पूजा करावी लागते ती तुम्ही विसरलां' विदूषक नाटयांतील कांही दोष काढील असे सर्वांस वाटलें होतें त्याचें हें अनपेक्षित उत्तर ऐकून सर्वच हसूं लागतात व मालविका ही मंदस्मित करते, ते पाहून राजाला तर आपल्या नेत्रांचें पारणें फिटलें असे वाटतें. तो म्हणतो—

स्मयमानमायताक्ष्याः किंचिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पंकजं दृष्टम् ॥ माल० २, १०.

यांत कालिदासानें स्मितामुळें ज्याचे दंत किंचित् दिसत आहेत अशा मालविकेच्या मुखाला उमलूं लागलेल्या कमळाची सुंदर उपमा दिली आहे विदूषकाच्या वरील टीकेवर गणदास म्हणतो, 'रंगभूमीवर नेपथ्यसहित संगीताचा प्रयोग असता तर आपल्या सारख्या महाब्राह्मणाला आम्हीं कसे विसरलो असतो ?' नंतर मालविका परत जा आतां हरदत्ताची शिष्या व राजाची तरुण स्त्री इरावती हिचें नाटय पाहावयाचें, पण राजाला त्याबद्दल मुळीच उत्सुकता नसते इतक्यांत वैतालिक पडद्यांत मध्याह्नकाळाचें सुंदर

वर्णन करतो. ते ऐकून विदूषक म्हणतो, 'अहो आता तर भोजनाची वेळ झाली. ती टळली तर दोष उत्पन्न होतो असें वैद्य म्हणतात' तेव्हा हरदत्ताचा प्रयोग पाहण्याचे दुसऱ्या दिवसावर टाकून सर्वजण मध्याह्नकृत्याकरिता जातात (अंक २) या अंकातही मालविकेचे नाटच, ती रंगभूमीवर जास्त वेळ राहावी म्हणून विदूषकानें योजिलेली युक्ति, तें पाहून झालेला राणीचा जळफळाट, वगैरे गोष्टी उत्तम साधल्या आहेत. इरावतीच्या नाटचाचे प्रदर्शन कथानकाला आवश्यक नसल्याने कवीनें मुद्दाम मोठ्या खुबीनें टाळले आहे यावरून या बाबतीतील त्याचा संयम उत्कृष्टपणे दिसून येतो मालविकेचे सौंदर्य, नाटच व उभें राहण्याची ऐट याचें वर्णन करताना कालिदासाची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति व वैतालिकाच्या पद्यात त्याची सृष्टिवर्णनाची आवड स्पष्टपणे दिसून येते विदूषकाचा विनोद केवळ हास्योत्पादक नसून कथानकाला पोषक आहे तिसऱ्या अंकाच्या आरंभी एक लहान प्रवेश घातला आहे, त्यातील संभाषणे दुसऱ्या अंकातील प्रयोगदर्शनानंतर दोनचार दिवसानी झालेली दिसतात. पण्डितकौशिकेची परिचारिका काही निमित्तानें प्रमदवन नामक उद्यानात जाते. तेथे तिला उद्यानपालिका भेटते त्यांच्या संभाषणावरून आपल्याला तीन गोष्टी कळतात (१) इरावतीचा नाटचप्रयोग पाहिल्यावर परिव्राजिकेने निकाल दिला की दोन्ही आचार्य आपल्या कलेत सारखेच निपुण आहेत, पण गणदासाला चांगली शिष्या लाभल्यामुळें त्याची सरशी झाली, (२) राजाने मालविकेला पाहिली त्या दिवसापासून त्याचे मन तिच्यावर फार बसलें आहे, मालविकेचीही तशीच स्थिति झाल्यामुळें ती वापरलेल्या माल्तीमालेप्रमाणे म्लान झाली आहे, (३) उद्यानात वसंत ऋतु सुरू झाला तरी सुवर्णाशोक वृक्षाला फुले येईनात हें धारिणीला कळविण्याकरिता उद्यानपालिका राजवाड्याकडे जाण्यास निघते. यानंतरच्या मुख्य प्रवेशात राजा व विदूषक यांच्या संभाषणावरून समजते की इरावती राणीनें आपली सखी निपुणिका पाठवून राजास विनंती केली होती की वसन्त ऋतु सुरू झाला आहे, तरी आपणाबरोबर झोपाळ्यावर बसून झोंके घ्यावे अशी माझी इच्छा आहे राजानेही तिला प्रथम हो म्हटले होतें. मागाहून आपले मन मालविकेवर बसले आहे असें राणीच्या ध्या-

नात येईल असे वाटून तो तिकडे जाण्याचे टाळीत होता, पण विदूषका-च्या आग्रहावरून ते दोघेही प्रमदवनाकडे जातात. उद्यानात गेल्यावर राजा वसन्तऋतूची शोभा वर्णन करतो. हे वर्णन फार बहारीचे उतरलें आहे. इतक्यात मालविकाही तेथें येते. तिच्या स्वगत भाषणावरून समजतें की विदूषकाने काही खोडी केल्यामुळे धारिणी झोपाळ्यावरून खाली पडली व तिचा पाय दुखावला. त्यामुळें सुवर्णाशोकाला फुलें येण्याला जरूर तो लत्ताप्रहार देण्यासाठी तिने मालविकेला पाठविले आहे व पाच रात्रींच्या आत त्याला फुलें आली तर मी तुझी इच्छा पूर्ण करीन असे वचन-ही दिले आहे. नतर ती एका शिलेवर बसते. तिला दुरून पाहताच राजा व विदूषक दोघेही तिच्या नकळत तिजजवळ येऊन उभे राहतात. तितक्यात मालविकेच्या पायाना अलक्तक लावण्याकरिता व नूपुर घालण्याकरिता तिची सखी बकुलावलिका तेथे येते. राजा उद्यानात गेला असे समज-ल्यामुळें इरावती व तिची दासी निपुणिका ह्याही तेथे येतात व समाषणें ऐकत उभ्या राहतात विदूषकाने प्रथमच ' राजावर प्रेम करण्यात माल-विकेला प्रोत्साहन दे,' असे बकुलावलिकेला सागून ठेवले होतें. त्याप्रमाणे मालविकेच्या पायाला अलक्तक लावताना व नूपुर घालताना ती मोठ्या चातुर्याने ते काम करते. मालविकेला धारिणीची फार भीति वाटते. तेव्हा ती म्हणते ' अग भ्रमराचा त्रास सोसावा लागेल म्हणून का कोणी वसन्त-ऋतूचे सर्वस्व असा आम्याचा मोहोर कर्णावर अलकार म्हणून ठेवत नाही !' तिचे पाय अलकृत झाल्यावर त्याच्यात पुढील समाषण होतें—

बकुलावलिका–एष उपारूढरागा उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते ।
मालविका (सहर्षम्)–किं भर्ता।
बकुलावलिका (सस्मितम्)–न तावद्भर्ता। एषोऽशोकशाखावलम्बी पल्लवगुच्छः। अवतंसयैनम्।

यात राजा व अशोकपल्लव यास सारखेच लागू पडणारे 'राग' व 'उपभोग' हे श्लेषयुक्त शब्द योजून बकुलावलिकेने मोठ्या चातुर्याने मालविकेच्या तोंडून तिचे प्रेम व्यक्त करविले आहे. राजा हें ऐकून ऐकतच असतो. त्यामुळें त्याला अयत आनद होतो हें सागावयास नकोच नतर राजाला प्रकट होण्याला काही निमित्त पाहिजे होतें, म्हणून विदूषक प्रथम पुढे होऊन

म्हणतो, 'अग, आमच्या महाराजाचा प्रियवयस्य अशा या अशोकाला लाथ मारणे बरें का?' त्यावर 'राणीच्या आज्ञेने हिने असे केले, हिला क्षमा करावी' असे बोलून बकुलावलिका मालविकेकडून राजाला नमस्कार करविते नतर 'आनंदरूपी पुष्प पुष्कळ दिवस मला लाभले नाही, तेव्हा तुझ्या स्पर्शामृताने माझी ही इच्छा पूर्ण कर' असे राजाने म्हणताच इरावती पुढे होऊन रंगाचा बेरंग करते. 'तू येईपर्यंत हिच्याशी बोलून मी मनोरंजन करीत होतो' असे बोलून राजा आपल्या वर्तनावर सारवासारव करण्याचा प्रयत्न करतो. पण इरावतीचे त्याने थोडेंच समाधान होणार? तितक्यात कमरेंतून गळून पडणारा कमरपट्टा घेऊन ती राजाला मारायला धावते व राजा तिच्या पाया पडतो तरी त्याकडे लक्ष न देता आपल्या दासीसह निघून जाते. (अंक ३) चौथ्या अंकाच्या आरंभीं राजा व विदूषक यांच्या भाषणावरून आपणास कळते की इरावतीने तक्रार केल्यावरून धारिणीने मालविका व बकुलावलिका यांना तळघरांत कोंडून ठेवले आहे व 'माझी मुद्रेची अंगठी पाहिल्याशिवाय त्यांना सोडू नको' म्हणून पहारेकरणीला ताकीद दिली आहे

नतर राजाच्या विनंतीवरून तिला सोडविण्याची युक्ति योजून विदूषक राजाला धारिणीदेवीच्या समाचाराकरिता पाठवितो व आपणही रिक्तहस्ताने तिला भेटू नये म्हणून उद्यानातून फुले आणण्याच्या मिषाने मागे राहतो प्रतिहारीलाही तो आपल्या कटात सामील करून घेतो नतर धारिणी व परिव्राजिका हवाशीर जागीं बोलत बसल्या होत्या तेथे राजा जातो त्याचे थोडें संभाषण होतें तोच विदूषक यज्ञोपवीताने आंगठ्याला पट्ट बांधून धावत्या धावत्या प्रवेश करतो व म्हणतो, 'राणीसाहेबांच्या दर्शनाकरिता फुलें घेऊन यावे म्हणून मी प्रमदवनात गेलो होतो. तेथे अशोकाची फुलें खुडण्यासाठी मी उजवा हात पुढे केला तोच त्याच्या ढोलींतून निघून एका सापाने हा पहा येथे दंश केला' तें ऐकून राणीला फार वाईट वाटलें नतर त्याला ध्रुवसिद्धि नामक राजवैद्याकडे पाठवितात. त्याच्याकडून निरोप येतो की सर्पाची मुद्रा जिच्यावर आहे अशी एखादी वस्तु घेऊन पाणी मंतरावयाचें आहे तशी कांही वस्तू असल्यास पाठवा राणी आपल्याजवळची सर्पमुद्रांकित अंगठी त्या कार्याकरिता देते व काम

झाल्याबरोबर परत करण्याबद्दल बजावते. नंतर 'राजाला ग्रहाची बाधा आहे, तेव्हा सर्व बंदिवानांची मुक्तता करावी असें ज्योतिष्यांनी सांगितल्यावरून इरावतीला वाईट वाटू नये म्हणून धारिणी राजाकडून मालविका व बकुलावलिका यांची मुक्तता करीत आहे, ही तिची अंगठी पहा !' असे म्हणून व ती सर्पमुद्रांकित अंगठी दाखवून विदूषक त्यांची मुक्तता करतो व त्यांना प्रमदवनात पाठवितो. राजाही जरूरीचे काम पाहण्याच्या निमित्ताने राणीजवळून निसटून गूढ मार्गाने तेथे जातो. तेथे विदूषकही त्याला भेटतो. राजाची व मालविकेची गाठ घालून दिल्यावर विदूषक व बकुलावलिका तेथून जातात. विदूषक बाहेर एका शिलातलावर बसतो व तेथे त्याला झोप लागते तें इरावतीची दासी पाहते व आपल्या स्वामिनीला कळविते. तेव्हा त्याची प्रकृति आता कशी आहे तें पाहण्यासाठी इरावती दासीसह तेथे येते, तों विदूषक 'मालविके, तूं इरावतीलाही मागें टाक' असें स्वप्नात बरळतो तें ऐकून इरावतीला राग येतो. तेव्हा त्याला भिवविण्यासाठी तिची दासी सापासारखी वाकडी असलेली काठी विदूषकाच्या अंगावर टाकते. तो घाबरून ओरडतो. तें ऐकून राजा, मालविका व बकुलावलिका तेथे येतात, तें पाहून इरावतीचा क्रोध अनिवार होतो. ती तें सर्व धारिणीला कळविण्यासाठी दासीला पाठविते. आता या प्रसंगातून आपली कशी सुटका करून घ्यावी असा पेंच राजाला पडला असता धारिणीची लहान मुलगी वसुमती पिंगट रंगाच्या वानराने घाबरविली असल्याचे समजतें, तेव्हा स्वतः इरावतीच तिला उगी करण्याकरिता राजाला तिकडे पाठविते. तें पाहून विदूषक आपल्याशीं म्हणतो, 'शाबास पिंगलवानरा ! शाबास ! तूं वेळेवर आपल्या सोबत्याच्या रक्षणार्थ आलास !' इतक्यात पडद्यात 'अहो काय हें आश्चर्य! पांच रात्री व्हावयाच्या अगोदरच सुवर्णाशोकाला कळ्या आल्या ! हें मला राणीला कळविले पाहिजे !' असे उद्यानपालिकेचे शब्द ऐकू येतात. तेव्हा, 'तुझे मनोरथ पूर्ण करून राणी आपलें वचन पाळील,' असें बोलून बकुलावलिका मालविकेला धीर देते व त्याही उद्यानपालिकेबरोबर राणीकडे जातात.

तिसऱ्या व चौथ्या अंकांत अनेक प्रसंग घातल्यामुळें त्यांत कथानकाची गति शीघ्र झालेली दिसते. त्यांत इरावतीनें अगदी आयत्या वेळीं येऊन राजाला व मालविकेला एकांतात पकडणें या प्रसंगाची पुनरुक्ति झाली आहे, तथापि एकंदरीत त्यांत वैचित्र्य पुष्कळ आहे. विदूषकाची मालविकेला सोडविण्याची युक्ति अत्यंत नामी आहे. सर्पमुद्रांकित अंगठीचा पुढें असा उपयोग करावा लागेल हे जाणून कालिदासानें पहिल्याच अंकांत तिचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्याचें रचनाकौशल्य प्रत्ययास येतें. विदूषक शिलातलावर बसल्याबरोबर त्याला झोप लागून तो स्वप्नांत बरळूंही लागतो हे थोडें अस्वाभाविक वाटतें. पण 'स्वप्नवासवदत्त' नाटकांतही या प्रकारचाच एक प्रसंग भासानें घातला आहे, त्यावरून केवळ कालिदासच या बाबतींत दोषी ठरत नाहीं. विदूषकाच्या भाषणांत नेहेमीप्रमाणें विनोद भरपूर आला आहे. आपल्या समोर मालविकेची स्तुति केलेली ऐकतांच इरावतीचें तोंड पाहण्यासारखें होत असेल! (अंक ४)

पांचव्या अंकाच्या पहिल्या छोट्या प्रवेशांतील उद्यानपालिका व धारिणीचा सेवक सारसक यांच्या संभाषणावरून असे कळतें की धारिणीचा मुलगा वसुमित्र याची अश्वमेधतुरगाचें रक्षण करण्याच्या कामीं योजना झाल्यामुळें त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावें म्हणून राणी ब्राह्मणास सुवर्णदक्षिणा देत आहे. राणीच्या भावानें—वीरसेनानें—विदर्भनृपतीवर विजय मिळविला असून माधवसेनाची मुक्तता केली आहे. त्यानें मौल्यवान् रत्नें व शिल्पकारिका दासी नजराणा म्हणून पाठविल्या आहेत. नंतरच्या मुख्य प्रवेशांत नुकत्याच फुललेल्या सुवर्णाशोकाला पाहण्यासाठीं सालंकृत मालविका व परिव्राजिका यांसह धारिणी प्रमदवनाकडे जाते व राजालाही तेथें बोलावते. ते सर्व तेथें जमल्यावर वर पूर्वी माधवसेनाकडून आलेल्या दोघा संगीतनिपुण दासींना घेऊन येतो. त्या तेथें आल्याबरोबर मालविकेला आपल्या धन्याची बहीण म्हणून ओळखतात. माधवसेनाला पकडल्यावर त्याच्या सुमति नामक सचिवानें हिला गुप्तपणें नेले होतें असें त्या सांगतात. नंतरची हकीकत परिव्राजिका पुढीलप्रमाणें सांगते,—'आर्य सुमति हा माझा वडील भाऊ. हिला घेऊन तो एका व्यापाऱ्याच्या तांड्यास जाऊन मिळाला. अरण्यांतून जात असतां त्यांच्यावर चोरांनी हल्ला

धारिणीच्या मनाला लागून राहलें तितक्यात तिच्या अल्पवयस्क मुलाने मोठमोठ्या योद्धयानाहीज्याचा अभिमान वाटावा असा पराक्रम गाजविला अशी वार्ता कळल्यामुळें त्या आनंदात ती स्त्रीस्वभावसुलभ मत्सर विसरून राजाला मालविका देण्यास तयार होते यात आश्चर्य नाही

' मालविकाग्निमित्रा चे सविधानक गुताङ्गुतीचें असले तरी त्यात वैचित्र्यपूर्ण प्रसगाची वाण नाही विदूषकाने मालविका राजाच्या दृष्टीस पाडण्याकरिता व पुढ ती कैदेत पडल्यावर तिची सुटका करण्याकरिता योजिलेल्या युक्त्याही नामी आहेत या नाटकात त्याचा विनोद केवळ खाद्यपेयावर अधिष्ठित नसून कथानकाशीं सुसबद्ध व मनोहर असा झाला आहे कालिदासाने या नाटकाचे सविधानक कोठून घेतले ते समजत नाही तथापि त्यातील पुष्यमित्राचा अश्वमेध, वसुमित्राने यवनावर मिळविलेला विजय, विदर्भाधिपतीचा पराभव, त्याच्या राज्याची वाटणी व त्याच्या घराण्यातील राजकन्येशी अग्निमित्राचा विवाह, इतक्या गोष्टी ऐतिहासिक दिसतात पुष्यमित्राची सेनापति ही पदवी व त्याने केलेला अश्वमेध याच्या ऐतिहासिकत्वाबद्दल तर सशय घेण्यास जागाच नाही कारण त्याचा उल्लेख अयोध्यच्या शुगकालीन शिला लेखात स्पष्टपणें आलेला मागें (पृ० ८६) दाखविला आहे कालिदासकाळी अग्निमित्राची विलासप्रियता ही परपरागत गोष्टीवरून लोकास माहीत असावी या नाटकाचे सविधानक रचण्यात त्याला कदाचित् गुणाढ्याच्या 'बृहत्कथे'चा उपयोग झाला असेल ही 'बृहत्कथा' मूळ पैशाची भाषेत होती ती सध्या उपलब्ध नाही पण तिची सारांशरूपाने दोन रूपातरे—सोमदेवाचा 'कथासरित्सागर' व क्षेमेंद्राची बृहत्कथामजरी' ही सध्या उपलब्ध आहेत त्यात पुढील गोष्ट आली आहे

' उज्जयिनी येथील राजा महासेन याच्या वासवदत्ता नामक मुलीचा विवाह वत्सदेशाचा राजा उदयन याच्याशी झाला होता वासवदत्तेच्या पालक नांवाच्या भावानें आपण स्वत जिकून आणलेली एक बन्धुमती नांवाची राजकन्या आपल्या बहिणीस भेट म्हणून पाठविली ती रूपवती असल्याने वासवदत्तेने तिचे नाव मञ्जुलिका असे ठेवून तिला गुप्त ठेवली पुढे एके दिवशीं उद्यानलतागृहांत वसंतक नांवाचा आपला प्रियमित्र

विदूषक यास घेऊन फिरत असतां उदयनानें तिला पाहिली व तिच्याशीं गुप्तपणें गांधर्व विवाह केला हें तेथेंच लपून असलेल्या वासवदत्तेनें पाहिलें त्यामुळें तिला शोध घेऊन ती वसंतकाला बांधून घेऊन गेली तेव्हां राजा तिच्या माहेरच्या सांकृत्यायनी नामक परिव्राजिका मंत्रिणीला शरण गेला व तिच्या साहाय्यानें त्यानें बंधुमतीस सोडवून आणलें राणीच्या अनुमतीनें परिव्राजिकेनें बन्धुमती राजास अर्पण केली' (कथासरित्सागर पृ० ५६)

'मालविकाग्निमित्रा'च्या संविधानकांत व वरील कथानकांत असणारें साम्य वाचकाच्या लक्षांत येईल दोहोंतही नायिका प्रथम गुप्तरूपानें असणें, विदूषकाच्या साहाय्यानें उद्यानलतागृहांत भेटणें, नंतर बन्दीवास व शेवटीं परिव्राजिकेच्या साहाय्यानें नायिकेशीं राजाचा विवाह, या गोष्टी समान आहेत दोन्ही कथानकांत फरकही अर्थात् पुष्कळच आहे तथापि कथानक कोठून तरी घेऊन त्यांत जरूर ते फरक करण्याची कालिदासाची सवय लक्षांत घेतां 'मालविकाग्निमित्रा'चें संविधानक बृहत्कथेंतून घेतलें असणें असंभवनीय नाहीं पांच रात्रींत अशोकाला फुलें आलीं पाहिजेत या अटीची कल्पना भासाच्या 'पंचरात्र' नाटकावरून कवीला सुचली असेल तसें असलें तरी पहिल्या व दुसऱ्या अंकांतील नाट्याचार्यांचा कलह व मालविकेचा नाट्यप्रयोग, मालविकेस सोडविण्याकरितां विदूषकानें योजिलेली युक्ति वगैरे गोष्टी कवीच्या कल्पनाशक्तीनेंच निर्मिलेल्या दिसतात

या नाटकाचें कथानक एकंदर आठदहा दिवसांतच आटपत असल्यानें कालिदासाच्या इतर नाटकांप्रमाणें यांत स्वभावविकासाला अवकाश नाहीं यांतील सर्व पात्रें आरंभापासून अखेरपर्यंत एकाच प्रकारचीं राहतात तसेंच ही कवीची प्रथम नाट्यकृति असल्यामुळें यांतील पात्रांच्या निरनिराळ्या मनोविकारांचें आविष्करण करण्याचा प्रयत्नही कवीनें केलेला दिसत नाहीं या नाटकांत अग्निमित्र व विदूषक हीं पुरुषपात्रें व मालविका, धारिणी, इरावती व परिव्राजिका हीं स्त्रीपात्रें मुख्य आहेत. हरदत्त, गणदास, बकुलावलिका, निपुणिका इत्यादि गौणपात्रें होत कालिदासाच्या सर्व नायकांत अग्निमित्र हा कनिष्ठ प्रतीचा दिसतो संस्कृत आलंकारिकांच्या वर्गीकरणाप्रमाणें पाहतां हा धीरललित प्रकारचा

आहे 'रघुवंशा'तील अग्निवर्णाप्रमाणें तो राजकारणाकडे अगदींच दुर्लक्ष करीत नाहीं हें खरें, तथापि त्याच्या अंगीं शौर्य, धैर्य, इत्यादि उदात्त गुण मुळींच दिसत नाहींत. या नाटकांतील त्याचें उद्दिष्ट म्हणजे कसेंही करून मालविकेशीं सूत्र घडवून आणावयाचा हें दिसतें. बाकी स्वारी बोलण्यांत मोठी मिठ्ठास! स्त्रीदाक्षिण्य याच्या रोमरोमांत भिनलेलें! मालविके-बरोबर एकांतांत पकडल्यावर इरावतीसारख्या चण्डिकेला प्रसन्न करण्या-करितां तो तिच्या पायांही पडतो. आपल्या प्रेमाभिलाषाच्या पूर्तीकरितां हा सदैव विदूषकावर अवलंबून राहिलेला दिसतो. मालविका याच्या दृष्टीस पडावी म्हणून युक्ति योजिली विदूषकानें, पुढें एकांतांत पकडल्यावर तेथून निसटावें असें हें सुचविलें विदूषकानेंच, मालविकेला तळघरांत कोंडल्यावर तेथून तिची सुटका करवून तिची व याची प्रमदवनांत गांठ घातली तीही विदूषकानेंच. तेव्हां हरघडी उपयोगी पडणारा हा 'काम-तन्त्रसचिव' याच्या जवळ नसता तर याची अवस्था मोठी कठीण झाली असती असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. अग्निमित्र हा तत्कालीन राज-नीतीच्या व कालिदासाच्याही दृष्टीनें आदर्शभूत राजा होता, असें एका महाराष्ट्रीय विद्वानानें म्हटलें आहे. पण तें सयुक्तिक दिसत नाहीं. कर्त्यासवरत्या मुलाचा हा बाप अन्तःपुरांत अनेक स्त्रिया असतां आणखी एका—तारुण्यांत जिनें नुकतेंच पदार्पण केलें आहे अशा—दासीवर अनुरक्त होतो. तिच्याशीं चोरून लगट करतांना पकडला गेल्यावर आपल्या स्त्री-च्या पायां पडतो, पण पुनः आपला नाद सोडीत नाहीं, बापानें अश्वमेध यज्ञ आरंभिला असून दिग्विजय करण्याकरितां अश्व सोडला असतां त्या-च्या मागें स्वतः जाऊन त्याचें रक्षण करण्याचें स्वतःचें कर्तव्य सोडून आपल्या अल्पवयस्क कुमारास तें करण्यास पाठवितो, विदर्भदेशावरही स्वतः स्वारी करीत नाहीं, तर त्यावेळीं अन्तःपुरांत प्रेमचेष्टा करण्यांत दंग असतो—अशा विलासी व कर्तव्यशून्य राजाला, आपल्या इतर ग्रंथांत दिलीप, रघु, राम इत्यादि राजर्षींचीं उदात्त चरित्रें रसाळ वाणीनें वर्णन करणारा कालिदास आदर्श मानील असें वाटत नाहीं. तेव्हां या नाटकांत कवीनें स्वकालीन सामान्य राजेलोकांचीं अन्तःपुरांतील कारस्थानें वर्णिलीं असावीं असें वाटतें.

" कालिदासाच्या सर्व नायकात अग्निमित्र कनिष्ठ, तर त्याच्या सर्व विदूषकात 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतम नामक विदूषक अत्यंत हुशार आहे. इतर विदूषकाप्रमाणे हा खाद्यपेयांचा भोक्ता व भोपाळू आहेच पण तो त्यासारखा विसराळू व सागकाम्या नाही, उलट कारस्थाने रचण्यात अतिशय निपुण आहे. शिवाय तो हजरजबाबी असून उपहास करण्यात कुशल आहे. राजाचा त्याचा अत्यंत स्नेह आहे. त्याला मालविकेची प्राप्ति व्हावी म्हणून तो नाना प्रकारच्या युक्त्या योजितो. दोन नाट्याचार्यांत कलह घडवून आणतो, मालविकेला प्रमदवनात पाठवावे म्हणून काही खोडी करून राणीचा पाय दुखवितो, शेवटी राणीकडून अंगठी मिळविण्याकरिता आपणास विषबाधा झालेली दाखवितो, त्यावरून कारस्थानाचे जाळे विणण्याप्रमाणे अभिनयकलेतही तो अत्यंत तरबेज दिसतो. इरावती त्याचे नैपुण्य पाहून त्याला 'कामतंत्रसचिव' ही पदवी बहाल करते, तेव्हा तो म्हणतो 'राणीसाहेब! कामतंत्रातीचे एक अक्षरही मला येत असेल तर मी गायत्रीमंत्रही विसरेन!' असा बुद्धिमान् माणसाला परंपरेस अनुसरून कालिदासाने खादाड व भोपाळू दाखविले आहे. तथापि त्यातील विसंगतपणा लौकरच त्याच्या लक्षात आलेला दिसतो. शिवाय इतका हुशार मित्र दाखविण्याने नायक हा अगदीच नेभळा ठरतो. त्यामुळे आपल्या इतर नाटकात त्याने विदूषकास प्राचीन परंपरेप्रमाणेच रंगविले आहे.

मालविका ही विदर्भराजकन्या, पण दैवदुर्विलासाने तिला दासी म्हणून राहावे लागते. ती अत्यंत सुस्वरूप व नाट्यकलेत निपुण अशी दाखविली आहे. पूर्वी आपला अग्निमित्राशी विवाह होण्याचे घाटत होते हे तिला माहीत असावे. तथापि दैववशात् दास्य प्राप्त झाल्यावर ते उच्च पद प्राप्त होणे असंभव आहे याची तिला जाणीव आहे. राजाचे मन आपल्यावर बसले आहे व तो आपल्या समागमासाठी आतुर आहे असे समजल्यावर मागचा पुढचा विचार न करता व आढेवेढे न घेता ती कबूल होते, त्यामुळे या बाबतीत पार्वती व शकुंतला या कालिदासाच्या इतर नायिकाइतकी ती धीरप्रकृति दिसत नाही. शिवाय, अज्ञातवासातील कष्ट अनुभवीत असता तिला आपल्या पूर्वीच्या वैभवाची स्मृति कधी झाली होती असे तिच्या भाषणावरून दिसत नाही, हेंही जरा अस्वाभाविक दिसते. धारिणी व इरा-

वयो यांच्या स्वभावातील विरोध कालिदासाने उत्तम प्रकारें दाखविला आहे. धारिणी ही मध्यम वयाची असून पट्टराणी आहे. अन्तःपुरात सर्वांनाच तिचा वचक आहे. आपल्या पतीने फुलपाखरूवृत्तीनें नित्य नव्या नव्या स्त्रीवर आसक्त व्हावे हे तिला मुळीच आवडत नाही. मालविका ही तर यःकश्चित् दासी. तेव्हा राजाचें तिजकडे लक्ष गेले आहे असे समजताच सावध होऊन ती त्याच्या दृष्टीस पडूं नये म्हणून प्रयत्न करते तथापि ती प्राप्त झाल्याशिवाय आपला पति सुखी होणार नाही हें ध्यानांत आल्यावर ती त्याला अर्पण करण्याइतकी उदार होते. आपल्या पुत्राला दीर्घायुष्य लाभून विजय प्राप्त व्हावा एतदर्थ ती दररोज नियमाने दान देते. आपल्या भेटीकरिता फुलें खुडत असताना विदूषकास सर्पदंश झाला हें समजताच तिला अत्यंत वाईट वाटते. यासारख्या प्रसंगानी तिच्या स्वभावातील कोमल छटा कवीने व्यक्त केल्या आहेत. याच्या उलट इरावती तरुण, नृत्यगायनादि शिकणारी व राजाचे मन आपल्यावरून उडून जाऊं नये म्हणून थोरल्या राणीला सांगून मालविकेला बंदिवासात टाकणारी मत्सरी व मानी स्त्री दिसते. या दोन राण्यांच्या वयांतील व स्वभावातील फरक दिसून येण्याकरिता कालिदासाने मद्यप्राशन केलेल्या इरावतीस रंगभूमीवर आणले आहे. ज्यांचे तारुण्य उलटून गेले आहे त्या स्त्रिया मद्यप्राशन करीत असत असा कोठेही उल्लेख नाही. तेव्हा या प्रसंगाने कालिदासास स्वकालीन राणीवर टीका करावयाची होती हें मागें (पृ० १८) उल्लेखिलेले एका विद्वानाचे म्हणणे पटण्यासारखें नाही.

पण्डितकौशिकी ही माधवसेनाच्या सचिवाची बहीण. बिचारीवर अकाली वैधव्यप्रसंग आला होता. पुढे भावाच्या मृत्यूने तर तिचा राहिलेला आधारही तुटला. तेव्हा विषण्ण होऊन तिने संन्यासाश्रमाचा स्वीकार केला. तत्कालीन परिस्थितीत राजकुलात प्रवेश करून घेण्यास तिला फार प्रयास पडले असावेत. तेथे मालविकेला पाहतांच पूर्वी संकल्पिल्याप्रमाणें व एका सिद्धाने भविष्य वर्तविल्याप्रमाणें अग्निमित्राशी तिचा विवाह घडून येणें शक्य आहे असें तिला वाटतें व त्यासाठी ती विदूषकास मदत करते. सबंध नाटकांत मालविकेने तिला ओळखल्याचे दिसत नाही हें मात्र आश्चर्य आहे. कालिदासाने गौणपात्रेंही थोडक्यांत

उत्तम रीतीने रंगविली आहेत. हरदत्त व गणदास या नाट्याचार्यांचा आपल्या कलेविषयीं अभिमान व परस्पराविषयींचा मत्सर, बकुलावलिकेचे आपल्या सखीवरचे निष्कपट प्रेम व तिच्याकरितां संकटें सोसण्याची तयारी, निपुणिकेचे मालविकादिकांच्या अर्धवट व आडून ऐकलेल्या संभाषणावरून अनुमान काढण्यांत दिसून येणारे नैपुण्य, हीही कालिदासाने उत्तम रीतीने दाखविली आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'ची भाषा प्रसादपूर्ण व मनोहर आहे. तींत कोठेही क्लिष्टपणा व कृत्रिमता दिसत नाही. या नाटकांत कालिदासानें अलंकाराचा अतिरेक न होऊं देण्याची काळजी घेतली आहे. कवीचें हें प्रथमचेंच नाटक असल्याने त्याने त्यांत 'मायूरी मदयति मार्जना मनांसि' इत्यादि ठिकाणी तरुण कवीला विशेष आवडणाऱ्या अनुप्रासादि शब्दालंकाराचा उपयोग केला आहे. दोन तीन प्रसंगी श्लेषाचाही खुबीनें प्रयोग केलेला दिसतो. तथापि त्याच्या इतर ग्रंथांप्रमाणे यांतही उपमादि अर्थालंकाराचें प्राचुर्य दिसून येतें. एकंदरीत या नाटकाने त्याचे नाव सर्वांमुखी होऊन त्याला चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्याचा कायमचा आश्रय मिळाला असावा. पुढे मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे चन्द्रगुप्ताला कुमारगुप्त नामक पुत्र झाला. त्याप्रसंगीं कालिदासानें आपलें 'कुमारसंभव' काव्य रचलें. नंतर कांही वर्षांनी राजपुत्राला यौवराज्याभिषेक झाला. त्यावेळीं त्याचें दुसरें नाटक 'विक्रमोर्वशीय' रंगभूमीवर आलें असावें. कारण या नाटकाच्या शेवटी पुरूरव्याच्या आयु नामक पुत्रास यौवराज्याभिषेक केल्याचा प्रसंग वर्णिला आहे. त्या नाटकाकडे आतां आपण वळूं.

विक्रमोर्वशीय

या नाटकाचे पांच अंक आहेत. आरंभीच्या नांदीत कालिदासानें आपल्या इतर नाटकांप्रमाणे शंकराची स्तुति केली आहे. नंतर सूत्रधार पुढें येतो व प्रेक्षकांस उद्देशून म्हणतो, 'आमच्या प्रार्थनेस मान देण्याकरितां किंवा या नाटकाच्या उदात्त नायकाचा गौरव करण्याकरिता कालिदासाची ही कृति आपण लक्षपूर्वक ऐकावी.' या वेळीं

कवीची चांगलीच प्रसिद्धि झाल्यामुळें त्याला या नाटकाच्या गुणवर्णनपर कांहीं सांगावें लागलें नाहीं असें दिसतें. नंतर आगामि पात्राच्या प्रवेशाची सूचना देऊन सूत्रधार निघून जातो व मुख्य प्रयोगास सुरवात होते. प्रथम रम्भा, मेनका इत्यादि अप्सरा प्रवेश करतात व मदतीकरितां ओरडतात ते ऐकून सूर्यपूजा करून परत येत असलेला पुरूरवा राजा त्यांच्याजवळ जाऊन चौकशी करतो त्यांच्याकडून त्याला असें कळतें कीं कुबेरभवनाहून परत येत असतां उर्वशी नामक सुंदर अप्सरेला व तिच्या चित्रलेखा नावाच्या सखीला केशि नामक दैत्यानें पकडलें आहे हें ऐकताच त्यांना हेमकूट शिखरावर थांबावयास सांगून राजा त्याच्या पारिपत्यार्थ जातो व थोड्याच वेळानें चित्रलेखेनें सावरलेल्या मूर्च्छित उर्वशीला घेऊन परत येतो. नंतर कांहीं वेळानें उर्वशी भानावर येते. त्या वेळचें तिचें सौंदर्य पाहून राजा अगदी मोहित होऊन जातो. तो म्हणतो—

> अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
> शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
> वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
> निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ विक्र० १, ८.

'ह्या सुंदरीला निर्माण करणारा विधाता रम्य कान्तीचा चंद्र, शृंगाररसपर मदन की कुसुमाकर वसन्त असावा बरें ? कारण वेदाभ्यासानें अरसिक झालेल्या व उपभोग्य विषयाविषयीं ज्याला मुळीच औत्सुक्य नाहीं अशा ब्रह्मदेवरूपी जरठ ऋषीला इतकें मनोहर रूप कसें निर्माण करता येणार !' उर्वशीचेंही मन राजाच्या शौर्यानें व गोड भाषणानें आकृष्ट होतें नंतर ते सर्व एके ठिकाणीं जमून बोलत असतात तों चित्ररथ गन्धर्व तेथें येतो व राजास म्हणतो, 'महाराज, नारदऋषींकडून उर्वशीहरणाची बातमी समजल्याबरोबर इन्द्रानें तिला परत मिळविण्यासाठीं गन्धर्वसेनेला आज्ञा केली पण मार्गांत आम्ही भाटाकडून आपल्या विजयाचें वर्णन ऐकून येथें आलों आहों तरी आपण हिला घेऊन इन्द्राकडे चलावें. आपण इन्द्राचें मोठेंच प्रिय केलें आहे.' 'इन्द्राच्या प्रभावानें त्याच्या पक्षाचे मजसारखे लोक विजयी होतात,' असें राजानें म्हणताच चित्ररथ उत्तर करतो,

'अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः' [निगर्वीपणा हे शौर्याला भूषणच आहे]. या भाषणात कालिदासाने आपला आश्रयदाता विक्रमादित्य हा गर्वरहित आहे असे श्लेषद्वारा सूचित केले आहे प्रेक्षकात बसलेल्या विक्रमादित्याला ही गर्भित स्तुति आवडली असेल हे सांगवयास नकोच. नंतर अप्सरा व गंधर्व आकाशमार्गें जातात. पण वेलीत अडकलेली मोत्याची एकावली सोडविण्याच्या मिषाने राजाला पुन. एकदा पहाण्याकरिता उर्वशी जरा मागें राहते. नंतर राजाही स्वनगरी परत जातो. (अंक १). यानंतर सुमारे एका पंधरवड्याने दुसऱ्या अंकातील गोष्टी घडलेल्या दिसतात. आरंभीं एक छोटा प्रवेश घातला आहे, त्यावरून आपणास असे कळते की राजाने आपले मन उर्वशीवर बसले आहे ही गोष्ट विदूषकाला कळविली होती व त्याला ती गुप्त ठेवण्याबद्दल बजावले होतें. पण काशीराजाची मुलगी व पुरुरव्याची राणी औशीनरी हिला राजाचे मन दुसऱ्या कोणा स्त्रीवर बसल्याचा संशय आल्यावरून तिने आपल्या निपुणिका नामक दासीला पाठविले आहे. ती मोठ्या युक्तीने विदूषकाकडून तें रहस्य काढून घेते. नंतर राजकार्य पाहून झाल्यावर राजा विदूषकासह प्रवेश करतो. मनोविनोदनार्थ कोठे जावे असे राजाने विचारताच विदूषक उत्तर करतो, 'चला आपण सैंपाकघरात जाऊ तेथे पचपक्वान्नें तयार करण्याकरिता जमविलेली सामग्री पाहून आपले मन रमविणे शक्य आहे.' राजाला अर्थातच ही सूचना पसंत पडत नाही! तेव्हा ते प्रमदवनात जातात. तेथें वसन्तागमनामुळें आलेल्या आम्रमंजरी पाहून राजाचे मन जास्तच अस्वस्थ होतें. तेव्हा उर्वशीसमागमाचा एखादा उपाय शोधण्यासाठी राजाने सांगितल्याप्रमाणे विदूषक विचार करीत बसतो. राजाला भावी समागमाचे सूचक असे शुभ शकुन होतात त्यामुळें दोघेही आशेने वाट पाहत बसतो. इतक्यात विमानात बसून उर्वशी व चित्रलेखा तेथें येतात. विदूषक व राजा यास विचारमग्न पाहून ते काय बोलतात तें ऐकण्यासाठी त्या तिरस्करिणी विद्येने अदृश्य होऊन जवळच उभ्या राहतात. इतक्यात विदूषक म्हणतो 'राजा! सापडला मला उपाय! स्वप्नात समागम करून देणारी निद्रा सेवन कर किंवा उर्वशीचे चित्र काढून तें सारखें पाहत रहा.' राजा म्हणतो, 'हे दोन्ही उपाय शक्य नाहीत. माझें हृदय मदनशराच्या शल्यानी युक्त

असल्यामुळें मला प्रियेचा समागम करविणारी निद्रा प्राप्त होणे शक्य नाही. बरें तिचें चित्र काढावे तर तें पूर्ण व्हावयाच्या अगोदरच माझ्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिल्याशिवाय राहणार नाहीत. मला होत असलेला हा दारुण मदनसंताप उर्वशीला समजत नाही असें दिसतें' तें ऐकताच उर्वशी आपली *मदनबाधा वर्णन करणारे दोन श्लोक रचून ते एका भूर्जपत्रावर लिहिते व ते* राजापुढे टाकते. राजाला ते वाचून प्रत्यक्ष उर्वशी भेटल्याइतका आनंद होतो. त्याच्या अंगुलींना घाम सुटतो. तेव्हां अक्षरें खराब होऊं नयेत म्हणून तो तें भूर्जपत्र विदूषकाजवळ देतो नंतर उर्वशी व चित्रलेखा प्रकट होतात. त्यांचे थोडें संभाषण होतें तोंच 'भरताने अप्सरांस शिकविलेल्या अष्टरसयुक्त नाटकाचा प्रयोग पाहण्याची इंद्राला इच्छा आहे, तरी उर्वशीला घेऊन तूं लौकर ये,' असें एक देवदूत चित्रलेखेस सांगतो. तेव्हां राजाची अनुज्ञा घेऊन मोठ्या कष्टानें उर्वशी सखीसह परत जाते. नंतर मनोविनोदाकरितां राजा विदूषकाकडे ते भूर्जपत्र मागतो. त्याच्या हातून *तें पूर्वीच गळून वाऱ्यानें दुसरीकडे गेलें होतें. तेव्हां तो म्हणतो—'इथें तें* कुठेंही दिसत नाही. उर्वशीच्या मार्गानें गेलें असें दिसतें.' या हलगर्जीपणाबद्दल राजा त्याची कानउघाडणी करतो. नंतर ते दोघेही त्याचा शोध करूं लागतात. तोंच निपुणिका दासीसह औशीनरी राणी तेथे येते. तिच्या नूपुरांत तें भूर्जपत्र जाऊन अडकतें निपुणिका तें राणीला वाचून दाखविते व हा उर्वशीचा प्रेमलेख असावा असें अनुमान करते नंतर राणी पुढें होऊन म्हणते ' महाराज ! आपण शोधीत आहां तें हें भूर्जपत्र घ्या ! ' *मी दुसरेंच काही पहात होतो अशी राजा बतावणी करतो. पण तिचें* राणीचें थोडेंच समाधान होणार? तेव्हां तिला प्रसन्न करण्याकरितां राजा तिच्या पायां पडतो त्याकडे लक्ष न देतां ती दासीसह निघून जाते. तेव्हां विदूषक म्हणतो, 'ही निघून गेली हें आपणांस बरेंच झालें ज्याचे डोळे आले आहेत त्याला माणसाला दिव्याची ज्योत समोर असलेली सहन होत नाही.' त्यावर राजा उत्तर करतो, 'मित्रा असें नाही. उर्वशीवर माझें प्रेम बसलें असलें, तरी राणीविषयीं माझ्या मनांत पूर्वीप्रमाणेंच आदर आहे.' *नंतर मध्याह्नसमय झाल्यामुळें दोघेही स्नानभोजनार्थ जातात.* (अंक २). तिसऱ्या अंकाच्या आरंभींही एक लहान प्रवेश घातला आहे. त्यांतील

पल्लव व गालव या भरतमुनीच्या शिष्यांच्या संभाषणावरून आपल्याला असे समजतें की उर्वशी स्वर्गास परत गेल्यावर इन्द्रसभेसमोर सरस्वतीने रचलेल्या 'लक्ष्मीस्वयंवर' नामक नाटकाचा प्रयोग झाला. त्यात मेनकेने वारुणीची व उर्वशीने लक्ष्मीची भूमिका घेतली होती. स्वयंवरप्रसंगी वारुणीने लक्ष्मीला विचारलें, ' सखे ! हे विष्णूसह सर्व लोकपाल येथे आले आहेत. यांपैकी कोणावर तुझें मन बसले आहे ? ' त्यावर तिने 'पुरुषोत्तमावर' असे उत्तर द्यावयाचे पण 'बुद्धि: कर्मानुसारिणी', या न्यायाने लक्ष्मीवेषधारी उर्वशीच्या मुखातून ' पुरूरव्यावर ' असे शब्द चुकून बाहेर पडले व सर्वांचा विरस झाला. तेव्हा भरतमुनींनी रागावून 'तुझें स्वर्गातील स्थान नष्ट होईल' असा शाप दिला पण इन्द्राने नाटकप्रयोग संपल्यावर खाली मान घालून बसलेल्या उर्वशीला म्हटले, 'पुरूरवा राजा मला युद्धात साहाय्य करतो तेव्हा त्याला इष्ट ते मला केले पाहिजे; करिता तू त्याकडे जा व तुझ्या मुलाचे त्याला दर्शन होईपर्यंत त्याजवळ रहा.' मागील अंकातील गोष्टी घडल्या त्याच दिवशी तिसऱ्या प्रहरी वरील प्रकार झाला असावा. त्या दिवशी रात्री घडलेला वृत्तांत यानंतरच्या मुख्य प्रवेशात वर्णिला आहे. आरंभी कंचुकी प्रवेश करतो व पुढीलप्रमाणे सायंकाळचे वर्णन करतो—

> उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
> धूपैर्जालविनिःसृतैर्वडभयः संदिग्धपारावताः ।
> आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः
> सन्ध्यामंगलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ॥ विक्र० ३, २.

या श्लोकात सन्ध्यासमयाचे सुंदर वर्णन केले आहे. नंतर राजा व विदूषक प्रवेश करतात. तेव्हा 'मणिहर्म्याच्या गच्चीवरून आज रात्रीं चन्द्र चांगला दिसेल. तरी त्याचा रोहिणीशी संयोग होईपर्यंत महाराजांसमवेत पाहत बसावें अशी माझी इच्छा आहे'—असा राणीचा निरोप कंचुकी राजास कळवितो. तेव्हा ते सर्व गच्चीवर जातात. तेथे उदयोन्मुख चन्द्राच्या किरणांनी अंधकार नाहीसा होत आहे असे पाहून राजा त्या दृश्याचे खालीलप्रमाणे वर्णन करतो—

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभिस्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते।
अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम्॥ विक्र० ३,६.

'उदयपर्वताआड असलेल्या चन्द्राच्या किरणांनी अंधकार दूर सारला असता ही पूर्वदिशेचे मुख जणू काय वेणी फणी केल्यासारखें दिसत आहे व माझ्या नेत्रांना आनंदवीत आहे ' या वर्णनात समासोक्ति व उत्प्रेक्षा या अर्थालंकाराचा मधुर संयोग झाला आहे चन्द्र हा पूर्वदिशेचा पति तो क्षितिजावर आला नव्हता तेव्हा विरहिणी स्त्रीचे केश तैलादिसंस्कार नसल्यामुळें तिच्या मुखावर पसरतात तसा अंधकार पूर्वदिशा व्यापून राहिला होता. पण उदयोन्मुख चन्द्राच्या किरणांनी अंधकार दूर सारल्यामुळें पूर्व दिशेचे मुख वेणीफणी करून पतीच्या आगमनाची प्रतीक्षा करणाऱ्या स्त्रीच्या मुखासारखें दृष्टीस आनंद देत आहे, असा राजाचा आशय आहे तितक्यात चन्द्र उगवला तें पाहून विदूषक म्हणतो, 'हा पहा मोडक्या मोदकासारखा दिसणारा चन्द्र उगवला आहे!' विदूषक हा मोठा अधाशी; तेव्हा त्याच्या उपमा खाद्यपेयादिकांतूनच घेतल्या असणार ! ते याप्रमाणें बोलत बसले आहेत तो अभिसारिकेचा वेष केलेली उर्वशी व चित्रलेखा या विमानातून तेथे येतात आपल्या विरहानें झुरत असलेल्या राजाचे भाषण ऐकून उर्वशी प्रकट होणार, तोच उपहाराचे सामान घेतलेल्या दासीसह औशीनरी राणी तेथें येते तिने शुभ्रवस्त्र नेसलें होतें, सौभाग्यदर्शक असेच अलंकार अंगावर घातले होते व व्रतस्थ असल्यामुळें अभिमान टाकला होता. तिला पाहून उर्वशीलाही तिच्याबद्दल आदर वाटतो. राजा तिला देवी ह्मणून संबोधितो तें पाहून ती म्हणते, ' खरोखर हिला देवी ही पदवी चांगली शोभते. तेजस्वीपणांत इंद्राणीपेक्षा ही कोणत्याही प्रकारे कमी नाही.' नंतर चन्द्रकिरणाचे गन्धपुष्पादिकांनी अर्चन करून व विदूषकाला उपायन देऊन राणी राजाचीही पूजा करते व हात जोडून म्हणते— 'या रोहिणीचन्द्राच्या जोडप्याला साक्षी ठेवून मी सांगते की, जिच्यावर आपलें प्रेम आहे व जी आपल्या समागमाला उत्सुक आहे, तिच्याशीं आजपासून मी प्रेमाने वागेन.' त्यावर विदूषक आपल्याशीच म्हणतो, 'हातांतून मासा निसटल्यावर धीवर म्हणतो, बरें झाले, मला पुण्य लागेल.' नंतर राणी गेल्यावर उर्वशी व चित्रलेखा प्रकट होतात. प्रथमचे स्वागत

कुशलप्रश्नादि झाल्यावर चित्रलेखा राजाला विनंती करते की वसन्त ऋतु संपल्यावर उष्णकाळीं मला सूर्याची सेवा करावयाची आहे, तरी माझ्या सखीला स्वर्गाची आठवण न होईल असे करावे. त्यावर विदूषक म्हणतो, 'अहो तुमच्या स्वर्गांत ना खाणें ना पिणें ! केवळ माशासारखें डोळ्याचीं उघडझाप न करतां राहावें लागतें !' नंतर चित्रलेखा गेल्यावर रात्र बरीच झाली असे पाहून ते सर्व आंत जातात. (अंक ३) यानंतर थोडा पुढरा वर्षांनी घडलेल्या गोष्टी चौथ्या अंकात वर्णिल्या आहेत. मध्यंतरीं झालेला वृत्तांत चित्रलेखा व सहजन्या या अप्सरांच्या संभाषणांत आपणास कळतो. मागील अंकात वर्णिल्याप्रमाणे राजा व उर्वशी यांचा समागम झाल्यावर काही काळानें राज्यकारभार अमात्यांवर सोपवून राजा उर्वशीसह गन्धमादनपर्वतावर विहार करण्यास गेला. तेथें एकदा मन्दाकिनीच्या तीरावर वाळूच्या टेकड्या करून खेळत असलेल्या विद्याधरकुमारीकडे राजा निरखून पहात होता. त्यावरून उर्वशीला राग येऊन ती तेथून निघून गेली व कार्तिकस्वामीच्या वनात शिरली. कार्तिकस्वामी हा आजन्म ब्रह्मचारी व स्त्रीदर्शन अनिष्ट मानणारा. त्याने 'या अरण्यात कोणा स्त्रीने प्रवेश केल्यास ती लता होईल' असा नियम केला होता. त्याप्रमाणें उर्वशीचेंही रूपांतर झाले. इकडे उर्वशीचा विरह सहन न होऊन राजा रानोमाळ भटकूं लागला आहे व वर्षाऋतूचे मेघ दिसूं लागल्यामुळें त्याची अवस्था जास्तच कठीण होणार आहे, असें त्यांच्या संभाषणावरून आपणास कळतें. नंतर मुख्य प्रवेशांत उर्वशीवियोगानें वेडा झालेला राजा प्रवेश करतो व मेघ, लता, वृक्ष, पशु, पक्षी इत्यादिकांस आपल्या स्त्रीची वानमी विचारीत भटकत राहतो. आकाशातून जलवर्षाव करणाऱ्या मेघालाच उर्वशीहरण करणारा राक्षस समजून राजा म्हणतो–'अरे दुरात्म्या ! थांब माझ्या प्रियतमेला घेऊन कोठें चाललास ? अरे हा पर्वतशिखरावरून आकाशांत उडी मारून माझ्यावरच बाणांची वृष्टि करतो आहे !' थोडा विचार केल्यावर हा राक्षस नसून मेघ आहे असे राजाला वाटतें—

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुधारासारो न बाणपरंपरा

कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥ विक्र० ४,१.

थोडें पुढे गेल्यावर त्याला भूमीवर पडलेलें व ओष्ठरागानें रक्तवर्ण झालेल्या अश्रुबिन्दूंनी अंकित असें उर्वशीचें हिरवें स्तनांशुक सांपडलें असें वाटतें, पण निरखून पाहतो तों इन्द्रगोप नावाचे तांबडे किडे जिच्यावर पसरले आहेत अशी नव्या गवताची हरळी. असे हिंडता हिंडता त्याला एक रक्तवर्ण मणी दिसतो. 'जिच्या वेणींत हा घालण्यासाठीं घ्यावयाचा ती माझी प्रियाच आतां दुर्लभ झाल्यामुळें याला घेऊन काय करावयाचें?' असें राजाला वाटतें पण इतक्यांत, 'पार्वतीच्या पायाच्या अलक्तकापासून झालेला हा मणी लौकरच प्रियजनाचा संगम घडवून आणतो; तेव्हां तूं तो अवश्य घे.' असे एका ऋषीचे शब्द ऐकून राजा तो उचलून घेतो व 'जवळच पुष्परहित असताही मनोरम दिसणाऱ्या लतेस आलिंगितो तों उर्वशी प्रकट होते नंतर 'आपण राज्य सोडून आल्यास फार काळ झाला, प्रजा मला दोष देत असतील' असे म्हणून उर्वशी परत जावें असें सुचविते. त्याप्रमाणें तीं दोघें राजधानीस जातात. (अंक ४). यानंतर लौकरच पांचव्या अंकांतील गोष्टी घडल्या आहेत. परत आल्यावर एके दिवशीं गंगायमुनांच्या संगमावर राण्यांसह स्नान करून राजा वस्त्रालंकार धारण करीत असतां एका गृध्रानें तो संगमनीय मणी मांसखंड समजून उचलून नेल्याचें त्यास समजतें तेव्हां तो तसाच उठून बाहेर येतो व त्यास मारण्याकरितां धनुष्यबाण मागतो ते आणण्यापूर्वीच तो गृध्र दृष्टीच्या टप्प्याच्या पलीकडे जातो तें पाहून 'सायंकाळीं तो एखाद्या वृक्षावर बसेल, तेव्हां त्यावर नजर ठेवावी,' अशी आपली आपली आज्ञा नगराध्यक्षास नळविण्यास राजा कंचुकीस सांगतो. नंतर विदूषकाबरोबर त्याविषयीं बोलत असतां कंचुकी तो मणि व एक बाण घेऊन परत येतो. 'बाणावरील अक्षरें वाचतांच तो आपणापासून उर्वशीस झालेल्या आयु नावाच्या कुमाराचा आहे असें राजास समजतें. तेव्हां त्याला फार आश्चर्य वाटतें तो म्हणतो 'माझा व उर्वशीचा फक्त नैमिषेय सत्राच्या वेळीं वियोग झाला होता, त्यावेळीं सुद्धां ती गर्भवतीही असल्याचें दिसलें नाहीं मग प्रसूति कोठली ?' यावर विदूषक उत्तर करतो, 'अरे ! उर्वशी ही

दिव्यांगना ! दिव्य स्त्रिया मानुषी स्त्रियांप्रमाणेच मर्द वावरतीत असतात असे समजू नको.' याप्रमाणें ते बोलत बसले आहेत तों कंचुकी प्रवेश करतो व च्यवनाश्रमांतून एक तापसी कुमाराला घेऊन आली असल्याचें राजाला कळविलें. कुमाराला पाहतांच त्याच्या व राजाच्या चेहऱ्यातील सादृश्य विदूषकाच्या लक्षांत येतें. राजालाही वात्सल्यप्रेमाचें भरतें येतें. तो म्हणतो—

> बाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्
> वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः।
> संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-
> रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः॥ विक्र० ५. ९.

'याला पाहिल्याबरोबर माझ्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिले आहेत, हृदय वात्सल्यपूर्ण व मन प्रसन्न झालें आहे. स्वतःचा धीरस्वभाव टाकून कंपित अशा अंगांनी याला कवटाळावें असी मला इच्छा होत आहे' कुमारालाही तत्सदृश प्रेमाचा अनुभव येतो नंतर तापसी म्हणते, 'जन्मल्याबरोबर या कुमाराला उर्वशीनें माझ्या स्वाधीन केलें. भगवान् च्यवनांनी याचे जातकर्मादि संस्कार करून याला धनुर्विद्या शिकविली. आज पुष्पें, समिधा वगैरे आणण्याकरितां ऋषिकुमाराबरोबर बाहेर गेला असतां यानें मांस-खण्ड तोंडांत धरलेल्या व झाडावर बसलेल्या एका गृध्राला मारलें. तेव्हां च्यवनऋषींनी मला बोलावून याला परत करावयास सांगितलें आहे.' नंतर कुमार राजाला नमस्कार करतो. तेव्हां राजा म्हणतो, 'हा तुझ्या पित्याचा प्रियमित्र ब्राह्मण बसला आहे, याला निःशंकपणें वन्दन कर.' त्यावर विदूषक म्हणतो, 'याला भीति कां वाटावी ? आश्रमांत वास केल्यामुळें यानें माकडें पाहिलींच असतील !' नंतर उर्वशी प्रवेश करते. कुमाराला पाहतांच तिच्या हृदयांतही अपत्यस्नेहाचा उमाळा येतो; पण पतीला आपल्या पुत्राचें दर्शन झाल्यामुळें इन्द्राच्या आज्ञेप्रमाणें आतां त्याचा व आपला वियोग होणार हा विचार मनांत येतांच तिच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागतात. राजाला त्याचें कारण समजतांच तो कुमाराला राज्याभिषेक करून आश्रमांत जाण्याचा निश्चय करतो. पण इतक्यांत नारदऋषि

तेथे येतात व इंद्राचा पुढील निरोप राजाला कळवितात—'राजा, त्रिकालदर्शी मुनींनी पुढे सुरासुरांचा संग्राम होणार आहे असे सांगितलें आहे. तूं आमचा युद्धातील साहाय्यक म्हणून, तूं आताच शस्त्रसंन्यास करूं नको. ही उर्वशी जन्मभर तुझी सहधर्मचारिणी म्हणून राहील' नंतर इन्द्राने पाठविलेल्या जलादिकांनी अप्सरा आयूला यौवराज्याभिषेक करतात. नारदादिकांस कुमाराने नमस्कार केल्यावर औशीनरी राणीला नमस्कार करण्यास त्याला सर्व जण घेऊन जातात व भरतवाक्याने नाटक समाप्त होते (अंक ५)

'मालविकाग्निमित्र' व अभिज्ञानशाकुंतल' या कालिदासाच्या इतर नाटकाच्या नावाप्रमाणे प्रस्तुत नाटकाचे 'विक्रमोर्वशीय' हें नाव अनुरूप भासत नाही पुरूरव्याचे विक्रम हे नाव होतें असा कोठेही उल्लेख आलेला नाही तेव्हा विक्रमाने म्हणजे पराक्रमाने प्राप्त करून घेतलेल्या उर्वशीविषयी हे नाटक असल्याने त्याला विक्रमोर्वशीय हें नाव कवीने दिले, अशी उपपत्ति लावावी लागते असे नाव देण्यात आपल्या आश्रयदात्याचे नाव आपल्या कृतीशी संलग्न करण्याचा हेतु असावा वरील हेतूनेच त्याने विक्रम हा शब्द या नाटकात दोन ठिकाणी योजिला आहे हे मागें दाखविलेच आहे *

कालिदासाने या नाटकाचे कथानक कोठून घेतले तें निश्चयपूर्वक सांगता येत नाही पुरूरवा व उर्वशी यांची प्रेमकथा अत्यंत प्राचीन आहे हें ऋ० १० ९५ या सूक्तावरून दिसून येतें या सूक्तात पुरूरवा व उर्वशी यांचा संवाद दिला आहे सूक्ताची भाषा काही ठिकाणीं दुर्बोध आहे, तथापि त्याचा सामान्यत अर्थ समजण्यास फारशी अडचण येत नाही शिवाय त्या सूक्ताचा संदर्भ व काही ऋचांचे स्पष्टीकरण शतपथ ब्राह्मणात (५, १–२) आढळतें त्यावरून खालील गोष्ट दिली आहे "उर्वशी नावाच्या अप्सरेचे पुरूरव्यावर प्रेम बसून ती त्याच्या सहवासात काही काल राहत होती प्रथमत च तिने पुढील अटी घातल्या होत्या 'माझे दोन मेंढे नेहमी माझ्या शयनागारात बांधले पाहिजेत व तूं नग्न असताना कधीही माझ्या

* राजशेखराने आपल्या 'प्रचण्डपाण्डव' नाटकाच्या व आर्यक्षेमीश्वराने आपल्या 'चण्डकौशिक' नाटकाच्या नांदीत आपल्या आश्रयदात्या राजाच्या नावाचा गर्भित उल्लेख केला आहे हें आम्ही अन्यत्र दाखविले आहे. शारदाश्रमवार्षिक १९३३, पृ २६

दृष्टीस पडू नये राजाने त्या दोन्ही अटी कबूल केल्या होत्या कालान्तराने उर्वशी गरोदर झाली इकडे उर्वशी गेल्यामुळे स्वर्ग शून्यवत् भासू लागला म्हणून तिला परत आणण्यासाठी गन्धर्वांनी एक युक्ति योजिली त्यांनी एका रात्री मेंढयाना उचलून नेऊन मारण्यास सुरुवात केली त्याचे ओरडणे एकून उर्वशी म्हणाली, 'माझ्या या लाडक्याचे रक्षण करण्यास येथे कोणीच नाही काय?' तेव्हा राजा नग्नावस्थेत तसाच लगबगीने त्याच्या रक्षणार्थ धावला तो उर्वशीच्या दृष्टीस पडावा म्हणून गन्धर्वांनी तितक्यात विजेचा लख्ख उजेड पाडला आपल्या अटीप्रमाणे उर्वशी सोडून जाऊ लागली तेव्हा राजाने तिला परोपरीने विनविले, त्यावेळचा त्याचा सवाद ऋग्वेदाच्या वरील सूक्तात दिला आहे 'तुझ्या प्रेमाने वेडावून मी भटकत राहीन कडेलोटाने प्राणत्याग करीन व आपले शरीर कोल्हेकुत्र्याकडून खाववीन,' असे राजा म्हणाला तेव्हा उर्वशी उत्तर करते, 'पुरूरव्या ! आपला कडेलोट करून घेऊ नको किंवा प्राणही टाकू नको ! तुझ्या शरीराला कोल्हेकुत्रे इजा न करोत! तू परत जा ! स्त्रियांचे प्रेम स्थिर नसत त्यांची हृदयें लांडग्याच्या सारखी असतात.' शेवटी तिला दया येऊन वर्षाच्या शेवटी एक रात्रभर त्याच्या बरोबर राहण्याचे तिने कबूल केले नतर त्याने गन्धर्वांना संतुष्ट केले व त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे मनुष्यलोकी स्वर्गीय अग्नि आणून व यज्ञ करून गन्धर्वरूप प्राप्त करून घेतले " शतपथ ब्राम्हणातील वरील गोष्ट थोडया फार फरकाने विष्णु व भागवत या पुराणातही आली आहे उर्वशीला मित्रावरुणाचा शाप झाल्यामुळे मनुष्यलोकी वास्तव्य करावे लागले ही अधिक माहिती त्या पुराणात आढळते याशिवाय या गोष्टीचे एक निराळेंच स्वरूप 'कथासरित्सागरा'त दिसून येते तेही स्वकालीन 'बृहत्कथे'वरून कालिदासाला परिचित असावे 'कथासरित्सागरा'त, पुरूरवा हा विष्णुभक्त असल्याने विष्णूने उर्वशी त्याला देण्याविषयी इन्द्राला आज्ञा केली, एके दिवशी तो तिच्यासह इन्द्रसभेत बसला असता रंभेने नृत्यांत कांही चूक केल्यावरून राजा हसला, तेव्हा नृत्याचार्य तुम्बरु याला राग येऊन त्याने उर्वशीचा व तुझा वियोग होईल असा शाप दिला, पुढे तपश्चर्येने विष्णूला सन्तुष्ट करून राजाने उर्वशीची प्राप्ति करून घेतली.

पुरूरवा व उर्वशी याच्या प्रेमकथेची वरील कालिदासकालीन स्वरूपें लक्षात घेतल्यास कवीची कल्पकता या नाटकात उत्तम रीतीने दिसून येईल. उर्वशीला काही शाप झाल्यामुळें थोडे दिवस मृत्युलोकीं वास्तव्य करावे लागले होते व तिने घातलेल्या अटी राजाने मोडल्यामुळें ती परत स्वर्गी गेली, असे 'शतपथ ब्राह्मण' व पुराणे यात वर्णिले होते तर 'बृहत्कथें'त तुम्बरूच्या शापाने राजाचा व तिचा वियोग झाला असे दाखविले होते. या सर्व घटनाचा कालिदासाने आपले सविधानक रचनांना मार्मिकपणे उपयोग करून घेतला आहे पहिल्या अंकातील उर्वशीहरणाचा व तदनतर पुरूरवा व उर्वशी याच्या प्रथमदर्शनाचा रम्य प्रसग कवीच्या प्रतिभेने नवीनच निर्माण केलेला दिसतो तिसऱ्या अकात उल्लेखिलेला भरतमुनीचा शाप बृहत्कथेंतील तुम्बरूच्या शापावरून कवीला सुचला असावा 'शतपथ ब्राह्मण' व पुराणे यात वर्णिलेल्या उर्वशीच्या अटी कलेच्या दृष्टीने रम्य नसल्याने त्या जागी कवीने पुत्रदर्शनाची अट घातली आहे चौथ्या अकातील कार्तिकस्वामीचा नियम, त्यामुळें उर्वशीचे रूपपरिवर्तन, पुरूरव्याचा शोक इत्यादि प्रसग व सबध पाचवा अक ही कालिदासाच्याच कल्पकतेचीं फळें होत कुमाराचे दर्शन झाल्यावरोबर उर्वशीस स्वर्गास परत जावे लागले असते तर राजाही तपश्चर्येकरिता आश्रमात जाता व त्यायोगें नाटकाचा अत दु खपर्यवसायी झाला असता सस्कृत नाट्यशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे असे करणे शक्य नव्हतें, म्हणून शेवटल्या अकात नारदाकडून इद्राचा निरोप राजाला कळवून कालिदासाने नाटकाचा शेवट गोड केला आहे. या नाटकाच्या पहिल्या तीन अकातल्या सविधानकासारखी कथा मत्स्यपुराणात दिलेली आढळते, त्यावरून कालिदासाने ती तेथून घेतली असावी असे कित्येक विद्वानांनी म्हटले आहे पण सध्याच्या पुराणाच्या प्रती विश्वसनीय नाहीत त्यात वेळोवेळी नव्या नव्या कथा घुसडलेल्या आहेत हें आता सिद्ध झाले आहे म्हणून मत्स्य पुराणानेच पुरूरवा व उर्वशी याच्या प्रेमकथेचे इतर पुराणात दिसणारें स्वरूप टाकून देऊन त्याच्या जागीं 'विक्रमोर्वशीया'तील रम्य कथानक सक्षिप्तरूपाने दिले आहे असे म्हणता येतें *

* 'मत्स्य पुराणां'तील कथेंत 'बृहत्कथा' व 'विक्रमोर्वशीय' यातील वर्णनाचें

'विक्रमोर्वशीया'चे सविधानक कालिदासाच्या पहिल्या नाटकातल्या-इतके गुंतागुंतीचे नाही. कथानकाच्या नागमोडी वळणात प्रेक्षकाचे चित्त रोधण्यापेक्षा स्वभावरेखनाच्या रम्य दर्शनाने ते आकृष्ट करणे बरे असे कवीला वाटले असावे. कारण काही असले तरी 'मालविकाग्निमित्रा'च्या मानाने यात सविधानकचातुर्य बरेच कमी दिसते. दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकातील काही घटनांची कथानकाच्या गतीला आवश्यकता भासत नाही. उदाहरणार्थ, त्या अंकातील औशीनरी राणीने प्रवेश विरोधदर्शनाने उर्वशीच्या स्वभावाला जास्त उठाव मिळावा याकरिताच घातलेले दिसतात. यातील भाषा मात्र पहिल्या नाटकातल्याप्रमाणेच प्रासादिक, सौष्ठवयुक्त व सालंकृत आहे. यात संभोग व विप्रलंभ या द्विविध शृंगाराचा उत्तम परिपोष झाला आहे. तथापि चौथ्या अंकात आरंभापासून अखेरपर्यंत राजा जवळ जवळ एकाच पद्धतीने शोक करीत असलेला दाखविला आहे. शोकरसाचा उठाव होण्याकरिता इतर रसांची योजना केली नाही. त्यामुळे हा अंक कंटाळवाणा होतो.

'मालविकाग्निमित्रा'च्या मानाने या नाटकात पात्रे संख्येने कमी असली, तरी जास्त काळजीपूर्वक रंगविलेली आहेत. यात पुरूरवा, विदूषक व आयु ही पुरुषपात्रे आणि उर्वशी व औशीनरी ही स्त्रीपात्रे प्रमुख आहेत. पुरूरवा हा नायक धीरोदात्त आहे. हा अत्यंत शूर, प्रेमी व दाक्षिण्यसंपन्न असा दाखविला आहे. नाटकाच्या आरंभी केशि दैत्यावर त्याने मिळविलेल्या विजयाने तो उर्वशीप्रमाणेच प्रेक्षकाचेही मन आकृष्ट करून घेतो. त्याच्या शौर्यामुळे प्रत्यक्ष इंद्रालाही त्याच्या मदतीची जरूरी लागते. विनयाने तर त्याचे शौर्य जास्तच खुलून दिसते. उर्वशीवर त्याचे निस्सीम प्रेम असल्यामुळे तिचा विरह होताच तो अगदी वेडावून जातो आणि लतावृक्षांस व पशुपक्ष्यांस तिची बातमी विचारीत

(मागील पानावरून पुढे चालू)
मिश्रण झालेले दिसते. कारण त्यात 'लक्ष्मीस्वयंवरप्रसंगी मेनका व रंभा यांच्या बरोबर लक्ष्मीरूपधारिणी उर्वशी नाचत असता भरताने शिकविलेला अभिनय विसरली' असे म्हटले आहे. स्वयंवरप्रसंगी प्रत्यक्ष वधूला नाचावयाला लावल्याने होणारे अनौचित्य ही कथा मत्स्यपुराणात पुसटल्याच्या ध्यानात आलेले दिसत नाही.

भटकत राहतो कालिदासाच्या इतर नाटकांतील नायकाप्रमाणे हाही बहु-पत्नीक आहे तथापि याला आपल्या ज्येष्ठ राणीच्या गुणाबद्दल आदर आहे अन्य स्त्रीवर आपले प्रेम गेले आहे हें तिच्या लक्ष्यांत आल्यास तिला अत्यंत वाईट वाटेल म्हणून शक्य तो ही गोष्ट तिजपासून लपवून ठेव-ण्याचा तो यत्न करतो अग्निमित्राच्या मानाने याचा स्वभाव बरा दाख-विला असला, तरी दुष्यन्ताचे प्रजावात्सल्यादि गुण याच्यामध्ये दिसत नसल्याने हा त्याच्यापेक्षा कमी प्रतीचा ठरतो या नाटकांतील माणवक नामक विदूषक 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतमाप्रमाणेच खाद्यलोलुप आहे, पण बुद्धीने मात्र त्याच्यापेक्षा फारच कमी प्रतीचा दिसतो राजाला मालविकेचे प्रथम दर्शन व पुढे समागम होण्याकरिता गौतम नाना प्रकार-च्या युक्त्या योजतो, पण हा माणवक राजाचे उर्वशीवर प्रेम बसले आहे एवढीही गुप्त गोष्ट औशीनरीच्या चतुर दासीपासून लपवू शकत नाही त्याच्या भोळसरपणामुळेच औशीनरी राणीच्या प्रवेशाना अवसर मिळतो खाद्यपेयादिकातून घेतलेल्या उपमादि अलंकारानी व स्वतःच्या कुरूपतेने इतर पात्राचे व प्रेक्षकाचे मनोरंजन करणे एवढेच याचे काम आहे कथानकाला वळण देण्यात याचा फारसा उपयोग होत नाही तिसरे पुरुषपात्र राजकुमार आयूचे. 'मालविकाग्निमित्रा'तील कुमार वसुमित्र रंगभूमीवर येत नाही त्याच्या शौर्याविषयीचे वर्णन ऐकून प्रेक्षकास त्यास पाहण्याची इच्छा होते पण ती अतृप्त राहते कालिदासाने या नाटकात प्रथमच एका अल्पवयस्क कुमारास रंगभूमीवर आणले आहे वसुमित्रापेक्षा आयु हा वयाने लहान आहे तथापि त्याचा स्वभावपरि-पोष चांगला झाला आहे त्याचे धनुर्विद्येतील नैपुण्य, आपल्या पित्या-विषयी वाटणारें सहजप्रेम व च्यवनाश्रमातील प्राण्यावरील त्याची ममता ही थोडक्यात पण उत्तम रीतीने दाखविलीं आहेत स्त्रीपात्रात उर्वशी ही प्रमुख आहे ही अप्सरा असल्याने स्वरूपाने अप्रतिम आहे हे सांगाव-यास नकोच संस्कृत नाट्यशास्त्रकाराच्या वर्गीकरणाप्रमाणे ही 'साधारणा' व 'प्रगल्भा' आहे हिचे पुरूरव्यावर निस्सीम प्रेम आहे आपली उपभोग लालसा तृप्त झाल्यावर पतीविषयीं बेपर्वाई दाखविणारी व त्याच्या विन-वणीस 'स्त्रियांची मैत्री टिकवत नसते, त्यांचीं हृदयें लांडग्यांच्या सारखी

असतात,' असे निर्लज्जपणाने उत्तर देणारी अत्यंत स्वार्थी स्त्री असें तिचें स्वरूप ऋग्वेदादि प्राचीन ग्रंथांत दिसतें, पण कालिदासाच्या प्रतिभेच्या मुशीतून बाहेर पडल्यावर तिचा स्वभाव बराच बदललेला दिसतो. राजाला पुत्रदर्शन झाल्यावर इंद्राने घातलेल्या अटीप्रमाणे आपणास पतीचा वियोग होणार या कल्पनेने तिला अत्यंत दुःख होतें. तथापि तिचा स्वार्थीपणा समूळ नष्ट झालेला दिसत नाही. स्वतःच्या उपभोगाकरितां पोटच्या गोळ्याला जन्मदिनापासून दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्यांत तिला यत्किंचितही वाईट वाटलेलें दिसत नाही. तिच्या स्वभावांत स्त्रीजनसुलभ मत्सर आहेच. तथापि औशीनरी राणीची गंभीर आकृति दृष्टीस पडतांच तिला तिच्याबद्दल आदर वाटल्याशिवाय राहत नाही. पुत्राला यौवराज्याभिषेक झाल्यावर ती त्याला ज्येष्ठ माउलेला—औशीनरी राणीला—नमस्कार करण्यास घेऊन जाते. यावरून तिजविषयीचा तिचा आदर व्यक्त होतो. कालिदासकाळीं श्रीमंत, चैनी व रंगेल नायक विदुषी व विविधकलाभिज्ञ वेश्यांच्या संगतीत कसे रममाण होत असत याचें उत्तम चित्र वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रा'त दृष्टीस पडतें. अशा नागरकाच्या पत्नी मात्र आपल्या पतीच्या बाहेरख्यालीपणाकडे दुर्लक्ष करून त्याच्याशीं प्रेमानें वागत, गृहव्यवस्था पहात व सदैव विविध व्रतांत निमग्न असत, असें त्याच ग्रंथावरून दिसतें. अशा प्रेमळ पण मानी व गंभीर स्वभावाच्या गृहिणीचें चित्र कालिदासाने औशीनरी राणीच्या रूपानें रंगविलेलें दिसतें. उर्वशीवर प्रेम बसलें तरी पुरूरवा औशीनरी राणीला आदरानें वागवितो हें पाहून चित्रलेखा 'अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरका अधिकं दक्षिणा भवन्ति' असें म्हणून उर्वशीचें समाधान करते. त्यावरून हें नाटक लिहितांना तत्कालीन नागरकाचें व त्याच्या सुशील व सद्गुणी पतिव्रता गृहिणीचें चित्र कवीच्या मनश्चक्षूपुढें होतें यांत संशय नाही. औशीनरीला राजाचें अप्सराःकामुकत्व आवडत नाही व ती प्रथम त्याच्या बाहुपाशाकारीं प्रेमळ पण निःसार मानणाला तुच्छ लेखून निघून जाते. पण पुढें पश्चात्ताप पावून ती प्रियानुप्रसादन व्रताच्या मिषाने राजाची गांठ घेते व त्याला प्रिय असलेल्या स्त्रीबरोबर आपण प्रेमानें वागण्यास तयार असल्याचें स्पष्ट सांगून त्याचा मार्ग निष्कंटक

करते. केवढा हा स्वार्थत्याग! 'मालविकाग्निमित्रा'तील धारिणीही स्वार्थत्यागी व उदार होते, पण ती आपल्या वचनात सापडल्यावर व पुत्रविजयाच्या महोत्सवात! तिच्यापेक्षा औशीनरीचा स्वार्थत्याग जास्त निरपेक्ष व म्हणून सरस आहे. उर्वशी व औशीनरी या दोघींचेही राजावर निस्सीम प्रेम आहे. पण उर्वशीचे प्रेम भोगमूलक तर औशीनरीचे त्यागमूलक हा त्यातील महत्त्वाचा फरक कवीने दाखविला आहे. संसारातील हालअपेष्टांनी किंबहुना प्रियजनाच्या उपेक्षेनेही जें प्रेम कमी होत नाही व ज्याची परिणति अखेर आत्मत्यागात होते, तेंच खरें प्रेम हें आपलें मत आपल्या इतर ग्रंथाप्रमाणे या नाटकातही कवीने औशीनरी राणीचे पात्र रंगवून व्यक्त केले आहे.

शाकुन्तल

'मालविकाग्निमित्र' व 'विक्रमोर्वशीय' ही आपापल्या परीनें रम्य असलेली नाटकें कालिदासाने लिहिली असली तरी नाटककार म्हणून याची कीर्ति त्याच्या शेवटच्या सर्वांगसुंदर व निर्दोष अशा 'अभिज्ञानशाकुंतला'वरच अवलंबून राहील. यातील संविधानकचातुर्य, स्वभावरेखाटन, रसपरिपोष, भाषासौष्ठव इत्यादि गुणांवर लुब्ध होऊन प्राचीन रसिकांनी यास सर्व संस्कृत नाटकांत श्रेष्ठ गणले होतें. इ. स. १७८९ मध्यें सर वुइल्यम् जोन्स् या विद्वानाने एका संस्कृतपंडिताच्या साहाय्याने याचें इंग्रजीत भाषांतर केलें, तें पुष्कळ ठिकाणी सदोष होतें, तरी त्याने युरोपीय विद्वानांना वेड लावलें. त्याची निरनिराळ्या युरोपीय भाषांत भाषांतरें झालीं व सध्या जगातील अशी एकही प्रमुख भाषा नाही की जींत शाकुंतलाचें एखादें तरी भाषांतर सापडणार नाही. या नाटकाच्या शेवटच्या अंकातील लहान बालकाच्या निरागस हास्याचें व बोबड्या बोलाचें मनोहर वर्णन वाचून शेझी ह्या फ्रेंच विद्वानास आनंदाच्या उकळ्या फुटून तो नाचूं लागला. गटे ह्या जगप्रसिद्ध जर्मन कवीने तर या नाटकाचें भाषांतर वाचून त्याची खालीलप्रमाणे प्रशंसा केली—

शिशिरीं मांडिसि तूं वसंतकुसुमें, ग्रीष्मर्तुचीं वा फळें
आत्मा मोहित होय, तुष्टहि तसा, हो पुष्ट ज्याच्या बळें ।

पृथ्वी स्वर्गहि इच्छिसी उभय ते एकया पदीं बोधिले
घे तूं नाम 'शाकुंतला' मग तुला तें सर्वही लाधलें ॥ *

कालिदासाच्या सर्व ग्रंथांत हें नाटक उत्कृष्ट असल्याने 'कालिदासस्य सर्वस्व-मभिज्ञानशाकुंतलम्' ही उक्ति सर्वमान्य झाली आहे. असो. प्राचीन काला-पासून 'शाकुंतल' लोकप्रिय झाल्याने त्याच्या हस्तलिखित प्रती हिंदुस्थाना-तील सर्व प्रांतात सापडतात, पण त्यामध्यें अनेक फरक आढळतात. त्या सर्वांचा विचार करून विद्वानांनी काश्मीरी, बंगाली, देवनागरी व मद्रासी अशा चार पाठपरंपरा निश्चित केल्या आहेत. तथापि या सर्वांची सूक्ष्म परीक्षा करून कालिदासाच्या सर्वोत्कृष्ट नाटकाचे मूळ स्वरूप ठरविले जाणे अत्यावश्यक आहे. तें होईपर्यंत देवनागरी प्रतींतील पाठ त्यातल्या त्यात बरे वाटल्यामुळें ती प्रत खालील विवेचनाकरिता घेतली आहे.

याही नाटकाच्या आरंभीं कवीने शिवस्तुतिपर नांदी घातली आहे व तीत श्रीशंकराच्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या अष्टविध स्वरूपाचे वर्णन केले आहे. नंतर सूत्रधार नटीस बोलावतो व 'या विद्वत्परिषदेपुढे कालिदासा-च्या 'अभिज्ञानशाकुंतल' नामक नवीन नाटकाचा प्रयोग करावयाचा आहे. तेव्हा प्रत्येक पात्राच्या कामाबद्दल काळजी घ्यावी' असे तिला सुचवितो. 'आपण नाटक चांगले बसविले असल्यामुळें त्यांत काही कमी पडणार नाही' असे नटीने सांगताच तो म्हणतो—

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ शाकु० १, २.

या श्लोकात कालिदास सूत्रधारमुखाने, आपण नाटकरचनेंत कुशल असलों तरी आपल्या कृतीने विद्वज्जनांना संतोष झाला असे समजेपर्यंत आपलें समा-धान होणार नाही, असें मोठ्या विनयाने सुचवीत आहे. नंतर नटी ग्रीष्म-समयवर्णनपर एक गीत गाते त्याची स्तुति करण्याच्या मिषाने दुष्यन्ताच्या प्रवेशाची सूचना करून सूत्रधार नटीसह निघून जातो व मुख्य अंकास आरंभ होतो. प्रथम हरणाचा पाठलाग करणारा रथस्थ राजा दुष्यन्त व सूत प्रवेश करतात. नेम धरून राजा त्याला बाण मारणार तोंच 'राजा! हा आश्रममृग

* भाषान्तरकार—कै. ग. ज. आगाशे 'वि. ज्ञा. वि.' मा (१९१९).

आहे, याला मारू नको' असे ओरडत एक वैखानस दोन शिष्यांसह त्याच्या आड येतो. त्याच्या विनतीला मान देऊन राजा आपला बाण परत घेतो. ते पाहून संतुष्ट होऊन तो 'तुला चक्रवर्ती पुत्र होवो' असा त्याला आशीर्वाद देतो व जवळच मालिनी नदीतीरावर असलेल्या आश्रमात जाऊन तेथील आतिथ्याचा स्वीकार करण्याविषयी सांगतो. तेथील कुलपति कण्व ऋषि शकुन्तला नामक आपल्या कन्येला अतिथींचा सत्कार करण्यास सांगून तिच्या प्रतिकूल दैवाची शांति करण्यासाठी सोमतीर्थी नुकतेच गेले आहेत असे वैखानसाकडून राजाला कळतें. वैखानस शिष्यांसह निघून गेल्यावर राजा तपोवनाकडे रथ हाकण्यास सारथ्यास सांगतो. तपोवनाजवळ पोहोचल्यावर तेथील जनास उपसर्ग होऊं नये म्हणून तो रथांतून उतरतो व आपले धनुष्य व अलंकार सारथ्याच्या स्वाधीन करून विनीत वेषानें तपोवनात शिरतो. त्यावेळीं त्याला बाहुस्पंदनाचा शुभशकुन होतो. थोडा पुढे जातो तों जवळच झाडांच्या रांईत कोणी बोलल्यासारखें त्याला ऐकू येतें, म्हणून तो तिकडे पाहूं लागतो तों तीन तापसकन्यका कळशा घेऊन लहान झाडांना पाणी घालण्याकरितां आपल्याकडेच येत असलेल्या त्याला दिसतात. तेव्हां तो एका झाडाच्या छायेंत त्यांची वाट पाहत राहतो. त्यांच्या संभाषणावरून त्यांपैकीं एक कण्वाची मुलगी शकुन्तला व दुसऱ्या दोन अनसूया व प्रियंवदा नामक तिच्या सख्या आहेत असे त्याला कळतें. वल्कल नेसलेल्या शकुंतलेला पाहून तो आपल्याशींच म्हणतो "हिच्या सुंदर शरीराला वल्कल योग्य नाहीं हें खरें, तथापि त्याने तिला शोभा येत नाही असें नाहीं, कारण 'आतीच्या सुंदरांना काहीही शोभतें!'" इकडे शकुन्तला व तिच्या सख्या यांच्यात थट्टामस्करी चालते. कोमल पालवी आलेल्या आम्रवृक्षाला विळखून असलेल्या वनज्योत्स्ना नामक बहरलेल्या मोगरीच्या वेलीला पाहत शकुंतला उभी राहते, ते पाहून प्रियंवदा म्हणते–'अनसूये, शकुंतला वनज्योत्स्नेला इतकी न्याहाळून पाहते आहे याचें कारण आलें का ध्यानात? वनज्योत्स्नेचा जसा अनुरूप वृक्षाशीं संयोग झाला आहे तसा माझाही योग्य पतीशीं होईल काय? असे तिला वाटत आहे.' यावर 'हें तुझ्या मनचेंच कांहीतरी!' असें शकुंतला उत्तर करते. तथापि त्यावरून शकुंतला अविवाहित आहे असें राजाला कळतें; तेव्हा प्रतिलोम विवाह निषिद्ध असल्यामुळें 'ही कण्वमुनीची असवर्ण स्त्रीपासून झालेली

कन्या असेल काय? किंवा संदेह कशाला? ज्याअर्थी माझें थोर मन हिच्यावर बसले आहे त्या अर्थी माझ्यासारख्या क्षत्रियाने विवाह करण्यासारखीच ही असली पाहिजे,' असे विचार त्याच्या मनात येतात इतक्यात मोगरीला पाणी घातल्यामुळें विचकून उडालेला भ्रमर शकुन्तलेच्या मुखाभोवतीं घिरट्या घालूं लागतो तें पाहून राजाला त्याचा हेवा वाटतो तो म्हणतो–

> चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
> रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
> करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
> वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृती ॥ शाकु० १, २३.

यात राजाने भ्रमराचे कामुकरूपाने वर्णन केले आहे व शेवटी 'आम्ही सत्यान्वेषणात गुंग झाल्यामुळें फसलो आहों, भ्रमरा! तूं मात्र कृतकृत्य झाला आहेस!' असे उद्गार काढले आहेत या श्लोकात समासोक्ति व व्यतिरेक या अलंकाराचा मधुर संयोग झाला आहे भ्रमराने फारच त्रास दिल्यामुळें शकुन्तला आपल्या सख्यांना मदतीकरिता बोलाविते तेंव्हा त्या थट्टेने म्हणतात, 'आम्ही कोण तुझें रक्षण करणार! दुष्यन्ताला हाक मार! तपोवनाचे रक्षण राजानेच केलें पाहिजे 'ही वेळ प्रकट होण्यास चांगली आहे असे वाटून राजा पुढे होतो व म्हणतो, 'दुर्विनीतांचे शासन करणारा पौरव राजा पृथ्वीवर राज्य करीत असतः मुग्ध अशा तपस्विकन्यांना कोण हा त्रास देत आहे?' अनपेक्षितपणे परपुरुष तेथे उपस्थित झालेला पाहून त्या सर्व प्रथम थोड्या गडबडतात पण पुढे त्याचे मनःपूर्वक स्वागत करतात राजाला पाहताच शकुंतलेच्या मनात प्रेमविकार उद्भवतो आपण राजा आहों हें कळलें तर या मनमोकळेपणाने आपणाशी बोलणार नाहीत असे वाटून 'राजाने धर्मखात्यावर मला अधिकारी नेमले आहे. या तपोवनातील धर्मकृत्यें निर्विघ्नपणे चाललीं आहेत की नाही हे पाहण्यासाठीं मी येथे आलो आहें' असे तो त्यांस सांगतो त्यांच्याकडून त्याला शकुंतलेविषयीं पुढील हकीकत कळते– 'विश्वामित्र ऋषींच्या उग्र तपश्चर्येला भिऊन देवांनी त्याला मोह पाडण्याकरितां मेनका नामक अप्सरा पाठविली होती तिच्यापासून त्याला ही शकुंतला कन्या झाली मातेने टाकल्यावर कण्व ऋषींनी हिचे संगोपन केले म्हणून ते हिचे वडील. योग्यसा वर मिळाल्यास हिचे लग्न करण्याचा त्यांचा विचार

आहे आपल्या विवाहाविषयीची ही चर्चा ऐकून शकुंतला रागाने गौतमी आत्याबाईकडे तक्रार करण्याकरिता जावयास निघते तेव्हा तिला परत फिरविण्याकरिता प्रियंवदा म्हणते, 'मी तुझ्याकरिता दोन झाडांना पाणी घातले आहे ते माझें ऋण प्रथम फेड, मग जा हवी तर' त्यावर 'वृक्षसिंचनानेच ही अत्यंत श्रमली आहे म्हणून मीच हिला ऋणमुक्त करतो,' असे म्हणून राजा प्रियंवदेला आपली अंगठी देतो. तिच्यावरील त्याच्या नावाची अक्षरे वाचताच त्या आश्चर्यचकित होतात, ते पाहून राजा म्हणतो 'मी दुसरा कोणी आहे असे समजू नका, ही राजाने दिलेली आहे' त्यावर प्रियंवदा म्हणते 'तर मग ही आपल्याच अंगुलीत असूं द्या आपल्या शब्दानेच ही ऋणमुक्त झाली आहे' याप्रमाणे त्यांचे संभाषण चालू असता, 'मृगयाविहारी दुष्यन्त राजा तपोवनाजवळ आला आहे त्याच्या रथाला बुजून हा हत्ती हरणाची दाणादाण करीत तपोवनात शिरत आहे तरी त्यातील प्राण्यांचे रक्षण करा' असे शब्द त्यांच्या कानांवर येतात तेव्हा राजाच्या अनुज्ञेने त्या आपल्या पर्णकुटिकेकडे जातात जातांना शकुन्तला मात्र आपल्या पायाला बोचलेले दर्भांकुर काढण्याच्या व कोरांटीच्या फांदीला अडकलेले वल्कल सोडविण्याच्या मिषाने थोडा वेळ मागें राहून राजाकडे पुनः एकदा पाहते व नंतर त्यांच्याबरोबर निघून जाते (अंक १). यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं घडलेल्या गोष्टी दुसऱ्या अंकात वर्णिल्या आहेत. तपोवनाजवळच राजाने आपल्या सैनिकांसह तळ दिला होता, तेंच या अंकाचे स्थळ प्रथम विदूषक प्रवेश करतो व म्हणतो 'या मृगयाशील राजाच्या संगतीने मी अगदी त्रासलो आहे! हा येथे हरिण, हा पहा वराह, हा इकडे वाघ, असे ओरडत या ग्रीष्मऋतूंत रानावनांतून हिंडावे, झाडांचीं पानें आंत पडून कडवट झालेले पाणी प्यावे, वेळी अवेळी सळईवर भाजलेलें मांस खावे, या प्रकारे आमचे दिवस चालले आहेत रात्री सुखाची झोपही भरपूर घेऊ देत नाहीत काल माझ्या दुर्दैवाने राजाला तापसकन्यका शकुन्तला दिसली आता तर परत जाण्याची ती गोष्टही काढीत नाही' याप्रमाणें विदूषक आपणाशीच कुरकुरत असतां राजा प्रवेश करतो शकुंतलेवर मन बसल्यामुळें राजालाही मृगयेविषयीं औत्सुक्य राहिले नव्हतें तेव्हा ती थांबविण्याविषयी विदूषकाने केलेली विनंती तो मान्य करतो व त्याप्रमाणें

सेनापतीस आज्ञा करतो. नतर एका झाडाच्या छायेंत ते बसले असता विदूषकाने विचारल्यावरून राजा त्याला शकुंतलेच्या जन्माविषयीची हकीकत सांगतो. नतर कोणत्या मिषाने पुन आश्रमात जावे याचा विचार राजा करीत असतां दोन ऋषिकुमार प्रवेश करतात व ' कण्वमुनि येथे निसल्यामुळें राक्षस यज्ञकर्मांत विघ्नें आणतात, तरी आपण काही दिवस आश्रमात राहावे,' अशी आश्रमवासी जनाची प्रार्थना राजाला कळवतात. राजा ती आनदाने मान्य करतो. ते गेल्यावर ' शकुतला पाहण्याची तुला उत्सुकता आहे काय ?' असें तो विदूषकाला विचारतो त्यावर तो उत्तर करतो, ' प्रथम तुडुंब भरून वाहत होती; पण राक्षसाच्या वृत्तातानें आता तिचा थेंबही उरला नाही.' इतक्यात राजधानीहून एक दूत येतो व 'आजपासून चौथ्या दिवशी पुत्रपिण्डपालन नामक व्रताचे पारणे आहे त्यावेळी चिरंजीवाने जरूर परत यावे,' असा राजमातेचा निरोप कळवितो तेव्हा काय करावें असा राजाला पेच पडतो. शेवटी, ' माझ्या मातेने तुला पुत्रवत् मानले आहे, म्हणून तू परत जा व मी तपस्विकार्यांत गुतलो आहे हे तिला सागून तिचे पुत्रकृत्य पार पाड,' असे तो विदूषकास सागतो. घरी गेल्यावर हा कदाचित् शकुतलेची वार्ता अन्त पुरातील स्त्रियास सागेल असे वाटून राजा विदूषकास म्हणतो 'ऋषींच्या शब्दाला मान देण्याकरिता मी आश्रमांत जात आहें. त्या तापसकन्येविषयी मला मुळीच अभिलाष नाही मी मागे थट्टेने बोललो तें खरे समजू नको हो !' (अ. २). यानतर महिना पधरा दिवसांनी तिसऱ्या अकातील वृत्तान्त घडलेला दिसतो. प्रथम एक लहान प्रवेश घातला आहे, त्यातील शिष्याच्या भाषणावरून राजाच्या सांनिध्याने यज्ञकर्म निर्विघ्नपणे पार पडली आहेत असे आपणास समजतें. नंतर राजा प्रवेश करतो आणि मदन व चन्द्र यांच्याकडून आपणांस होणारा त्रास वर्णन करतो.- या मध्याह्नाच्या वेळी बहुतकरून शकुंतला मालिनी नदीच्या तीरीं सखींबरोबर बोलत बसली असेल असे वाटून तो तिकडे जातो तो एका लतागृहाजवळ तिचीं पावले उमटलेलीं त्याला दिसतात. पुढे जाऊन पाहतो तों त्याला पुष्पांनी आच्छादिलेल्या एका शिळेवर बसलेली व सखींबरोबर बोलत बसलेली शकुंतला दिसते. तेव्हा त्याचे विश्रभालाप ऐकण्यासाठी तो

तेथेच झाडाआड उभा राहतो. दुष्यन्ताला पाहिल्या दिवसापासून शकुंतला खगत चालली होती, तेव्हा तिचा विकार प्रेममूलकच असावा असे वाटून अनसूया तिला म्हणते, 'शकुन्तले ! आम्हाला प्रेमविषयक गोष्टी कळत नाहीत, तरी इतिहासग्रंथात मदनार्त जनाची जशी अवस्था वर्णिली आहे तशी तुझी स्थिति दिसते. साग बरें, तुला कशामुळें हा ताप होत आहे ? विकाराची चिकित्सा केल्याशिवाय उपाय योजणे बरें नव्हे.' तरीही लज्जेने शकुतला काही बोलत नाही. प्रियवदाही तिला आपलें मनोगत सागण्याविषयी आग्रह करते. तेव्हा शकुन्तला म्हणते, 'सख्यानो ! तो तपोवनाचे रक्षण करणारा राजा मला दिसला तेव्हापासून तद्विषयक अभिलाषानें माझी अशी अवस्था झाली आहे. तेव्हा तुमचीही या गोष्टीस समति असल्यास त्याना माझी दया येईल असं करा नाही तर मला तिलोदक द्यावयास तयार व्हा !' तिच्या सख्याना पौरवश्रेष्ठ राजर्षीवर तिचे प्रेम बसले आहे हें समजल्यावर आनद होतो. राजाचीही प्रेमाने तिच्यासारखीच अवस्था झाली आहे हे प्रियवदेनें पाहिले होतें, म्हणून ती शकुन्तलेला म्हणते 'तूं एक मदनलेख रचून या कमलपत्रावर नखानी कोरून लिही मी तो देवाच्या प्रसादाच्या रूपाने फुलात लपवून त्याच्या हाती पोचवीन.' नतर शकुन्तला आपला मदनताप व्यक्त करणारी एक प्राकृत गाथा रचून कमलपत्रावर कोरते व ती सख्यास वाचून दाखविते. ती ऐकून राजा पुढे होतो व मदनानें आपली स्थिति जास्तच वाईट केल्याचे वर्णन करतो नतर प्रियवदा त्याला शकुन्तलेचा स्वीकार करण्याविषयीं विनती करते त्यावर शकुंतला म्हणते 'प्रियवदे ! अन्तःपुरांतील स्त्रियांच्या विरहाने उत्कंठित झालेल्या राजर्षीला कां उगीच अडवतेस ?' अनसूयाही म्हणते 'मित्रा ! राजेलोकाना अनेक स्त्रिया असतात. म्हणून आमच्या प्रियसखीच्या आप्ताना दुःख होणार नाही अशा रीतीनें तूं तिला वागवावे ' यावर राजा उत्तर करतो, 'मला स्त्रिया अनेक असल्या तरी समुद्रवलयांकित पृथिवी व ही तुमची सखी यावरच माझ्या कुलाची प्रतिष्ठा अवलबून राहील.' या आश्वासनाने त्या दोघींस समाधान वाटतें व त्या हरिणबालकाला त्याच्या मातेकडे पोचविण्याच्या मिषाने तेथून निघून जातात त्याच्या मागन शकुं-

तिलाही जाळ लागते, पण राजा तिला आश्वासितो व ' गान्धर्व विधीने पुष्कळ क्षत्रियकन्यांचे विवाह झाले आहेत, तेव्हा तुला आपल्या वडील माणसांची भीति बाळगण्याचे कारण नाही,' असे सांगून तिची समजूत घालूं लागतो तितक्यात 'हे चक्रवाकवधू, आपल्या सहचराचा निरोप घे. रात्र जवळ आली.' असे शब्द ऐकू येतात. तेव्हा शकुन्तला राजाला 'गौतमी माझ्या समाचारार्थ येत आहे तरी आपण झाडाआड लपावें,' असें सुचविते. नंतर प्रियंवदा व अनसूया यांसह गौतमी प्रवेश करते व शकुन्तलेच्या प्रकृतीबद्दल विचारपूस करून तिच्या मस्तकावर दर्भोदक शिंपडते. त्या वेळी सायंकाळ झाली असल्याने ती शकुन्तलेलाही आपल्याबरोबर घेऊन जाते. जातांना शकुन्तला 'हे संतापहारक लताकुंजा ! पुनरपि उपभोग घेतां यावा म्हणून मी आतां तुझा निरोप घेतें,' असें म्हणून दुष्यन्ताला पुन आपली गांठ घेण्याविषयीं सुचविते. तितक्यात 'राजा ! सायंकाळच्या यज्ञकर्माच्या वेळीं वेदीच्या सभोंवार आकाशस्थ राक्षसांच्या भयंकर छाया दिसत आहेत,' असे शब्द राजाला ऐकूं आल्यामुळें तोही यज्ञरक्षणार्थ निघून जातो (अंक ३). चौथ्या अंकाच्या आरंभीं एक विष्कंभक घातला आहे त्यांत शकुन्तलेच्या सौभाग्यदेवतेच्या पूजेकरितां अनसूया व प्रियंवदा फुलें वेचीत असलेल्या दृष्टीस पडतात त्यांच्या भाषणावरून आपणास असें कळतें की यज्ञ समाप्त झाल्यामुळें ऋषींच्या अनुज्ञेने राजा आपल्या राजधानीस परत गेला आहे. इतक्यांत 'हा मी आलों आहे हो !' असे आश्रमाजवळ एका अतिथीने उच्चारलेले शब्द त्यांस ऐकू येतात. शकुन्तला आश्रमांत असली तरी शून्यमनस्क आहे, म्हणून अतिथीच्या सत्काराकरितां त्या जावयास निघतात, तोंच 'ज्याच्याविषयीं एकाग्रतेने विचार करीत असल्यामुळें माझ्यासारख्या तपोधनाचें आगमन तुझ्या लक्षांत येत नाहीं तो तुझा प्रियकर तूं आठवण करून दिलीस तरी तुला ओळखणार नाहीं,' असा त्याचा भयंकर शाप ऐकूं येतो पुढें जाऊन पाहतात तों तो कोपिष्ठ ऋषि दुर्वास ! तेव्हां त्याला प्रसन्न करण्याकरितां प्रियंवदा जाते. 'माझा शाप अन्यथा होणार नाही, पण खुणेची वस्तु दाखविल्यावर त्याची निवृत्ति होईल,' असे त्याने सांगितल्यावर त्यांचे मन थोडें स्वस्थ होतें कारण शकुन्तलेजवळ दुष्यन्ताची आंगठी होतीच. तिच्या योगें शापाची बाधा

वासी मी जर कन्याप्रेमानें इतका व्याकुळ होत आहें तर संसारी लोकांची कन्याविरहानें प्रथम कशी दशा अवस्था होत असेल!' शकुंतला त्याच्या पाया पडते तेव्हां 'तू भर्त्याला अत्यंत प्रिय हो व तुला चक्रवर्ती पुत्र होवो!' असा तो तिला आशीर्वाद देतात. अग्नींना प्रदक्षिणा केल्यावर ते सर्व मार्ग चालू लागतात. तेव्हां तपोवनतरूंना उद्देशून कण्व ऋषि म्हणतात—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुंतला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥ शाकुं० ४, ९.

'तुम्हांला पाणी पाजल्याशिवाय जी स्वतः पाणी पिण्याचें मनात आणीत नाही, भूषणाची आवड असूनही जी तुमच्या प्रेमास्तव पल्लव खुडत नाही, तुम्हांला प्रथम बहर येतो तेव्हां जिला अत्यानंद होतो अशी ही शकुंतला पतिगृहीं जात आहे. सर्वांनी तिला अनुज्ञा द्यावी.' तेव्हां प्रसन्न तपोवनदेवता तिला आशीर्वाद देतात. ती चालली असतां सर्व तपोवन दुःखानें व्याकुळ होतें. हरणांच्या मुखांतून दर्भांचे घास गळून पडतात, मोर आपलें नृत्य थांबवितात, लताही शुष्कपर्णांच्या मिषानें अश्रु गाळताहेत असें दिसतें. शकुंतला आपल्या वनज्योत्स्ना नामक लताभगिनीस भेटते, गर्भिणी मृगी प्रसूत होईल तेव्हां त्याचा परिणाम कळविण्याबद्दल कण्वऋषींस सांगून ठेवते, आणि आपल्या वस्त्रास बिलगणाऱ्या व स्वतः वाढविलेल्या पोरक्या हरिण बालकाची समजूत घालते. नंतर ते सर्व क्षीरवृक्षाच्या छायेखालीं जातात. तेव्हां कण्व आपला पुढील संदेश सांगतात—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः॥ शाकुं० ४,१७.

'आम्ही संयमधन आहों, तुझें कुळ उच्च आहे व बांधवांच्या प्रोत्साहनाशिवाय हिनें स्वतःच आपलें हृदय तुला अर्पण केलें आहे, ह्या गोष्टी

ध्यानांत घेऊन इतर स्त्रियांप्रमाणें तूं हिला वागवावें. याच्या पत्नी-कडच्या गोष्टी दैवावर अवलंबून आहेत. त्याचा वधूच्या बांधवानी उच्चार करू नये ' नंतर शकुंतलेसही ते एका श्लोकांत सुंदर उपदेश करतात. हा श्लोक मागें पहिल्या प्रकरणांत दिला आहे (पृष्ठ ३५ पहा.) कदाचित् पतीला तुझी थोळख पटली नाही तर हीं अंगठी दाखव असें तिच्या सख्यांनी सांगताच शकुंतलेच्या हृदयात धस्स होतें तेव्हा, 'भिण्याचें काही कारण नाही,' 'अतिस्नेह पापशङ्की,' असें बोलून त्या तिची काळजी दूर करतात 'सूर्य वर आला आहे, आता पित्याला परत जाण्याला सांग,' असें गौतमी सुचविते तेव्हा शकुंतलेला पितृवियोग दुःसह होऊन ती विचारते 'बाबा पुन केव्हा मला हे तपोवन दृष्टीस पडेल ?' त्यावर कण्व ऋषि म्हणतात—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी,
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

शाकु० ४, २०.

'पुष्कळ काळ समुद्रवलयांकित पृथ्वीची सपत्नी (सम्राज्ञी) झाल्यावर ज्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी उरला नाही अशा आपल्या पुत्राला गादीवर स्थापून व त्यावर कुटुंबाचा भार सोपवून मग तू आपल्या पतिसमागमें या शान्त आश्रमात परत येशील ' तेव्हा शकुन्तला म्हणते 'बाबा, तपश्चर्या करून तुमचें शरीर कृश झालें आहे तेव्हा माझ्याकरिता कष्टी होऊ नका.' शकुन्तला व गौतमी शिष्यांबरोबर निघून जातात, तेव्हा कण्व ऋषि म्हणतात—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ शाकु० ४,२२

'कन्या हे परक्याचें धन होय म्हणून तिला पतीकडे पाठविल्यावर एखादी ठेव मालकाला परत केल्याप्रमाणें माझें मन स्वस्थ झालें आहे ' (अंक ४) कन्येला पतिगृहीं पाठवितांना कण्वाना झालेला शोक, त्यांनी तिला केलेला बहुमूल्य उपदेश, तिच्या भावी ऐश्वर्याचें रम्य चित्र व ती गेल्यावर त्यांना वाटलेलें समाधान हीं ज्यात वर्णन केलेली आहेत ते वर उद्धृत केलेले

चार श्लोक सर्व 'शाकुन्तलां'त उत्कृष्ट गणले जातात पाचव्या अंकाचे स्थळ दुष्यन्ताचा राजवाडा हे आहे राजा व विदूषक बोलत बसले असता हंसपदिका खालील आशयाचे एक गीत गाते भ्रमरा ! तूं नव्या नव्या मधाचा लोभी आहेस आम्रमंजरीचे तसे चुंबन घेऊन आता केवळ कमलवासाने संतुष्ट होणारा तू तिला कसा अगदी विसरलास बरें ?' आपण हंसपदिकेवर एकदा प्रेम केले होते म्हणून आता वसुमती राणीचा उल्लेख करून ती आपणास टोचून बोलत आहे असे राजाच्या ध्यानात येतें तेव्हा आम्हाला चांगला टोमणा मारलास असे तिला कळविण्यास राजा विदूषकास तिजकडे पाठवितो त्या गीताच्या अर्थाचा विचार करीत असता राजाच्या मनाला कसली तरी हुरहुर लागून राहते, पण तिचें कारण त्याला समजत नाही याप्रमाणे तो सचिंत बसला असता कंचुकी कण्व ऋषीचा निरोप घेऊन स्त्रियांसहित काही तपस्वी आले आहेत,' अशी वर्दी देतो तेव्हा राजा आपल्या उपाध्यायास त्याचा सत्कार करून अग्निगृहात घेऊन येण्यास सांगतो व स्वत तेथे जाऊन त्यांची वाट पाहत राहतो ऋषींबरोबर आलेल्या अवगुण्ठित शकुन्तलेच्या रम्य आकृतीने राजाची दृष्टि आकर्षित होते, तथापि 'परस्त्रीकडे निरखून पाहणे योग्य नाही' असे म्हणून तो मन संयम करतो त्याने नमस्कार केल्यावर त्यास आशीर्वाद देऊन शार्ङ्गरव कण्वाचा पुढील निरोप सांगतो 'एकांती तू माझ्या मुलीचे पाणिग्रहण केलेस त्याला मी संमति दिली व त्यामुळे मला आनंदही झाला आहे, कारण तुम्ही दोघेही परस्परानुरूप आहां तेव्हा आता या आपल्या गर्भवती पत्नीचा स्वीकार कर' राजाचे मन दुर्वासशापाने ग्रस्त झाल्यामुळे त्याला शकुन्तलेची मुळीच आठवण होत नाही, म्हणून तो म्हणतो, 'काय ? हिचें मी पूर्वीच पाणिग्रहण केलं आहे ?' त्यावर 'कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाल्यामुळे तू धर्माची अवहेलना करीत आहेस काय ? कारण बहुधा ऐश्वर्याने उन्मत्त झालेल्या लोकांत अशा तऱ्हेचे विकार दृष्टीस पडतात,' असे शार्ङ्गरव टोचून बोलतो *गौतमीही त्याला ओळख पटण्याकरिता* शकुंतलेचे अवगुंठन दूर करते शकुंतलेचे सौंदर्य पाहून राजा चकित होतो, तरी अधर्मभीतीने तो तिचा स्वीकार करण्यास तयार होत नाही तेव्हा शार्ङ्गरव रागाऊन म्हणतो, 'एखाद्या चोराला त्याने चोर-

लेले धन बक्षीस द्यावें त्याप्रमाणे तूं भ्रष्टविलेली आपली कन्या मुनींनी तुला अर्पण केली आहे. त्याचे तूं चालतेच उपकार फेडीत आहेस!' तरी राजा कबूल होत नाही. तेव्हा त्याची खात्री करण्याकरितां अंगठी दाखवावी म्हणून शकुंतला पाहू लागते, पण ती बोटात दिसत नाही. तेव्हा सहजच गौतमी म्हणते, 'शक्रावतारावर शचीतीर्थाला नमस्कार करताना तुझ्या बोटांतून ती गळून पडली असावी.' त्यावर राजा 'हाच तो स्त्रियांचा हजरजबाबीपणा!' असा टोमणा मारतो. नंतर आश्रमांत घडलेल्या गोष्टी याला सांगितल्या तर याची खात्री पटेल असे वाटून शकुंतला भोळेपणानें तसे करते, पण त्याला ते सर्व कारस्थान असावें असे वाटतें. तपोवनात वाढलेल्या या शकुंतलेला लबाडी कशी ती मुळीच माहीत नाही अशा गौतमीने निर्वाळा देताच राजा म्हणतो, 'हे तापसवृद्धे!

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ शाकुं० ५, २२.

'मानवेतर प्राण्यांमध्येही स्त्रियांचा नैसर्गिक धूर्तपणा दिसून येतो. मग ज्ञात्या स्त्रियांविषयी तर विचारावयासच नको; आकाशात उडून जाण्यापूर्वी कोकिळा दुसऱ्या पक्ष्यांकडून आपल्या पिलांचे पोषण करवितात.' राजाने कोकिळांचा दृष्टांत आपल्या विधानाला पोषक म्हणून सहज दिला होता. पण त्याच्या श्लोकातील अन्तरिक्षगमन, द्विज व परभृत हे शब्द द्व्यर्थी असल्यामुळे 'परोपजीवी अप्सरा आपलीं मुले अन्य ब्राह्मणाकडून पोसवितात' असाही ध्वनि निघत होता. राजा अशा रीतीनें आपल्या मातेची निंदा करीत आहे असे साहजिक वाटून शकुंतलेचा क्रोध अनावर होतो. ती उसळून म्हणते, 'अनार्या! तू आपल्यावरून दुसऱ्याची पारख करीत आहेस. गवताने आच्छादिलेल्या कूपासारखा धर्माचें पांघरूण घेतलेला तू! तुझी बरोबरी कोण करील?' तिचा अकृत्रिम कोप पाहून राजाच्या मनात संदेह उत्पन्न होतो, पण खात्री होत नाही तेव्हा 'ही तुझी पत्नी आहे. हिला स्वीकार, नाही तर टाकून दे; आम्ही चाललों.' असें म्हणून ते तापसकुमार चालू लागतात. तेव्हा शकुंतलाही त्यांच्या

बरोबर जाऊ लागते. तेव्हा शाङर्गरव तिच्या अंगावर ओरडतो, 'ए द्वाल-गज पोरी ! हवें तसें वागतेस होय?' शकुंतला भीतीने कापू लागते, तेव्हा पुरोहित एक तोड सुचवितो. तो म्हणतो, 'महाराज! आपणास प्रथमच चक्रवर्ती पुत्र होईल असा साधु पुरुषांनी आशीर्वाद दिला आहे; तेव्हा हिला प्रसूतीपर्यंत माझ्या घरी राहू द्या. हिचा मुलगा चक्रवर्तिचिन्हांनी युक्त असल्यास आदरपूर्वक हिचा स्वीकार करावा; नाही तर हिला पित्याकडे पाठवावें.' राजा त्याला कबूल होतो नतर ते सर्व जातात थोड्या वेळाने पुरोहित प्रवेश करून म्हणतो, 'महाराज, कण्वशिष्य गेल्यावर ती आपल्या दैवाला दोष देत रडू लागली इतक्यात अप्सरस्तीर्थाजवळ एक स्त्रीरूपी तेजस्वी मूर्ति आली व तिला घेऊन अदृश्य झाली.' 'पूर्वीच आम्ही त्या वस्तूचा त्याग केला आहे. आता त्याबद्दल व्यर्थ तर्क कशाला', असे म्हणून राजा विश्रांतीकरिता निघून जातो. (अं. ५). यानंतर थोड्याच दिवसांनी घडलेल्या गोष्टी सहाव्या अंकात दाखविल्या आहेत आरंभीच्या प्रवेशकात नगराधिकारी राजश्यालक व दोन शिपाई एका कोळ्याला राजाची अंगठी चोरण्याच्या आरोपावरून मुसक्या बांधून आणितात. तुला ही कोठें सापडली असे विचारताच—

कोळी–मी शक्रावताराजवळ राहणारा कोळी आहें.

शिपाई–अरे चोरा, आम्ही काय तुझी जात विचारली होती ?

राजश्यालक–सूचका, याला सर्व क्रमाने सांगू दे मध्येंच अडथळा आणू नको.

दोन्ही शिपाई–जशी साहेबाची आज्ञा

कोळी–जाळें, गळ वगैरे टाकून मी मासे पकडतो व कुटुंबाचें पोट भरतो.

श्यालक–फारच चांगला धंदा !

कोळी–महाराज ! असें म्हणू नका निंद्य असले तरी जातिप्राप्त कर्म टाकूं नये. ब्राह्मण स्वभावाने दयार्द्र असला तरी यज्ञकर्मांत पशुहिंसा करण्यापुरता निष्ठुर बनतो.

नतर 'मी एके दिवशी पकडलेला तांबडा मासा चिरला तो आत ही अंगठी सापडली. ती विकण्याकरिता मी लोकांना दाखविली, तो आपण मला

पकडलें,' असे तो त्यास सांगतो. त्यावर श्यालक ती अंगठी घेऊन राज कडे जातो ती पाहून राजाला शकुंतलेची आठवण होते म्हणून तो त्या अंगठीच्या मुल्याइतके पैसे कोळयाला देण्याची आज्ञा करितो. घटनेपूर्व कोळयाला वधस्तंभाकडे नेण्याची तयारी करणारे शिपाई त्याला बक्षी मिळालेले पाहताच त्याचे जिवलग दोस्त बनवात व आपली मैत्री मद्य पानानें दृढ करण्याकरिता गुत्त्याकडे जातात. नतर मेनकेची मैत्रीण सानुमत नामक अप्सरा राजकुलात काय चालले आहे हें पाहण्यासाठी राजवा ड्याच्या प्रमदवनात प्रवेश करते. तिला वसन्तऋतु सुरू झाला तरी राज वाड्यात कोठेही उत्सवाचे चिन्ह दिसत नाही म्हणून आश्चर्य वाटते इतक्यात दोन उद्यानपालिका प्रवेश करितात व नवीन आलेला आम्र या मोहोर खुडून कामदेवाला अर्पण करतात, तोच कञ्चुकी प्रवेश करू त्याबद्दल त्याना रागें भरतो 'आम्ही नुकत्याच परगावाहून आलो आहो त्यामुळें महाराजानी वसन्तोत्सवाला मनाई केल्याचे माहीत नव्हते. पण तिचे कारण काय?' असे त्यानी विचारताच कञ्चुकी म्हणतो, 'महाराजान अगठी दिसल्याबरोबर शकुंतलेशी आपण पूर्वी विवाह केला होता याचं आठवण झाली व मोहाने आपण तिचा त्याग केला याबद्दल त्याना पश्चा त्ताप झाला तेव्हापासून त्याना रम्य वस्तु दृष्टीसमोर नकोशा झाल्य आहेत व रात्रभर त्याचा डोळयाला डोळा लागत नाही. मनाच्या अस्व स्थतेमुळें त्यानी उत्सवाला बदी केली आहे' नतर त्या आपल्या कामाल निघून जातात व राजा विदूषकासह प्रवेश करतो 'गेल्या रात्री फार जागरण झाल्यामुळे आज न्यायासनावर बसून काम पाहण्याचे आमच्य मनात नाही, तरी पौरजनाचे काही काम तुम्ही पाहिले असल्यास लिहू पाठवावे,' असा निरोप अमात्यास सागावयास राजा प्रतिहारीला पाठवितो व कञ्चुकीलाही आपल्या कामासाठी जावयास सागतो नतर तो विदूषकास मनोविनोदनार्थ माधवीमडपात जातो 'मित्रा, आता मला शकुन्तले विषयी सर्व स्मरते. ती आली त्यादिवशीं तूं मजजवळ नव्हतास; पण पूर्व कधीही तिच्याबद्दल तू चकार शब्द काढला नाहीस हे कसे? माझ्यासारखं तुलाही भूल पडली काय?' असे राजाने विचारताच विदूषक म्हणतो "मला सर्व आठवत होतें. पण सर्व सागून झाल्यावर 'ही सर्व थट्टा बरे!

मातलें काहीही खरें नाही,' असे आपणच म्हणाला मीही मठ्ठ बुद्धीचा! तेव्हा आपले बोलणें मला खरें वाटले. अथवा होणार तें चुकत नाही हेंच खरें." शकुंतलेला तिच्या मातेच्या—मेनकेच्या—सखींनी उचलून नेलें असावें असे राजास वाटते. शकुंतलेच्या अंगुलीवर राहण्याचें भाग्य अंगठीला लाभले असताही ती गळून पडली यावरून तिचीही पुण्याई संपुष्टात आली असावी असें त्यास वाटतें इतक्यात शकुंतलेचे चित्र काढलेला फलक घेऊन एक दासी येते राजाचे चित्रकलानैपुण्य पाहून जवळच अदृश्यपणे उभी असलेल्या सानुमतीला आश्चर्य वाटतें राजाने त्या फलकावर तीन स्त्रियांचीं चित्रें काढलीं होतीं. त्यांतली कोणती शकुंतला •असे विचारताच विदूषक उत्तर करतो, 'मला वाटतें जलसेकामुळें ज्याचे कोमल पल्लव टवटवीत दिसत आहेत अशा आम्रवृक्षाजवळ वेणीची गाठ सैल झाल्यामुळें जिच्या केसांतून फुलें गळलीं आहेत, जिच्या मुखावर घर्मबिन्दु दिसत आहेत, जिचे भुज विशेषेंकरून गळलेले दिसत आहेत अशी किंचित् थकलेली ही शकुंतला व दुसऱ्या तिच्या सख्या.' त्या चित्रांत शकुंतलेच्या मुखाभोंवतीं घिरट्या घालून भ्रमर तिला त्रास देत होता असें दाखविले होतें तो खरोखरचाच भ्रमर आहे असें वाटून राजा त्याला उद्देशून बोलू लागतो. तेव्हा विदूषक म्हणतो, 'महाराज हें चित्र आहे चित्र !' तेव्हा सानुमती म्हणते, 'खरेंच! हें चित्र आहे हें मलाही आताच समजलें. मग चित्रित केलेला प्रसंग स्वतः अनुभविलेल्याची स्थिति काय वर्णावी!' इतक्यात दासी प्रवेश करून म्हणते, "मी रंगाची पेटी आणीत होतें, तों वाटेंत वसुमती राणीसाहेबांनी मला पाहिलें आणि माझ्या हातून पेटी काढून घेऊन 'मी स्वतः ही नेऊन देतें' असें म्हणाल्या त्या इकडेच येत आहेत" तें ऐकताच राजा विदूषकाजवळ चित्रफलक देऊन त्याला मेघप्रतिच्छन्द प्रासादात पाठवितो इतक्यात प्रतिहारी अमात्याकडून कागदपत्र घेऊन येते. त्यात 'जलमार्गानें व्यापार करणारा धनमित्र नावाचा व्यापारी जहाज फुटल्यामुळें बुडून मेला. तो निपुत्रिक असल्यामुळें त्याची सर्व संपत्ति सरकारजमा व्हावी' असें अमात्यानें लिहून पाठविलें होतें. त्यावर त्याची एखादी स्त्री गरोदर आहे काय याची चौकशी करण्यास राजा सांगतो व तसें असल्याचें प्रतिहारी-कडून समजल्यावर त्या गर्भाला पित्याची सर्व संपत्ति द्यावी अशी

आज्ञा करतो व 'प्रजेमध्यें कोणाचा सधवी मृत झाला असल्यास त्याच्या जागी पापकर्माखेरीज इतर बाबतीत दुष्यन्तास मानावें' अशी द्वाही फिरविण्यास सांगतो आपण स्वत निपुत्रिक असल्याने आपल्या मृत्यूनंतर पितरांना पिंड मिळणार नाहीत या कल्पनेने त्याला अत्यंत घोर होतो. इतक्यात मेघच्छंद प्रासादाच्या गच्चीवरून मदतीकरिता ओरडणाऱ्या विदूषकाचा स्वर ऐकू येतो कोणी राक्षसाने त्याला पकडलें असावें असें वाटून राजा बाण मारणार, तोच इन्द्राचा सारथि मातलि प्रवेश करून म्हणतो, 'महाराज! मला इन्द्राने असुरयुद्धात साहाय्यार्थ आपणाकडे पाठविलें आहे मी येथे आलो तेव्हा आपण शोकमग्न दिसला म्हणून आपणास राग आणण्यासाठी मी विदूषकाला मार दिला' नंतर अमात्यास राज्यकारभार पाहण्यास सांगून राजा मातलीबरोबर निघून जातो (अ. ६) सातव्या अंकाच्या आरंभी रथस्थ राजा व मातलि स्वर्गातून खाली उतरत आहे असा प्रवेश घातला आहे इन्द्राने जाण्याविषयी मला परवानगी दिली त्या वेळीं त्यानें माझा अतिशय गौरव केला असें राजाने म्हणताच मातलि म्हणतो, 'पूर्वी नरसिंहाच्या नखांनी व आता आपल्या बाणांनी सुखोपभोगात रत असलेल्या इन्द्राचे सर्व शत्रु नष्ट केले तेव्हा इन्द्राच्या कोणत्या सन्मानाला आपण पात्र नाही?' मातलीकडून आपण हेमकूट पर्वतावर सुरासुरांच्या पित्याच्या-मारीच ऋषीच्या-आश्रमाजवळ आलो आहो असे समजल्यावर त्यांना नमस्कार करण्यास राजा तेथे उतरतो नंतर राजाच्या आगमनाची वार्ता कळविण्याकरिता मातलि पुढे जातो व राजा तेथेच झाडाखाली बसतो. तेथे त्याला बाहुस्पंदनाच्या शुभ शकुन होतो. इतक्यात सिंहिणीचे दूध अर्धवट प्यालेल्या सिंहशावकाला खेळण्याकरिता त्याच्या मातेपासून बलात्काराने ओढणारा एक बालक व त्याचें निवारण करणाऱ्या दोन तापसी त्याच्या दृष्टीस पडतात त्याच्या भाषणावरून ऋषींनी त्याचे सर्वदमन असें सार्थ नाव ठेवले असल्याचे राजाला कळतें बालकाला पाहताच राजाच्या मनात पुत्रप्रेम उत्पन्न होतें त्यानें सिंहाच्या छाव्याला सोडावें म्हणून तापसी त्याला दुसरें खेळणे देऊ करते. त्याबरोबर 'दे, कुठें आहे तें.' असे म्हणून तो हात पसरतो त्यावरची चक्रवर्तिचिह्ने राजाला

दिसतात. विशेषत: त्याचा खोडकर स्वभाव पाहून त्याला जवळ घ्यावे असे राजाला वाटते. तो म्हणतो–

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ शाकु० ७,१७

'काही कारण नसता हसल्यामुळें ज्याचे कळ्यांसारखे दात किंचित् दिसत आहेत, ज्याचे बोबडे बोल चित्ताकर्षक वाटतात, पित्याच्या मांडीवर बसण्यासाठी जे अतिशय उत्सुक असतात अशा धुळीने माखलेल्या बालकांना घेऊन जे मलिन होतात ते धन्य होत !' सर्वदमन आपले ऐकत नाही असे पाहून तापसी दुष्यन्ताची मदत मागते. राजाने हाक मारताच सर्वदमन त्याच्याकडे जातो त्या दोघांच्या चेहऱ्यातील विलक्षण साम्य पाहून तापसीला आश्चर्य वाटतें तिच्याकडून राजाला कळतें की तो बालक पुरुवंशोत्पन्न आहे व त्याच्या मातेचे अप्सरांशीं नातें असल्याने ती त्या आश्रमातच प्रसूत झाली होती इतक्यात दुसरी तापसी मातीचा रंगीत मोर आणण्यास गेली होती ती परत येऊन म्हणते, 'सर्वदमन, हें शकुन्तलावण्य पहा!' सर्वदमन वर्णसादृश्यामुळें 'शकुन्तलेला पहा' असा अर्थ समजतो, तेव्हा तो म्हणतो, 'कुठे आहे माझी आई?' या प्रसंगावरून त्याच्या मातेचे नावही शकुंतलाच आहे असे राजाला कळतें तथापि नावासारखी नावे पुष्कळ असतात आणि इतरही सादृश्य दिसत असले तरी कदाचित् शेवटीं हे सर्व मृगजलवत् मिथ्या ठरेल अशी राजाला शंका येते इतक्यात 'याच्या मनगटावरचा राखीचा ताईत कोठे दिसत नाही,' असें तापसी म्हणते, तो 'सिंहाबरोबर हा दंगामस्ती करीत असता त्याचा ताईत येथें पडला पहा' असे म्हणून तापसी नको म्हणत असता दुष्यन्त तो उचलूनही घेतो दुष्यन्ताने निषेधाचे कारण विचारल्यावरून ती पुढील हकीकत सांगते—'भगवान् मारीच ऋषींनी या बालकाच्या जातकर्मसमयीं अपराजिता नामक औषधी घालून हा ताईत मनगटावर बांधला होता याचे मातापिता किंवा आपण स्वतः याच्याखेरीज दुसऱ्या कोणीही हा

भूमीवर पडला असता त्याला हात लावू नये. हात लावल्यास तो सर्प होऊन *डसेल, असे त्यांनी सांगितले होते याचा प्रत्ययही आम्हांस अनेकदा* आला आहे.' या प्रसंगाने तर दुष्यन्ताचा संशय पूर्णपणे नाहीसा होतो. झालेला वृत्तान्त शकुन्तलेला सांगण्यास तापसी निघून जाते. तिच्या बरोबर बालकही जाऊ लागतो, तेव्हा दुष्यन्त म्हणतो, 'पुत्रा, चल, माझ्याबरोबर आईकडे जाशील.' त्यावर 'दुष्यन्त माझे बाबा, तुम्ही नव्हे,' असे सर्वदमनाचे उत्तर ऐकून राजाची जास्तच खात्री होते. इतक्यात मळके वस्त्र नेसलेली व एकपेडाची वेणी घातलेली शकुन्तला प्रवेश करते. पश्चात्तापाने क्लिष्ट झालेल्या राजाला ती एकदम ओळखत नाही; पण लौकरच तिची खात्री पटते व ती त्याचा जयजयकार करते. 'कोण ग हा?' असे सर्वदमनाने विचारताच 'वत्सा, तुझ्या दैवाला विचार!' असे म्हणून ती रडू लागते. 'प्रिये मी तुला टाकून दिले हे तुझ्या मनाला लागून राहू नये; कारण त्यावेळी माझ्या मनाला काही विलक्षण मोह पडला होता,' असे बोलून राजा तिच्या पाया पडतो. शकुन्तला त्याला उठविते व ते सर्व मारीच मुनीच्या दर्शनार्थ जातात. मारीच ऋषि व त्यांची पत्नी अदिति त्या दोघांस आशीर्वाद देतात. मारीच ऋषीकडून दुर्वासशापाचा वृत्तान्त कळल्यावर दुष्यन्ताला आपण दोषमुक्त झाल्याबद्दल आनंद होतो. शकुन्तलेसही पतीने आपणास विनाकारण टाकले नव्हते हे समजल्यावर बरे वाटते. नंतर राजाच्या विनंतीवरून मारीच ऋषि कण्वमुनींना हा सर्व वृत्तान्त कळविण्याकरिता एका ऋषिकुमाराला पाठवितात व दुष्यन्ताला पत्नी व पुत्र यांसह राजधानीस जाण्यास अनुज्ञा देतात. नंतर भरतवाक्याने नाटक समाप्त होते.

कालिदासाने या नाटकाचे कथानक कोठून घेतले याविषयी सुदैवाने वादविवाद करण्यास फारशी जागा नाही. अनंत कथारत्नांचा सागर असा जो आपला प्राचीन 'महाभारत' ग्रंथ त्याच्या आदिपर्वात सुमारें तीनशे श्लोकात शकुन्तलेची गोष्ट वर्णिली आहे. तिची व शाकुंतलाची तुलना केल्यास कालिदासाचे अनुपम रचनाकौशल्य व कलाभिज्ञत्व ध्यानात येईल. यास्तव महाभारतातील गोष्ट प्रथम संक्षेपाने दिली आहे *—

* या भारतांशाकरिता भांडारकर ओरिएन्टल इन्स्टिट्यूटने अत्यंत परिश्रमाने संशोधन करून प्रकाशित केलेल्या आदिपर्वाच्या आवृत्तीचा उपयोग केला आहे.

आज्ञा केली. राजदरबारी पोचल्यावर शकुंतलेने मागील प्रसंगाची राजाला आठवण देऊन पुत्राचा स्वीकार करण्याबद्दल विनंती केली 'तुझ्याबरोबर विवाह केल्याचे मला स्मरत नाही पाहिजे तर रहा किंवा जा,' असे राजाने म्हणतांच, शकुंतलेला त्याचा अत्यन्त संताप झाला ती म्हणाली, 'राजा, एखाद्या हलकट माणसासारखा तूं काय खोटें बोलत आहेस! मी म्हणतें तें खरें की खोटें हें तुझ्या मनाला माहीत आहे पाप करतांना आपणाला कोणी पाहत नाही असे पापी मनुष्याला वाटते, पण देव व त्याचा अन्तरात्मा हे सर्व पाहत असतात भार्येला पुरुषाची अर्धांगी म्हणतात तिच्या ठिकाणी पुत्ररूपाने, तिच्या पतीचा पुन जन्म होतो पुत्रापेक्षा अधिक आनन्ददायक अशी कोणती वस्तु या जगात आहे?' इत्यादि बोलून त्याचे मन वळविण्याचा तिनें यत्न करून पाहिला, पण तो ऐकेना तेव्हां 'असत्यावर तुझी इतकी प्रीति आहे तर तुझी संगति मला नको तूं याचा स्वीकार केला नाहीस तरी माझा मुलगा अखिल पृथ्वी पादाक्रान्त करील,' असे म्हणून ती पुत्रासह चालूं लागली त्याबरोबर आकाशवाणी झाली की, 'दुष्यन्ता! हा तुझाच मुलगा आहे याचा स्वीकार कर' तेव्हां राजा आनंदित होऊन पुरोहित, अमात्य इत्यादिकांस म्हणाला, 'ऐका हे देवदूताचे भाषण! मी या मुलाचा पूर्वीच स्वीकार केला असता तर हा जन्माने शुद्ध आहे किंवा नाही याचा तुम्हांस संशय आला असता' नंतर तो शकुंतलेला म्हणाला 'मी असें केले नसतें तर कामुकत्वामुळें मी याचा स्वीकार केला असे लोक म्हणाले असते रागाने तूं जें मला अपशब्द बोललीस त्याबद्दल मी तुला क्षमा केली आहे' नंतर त्याने शकुंतलेला आपली पट्टराणी केली व भरताला युवराजपद दिले

महाभारतातील वरील साधी व वैचित्र्यहीन गोष्ट वाचल्यावर तींतून जगातील एका अत्युत्कृष्ट नाटकाची उत्पत्ति झाली असे कोणास सांगितल तर खरेंही वाटणार नाही खाणीतून काढलेला ओबडधोबड दगड पाहताच त्यांतून पुढे एक अत्यंत रम्य आकृति निर्माण होणार आहे अशी कल्पना कोणास येते काय? पण सामान्य जनांच्या चर्मचक्षूंना जें दिसत नाही ते कलावानाच्या प्रतिभात्मक दिव्यदृष्टीपुढे लपत नाही व्यासांच्या

साध्या साधनसामग्रीनें आपल्या प्रतिभेनें निर्मिलेला वैचित्र्यपूर्ण प्रसंगाचा मालमसाला घातला असता त्यांत उत्कृष्ट रसपरिपाक उतरेल असें कालिदासाला वाटलें असावें.* दुसरें असें की, महाभारतांतील कथानक फार प्राचीन काळीं घडलेलें. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंत त्यांतील कांहीं प्रसंग व विचार असभ्य व अनुचित वाटले नसले तरी कालिदासकालीन सुसंस्कृत समाजाला ते पटले व आवडले नसते. शिवाय व्यासाच्या पुराणकथेंत नायक दुष्यन्त व नायिका शकुन्तला हीं केवळ स्वार्थानें प्रेरित झालेलीं दिसत होतीं. नाटकांतील त्यांचीं चित्रें रम्य व आकर्षक होण्यास त्यांच्या स्वभावांत विविध छटांचे रंग उचित प्रमाणांत मिसळणें जरूर होतें. या कारणास्तव कालिदासानें मूळ गोष्टींत अनेक फरक केले आहेत. 'शाकुन्तलोपाख्यान' व 'शाकुन्तल' यांतील कथानकाची तुलना केल्यास दुर्वास ऋषीचा शाप व त्याची निवृत्ति होण्यास जरूर असलेली मुद्रिका या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी कवीनें कल्पिल्या आहेत हें सहृदयांनीं ध्यानांत घेतें पाहिजे. पहिलीचा त्यानें दोन प्रकारें उपयोग केला आहे. महाभारतांतील दुष्यन्त केवळ विषयासक्त, भ्याड व स्वार्थी दिसतो. कण्व एक दोन तासांनीं परत येण्याचा संभव असतां त्यांची वाट न पाहतां त्यांच्या पश्चात् तो त्यांच्या कन्येचा उपभोग घेतो. विषयोपभोगाची तात्कालिक ऊर्मि थांबल्यावर आपणावर ऋषि रागावतील या भीतीनें तो लागलीच राजधानीस निघून जातो. पुढें शकुन्तलेला दिलेल्या वचनाला जागत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ती स्वतः पुत्रासह राजसभेंत उपस्थित झाली असतां जनापवादाच्या भयानें स्वकर्तव्य करण्याचें टाळतो. आकाशवाणी झाली नसती तर स्वतःच्या निरपराधी पत्नीचा व पुत्राचा त्याग करण्यास त्यानें मागें पुढें पाहिलें नसतें. अशा निकृष्ट कोटींतील नायकाचें पराक्रमी, प्रेमळ, पापभीरु व कर्तव्यतत्पर पुरुषांत रूपांतर करण्याकरितां कवीनें योजिलेल्या किमयेचें दुर्वासाचा शाप हें एक प्रमुख

---

* हेंच आनंदवर्धनानेंहि 'ध्वन्यालोकांत' (पृ. १४८) म्हटलें आहे—इतिवृत्तवशायातां कथञ्चिद्रसाननुगुणां स्थितिं त्यक्त्वा पुनरुत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयो विधेयः यथा कालिदासप्रबन्धेषु।

साधन आहे. त्या शापाने राजाचा स्मृतिभ्रंश झाला व म्हणूनच एरव्ही आपली कर्तव्यें कसोशीने करणारा राजा 'शाकुंतल' नाटकात परस्त्रीस्पर्शभयाने स्वपत्नीचा त्याग करताना दिसतो. पाचव्या अंकातील दोन सत्पक्षांच्या झगड्याचा हृदयंगम प्रसंग या शापानेच शक्य झाला आहे. सहाव्या अंकातील दुष्यन्ताचा शोक व सातव्यातील शकुंतलेचे अत्यंत कारुण्योत्पादक दृश्य यांची उभारणीही शापप्रसंगाच्या पायावरच झाली आहे. सारांश या शापाने नायकनायिकांस काही काळ कष्ट दिले तरी अखेरीस त्यांच्या स्वभावातील उदात्तपणा व्यक्त करून त्याने त्यांस उपकृतच केले आहे. कथानकालाही वैचित्र्यपूर्ण व रम्य प्रसंग पुरवून त्याने चित्ताकर्षक बनविले आहे. याशिवाय हा शापप्रसंग घालण्यात कालिदासाचा दुसराही एक हेतु असावा. केवळ बाह्य रूपामुळे उत्पन्न झालेले प्रेम वैषयिक अतएव निकृष्ट दर्जाचे असते. संकटाच्या भट्टीतून तावून सुलाखून बाहेर पडल्यावर त्यातील स्वार्थीपणा नष्ट झाल्यामुळें त्याचे कर्तव्यात रूपांतर होते. अशा निरपेक्ष उदात्त प्रेमाची समाजाच्या धारणेला व अभ्युदयाला अत्यंत आवश्यकता असल्याने कालिदासाने आपल्या इतर ग्रंथातही त्याचीं चित्रें रेखाटली आहेत. 'कुमारसंभवा'तील पार्वती, 'मेघदूता'तील यक्षपत्नी व 'विक्रमोर्वशीया'तील राणी औशीनरी या अशा दिव्य प्रेमाच्या मूर्ति होत. 'विक्रमोर्वशीया'त औशीनरी राणीचे पात्र उदात्त स्वरूपाचे असले तरी प्रधान नाही, त्यामुळें कवीचा हा अभिप्राय त्यात स्पष्टपणे प्रतीत होत नाही. ती उणीव या नाटकात कवीने भरून काढली आहे. शकुंतलेच्या प्रेमाची परीक्षा करण्याकरिता त्यानें दुर्वासशापाचा कुशलतेने उपयोग केला आहे. त्याच्या इतर नाटकातही एखाद्या दैवी घटनेने नायक-नायिकांवर संकटाचे प्रसंग आलेले दिसतात. असे प्रसंग एखाद्या तपोधनाच्या शापाने यावे हें अगदी स्वाभाविक आहे. शकुंतलेसारख्या प्रेमळ व पतिचिंतनमग्न नायिकेला शाप देण्यास दुर्वासासारख्या निष्ठुर व कोपिष्ठ ऋषीशिवाय दुसरा कोण प्रवृत्त होणार ? अनसूयेनें म्हटल्याप्रमाणें 'अग्नीशिवाय दुसरा कोण दग्ध करूं शकेल ?' शापामागून उःशाप हा आलाच ! शापाने राजाला शकुंतलेची विस्मृति पडली होती म्हणून उःशापानें त्याला तिची ओळख पटेल असे काही करणे अवश्य होते. अशा वेळीं मुद्रिकेसारख्या पूर्वपरिचित

साधनाची महजच आठवण होणार मीनेला आपली ओळख पटावी म्हणून 'हनुमानाने श्रीरामचंद्राची मुद्रिका आपल्या बरोबर घेतली असल्याचे कवीला माहीत होत, किंबहुना मेघदूत रचताना तो प्रसग त्याच्या डोळयात घोळत होता, हे आपण मागे पाहिलेच आहे तेव्हा दुष्यन्तालाही शकुन्तलेची मुद्रिकादर्शनाने ओळख पटविण्याची कल्पना कवीला सुचावी यात आश्चर्य नाही बौद्धाच्या पाली भाषेतील जातक ग्रथात गौतमबुध्दाच्या पूर्व जन्मातील गोष्टीची वर्णने आली आहेत, त्यातील 'कट्ठहारि' जातकात 'शाकुतलाच्या मुद्रिकाकथासारखी एक गोष्ट आढळते "वाराणसी नगरातील ब्रह्मदत्त राजा अरण्यात एका सुन्दर स्त्रीला पाहतो, तिच्याशी काही वेळ रममाण होऊन नतर तो स्वनगरीस परत जातो, पण जाते वेळी तिच्या बोटात खुणेकरिता मुद्रिका घालतो पुढे ती स्त्री अरण्यात प्रसूत होऊन तिला बोधिसत्व हा मुलगा होतो तो मोठा झाल्यावर त्याला घेऊन ती राजाकडे जाते व खुणेची अगठी दाखविते राजा मुद्दामच आपण तिला ओळखत नाही असे दाखवितो तेव्हा सत्यक्रियेशिवाय दुसरा उपाय नाही असे जाणून ती आपल्या मुलाचा पाय धरून त्याला आकाशात फेकते व राजाला म्हणते, 'राजा, जर हा खराखरेच तुझा मुलगा असेल तर तो अतराळी सुरक्षित राहील, नाही तर जमिनीवर पडून त्याच्या शरीराच्या ठिकऱ्या होतील' बोधिसत्व अतराळी मांडी घालून राहतो ते पाहून कोणासही त्याच्या जन्माविषयी सशय राहत नाही, तेव्हा राजाही त्याचा स्वीकार करून त्याला यौवराज्याभिषेक करतो ' वरील गोष्टीवरून कालिदासाला मुद्रिकेची कल्पना सुचली असावी असे काही युरोपीय विद्वानाचे मत आहे पण ते मान्य होण्यासारखे नाही वरील जातकात व महाभारतातील शकुन्तलेच्या कथेत बरेच साम्य आहे, त्यावरून बौद्ध लोका नीच ती हिंदुग्रथातून घेऊन त्यात थोडा फरक करून गौतमबुद्धाच्या पूर्वजन्माशी तिचा सबध जोडून दिलेला दिसतो जातकग्रथातील इतरही अनेक कथात त्यानी असे केल्याचे दिसून येते कालिदासाच्या नाटकात दुर्वासशापाचा व मुद्रिकेचा घनिष्ठ सबध आहे, पण वरील गोष्टीत शापाचा उल्लेखही नाही 'शाकुन्तल'तील मुद्रिकाप्रकरणाची कल्पना कालिदासाला स्वाभाविकपणेच कशी सुचली असावी ते वर दाखविलेच आहे 'मालविका-

ग्निमित्रा'तही कवीनें मुद्रिकेचा ओळख पटण्यासाठी उपयोग केला होता हे लक्षात घेण्यासारखें आहे.

मुद्रिकादर्शनानें राजाची स्मृति जागृत व्हावयाची तर शकुंतला प्रथम राजासमोर जाते त्यापूर्वी ती तिच्या बोटातून गळणें व पुढे तिचा त्याग केल्यावर त्याला ती दिसणे हे ओघानेच आले. हें कसें घडले तें दाखविण्याकरिता कालिदासानें धीवर व शिपाई याचा प्रवेश घातला आहे. त्यात त्याची अलौकिक कल्पकता उत्कृष्टपणे दिसून येते. ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात होऊन गेलेल्या हिरोडोटस नामक ग्रीक इतिहासकाराच्या ग्रंथात असाच एक प्रसंग वर्णिला आहे, त्यावरून ही कल्पना कालिदासाला सुचली असावी असें एका विद्वानानें प्रतिपादिले आहे.* 'पॉलिक्रेटस नामक ग्रीक राजाने एके दिवशी आपल्या नशिबाची परीक्षा पाहण्यासाठी अत्यंत मौल्यवान पाचूचा खडा वर बसविलेली आपली मुद्रिका समुद्रात टाकली. पुढे पाच सहा दिवसानी एका धीवरानें आणून दिलेल्या माशाच्या पोटात ती त्याला सापडली' उपरिनिर्दिष्ट विद्वानाचे मतें ही गोष्ट कालिदासाला माहीत असावी 'कारण इ स च्या पहिल्या शतकात भडोच या बंदरातून माळवा व काठेवाड या प्रांताचा पश्चिम देशाशी व्यापार चालत असे. या देशातून हिंदुस्थानातील राजाच्या उपभोगाकरिता अनेक सुंदर ग्रीक तरुणीही आणल्या जात कालिदासानें आपल्या प्रांतातील राजदरबारी या यवनी पाहिल्या असाव्या, म्हणूनच त्यानें शाकुंतलात दुष्यन्त राजाबरोबर शिकारीच्या वेळींही यवनी होत्या असे दाखविले आहे या यवनीच्या तोंडून ही ग्रीक कथा कवीला माहीत झाली असावी' या मतात अनेक गोष्टी गृहीत धरल्या असल्यामुळें तें निश्चितपणें मान्य करता येत नाही. हिरोडोटसनें वर्णिलेली गोष्ट त्याच्या नंतर जवळ आठनऊशें वर्षे ग्रीक लोकांच्या-स्त्रियाच्याही—तोंडीं होती, अशा स्त्रियाचा व कालिदासाचा संबंध आला व त्याच्या संभाषणांत ती गोष्ट आल्यामुळें कवीला तिजवरून शाकुंतलांतील प्रसंग सुचला असें मानावें लागतें यांत फार दूरान्वय दिसतो कालिदासानें इतर ठिकाणी कोठेंही ग्रीक कथांचा उपयोग केलेला दिसत नाही. तेव्हा या कल्पनेचे श्रेय पंचवीसश देणें योग्य होईल ग्रीक व भारतीय तत्त्वज्ञानांतही

* J. B O R. S, Vol. VII p. 97.

अनेक ठिकाणी आश्चर्यकारक साम्य आढळते, त्यासारखाच वरील प्रसंग आहे व त्याची उपपत्ति 'मानवी मन सर्वत्र सारखेंच असतें' असें म्हणूनच लावली पाहिजे.

दुर्वासशाप व मुद्रिका या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी कवीला कशा सुचल्या असाव्या हें आपण येथवर पाहिले मूळकथेंत त्यानें केलेल्या इतर फरकांचीही कारणे समजणे सोपें आहे दुष्यन्त आश्रमात गेला त्या वेळीं कण्वऋषि फलपुष्पादिकांकरिता अरण्यात गेला होता तो येण्यापूर्वी राजा शकुंतलेच्या जन्माबद्दलचीं कथा ऐकतो, स्वत' लांबलचक भाषण करून तिचे मन वळवतो, तिच्याशीं रममाण होतो व निघूनही जातो, असे महाभारतात वर्णिले आहे दोन तीन तासाच्या अवधीत या सर्व गोष्टी घडून येणे असंभवनीय व कलादृष्टीनें असमर्थनीय ठरतें शिवाय यावरून राजाचा उल्लूपणा व शकुंतलेचा स्वार्थी स्वभाव व्यक्त होतात हें वेगळेंच कलाविलास व औचित्य याकरिता या ठिकाणीं फरक करणें जरूर होतें म्हणून कालिदासाने कण्वऋषीला शकुंतलेच्या प्रतिकूल दैवाची शांति करण्याकरिता दूर सोमतीर्थी पाठविले आहे तेथून येण्यास त्यास सहजच चार सहा महिने लागले असावेत या अवधींत यज्ञरक्षणार्थ आश्रमवासीयांच्या विनंतीवरून दुष्यन्त आश्रमात राहिला, त्याचा व शकुंतलेचाही मदनसंताप उत्तरोत्तर वाढत गेला व तो अगदी असह्य झाला त्या वेळीं त्यानी गान्धर्व विवाह केला असे कवीने दाखविलें आहे यात अस्वाभाविक असे काहीही दिसत नाही शकुंतलेचा अनुरूप पतीशी गांधर्वविधीने विवाह झाला व ती गर्भवती आहे' हें समजताच कण्वाने तिला पतिगृहीं पाठविण्याचा निश्चय केला यात कालिदासकालीन लोकांच्या स्त्रीविषयक समजुतीचें प्रतिबिंब पडलेले दिसतें त्या काळीं स्त्रियांच्या शालीनतेविषयींच्या कल्पनाही महाभारतकाळापेक्षा अगदी निराळ्या होत्या त्यामुळें कालिदासानें आपल्या नाटकात शकुंतलेच्या जन्माची हकीकत तिच्या तोंडीं न घालता ती तिच्या मैत्रिणीकडून राजाला कळविली—किंवा सुचविली—आहे महाभारतातील शकुंतला स्वपुत्राला गादी मिळावी अशी अट स्वत घालते व ती राजानें कबूल केल्यावरच त्याला

वश होते यात तिचा व्यावहारिकपणा दिसून आला तरी त्याबरोबर तिच्या हृदयात सद्गुणांनी उत्पन्न होणाऱ्या प्रेमाचा प्रादुर्भाव झाला नव्हता हेही सिद्ध होतें. कालिदासाची शकुंतला प्रेमपरवश झाली होती; तिला असा अटी कशा सुचणार? तिच्या मैत्रिणी साहजिकच जास्त समंजस होत्या, तथापि त्यांनीही 'राजांना अनेक स्त्रिया असतात, म्हणून ही आमची प्रियसखी तिच्या बांधवांच्या दुःखाला कारण होणार नाही असे आपण वागावें' एवढेंच सुचविलें आहे. अशा प्रसंगीं सर्व गोष्टी नायिकेकडून वदविणे उचित होणार नाही हे जाणून कवीनें प्रियंवदा व अनसूया या शकुंतलेच्या प्रेमळ सख्यांची जोडी निर्माण केली आहे. याशिवाय शारद्वत व शार्ङ्गरव हे कण्वशिष्य, गौतमी ही शकुंतलेचें संगोपन करणारी वृद्ध तापसी, राजपुरोहित, माढव्य नामक विदूषक, वैखानस, सेनापति इत्यादि कथानकाच्या विकासाकरिता जरूर लागणारी अनेक पात्रें कवीच्या कल्पकतेची अपत्यें होत. यापैकी काही पात्रें—शारद्वत, शार्ङ्गरव, पुरोहित, प्रियंवदा व गौतमी—ही 'पद्मपुराणा'तील शकुंतलोपाख्यानातही आढळतात. शिवाय त्यांतील कथा 'शाकुंतल' नाटकाच्या संविधानकाशी बहुतांशी जुळणारी आहे. म्हणून कालिदासानें 'पद्मपुराणा'तून आपल्या नाटकाची गोष्ट व काही पात्रेंही घेतलीं असावी असे डॉ० विंटरनीट्स् सारखे संशोधक म्हणतात. त्यांच्या मताचा येथे थोडक्यात विचार करणे जरूर आहे.

'पद्मपुराण' व 'रघुवंश' यात दिलीपापासून दशरथापर्यंतच्या राजांच्या वर्णनांत अनेक ठिकाणी आश्चर्यकारक शब्दसाम्य व कल्पनासाम्य आढळते त्याचा वर उल्लेख आला आहेच. त्यासारखेंच याही ठिकाणचें साम्य आहे. दुष्यन्त मृगाला मारू लागला असता वैखानसानें त्याचें निवारण करणें, पुढे आश्रमात प्रवेश केल्यावर शकुंतलेस व तिच्या सख्यांस वृक्षांस पाणी घालताना पाहणें, त्यानें विचारल्यावरून शकुंतलेच्या सखीनें तिच्या जन्माचा वृत्तान्त कथन करणें, दुष्यन्तगमनानंतर दुर्वासाचा शाप होणें, हस्तिनापुराच्या मार्गावर एका तीर्थांत मुद्रिका पडून अदृश्य होणें, पुढे दुष्यन्ताचा स्मृतिभ्रंश, शकुंतलाप्रत्यादेश, धीवराकडून मुद्रिकेची प्राप्ति व तदनंतर राजाचा पश्चात्ताप व शोक, शेवटी स्वर्गांतून परत येत असता मारीचाश्रमात शकुंतला व सर्वदमन यांची भेट, इत्यादि प्रसंग 'शाकुंतल'

नाटकात व 'पद्मपुराणा'त समान आहेत व त्याचे वर्णनही बहुतांशी त्याच शब्दांत केले आहे. काही ठिकाणी महत्त्वाचे फरकही आढळतात. 'महाभारता'प्रमाणे 'पद्मपुराणा'तही कण्वऋषि परगावी गेला नसून फळें व पुष्पें आणण्याकरिता वनात गेला होता व तो परत येण्यापूर्वी दुष्यन्त नगरास परत गेला असें वर्णिले आहे. हस्तिनापुरास जाताना शारद्वत, शार्ङ्गरव व गौतमी यांप्रमाणे प्रियंवदाही शकुन्तलेबरोबर होती. तीर्थांत स्नान करताना शकुन्तलेने तिच्याजवळ अंगठी दिली, ती तिने वस्त्रात ठेवली नाही तोच ती गडगडत जाऊन पाण्यात पडली. त्या वेळी प्रियंवदेने शकुन्तलेला हा वृत्तान्त कळविला नाही व शकुन्तलेलाही तिची आठवण झाली नाही, पण राजासमोर मुद्रिकेची जरूरी लागली तेव्हा तिने ती प्रियंवदेजवळ मागितली, असे वर्णन 'पद्मपुराणात' आलें आहे. 'शाकुन्तल'प्रमाणेंच 'महाभारता'शीही 'पद्मपुराणा'चे काही ठिकाणी अत्यन्त सादृश्य आढळते. शकुन्तलेला वश करण्याकरिता दुष्यन्ताचे प्रलोभनात्मक भाषण, कण्व ऋषींनी वनातून परत आल्यावर केलेले शकुन्तलेचे अभिनन्दन, नंतर शकुन्तलेने मागितलेले वर, राजाने स्वीकार न केल्यामुळे अत्यन्त संतप्त होऊन शकुन्तलेने त्याला केलेले वाक्ताडन यांचे वर्णन 'महाभारता'त व पुराणात अगदी त्याच शब्दांत केले आहे. असे सुमारे शंभर श्लोक या दोन ग्रंथांत समान आहेत. या साम्याचा विचार करिता (१) व्यास व कालिदास यांनी पद्मपुराणातील कथा व कल्पना घेऊन त्या आपल्या ग्रंथांत गुंफून दिल्या, किंवा (२) 'पद्मपुराण'कर्त्यांने 'शाकुन्तला'तून काही प्रसंग व 'महाभारता'तून काही भाषणें घेऊन व काही स्वतःचे पदरचे घालून आपली गोष्ट सजविली, असे दोन पक्ष संभवनीय मानून दुसराच पक्ष अधिक संभवनीय आहे असें आम्हांस वाटतें. 'हरिवंशा'त व 'भागवता'सारख्या इतर पुराणांत 'महाभारता'तल्यासारखीच शकुन्तलेची कथा दिली आहे. 'पद्मपुराणा'ची कथा जुनी असती तर ती त्याही पुराणांत आली असती. पुराणांतील गोष्टींत बहुधा शारद्वत, शार्ङ्गरव, गौतमी, प्रियंवदा यांसारख्या विशेष जरूर नसलेल्या पात्रांचा निर्देश आढळत नाही. 'पद्मपुराणा'तही शार्ङ्गरव व शारद्वत या दोन्ही मुनिशिष्यांचा नामनिर्देश असला तरी त्यांना स्वतंत्र भाषणें दिलीं नसल्याने तो अनावश्यक वाटतो. तेव्हा 'पद्मपुराणा'त

शाकुंतलोपाख्यानांत हीं पात्रें आढळतात याचें कारण लेखकानें तें कथानक कालिदासाच्या 'शाकुंतल' नाटकावरून संक्षेपानें घेतलें आहे, हें असावें असें वाटतें. मागें 'मत्स्यपुराणा'त कालिदासाच्या 'विक्रमोर्वशीया'तील कांहीं प्रसंगांचा उल्लेख आला आहे असें दाखविलें आहे. त्याप्रमाणेंच 'पद्मपुराण'-कर्त्यानेंही 'शाकुंतला'तील प्रसंग व 'महाभारता'तील ओजस्वी भाषणें हीं जोडून आपली शाकुंतलोपाख्यानाची कन्था बनविलेली दिसते.

'शाकुंतला'चें संविधानक 'मालविकाग्निमित्रा'तल्याप्रमाणें गुंतागुंतीचें नाहीं तथापि त्यांतील प्रसंगांची जुळणी इतक्या कौशल्यानें केली आहे कीं प्रेक्षकाचें औत्सुक्य शेवटपर्यंत टिकून राहतें. त्यांतील विविध घटना एकांतून एक अशा अगदीं स्वाभाविकपणें उद्‌भूत झालेल्या दिसतात., त्या सर्व मुख्य साध्याशीं कमीजास्ती प्रमाणांत संलग्न झाल्या आहेत. एक दोन ठिकाणीं आकाशवाणीसारख्या अद्‌भुत गोष्टींचा कथानकाच्या प्रगतीकरितां कवीनें उपयोग केला आहे, तथापि तत्कालीन लोकांस त्या असंभवनीय वाटत नव्हत्या हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे. या नाटकांतील प्रत्येक प्रवेश किंबहुना त्यांतील प्रत्येक प्रसंग सहेतुक पातलेला आहे उदाहरणार्थ, पांचव्या अंकांतील हंसपदिकेचें गीत घ्या. त्यायोगें आगामि शकुंतलाप्रत्यादेशाची प्रेक्षकास सूचना मिळते. त्यामुळें राजाला मागील वृत्तान्त स्पष्टपणें आठवत नाहीं, तथापि त्याच्या मनाला हुरहूर लागून राहते शिवाय तें गीत ऐकल्यावरच आपला संदेश कळविण्याकरितां राजा विदूषकाला हंसपदिकेकडे पाठवितो. तो गेल्यावर शकुंतलेचा वृत्तान्त माहीत असलेले व राजाच्या विश्वासांतलें असें कोणीही जवळ नसल्यानें पांचव्या अंकांतील शकुंतलाप्रत्यादेशाचा प्रसंग अस्वाभाविक वाटत नाहीं. या सर्व कारणास्तव त्या प्रसंगाची योजना कवीनें पांचव्या अंकाच्या आरंभीं केली आहे. शेवटल्या अंकांत दुष्यन्ताला सर्वदमनाची ओळख हळूहळू पण एकापेक्षा एक बळवत्तर अशा कारणांनीं पटते तो प्रसंगही उत्तम वठला आहे.

'शाकुंतल' नाटकांतील भाषा अत्यंत प्रसादयुक्त व रम्य आहे त्यांत उपमा, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, अर्थान्तरन्यास यांसारखे अनेक मनोरम अलंकार आले आहेत. त्यांत कोठेंही क्लिष्टता, कल्पनांची ओढाताण, दूरान्वय, वगैरे दोष दिसत नाहींत. प्रत्येक पात्राच्या तोंडीं त्याला शोभेल

अशी भाषा व सुचतील असेच अलंकार घालण्याची कवीने काळजी घेतली आहे. शकुंतला व तिच्या सख्या सदैव लतावृक्षादिकांच्या सहवासात खेळणाऱ्या बागडणाऱ्या. तेव्हा त्यांच्या भाषणात 'क इदानीं सहकारमन्तरेणा-तिमुक्तता पल्लविता सहते,' 'को नामोष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति' यासारखे लतावृक्षावरून सुचणारे अलंकार घातले आहेत. कण्व ऋषि सदैव यज्ञयागात व अध्यापनकर्मात निमग्न. तेव्हा त्यांना 'दिष्ट्या धूमाकुलित-दृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता,' 'वत्से सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या-ऽशोचनीयासि संवृत्ता' यासारखे दृष्टांत व उपमा सुचाव्यात यात आश्चर्य नाही. सदैव खाद्यलोलुप व विनोदी विदूषकाच्या स्वभावाचे प्रतिबिम्ब 'यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिभोगिणो भवत इयमभ्यर्थना' या उपमेत स्पष्टपणे पडलेले दिसते. या नाटकातील भाषणे लहान लहान व चटकदार असल्याने तीं वाचताना व ऐकताना वाचक-प्रेक्षकांचे चित्त रमून जातें व आपण नाटक पाहत नसून खरोखरीच आपल्या समोर घडलेले प्रसंग पाहत आहो असे प्रेक्षकास वाटतें. यातच कालिदासाच्या कलेचा उत्कर्ष आहे.

'शाकुंतला'त संभोग व विप्रलंभ असा द्विविध शृंगार, करुण व शांत हे प्रमुख रस आहेत. पहिल्या तीन अंकात शृंगाराचे साम्राज्य आहे. तथापि प्रसंगाने इतरही अनेक रसांचा त्यात आविर्भाव झालेला दिसतो. पहिल्या अंकाच्या आरंभीं दुष्यन्तापुढे जीवरक्षणार्थ पळणाऱ्या हरिणाच्या व त्याच अंकाच्या शेवटीं हत्तीने केलेल्या दाणादाणीच्या वर्णनात भयानक, दुसऱ्या अंकात विदूषकाच्या विनोदी भाषणात हास्य, तिसऱ्या अंकाच्या शेवटीं राक्षसांच्या आगमनाने पुनः भयानक याप्रमाणे इतर रसांचे शृंगाराशीं मिश्रण झालें आहे. चौथ्या अंकात आकाशवाणीच्या व वनदेवतांनी दिलेल्या वस्त्रालंकाराच्या वर्णनात अद्‌भुतरसाची छटा आहे. पण त्या अंकातील मुख्य रस करुण हाच होय. या अंकाला सबंध संस्कृतवाङ्‌मयांत तोड नाहीं असे एका सुभाषितकाराने म्हटलें आहे व तें सर्वसंमत झाले आहे. पाचव्या अंकात दुष्यन्त व शकुन्तला यांच्या वाक्कलहाचा प्रसंगही मनोरम साधला आहे. राजाने टाकल्यामुळें सतप्त झालेल्या शकुन्तलेच्या भाषणाने रौद्र, पुढें तिची असहाय स्थिति पाहून करुण व शेवटीं अप्सर-

सौधर्मीजवळ ती अदृश्य झाल्यामुळें अद्‌भुत अशा अनेक रसांचा अनुभव प्रेक्षकास येतो. सहाव्यांत करुणशृंगाराचा परिपोष चांगला झाला आहे. 'विक्रमोर्वशीया'तल्याप्रमाणें सबंध अंकात एकच पात्र शोक करीत बसल्यास प्रेक्षकास कंटाळा येतो व त्या रसाचाही उत्तम रीतीनें उठाव होऊ नाही याचा अनुभव आल्यानें या अंकात राजाच्या करुणशृंगाराला विदूषकाच्या हास्यरसाची जोड दिली आहे. शेवटच्या अंकात सर्वदमन व दुष्यन्त यांच्या भेटीच्या प्रसंगीं अद्‌भुत व वत्सल आणि शेवटीं मारीच ऋषींच्या सांनिध्यात शांत या रसांचा आविर्भाव होतो. नाटकाच्या शेवटीं प्रेक्षकांच्या चित्तवृत्ति अनेक रस अनुभविल्यावर शांतरसमग्न होतात.

आकर्षक संविधानक, मधुर भाषा, उत्कृष्ट वर्णनशैली, उत्कट रसपरिपोष इत्यादि गुण 'शाकुंतला'त आहेत, पण या सर्वांपेक्षा त्यांतील अत्यन्त कुशलतेनें रेखाटलेल्या स्वभावचित्रांनीच रसिकांचें चित्त आकृष्ट केलें आहे. यांत दुष्यन्त, कण्व व विदूषक हीं पुरुषपात्रें व शकुंतला, अनसूया, प्रियंवदा हीं महत्त्वाचीं स्त्रीपात्रें आलीं आहेत. याशिवाय संविधानकाच्या विकासाला अवश्य असे दुर्वास व मारीच हे ऋषि, गौतमी व अदिति या ऋषिपत्नी, सानुमती ही अप्सरा, शारद्वत व शार्ङ्गरव हे कण्वशिष्य, वैखानस, सेनापति, कंचुकी, राजश्यालक, धीवर, शिपाई, इत्यादि अनेक गौण पात्रें कवीनें योजिलीं आहेत. या सर्वांत नायक दुष्यन्त व नायिका शकुन्तला यांच्या स्वभावरेखनांत त्यानें आपलें शक्तिसर्वस्व खर्च केलें आहे.

कालिदासाच्या सर्व नायकांत दुष्यंत हा श्रेष्ठ आहे. हा आकारानें भव्य पण मनानें मृदु आहे. गम्भीर आकृति व गोड भाषण यांनीं तो इतरांचें मन एकदम आकृष्ट करून घेतो. पुरूरव्याप्रमाणें हाही अत्यंत पराक्रमी आहे. यज्ञाचें रक्षण करण्यास त्याला धनुष्यावर बाण लावण्याचीही जरूरी भासत नाहीं. त्याच्या मौर्वीच्या टणत्कारानेंच सर्व विघ्नें दूर होतात. तेव्हा विदूषकाबरोबर सर्व सैनिक पाठवून तो राक्षसनिवारणार्थ एकटाच आश्रमांत राहतो यांत नवल नाहीं. राक्षसांशीं युद्ध करण्यास प्रत्यक्ष इन्द्रही त्याला स्वर्गांत बोलाविनो व त्याच्या विजयानंतर आपल्या पुत्रालाही हेवा वाटेल अशा रीतीनें अर्धासन देऊन व स्वतःची मन्दारमाला त्याच्या गळ्यांत घालून त्याचा सन्मान करतो. राज्यांत त्याचा

विलक्षण दरारा आहे. त्याच्या प्रजेतील अत्यंत निकृष्ट लोकही कुमार्गगामी नाहीत असें शार्ङ्गरव म्हणतो. शकुंतलेची अंगठी मिळाल्यावर त्याला पश्चात्ताप होतो म्हणून दुःखाने तो वसन्तोत्सव बंद ठेवतो तेव्हा लता, वृक्ष व त्यांवर वास करणारे पक्षीही त्याची आज्ञा पाळीत आहेत असें कञ्चुकी वर्णन करतो, त्यांत यत्किंचितही अतिशयोक्ति सानुमतीला दिसत नाहीं. *'हा महाप्रभावी राजर्षि आहे'* असे ती उद्गार काढते. दुष्यन्ताचा पराक्रम त्याच्या विनयाने अधिकच शोभून दिसतो. असुरांवर मिळविलेल्या विजयानें त्याला मुळीच गर्व होत नाहीं. हें सर्व इन्द्राच्या पुरस्काराचें फळ असें तो मोठ्या विनयानें म्हणतो. कण्वाश्रमांत प्रवेश करतांना 'तपोवनांत विनीत वेषानें गेलें पाहिजे,' असें म्हणून तो आपलीं उंची वस्त्रें व रत्नखचित तलवार सारथ्याजवळ काढून ठेवतो. तो आपल्या पराक्रमाचा उपयोग दुष्टांचे शासन व आर्त जनांचे रक्षण करण्याकरिताच करीत असतो. तो अत्यंत धार्मिक, पापभीरु व प्रजापालनतत्पर आहे. कण्व ऋषींचे शिष्य आपणाकडे आले आहेत असें कंचुकीने कळविताच, ऋषींच्या तपश्चर्येंत विघ्नें आलीं असतील काय, तपोवनांतील प्राण्यांना कोणी त्रास दिला असेल काय, माझ्या दुष्कृत्यामुळें वेलींत लतांच्या बहरांत खंड पडला असेल काय, असे नानाप्रकारचे विकल्प त्याच्या मनांत येतात. आपण ऋषींचे रक्षण करतो त्याबद्दल ते आपल्या तपश्चर्येचा अंश देऊन पुरी भरपाई कर-तात असें त्यास वाटतें. तो सदैव प्रजेची काळजी वाहतो. लोकांना कुमा-र्गापासून परावृत्त करून, त्यांचीं नाडणें तोडून व रक्षण करून तो आपलें कर्तव्य उत्तम रीतीनें पाळीत आहे असें दिसतें. माझ्या प्रजेंत कोणाचा संबंधी मृत झाल्यास दुष्कृत्यांखेरीज इतर बाबतींत त्याच्या ठिकाणीं मला मा-नावें अशी तो दवंडी पिटवितो. त्याला अपत्यांचा मुळींच लोभ नाहीं हें म्हणणें नकोच. जलमार्गानें व्यापार करणारा श्रीमंत व्यापारी मृत झाल्यावर तत्कालीन कायद्यानुसार त्याची सर्व मिळकत मिळत होती तरी न स्वीकारतां तो त्याच्या गर्भस्थ अपत्याला ती देऊन टाकतो. कालिदासाच्या नाटकांतील इतर नायकांप्रमाणें दुष्यन्तही बहुपत्नीक आहे. त्याच्या अन्तःपुरांत अनेक स्त्रिया असल्यानें एकीवर प्रेम केलें की दुसरीला वैषम्य वाटणारच ! तेव्हा आपल्याकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल हंसपदिका त्याला टोमणा मारते पण आश्चर्य

नाही तथापि दिसेल त्या सुंदर स्त्रीवर आसक्त होण्याइतका तो मधुकरवृत्तीचा नाही नाही तर शकुंतलेसारखी अत्यंत सुस्वरूप स्त्री चालून आली असतां त्याने जास्त खोलात न जाता तिचा स्वीकार केला असता परस्त्रीकडे निरखून पाहणे अयोग्य असे म्हणून तो प्रथम तिच्याकडे नीट पाहतही नाही कण्वाश्रमात गेल्यावर त्याला सुंदर कन्यका दिसतात व त्यातही सौंदर्याची पुतळी अशी शकुंतला त्याचे मन आकृष्ट करते प्रथम ही ब्राह्मणकन्यका असेल काय असा त्याला संशय येतो तसे शेवटी ठरतें तर इन्द्रियनिग्रह करून त्याने आपलें मन परावृत्त केले असतें यात संशय नाही पण स्वत च्या सदसद्विवेकबुद्धीला विचारता ती स्वत ला विवाह्य असावी असे त्याला वाटते शकुंतला व तिच्या सख्या यांच्या भाषणावरून त्याच्या अनुमानाला बळकटी येते व त्यांनी शकुंतलेचा जन्मवृत्तांत सांगितल्यावर तर मुळीच संशय राहत नाही शकुंतलेचीही आपल्यासारखीच अवस्था झाली आहे असे पाहून त्याचा मदनविकार वाढत जातो कण्व लौकरच परत येण्यासारखा असता तर तापर्यंत त्याने अवश्य इन्द्रियनिग्रह केला असता पण तिकडे शकुंतलेची अतिशय वाईट अवस्था झाली होती 'त्या राजर्षीकडून लौकर माझा स्वीकार झाला नाही तर मला तिलोदक द्याव-यास तयार व्हा,' असे तिचे निर्वाणीचे उद्गार त्याने ऐकले होते तेव्हा तिच्या सख्यांनी तिचा स्वीकार करण्याविषयीं विनंती केल्यावर तो ती आनंदाने मान्य करतो यात आश्चर्य नाही

'कण्वाश्रमरूपी स्वर्गांत लपून छपून पापाने प्रवेश केला त्याबरोबर कीटदष्ट कुसुमाप्रमाणें तेथील दिव्य सौंदर्य विशीर्ण व नष्ट होऊन गेलें या नंतर लज्जा, संशय, दुःख, वियोग व पश्चात्ताप हीं आलीं अखेरीस विशुद्धतर व उन्नततर अशा स्वर्गलोकात क्षमा, प्रीति व शान्ति हीं दृग्गोचर होऊं लागली 'शाकुन्तला'स Paradise Lost प्रमाणें Paradise Regained ही म्हणता येईल' असे डॉ रवींद्रनाथ टागोरांनी 'शाकुन्तला'-च सार काढले आहे यांत दुष्यंताला स्वर्गांत चोरून प्रवेश करणाऱ्या पापाची आणि कुसुमाचा नाश करणाऱ्या किडयाची अशा दोन उपमा दिल्या आहेत. ह्या उपमा कालिदासाच्या दुष्यंतापेक्षा महाभारतांतील दुष्यंतालाच लागू पडतात. दुर्वासाच्या शापामुळें दुष्यंताला भूल पडली व म्हणून त्याने

तरी कण्व व गौतमी यांनी आपल्या प्रेमाची पाखर तिजवर घालून तिला कोणत्याही बाबतींत कमी पडूं दिलें नाहीं. सुदैवानें तिला प्रियंवदा व अनसूया या समवयस्क व प्रेमळ सख्या लाभल्या. त्यांच्या सहवासांत तिला लेखन, वाचन, काव्य, इतिहास इत्यादि विषयांबरोबर चित्रकले-सारख्या ललितकलांचेंही शिक्षण मिळालेलें दिसतें. आश्रमांतील लतावृक्ष व पशुपक्षी यांच्या सांनिध्यांत वाढल्यामुळें तिचें त्यांच्यावर व त्यांचेंही तिच्यावर निस्सीम प्रेम होतें. 'शकुंतले, तुझ्यापेक्षा कण्व-बाबांना आश्रमांतील वृक्ष जास्त प्रिय आहेत असें मला वाटतें कारण तू नवमालिकेसारखी कोमल असताही त्यांनी तुला वृक्षांना पाणी घालण्यास लावलें आहे,' असें अनसूयेनें थट्टेनें म्हणतांच ती उत्तर करते,' बाबांनी सांगितलें म्हणूनच मी यांना पाणी घालतें असें नाहीं. माझें यांच्यावर सहोदरा भावंडाप्रमाणें प्रेम आहे ' या प्रेमामुळेंच स्वभूष-णाकरितां यांचीं पानें खुडणें तिच्या जिवावर येई. यांना प्रथम बहर येई तेव्हां ती उत्सव करी. पतिगृहीं जातांना वनज्योत्स्ना नामक लता-भगिनीला प्रेमाचें आलिंगन देण्यास ती विसरली नाहीं. आश्रमांतील पशुपक्ष्यांवरही तिचें तितकेंच प्रेम होतें 'गर्भिणी असल्यामुळें पर्णकुटि-केच्या आसपास मन्द मन्द चालणारी हरिणी प्रसूत होईल, तेव्हां ती आनंदाची बातमी मला कळविण्याकरितां कोणाला तरी पाठवा.' असें ती कण्वऋषींस सांगते. लहानपणींच आपल्याप्रमाणें पोरका झालेल्या हरिणबालकाचें तिनें मातृवत् पालन केलेलें, तेव्हां आश्रमांतून निघतांना तो तिचें वस्त्र ओढतो त्या वेळीं तिला साहजिकच गहिंवर येतो. अशा प्रेमळ शकुंतलेवर तपोवनांतील चराचर सृष्टीही प्रेम करते यांत आश्चर्य नाहीं. तिच्या जिवाभावाच्या मैत्रिणी अनसूया व प्रियंवदा यांस सोडून जातांना तिला झालेल्या दुःखाची कल्पनाही करवत नाहीं. कण्वऋषि तर तिचा अत्यंत वत्सल पिता. त्यांच्या अंकावर ती लहानपणापासून खेळलेली. 'मलयपर्वतावरून काढलेल्या चन्दनलतेप्रमाणें बाबांच्या अंकापासून परिभ्रष्ट झालेली मी दुसऱ्या ठिकाणीं कशी जिवंत राहूं शकेन ?' असें ती विचारते. निघण्याला उशीर होत होता, शार्ङ्गरव पुढें चलण्याची सूचना देत होता; तरी 'बाबा मला पुनः कधीं हें

तपोवन दिसेल काय ?' असे ती विचारीत राहते. 'बाळे अनुष्ठानाची वेळ होऊन गेली,' असे कण्वाने म्हणताच तपश्चर्येने आधीच कृश झालेल्या आपल्या पित्याला आपल्या वियोगाचे दुःख सहन करवणार नाही असे तिच्या लक्षात येते. तेव्हा 'बाबा तुम्ही तपश्चर्येने कृश झाला आहा, माझ्याकरिता फार वाईट वाटून घेऊ नका,' असे ती त्यास विनविते.

राजाला पाहताच शकुंतलेच्या मनात पूर्वी अननुभूत असा प्रेमविकार उत्पन्न होतो त्याची धीरगंभीर आकृति, मधुर भाषण व असामान्य पराक्रम यांनी तिचे हृदय आकर्षित होते. ती कामवश झाली होती तरी स्वाभाविक शालीनतेने आपला प्रेमविकार सख्यांजवळ सुद्धा बोलून दाखवीत नाही. राजाशी बोलणे तर राहोच, पण त्याच्यासमोर ती उभीही राहत नाही. विदूषकाने विचारल्यावरून शकुंतला आपल्यासमोर कशी वागली याचे राजाने पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे—

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम्।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः॥

शाकु० २.११.

महाभारतातील शकुंतला आपली जन्मकथा सविस्तर वर्णन करते, राजाने भार्या होण्याविषयी विनंती केल्यावर आपल्या अटी घालते व त्या कबूल झाल्यावर वश होते. राजाला पाहून ती कामवश झाल्याचे दिसत नाही. अशा धीट, व्यवहारदक्ष पण निष्प्रेम तरुणीचे कवीने आपल्या प्रतिभेने शालीन, मुग्ध व प्रेमपरवश बालिकेत रूपांतर केले आहे. कालिदासाची शकुंतला मदनविकार अगदी असह्य झाल्यावर व प्रेमळ सख्यांनी अतिशय आग्रह केल्यावरच अनुराग व्यक्त करते त्यांनी संमति दिली तरी वडिलांच्या अनुमतीशिवाय राजाशी समागम करण्याचे तिच्या मनात येत नाही. क्षत्रियांना गांधर्वविवाह विहित आहे, तेव्हा तुझे वडील रागावणार नाहीत, अशी राजाने खात्री केल्यावरच ती त्याच्या म्हणण्यास कबूल होते. शेवटल्या अंकात बोलणे पटल्यावर 'पुत्राचा हात धर, तुझ्यासह भगवान् मारीच ऋषींच्या दर्शनास जाण्याची माझी इच्छा आहे,' असे राजा म्हणतो, तेव्हा 'आपल्याबरोबर गुरुजनांसमोर जाण्याची मला लाज वाटते,' असे ती म्हणते. यासारख्या प्रसंगांनी तिची विनयशीलता कवीने दाखविली आहे.

शकुंतलेचा स्वभाव अत्यंत सरळ किंबहुना भोळा आहे. पाचव्या अंकांत शापाने स्मृतिविभ्रम झालेल्या राजाला ओळख पटविण्याचे सर्व उपाय हरले. अंगठीही आयत्या वेळी कोठे दिसेना, तेव्हा "मी वाढविलेला दीर्घापाङ्ग नामक हरिण आपल्या हातून पाणी पिईना, नंतर मी तेंच पाणी त्याला दाखविले तेव्हा तो प्याला त्यावेळी आपण हसून म्हणाला 'प्रत्येकाचा स्वजातीयावर विश्वास दसतो, दोघेही तुम्ही अरण्यवासी!" ही घडलेली गोष्ट सांगून ती त्याची खात्री करण्याचा प्रयत्न करते. याने का त्याची खात्री होणार! पण भोळ्या शकुंतलेला तेंही शक्य वाटतें! अशा ऋजुस्वभावी व प्रेमळ शकुंतलेवर प्रत्यादेशाचा वज्रापात होतो. गौतमी व शार्ङ्गरव यांनी परोपरीनें सांगितले तरी ते राजाला पटत नाही. म्हणून 'तूंच त्याची खात्री कर' असे शारद्वत तिला सांगतो. तेव्हा 'आर्यपुत्र' असे त्याला उद्देशून ती पुढे बोलणार तोंच पतिपत्नीचे नातें राजा कबूल करीत नसल्याने या नावाने त्याला संबोधणे योग्य नाही असे तिच्या लक्षात येते म्हणून 'पौरव' अशा साध्या नावानेच ती त्याला हाक मारते. त्याची खात्री करण्याच्या प्रयत्नात तिला यश येत नाही. उलट कोकिळेचा दृष्टांत देऊन स्त्रिया आरंभाच लबाड असतात असे तो म्हणतो. त्याच्या भाषणातील द्व्यर्थी शब्दाच्या प्रयोगावरून तो आपल्या मातेचीच निंदा करीत आहे असे शकुंतलेला वाटतें. तेव्हा तिचा संताप अनावर होतो व ती त्याला 'अनार्या!' असे संबोधून त्याच्या ढोंगीपणाबद्दल टाकून बोलते.

सीतेप्रमाणेच शकुंतलाही महान् पतिव्रता आहे नवऱ्याने कांही कारण नसता टाकली असताही ती सदैव त्याचे चिंतन करते व विरही स्त्रियांना विहित अशा रीतीने दिवस कढते सानुमतीच्या सांगण्यावरून राजाला पश्चात्ताप झाला आहे असे तिला कळते व अदितीच्या आश्वासनावरून काही काळाने पति आपला स्वीकार करील अशी तिला आशाही वाटते. त्या आशेवर ती अवलंबून राहते शेवटी राजाची भेट होते तेव्हा ती आपल्या प्रत्यादेशाबद्दल त्याच्यावर रागावत तर नाहीच; उलट तो पश्चात्तापानें स्वत स दूषण देऊ लागला असता 'माझ्या कृतकर्मांमुळेंच एरव्ही दयार्द्र असणारे आपण माझ्या बाबतीत निष्ठुर झालां,' असे

होऊन त्याचें समाधान करतें. कारण कवीनें चतुरेच्या रूपानें मनुष्यमात्रांत, धूर्त व कर्तव्यनिष्ठ असा आदर्श स्त्रीहृदयाचें चित्र रेखाटलें आहे.

नायक व नायिका यांच्या स्वभावाचें चित्रण करण्यांत कालिदासानें आपलें प्रतिभासर्वस्व खर्च केलें असलें तरी इतर पात्रेंही त्यानें थोडक्यांत पण मोठ्या कुशलतेनें रंगविलीं आहेत. नायकनायिकेंच्या स्वभावाचा उठाव व्हावा म्हणून त्यानें कांहीं पात्रांच्या जोड्या योजिल्या आहेत. दुर्वास-कण्व, प्रियंवदा-अनसूया, शार्ङ्गरव-शारद्वत यांच्या स्वभावाचें पृथक्करण केल्यास ही गोष्ट स्पष्ट होईल. दुर्वास हा अतिशय मानी, कोपिष्ठ व निष्ठुर ऋषि दिसतो. नुकताच परत गेलेल्या पतीच्या वियोगानें शून्यहृदय होऊन शकुंतला पतिचिन्तनांत मग्न झाली आहे असें त्याला दिव्य दृष्टीनें दिसतें तथापि हिनें माझा अवमान केला अशी त्याची समजूत होऊन तो तिला पतिवियोगाचा दारुण शाप देतो. किती ल्हान अपराध व केवढी भयंकर शिक्षा!

दुर्वासाप्रमाणेंच कण्वही मनोनिग्रही, महाप्रभावी व अन्तर्ज्ञानी आहे पण इतर बाबतींत यांचे स्वभावांत अत्यन्त वैषम्य आहे. दुर्वास कोपिष्ठ तर हा शान्त, तो निष्ठुर तर हा अत्यन्त मृदुहृदय व प्रेमळ. शकुंतला ही त्याला यदृच्छेनें वनांत सांपडलेली मुलगी तथापि त्यानें स्वतःच्या मुलीप्रमाणें तिचें संगोपन करून तिला विविध प्रकारचें शिक्षण दिलें. 'शकुंतला म्हणजे आमच्या कुलपतींचा जीव की प्राण' ['का कुलपतेरुच्छ्वसितमिव।'] असें त्याचा शिष्य म्हणतो तें खोटें नाहीं. तिच्या दैवाची शांति करण्याकरितां तो अतिशय लांबचा प्रवास करतो. आपल्या पश्चात् तिनें विवाह केला याबद्दल तिच्यावर रागावणें दूर नाहींच, उलट दुष्यन्तासारखा गुणी मनुष्य आपल्या डोळ्यांसमोर असतां त्यास शकुंतला देण्याचें आपणास कसें सुचलें नाहीं याचें त्याला आश्चर्य वाटतें व सुदैवानें तिनें योग्य पतीची निवड केली याबद्दल त्याला आनंद होतो. हा आनंद [illegible] त्यानें 'दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता' या दृष्टान्तानें व्यक्त केला आहे. ती सासरीं जाऊं लागली असतां त्याचें हृदय दुःखानें भरून येतें, कण्ठ दाटून येतो, नेत्रांत अश्रु उभे राहतात. या प्रसंगीं माझ्यासारख्या अरण्यवासी मनुष्याची कन्याप्रेमानें जर अशी अवस्था

होते तर सांसारिक जनाची काय अवस्था होत असेल बरे, असे तो स्वत शीच विचारतो तो सदैव अरण्यात राहत असला तरी त्याला व्यवहाराचे उत्तम ज्ञान आहे शकुन्तलेने सासरी कसे वागाव याविषयी त्याने केलेला उपदेश बहुमोल आहे 'बाबा माझ्यासाठी शोक करूं नका,' असे शकुंतलेने विनविताच तो म्हणतो, 'तुझ्या प्रेमाचीं चिन्हें इतस्तत दिसत असता माझा शोक कसा बरे शात होईल ?' तथापि ती निघून गेल्यावर 'कन्या हें परक्याचे धन ! ते मी आज ज्याचे त्यास परत केले,' असा विवेक करून तो आपले दु ख गिळून टाकतो कण्वाच्या रूपाने कालिदासाने प्रेमळ पित्याचे हृदयस्पर्शी चित्र काढले आहे

तिसरा ऋषि मारीच हा दिव्यकोटींतील आहे त्याच्या आश्रमात स्वर्गांतील सर्व सुखसाधनें आहेत पण त्यामध्यें रममाण न होता तेथील ऋषि तपश्चर्या करीत असतात तेथे जाताच 'हें स्वर्गापेक्षा अधिक आनंदाचे स्थान' असे दुष्यन्त उद्गार काढतो मारीच ऋषि हा इन्द्रादि देवाचा पिता. भगवान् विष्णूनेही वामनावतारी ज्याचा पुत्र होऊन त्याच्यावर अनुग्रह केलेला तो स्वत आप्तकाम झाला तरी सदैव लोकहिताकरिता तपश्चर्येत मग्न असतो याच्या आश्रमात शकुन्तलेला आश्रय मिळाला याच्या पतिव्रताधर्माच्या विवरणाने शकुन्तलेला मानसिक शान्ति लाभली. ती प्रसूत झाली तेव्हा यानेच तिच्या मुलाचे जातकर्मादि संस्कार केले अशा ज्ञाननिष्ठ व लोकहितैषी महात्म्याच्या आशीर्वादानें नाटकाची समाप्ति करण्यांत कवीने मोठें औचित्य दाखविले आहे

प्रियवदा व अनसूया या दोन्ही शकुंतलेच्या अत्यत प्रेमळ मैत्रिणी दोघीही तिच्यासारख्याच विविधकलांत निष्णात दोघींचेही शकुंतलेवर निरतिशय प्रेम तथापि त्यांच्या स्वभावात पुष्कळ फरक आहे अनसूया ही गभीर, विवेकी, दूरदर्शी व व्यवहारज्ञ, तर प्रियवदा स्वत च्या नांवा-प्रमाणेच मधुर भाषण करणारी, सदैव आनदी व विनोदी आहे राजाचे स्वागत करण्यात शकुंतलेचा जन्मवृत्तात सांगण्यात व शेवटीं तिला योग्य रीतीने वागवावें अशी दुष्यन्ताला विनंती करण्यांत अनसूया पुढाकार घेते तिचा गभीर स्वभाव पाहून कण्व नेहमी तिलाच उद्देशून बोलतो. याच्या उलट प्रियवदेचा स्वभाव शकुन्तलेची ती नेहमी थट्टा

करीत असते. 'प्रियंवदेने माझें वल्कल घट्ट बांधलें आहे तें जरा सैल कर' असे शकुन्तलेने अनसूयेला सांगताच ती म्हणते, 'आपले स्तन विशाल करणाऱ्या यौवनाला दोष दे! मला का देतेस?' शकुन्तला बकुल वृक्षाजवळ उभी आहे असे पाहून प्रियंवदा तिला म्हणते, 'शकुंतले! थोडा वेळ तेथेच रहा. तू जवळ असलीस की या लहानशा केसर वृक्षाशी लतेचा संयोग झाला आहे असे वाटते.' शकुन्तलेलाही हें भाषण इतके आवडतें की 'म्हणूनच तुला प्रियंवदा म्हणतात!' असे ती म्हणते. दुर्वासासारखा निष्ठुर ऋषि शाप देऊन त्वरित गतीनें जाऊ लागला असता प्रियंवदाच पुढे जाऊन आपल्या मधुर वाणीने त्याच्या मनात शकुन्तलेविषयी किंचित् अनुकंपा उत्पन्न करते. ती सासरी जाऊ लागली असता दोघींनाही अतिशय दुःख होतें; तथापि आम्ही आपले दुःख कसेही करून विसरू, त्या बिचारीला सुख होवो अशा विचाराने त्या तिच्या भूषणादिकांची तयारी करतात. जाताना शकुन्तला आपली लाडकी वनज्योत्स्ना नामक लता ठेव म्हणून त्यांच्या स्वाधीन करते तेव्हा 'आम्हाला कोणाच्या स्वाधीन करतेस?' असे म्हणून त्या अश्रु गाळतात. शकुन्तला गेल्यावर तिच्यावरील प्रेमामुळें त्यांना तपोवन शून्यवत् भासतें. अशी निरागस व प्रेमळ मैत्रिणींची जोडी सबंध संस्कृत वाङ्मयात आढळत नाही.

'शाकुन्तला'तील माढव्य नामक विदूषक अगदीच सामकाम्या आहे. 'विक्रमोर्वशीया'तील माणवक भोळसटपणाने राजाच्या रहस्याचा स्फोट करतो तर हा माढव्य राजाने सांगितलेले सर्व खरे मानून तोंडाला कुलूप घालतो. एक बोलून तर दुसरा न बोलून घात करतो. बाकी इतर बाबतीत—आधाशीपणात व विनोदी भाषणात—दोघेही सारखेच! शार्ङ्गरव व शारद्वत या दोघा ऋषिकुमारांच्या स्वभावातही भेद आहे. शार्ङ्गरव तापट व स्पष्टवक्ता आहे. शकुंतलेबरोबर पाठविलेल्या मंडळीत तोच मुख्य आहे. तो प्रथम कण्वसंदेश राजाला कळवून शकुंतलेचा स्वीकार करण्याविषयी विनंती करतो. राजा एकदम स्वीकार करीत नाही असे पाहून तो युक्तिवादाने त्याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करतो, तरीही राजा ऐकत नाही असे पाहून संतप्त होऊन तो त्याला ऐश्वर्योन्मत्त

म्हणण्यास व त्याची चोराशीं तुलना करण्यास मनमान करीत नाही. याचे व राजाचे भांडण उत्तरोत्तर वाढत जातें असे पाहून शारद्वत मध्यें पडतो व 'आपण गुरूचा संदेश कळविला आहे; आता परत जाऊं या' असे सुचवितो. तो स्वभावानें जास्त सौम्य व विवेकी दिसतो.

शकुन्तलेच्या मातृस्थानी असलेली गौतमी, सिंहशावकाला त्याच्या मातेपासून काढून घेऊन त्याचे दात मोजणारा निर्भय सर्वदमन, धन्याची मर्जी पाहून वागणारा सेनापति, गरीब पण स्वाभिमानी धीवर, सिद्ध-साधक बनून प्रथम अपराध्यास तंबी देणारे, पण त्याच्याजवळ पैसे दिसतांच दारूच्या आशेनें घटकेत पगडी फिरविणारे पोलिस शिपाई व त्याचा अधिकारी, यांची चित्रेंही मनोवेधक उतरलीं आहेत. त्यांच्या-सारखीं माणसे आपल्या नेहेमीच्या व्यवहारांत दिसतात त्यावरून कालि-दासाच्या मार्मिक निरीक्षणाचें कौतुक वाटतें.

प्रकरण सातवें

कालिदासीय ग्रंथांचे विशेष

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते।

बाण–हर्षचरित.

मम्मटानें आपल्या 'काव्यप्रकाशां'त यशःप्राप्ति हें काव्यनिर्मितीचें प्रमुख प्रयोजन सांगितलें आहे व त्याच्या उदाहरणार्थ कालिदासाचा प्रामु-ख्यानें उल्लेख केला आहे. 'ध्वन्यालोक' हा साहित्यशास्त्रावरील सर्वमान्य ग्रंथ लिहिणारा मार्मिक व सहृदय टीकाकार आनंदवर्धन यानें एके ठिकाणीं 'अस्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते' [या जगतांत विविध प्रकारचे कवि उत्पन्न होत असले तरी त्यांपैकीं कालिदासासारख्या दोघातिघांना फार तर पांच-सहांनाच महाकवि ही पदवी देतां येईल] 'असे म्हटलें आहे. जयदेव

कवीने कालिदासाला 'कविकुलगुरु' ही अत्यंत श्रेष्ठ पदवी अर्पण केली आहे. एका सुभाषितकाराने तर 'पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा। अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥' [पूर्वी हाताच्या बोटावर कवींची गणना करण्याचा प्रसंग आला असता कालिदासाच्या नावाने करंगळी घातली; पण त्याच्या तोडीचा कवि त्या वेळीं उपलब्ध नसल्याने तिच्या जवळच्या बोटाला अनामिका म्हणू लागले अर्थात तेच स्थिति असल्यामुळे त्या बोटाचे तें नाव सार्थ झाले आहे] असे म्हणून कालिदासाचे अनन्यसामान्य स्थान दर्शविले आहे. अर्वाचीन पाश्चात्य पंडितांनीही 'कालिदास हाच हिंदुस्थानचा शेक्सपीयर' इत्यादि वचनांनी त्याची मुक्तकंठाने स्तुति केली आहे व जगाच्या सर्वश्रेष्ठ कवींच्या मालिकेत त्याचे नाव गोविले आहे. कालिदासाने प्राचीन व अर्वाचीन, पौरस्त्य व पाश्चात्य विद्वानांवर जी ही मोहनी घातली तिचे बीज कशात आहे याचा आपणांस या प्रकरणात विचार करावयाचा आहे.

उत्कृष्ट काव्य वाचले असता प्रत्येक सहृदय वाचकास आनंद होतो, पण तो कां व कसा झाला याचे विवेचन मात्र त्याला करता येत नाही. एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे 'घृतक्षीरद्राक्षामधुमधुरिमा कैरपि पदैर्विशिष्यानाख्येयो भवति रसनामात्रविषयः।' [तूप, दूध, द्राक्षे, मध यांची गोडी सर्वांच्या जिव्हेला तेवढी कळते पण ती कोणत्याही शब्दांनी वर्णन करता येत नाही.] केवळ सामान्य वाचकानांच या बाबतींत आपलें दौर्बल्य जाणवतें असें मात्र नव्हे. प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अनेक साहित्यकोविदांनी काव्यघटकांची छाननी करून काव्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण कोणतेंही लक्षण अद्यापि सर्वसंमत झाले नाही. आपल्या भरतखंडांतही भरतादि अनेक साहित्यशास्त्रज्ञांनी काव्याच्या व्याख्या केल्या आहेत, पण त्यांच्यामध्येंही अत्यंत मतवैचित्र्य दृष्टोस पडते 'ध्वन्यालोक'कार आनंदवर्धन ध्वनि किंवा व्यंग्यार्थ याला प्राधान्य देऊन तो काव्याचा आत्मा असे म्हणतो, तर 'साहित्यदर्पण'कार विश्वनाथ 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' असे काव्याचे लक्षण करून रसाला श्रेष्ठ ठरवितो.

'काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति'कार वामन याने रीति किंवा विशिष्ट पदरचना हिलाच काव्याचा आत्मा मानले आहे याच्या उलट भामहादि आलंकारिक अलंकारासच महत्त्व देतात. याशिवाय कुन्तकादि इतर ग्रंथकारांनीही आपापल्या मताचा आग्रहाने पुरस्कार केला आहे तथापि ध्वनि, रस, रीति व अलंकार हे या विषयातील चार प्रमुख पक्ष होत. यापैकी कोणता पक्ष सयुक्तिक आहे याचे येथे विवेचन करणे शक्य नाही. तथापि यापैकी कोणताही पक्ष घेतला तरी कालिदासाचे ग्रंथ काव्यलक्षणाच्या कसोटीला पूर्णपणे उतरतात हे दाखविता येईल.

१. ध्वनि. उत्कृष्ट काव्यात शब्दाचा वरवर दिसणारा वाच्यार्थ व क्वचित् तो गैरलागू झाल्यामुळे ध्यानात येणारा लक्ष्यार्थ याव्यतिरिक्त ध्वनि किंवा व्यङ्ग्यार्थ हा एक निराळाच सहृदयहृदयाह्लादक असा अर्थ विवक्षित असतो व त्यामुळेच त्याला रमणीयत्व येते, असे मत प्रथम आनन्दवर्धनाने आपल्या 'ध्वन्यालोका'त सविस्तर प्रतिपादिले व त्याचा पुढे मम्मटादि साहित्यशास्त्रज्ञांनी पुरस्कार केला ज्या काव्यात वाच्यार्थापेक्षा व्यंग्यार्थ जास्त मनोहर असेल ते उत्कृष्ट काव्य, ज्यात तो वाच्यार्थाइतकाच किंवा कमी प्रतीचा असेल ते मध्यम काव्य व ज्यात व्यंग्यार्थ मुळीच नसून किंवा अत्यंत अस्पष्ट व दुर्बोध असून अलंकारादिकांवरच आतत भर दिला असेल ते अधम काव्य, अशी काव्याची वर्गवारीही या ग्रंथकारांनी लाविली आहे या दृष्टीने पाहता कालिदासाची काव्ये उत्कृष्ट प्रतीची ठरतील यात संशय नाही. कोणताही भाव स्पष्ट शब्दांनी न सांगता खुबीने सूचित करण्यात कालिदासाचा हातखंडा आहे उदाहरणार्थ, हिमालयाजवळ अंगिरा ऋषीने श्रीशंकरार्थ पार्वतीची मागणी केली असता जवळच बसलेल्या पार्वतीचे कालिदासाने 'कुमारसंभवा'त केलेले वर्णन पहा—

> एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
> लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ कुमार० ६,८४

'याप्रमाणे देवर्षि बोलत असता पित्याजवळ मान खाली घालून बसलेली पार्वती (हातातल्या) लीलाकमलाची पाने मोजीत होती.' या श्लोकांत एकही अलंकार नाही, तथापि त्यांतील कमलपत्रगणनाच्या वर्णनाने पार्व-

तीची लज्जा, आपल्या मनातील प्रेम व आनंद हीं बाहेर दिसूं नयेत म्हणून तिने केलेला प्रयत्न हीं उत्कृष्ट रीतीने सूचित झालीं आहेत. हा श्लोक उत्कृष्ट काव्याचें उदाहरण म्हणून साहित्यशास्त्रज्ञांनी उदाहृत केला आहे. दुसरें मेघदूतांतील गंगेचें वर्णन घ्या—

> तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
> जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्।
> गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
> शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता॥ मेघ० ५२

'नंतर कनखलगिरीजवळ हिमालयावरून खालीं पडणाऱ्या व सगरपुत्रांना स्वर्गारोहण करण्याकरितां सोपानपंक्ति झालेल्या जह्नुकन्येकडे (भागीरथी)-कडे तूं जा. तिने पार्वतीच्या कपाळावरील आठ्या पाहून जणूं काय फेनरूपी हास्य करीत चंद्रापर्यंत आपले तरंगरूपी हात उंच करून श्रीशंकराचें केशग्रहण केलें आहे.'

या श्लोकांत रूपक, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति इत्यादि अलंकारांची गर्दी झाली आहे तथापि सगरपुत्रांना स्वर्गप्राप्तीचें साधन झाल्यामुळें गंगेची पवित्रता व पार्वतीच्या मत्सरास न जुमानतां श्रीशंकरांनी तिला आपल्या शिरावर स्थान दिलें आहे त्यामुळें तिचें महत्त्वही सूचित झाल्यामुळेंच त्याला हृद्यता आली आहे. कालिदासानें योजिलेलें प्रत्येक पद किंबहुना लिंग, विभक्ति, वचन इत्यादि त्याचे अवयवही कसे रमणीयार्थव्यंजक असतात हें आनंदवर्धन, मम्मट इत्यादिकांनी अनेक उदाहरणांनी दाखविलें आहे. विस्तारभयास्तव तीं उदाहरणें येथे देतां येत नाहींत.

भवभूति, बाण इत्यादि इतर कवि व कालिदास यांच्या ग्रंथांत सहृदयांनीच एक मोठा फरक साधारण वाचकाच्याही ध्यानांत येतो, त्याचा येथे उल्लेख करणें जरूर आहे. एखादी रम्य कल्पना मनांत आली की हे इतर कवि तिचें पाल्हाळीक वर्णन करीत सुटतात, पण कालिदास मोजक्या शब्दांनी तिचें रेखाचित्र काढून त्यांत रंग भरण्याचें काम वाचकाच्या सहृदयतेवर सोपवून देतो. त्यामुळें कालिदासाचीं काव्यें 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति' या रमणीयतेच्या कसोटीस पूर्णपणे उतरतात व

ती वाचताना केव्हाही वटाळा येत नाही. उदाहरणार्थ, मदनदाहानंतर वसन्ताला पाहून रतीचे दुःख दुणावले हा अर्थ व्यक्त करण्याकरिता कालिदासाने 'स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते' या पक्तींत 'विवृतद्वारमिव' ह्या चिमुकल्या उत्प्रेक्षेने वाघ काढून घेतल्यामुळें धो धो वहाणाऱ्या पाण्याप्रमाणे दुःखाचा अनावर होणारा ओघ सूचित केला आहे. पण तशाच एका प्रसंगी भवभूतीने एक सबंध श्लोक खर्ची घालून तिला विविध अलंकारांनी नटविले आहे—

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रैरिव सम्प्लवन्ते॥

उत्तररामचरित्र ४, ८.'

मागे 'मालविकाग्निमित्रा'चे कथाविधानक देताना कवीने इरावतीच्या नृत्याचा प्रसंग अनावश्यक म्हणून कसा खुबीने टाळला आहे याचे आम्ही विवेचन केले आहे यासारख्या प्रसंगांनी कवीचा संयम व रसाभिज्ञता ही उत्कृष्ट रीतीने प्रत्ययास येतात

२. रस. वर वर्णिलेल्या ध्वनीचेच विषयभेदाने वस्तुध्वनि, अलंकारध्वनि व रसध्वनि असे तीन भेद आलंकारिकांनी मानले आहेत त्यापैकी रसध्वनि हा सर्वांत श्रेष्ठ होय व्यंग्यव्यंजकभाव अनेक प्रकार संभवत असला तरी काव्य-नाटकादि प्रबंधात रसालाच प्राधान्य देऊन तदनुगुण अलंकारादिकांची योजना करावी असे आनंदवर्धनानेही म्हटले आहे यामुळें रसपक्षाला महत्त्व येऊन विश्वनाथाने आपल्या 'साहित्यदर्पणा'त रस हाच काव्याचा आत्मा असे प्रतिपादिले आहे. साहित्यशास्त्रात शृंगार, वीर, करुण, हास्य, रौद्र, भयानक, बीभत्स, अद्‌भुत व शांत असे नऊ रस मानतात यांपैकी संभोग व विप्रलंभ अशा दोन्ही प्रकारचा शृंगार आणि करुण या रसांचा कालिदासाच्या काव्यात उत्तम परिपोष झाला आहे विशेषतः शृंगाररसांतील त्याचे नैपुण्य पाहून जयदेवाने त्याला 'कविताकामिनीचा विलास' अशी संज्ञा दिली आहे एका सुभाषितकाराने तर शृंगाररसांत व ललितपदयोजनेंत त्याच्याहून वरचढ कवि अद्यापि झाला नाही असे म्हटले आहे कालिदासाची तीन्ही नाटकें व 'कुमारसंभव व 'मेघदूत' हीं काव्यें शृंगाररसप्रधान असल्याने त्यात इतर रसांचा फारसा

परिपोष होण्यास अवकाश नाही. तथापि प्रसंगवशात् हास्य, करुण भयानक इत्यादि अन्य रसांच्या छटाही त्यांत आल्या आहेत. 'रघुवंशा'त मात्र शृंगाराप्रमाणेच इतरही प्रमुख रसांचा परिपोष उत्तम रीतीने झालेला आढळतो, हे मागें (पृ० १३७) दाखविलेच आहे.

कोणत्याही रसाचा पूर्ण परिपाक होण्याला विभावानुभावादि तद्-घटकांचें सम्यग्वर्णन करणे आवश्यक असते. त्यामुळें रसांचीं उदाहरणें मूळ ग्रंथांतूनच वाचली पाहिजेत. तथापि याही बाबतींत कालिदासाचें कौशल्य दाखविण्याकरितां एकदोन उदाहरणें येथे दिली आहेत—

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं बहूना।
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥ मेघ० ८५.

या श्लोकांत यक्षानें कल्पनेने आपल्या विरहिणी पत्नीचें सुंदर वर्णन केलें आहे. रात्रंदिवस अश्रु गाळीत राहिल्याने सुजलेले तिचे डोळे, उष्ण निःश्वासामुळें विवर्ण झालेला तिचा अधरोष्ठ, हातावर टेकलेलें व लांब सडक केसांनी झाकल्यामुळें अर्धवट दिसणारें तिचें मुख यांच्या वर्णनाने यक्षपत्नीचें विरहदुःख आणि विषाद, चिन्ता इत्यादि मनोविकार उत्कृष्ट रीतीने व्यञ्जित झाले आहेत. शेवटच्या पंक्तींतील निदर्शनेने तिच्या मुखाची निस्तेजता सुचविली आहे. एकंदर वर्णनाने वाचकास विप्रलम्भ-शृंगाराची उत्तम प्रतीति होते.

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ कुमार० ३,६७

या 'कुमारसंभवा'तील श्लोकांत शंकराच्या मनांत आकस्मिकपणे उद्भूत होण्याऱ्या रतिभावाचें सुंदर वर्णन आलें आहे.

३. रीति—इ. स. च्या आठव्या शतकांत होऊन गेलेल्या वामनाने आपल्या 'काव्यालंकारसूत्रवृत्ति' नामक ग्रंथांत रीति हाच काव्याचा आत्मा हें मत प्रतिपादिलें. पुढे 'ध्वन्यालोक'काराचा ध्वनिवाद रसिकांस जास्त मान्य झाल्यामुळें वामनाचा रीतिवाद मागें पडला. तथापि त्यामुळें रीतीचें काव्यांतील महत्त्व कमी होत नाही. विशिष्ट पदरचनेला वामनाने रीति ही संज्ञा

लावली आहे. त्याने वैदर्भी गौडी व पाञ्चाली अशा तीन रीति मानल्या आहेत त्यांपैकी वैदर्भी ही सर्वांत श्रेष्ठ; कारण तीत सर्व गुणांचा समुच्चय असतो, असे त्याने म्हटले आहे वामनाने श्लेषादि दहा गुण मानले होते, पण त्यानंतरच्या मम्मटादि आलंकारिकांनी त्यांची छाननी करून माधुर्य ओजस् व प्रसाद ह्या तीनच गुणांना मान्यता दिली आहे.

कालिदासाने आपले सर्व ग्रंथ या सर्वोत्कृष्ट वैदर्भी रीतीतच लिहिले आहेत. वैदर्भी रीतीचे विशेष म्हणजे माधुर्यव्यञ्जक कोमलवर्णांचा उपयोग व दीर्घ समासाचा अभाव हे होत. संस्कृत भाषा जात्याच श्रुतिमनोहर आहे. तशात कालिदासाने आपल्या सर्व ग्रंथात टवर्गीय परुष वर्ण, संयुक्ताक्षरें व लांबलचक समास हे बहुधा टाळलेले आहेत. त्यामुळे त्याचे ग्रंथ एका ग्रंथकाराने म्हटल्याप्रमाणे मधाची पुटें दिल्यासारखे गोड झाले आहेत. कालिदासाच्या ग्रंथात शृंगार व करुण हेच रस प्रमुख असल्यामुळें त्यांना अनुरूप अशीच त्याची भाषाशैली झाली आहे. कारण शृंगार–विशेषतः विप्रलंभशृंगार–व करुण यामध्यें वाचकाचे मन अतिशय विरघळून जातें. त्यामुळें त्या रसाच्या वर्णनात कोमलवर्णयुक्त रचनाच योग्य असते. आंग्ल कवि टेनिसनप्रमाणे नादमधुर शब्दयोजनेकडे कालिदासानें अतिशय लक्ष दिलेले दिसतें. त्याने आपली काव्यें पुनः पुनः तपासून अनेक कल्पना व शब्द बदलले असावेत. 'रघुवंशा'च्या अकराव्या सर्गांतील ४७ व ४८ हे समानार्थक श्लोक कालिदासाचे असल्यास त्यांपैकी एक रचून झाल्यावर त्यातील कल्पना व रचना मनाजोगी न झाल्यामुळें त्याने दुसरा रचला असावा. इतके परिश्रम घेऊन रचलेल्या काव्यात क्लिष्टता व कृत्रिमता कोठेही आढळत नाही, तीं नवोन्मीलित पुष्पाप्रमाणे ताजीं व रसपूर्ण दिसतात, यातच त्याच्या कलेचा परमोत्कर्ष आहे. ललितपदयोजनेवर कालिदासाचा अतिशय भर असल्यामुळें संस्कृतानभिज्ञ वाचकाचेही मन त्याच्या श्रुतिमनोहर कृतींनी आकृष्ट केलें जातें तसेच कालिदासाने आपल्या ग्रंथात समासाचा यथोचित उपयोग केल्यामुळें त्याच्या रचनेंत सर्वत्र सरलता, सुबोधता व प्रसाद हे गुण दृष्टीस पडतात. लांबलचक समासांनी रचनेस कशी क्लिष्टता व कृत्रिमता येते तें बाणाच्या 'हर्षचरित' व 'कादंबरी' या ग्रंथांवरून दिसते. त्याच्या पल्लेदार समासाचा अर्थ

लावताना वाचकवर्ग इतका थासून जातो की त्यातील रम्य कल्पनाकडे त्याचे सहजच दुर्लक्ष होते प्रदीर्घ समासयोजना नाटकात तर विशेषच रसहानि करते उदाहरणार्थ, भवभूतीचे 'मालतीमाधव' नाटक घ्या त्यात स्त्रीपात्राच्याही तोंडी समासप्रचुर क्लिष्ट भाषा घातल्याने वाचकाचा अत्यंत विरस होतो याच्या उलट कालिदासाच्या नाटकातील संभाषणे सुटसुटीत व म्हणून स्वाभाविक व सहजसुंदर झाली आहेत.

४ अलंकार उत्कृष्ट काव्यात बहुधा ध्वनि किंवा रस प्रतीत होत असला तरी सर्वत्र त्याची अपेक्षा करणें युक्त किंवा इष्टही होणार नाही काव्याचा प्रधान उद्देश आनंदप्राप्ति असल्याने ती भावनोद्रेका-प्रमाणेच कल्पनाविलासानेही होणें शक्य असते म्हणून भामहादि आलंकारिकानी कल्पनेच्या विलासास–अलंकारास–काव्यघटकामध्ये मुख्य मानून त्याचे सविस्तर वर्गीकरण व विवेचन केलें आहे शिवाय अलंकाराच्या समुचित योजनेने रसोत्कर्षासही मदत होते हें वर दिलेल्या उदाहरणावरून दिसून येईल त्यामुळें महाकवींनी आपल्या काव्यात त्याचा उपयोग केला आहे

अलंकाराचे शब्दालंकार, अर्थालंकार व शब्दार्थालंकार असे तीन भेद मानतात अर्थालंकारापेक्षा शब्दालंकार जास्त कृत्रिम व म्हणून रसिकास कमी हृद्य वाटतात कलाभिज्ञ कालिदासाने त्याचा फारसा कोठे उपयोग केला नाही रचनेच्या ओघात जेथे ते सहज स्फूर्तीने आले तेथेच ते योजिले आहेत उदाहरणार्थ, 'भुजे भुजगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज।'(रघु २,७४) 'सम्बन्धिनः सद्म समाससाद,' (रघु ७,१६) 'प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि।'(२,४८) इत्यादि पक्तींतील अनुप्रास पाहावे क्वचित् स्थली विवक्षित अर्थाचा प्रतिध्वनीही त्यात दिसून येतो उदाहरणार्थ, 'मायूरी मदयति मार्जना मनांसि' यातील मकारानुवृत्तीने कवीने मृदंगाच्या तालाचे सुंदर अनुकरण केलेले दिसते

यमक–या अलंकारात कवीला मोठ्या प्रयत्नाने विशिष्ट शब्द हुडकून काढून योजावे लागतात, त्यामुळें त्याच्या रचनेत कृत्रिमता येते व रसभंग होतो म्हणून शृंगाररसाच्या–विशेषत विप्रलंभ शृंगाराच्या–वर्णनात यमकाचा उपयोग करूं नये अशा ध्वनिकारानी दडक घालून

दिला आहे. कालिदासानेही आपल्या शृंगाररसप्रधान ग्रंथांत कोठेही यमकाचा विशेष उपयोग केलेला दिसत नाही. पात्रांच्या संभाषणांत तर तो त्याने काळजीपूर्वक टाळलेला आहे. इतरत्र—ज्या ठिकाणी त्याचा उपयोग दोषार्ह होणार नाही तेथे—त्याने त्याचा क्वचित् उपयोग केला आहे. उदाहरणार्थ, 'वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः' (रघु० २,३०) 'मनुष्य-वाचा मनुवंशकेतुम्' (रघु०२,३३) इ० पहा. नवव्या सर्गांतील पहिल्या ५४ श्लोकांत दशरथाची राज्यव्यवस्था, वसन्तऋतु, मृगया इत्यादिकांचे वर्णन करतांना त्याने चतुर्थपादाच्या आरंभी 'यमवतामवतां च धुरि स्थितः' (रघु० ९,१) 'नगरं नगरन्ध्रकरौजसः' (रघु०९,२) इत्यादि यमके योजिली आहेत. पण यांत शृंगारादिरसाचा संबंध येत नसल्यामुळें रसहानि हा दोष संभवत नाही. उलट कवीने योजिलेल्या यमकाच्या नादमाधुर्याने वाचकांचें मन आनंदित होतें व त्याच्या भाषाप्रभुत्वाबद्दल कौतुक वाटतें.

श्लेष—द्व्यर्थी शब्दांच्या योजनेने या अलंकाराची उत्पत्ति होत असल्यामुळें त्याची गोडी चाखावयास रसिकतेपेक्षा विद्वत्ताच जास्त आवश्यक असते त्याची हाक हृदयाला नसून बुद्धीलाच उद्देशून असते. कालि-दासोत्तर काळांत वाङ्मयांतही रसिकतेपेक्षा विद्वत्तेलाच जास्त मान मिळत गेल्याने कवींनी या अलंकाराचा सढळ हाताने उपयोग केला आहे पण त्यामुळें त्यांची काव्यें दुर्बोध, बोजड व क्लिष्ट झाली आहेत कालिदासाने क्वचित् स्थलींच—जेथें त्यायोगें विशेष रम्यता येत असेल किंवा एकंदर वर्णनास तो आवश्यक असेल तेथेंच—श्लेषाचा उपयोग केला आहे. मागे 'मालविकाग्निमित्रा'चें सविधानक देतांना मालविकेच्या तोंडून राजावर बसलेलें तिचें प्रेम व्यक्त करण्याकरिता कालिदासानें श्लेषाचा कसा खुबीने उपयोग केला आहे तें आम्ही दाखविलें आहे. त्याच नाटकाच्या पांचव्या अंकांत पुढील भाषणें घातली आहेत—

विदू०—भो विश्रब्धो भूत्वा त्वमिमां यौवनवतीं पश्य ।
देवी०—काम् ।
विदू०—तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।

विदूषकाला मालवृत्त व यौवनानें मुसमुसलेल्या मालविकेकडे राजाचें लक्ष वेधावयाचें होतें, पण त्याचे शब्द राणीने ऐकल्यामुळें तिच्या प्रश्नास

उत्तर देताना 'यौवनवतीम्' या शब्दाचा श्लेषाने दुसरा अर्थ घेऊन व अशोक वृक्षाच्या पुष्पदोहदाकडे त्याचा संबंध जोडून त्याने आपली सुटका करून घेतली आहे या ठिकाणीं छेकापह्नुति हा सुंदर अलंकार श्लेषयोजनेने साधला आहे.

> तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
> शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु।
> प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
> प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः॥ मेघ० ४१.

या श्लोकात 'मेघा ! प्रातःकाळी आपल्या कमलिनीरूपी खण्डित स्त्रीच्या कमलमुखावरील दवरूपी अश्रु पुसण्यास सूर्य प्रवृत्त झाला असता तूं त्याचा कर धरू लागल्यास (म्हणजे किरण अडवू लागल्यास) तो तुजवर अतिशय रागावेल' ही अत्यंत रम्य कल्पना सजविण्यास 'कर' शब्दावरील श्लेष आवश्यक म्हणून योजिला आहे. कालिदासाच्या श्लेषाचा अर्थ साधारण वाचकासही सहज समजत असल्यामुळे त्याठायीं कोठेंही क्लिष्टता किंवा रसभंग झालेला दिसत नाही.

या ठिकाणीं कालिदासाच्या दुसऱ्याही एका त्वबीचा उल्लेख करण्यासारखा आहे त्याच्या मानसपुत्राचीं व कन्यांची नावे कांहीं विशिष्ट हेतूने ठेविलेलीं दिसतात 'मालविकाग्निमित्रा'च्या चावथ्या अंकात विदूषकाने मालविकेला बन्दिशालेंतून सोडवून उद्यानात पाठविल्यावर तो राजाला येऊन मिळतो; नंतर ते दोघेही उद्यानाकडे जातात, तोंच वाटेंत राजाला इरावतीची दासी चन्द्रिका दिसते. तेव्हां राजा विदूषकास भितीप्राद लपण्यास सुचवितो. तेव्हां विदूषक उत्तर करतो, 'सर्वेच, चोरानी व कामुक पुरुषानी चन्द्रिकेला टाळलेच पाहिजे' यात चन्द्रिका या शब्दावर विदूषकाने कोटी केली आहे याप्रमाणेच बकुलावलिका, धृवसिद्धि, प्रियंवदा इत्यादि पात्रांचीं नावेही सार्थ असल्याचे कालिदासाने इतर पात्राच्या संभाषणात दर्शविलें आहे त्याप्रमाणेंच काव्यातही उमा, अपर्णा, रघु, राम इत्यादि व्यक्तींच्या नावाची मनोरंजक व्युत्पत्ति त्याने लावली आहे.

यानंतर आपण अर्थालंकाराकडे वळूं. याचे प्रथमच स्वभावोक्ति व वक्रोक्ति असे दोन भेद पडतात. स्वभावोक्तीत कवीनें पाहिलेल्या किंवा कल्पिलेल्या पदार्थाचे अगर व्यक्तीचें अगदीं हुबेहूब पण रम्य असें चित्र काढावयाचे असतें, तर वक्रोक्तींत त्याच्या अंगावर आपल्या कल्पनाशक्तीनें निर्मिलेले अलंकार घालून त्यांना सजवावयाचें असतें. या दोन्ही प्रकारांत कालिदासाचें अप्रतिम नैपुण्य दिसून येतें. त्याच्या ग्रंथांत अनेक प्राण्यांची व व्यक्तींची चित्रें अगदीं मोजक्या शब्दांत पण यथातथ्य काढलेली दिसतात. 'शाकुंतला'तील, सारथ्यानें लगाम सोडल्यावर दौडणारे घोडे व त्यांच्यापुढें प्राण वाचविण्यासाठीं पळणारा हरिण, कन्यावियोगप्रसंगीं विव्हल झालेला कण्व, 'रघुवंशा'तील, पित्यासमोर दाईचा हात धरून येणारा लहानगा रघु इत्यादिकांच्या शब्दचित्रांवरून कालिदासाची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति व वर्णनकौशल्य हीं प्रत्ययास येतात. त्या जातीचें आणखीही एक उदाहरण घेऊं—

> स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
> ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥ रघु० ७,६६.

आपला मार्ग अडवून बसलेल्या शत्रूंशीं युद्ध करून विजयी झालेल्या अजानें भयत्रस्त इन्दुमतीकडे येऊन भाषण केलें त्या वेळचें हें वर्णन आहे. यांत धनुष्कोटीवर टेकून उभें राहण्याची अजाची ऐट, शिरस्त्राण काढून घेतल्यामुळें मोकळे सुटलेले त्याचे केश, श्रमानें त्याच्या कपाळावर दिसणारे घर्मबिन्दु यांचें कवीनें केवळ शब्दांत इतकें सुंदर चित्र काढलें आहे कीं एखाद्या कसलेल्या चित्रकारालाही तें मार्गदर्शक होईल.

पण स्वभावोक्तीपेक्षां वक्रोक्तिमूलक उपमा, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्तादि अलंकारांत कवीच्या तरल कल्पनेचा रम्य विलास दृष्टीस पडतो. त्यातच पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्वत्र स्वैर फिरणारी व सामान्यजनांना नीरस व ओंगळ बोवड वाटणाऱ्या पदार्थांतही सौंदर्य पाहणारी त्याची भेदक दृष्टि, विविध शास्त्रांच्या व्यासंगानें आलेली बहुश्रुतता, अनेक कलांच्या प्रयोगानें प्राप्त झालेलें नैपुण्य, व्यवहारांत मिळालेले अनुभव यांचें स्वच्छ प्रतिबिंब पडलेलें दिसतें. यास्तव त्याच्या परिचयाकरितां

आम्ही मागे त्याचा उपयोग केला आहे. एका सुभाषितकाराने 'उपमा कालिदासस्य' असे म्हणून त्याच्या उपमांचे अलौकिकत्व दर्शविले आहे. कालिदासाने योजिलेल्या उपमांची विविधता, मार्मिकता व रम्यता लक्षात घेता तें विधान यथार्थ आहे यात संशय नाही. पण उपमा या शब्दाचा व्यापक अर्थ घेऊन रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास इत्यादि इतर सादृश्यमूलक अलंकाराविषयीही ते विधान केले आहे असे मानले तरी ते अन्वर्थक होणार आहे. प्रथम कालिदासीय उपमांचे विशेष सांगून नंतर या अलंकाराकडे वळू.

(१) रम्यता—कालिदासीय उपमांचा प्रथमच नजरेत भरणारा विशेष म्हणजे त्यांचे सौंदर्य हा होय. सामान्य जनांच्या चर्मचक्षूंना न दिसणारे वस्तूचे सौंदर्य कवीच्या मनश्चक्षूपुढे लपत नाही. उदाहरणार्थ, 'मेघदूता'-तील 'रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां, भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य।'(मेघ० १९) ही उपमा घ्या. विन्ध्यपर्वताच्या पायथ्याशी खडकाळ प्रदेशातून वाहणाऱ्या नर्मदानदीच्या प्रवाहाला हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या चित्रविचित्र रंगाच्या वेलबुट्टीची उपमा देऊन त्याचे सौंदर्य कवीने व्यक्त केले आहे. कालिदासाच्या उपमा कोठेही श्लेषमूलक नाहीत; त्या सहजरम्य साम्यावर बसविलेल्या असतात. याच्या उलट बाण, सुबंधु, श्रीहर्ष इत्यादिकांनी आपल्या उपमा श्लेषाधिष्ठित केल्यामुळे त्या अतिशय कृत्रिम वाटतात. उदाहरणार्थ 'सा (कादम्बरी) जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो बिभेति' ही बाणाच्या 'कादंबरी'तील उपमा घ्या. हीत राक्षस आणि चंपक व अशोक यात वस्तुत: काही साम्य नसताही दोघांनाही 'पीतरक्त' हे विशेषण लावता येते म्हणून श्लेषमूलक उपमा साधली आहे. अशा उपमांत कवीचे भाषाप्रभुत्व दिसून येत असले, तरी सहृदय वाचकास त्या रम्य वाटत नाहीत.

(२) समर्पकपणा—कालिदासाने योजिलेल्या उपमा अत्यंत समर्पक वाटतात. त्यांच्या योगें वर्णनीय वस्तूची यथार्थ कल्पना वाचकांस होते. 'शाकुंतला'त शार्ङ्गरवादि तपस्विजनांबरोबर आलेल्या शकुंतलेला पाहून 'मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम्' अशी अत्यन्त समर्पक उपमा राजाने योजिली आहे व तिच्या योगें जरठ ऋषींच्या रुक्ष

आकृतीनी विशेषच खुलणारें तिचे मुग्ध तारुण्य सूचित केले आहे 'मेघदूतां'त (श्लो ९) स्त्रियांच्या हृदयाला कुसुमाची उपमा यक्षाने दिली आहे देशी पुष्पाचे सुगंधित्व, रमणीयता व किंचित् उष्णतेनेंही करपून जाऊन गळून पडण्याची त्याची प्रवृत्ति, हीं लक्षात घेता स्त्रियांच्या निसर्गमधुर, प्रेमळ व अल्पविरहानेंही व्याकुळ होणाऱ्या हृदयाला दिलेली त्याची उपमा यथातथ्य वाटते. इन्दुमतीच्या निधनानंतर वसिष्ठ ऋषीच्या उपदेशास मान देऊन व आपला पुत्र दशरथ अल्पवयस्क होता म्हणून अजाने काही दिवस काढले, तरी त्या काळात पत्नीशोकानें त्याचे हृदय हळू हळू विदीर्ण होत होतें ही कल्पना एखाद्या विशाल सौधाजवळ उगवणाऱ्या व आपल्या हळू हळू पसरणाऱ्या मुळयानी त्याला कालांतराने उखडून टाकणाऱ्या प्लक्षवृक्षाच्या रोपट्याच्या उपमेनें कवीनें व्यक्त केली आहे

(३) विविधता–कालिदासाच्या उपमांचा साकल्याने विचार करता त्याच्या विविधतेनें मन आश्चर्यचकित होते आगमभेदाने त्यांचे येणेप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल –

(अ) सृष्टपदार्थीय–लता, वृक्ष, फुले, फळें, पृथ्वीवरील नानाप्रकारचे प्राणी, आकाशातील ग्रह, तारे, सूर्य, चन्द्र, धूमकेतु इत्यादि सृष्टींतील यच्चयावत् पदार्थांतून त्यानें आपल्या उपमा घेतल्या आहेत, त्यावरून त्याच्या दृष्टीची विशालता नजरेत भरते उदाहरणार्थ,कण्वकन्येला अवचित मिळालेल्या वात्यावर्षेतील सुंदर फुललेल्या रुईच्या झाडावर यदृच्छेने गळून पडलेल्या नवमालिकाकुसुमाची, मदनदाहानंतर दु खाने तळमळणाऱ्या रतीला तळ्यातील पाणी आटल्यामुळे तडफडणाऱ्या शफरीची व त्रिभुवनाला त्रस्त करणाऱ्या तारकासुराला धूमकेतूची दिलेली उपमा पहा

(आ) शास्त्रीय–कालिदासानें व्याकरण, तत्त्वज्ञान, राजनीति, वैद्यक इत्यादि अनेक शास्त्रांतून अनेक सुंदर व निवडक उपमा घेतल्या आहेत. देवांना स्वस्थानावरून हुसकून देणाऱ्या शत्रूंना, सामान्य नियमांचा बाध करणाऱ्या अपवादांची, वालीच्या गादीवर बसविलेल्या सुग्रीवाला धातूच्या जागीं येणाऱ्या आदेशाची, स्वयत्नानें शत्रूंचा निपात करण्यास समर्थ असलेल्या शत्रुघ्नाच्या मागून रामाज्ञेने जाणाऱ्या सेनेला,अध्ययनार्थ 'इ' या धातूच्या मागे लागलेल्या निरर्थक 'अधि' उपसर्गाची, इत्यादि व्याकरणविषयक

उपमा वाचून संस्कृतव्याकरणाभिज्ञ वाचकास मौज वाटते. मेनकेला हिमालयापासून झालेल्या पार्वतीला राजनीतीत उत्साहगुणाने मिळणाऱ्या संपत्तीची उपमा अर्थशास्त्रातून, प्रबल तारकासुरापुढे निष्फळ झालेल्या देवांच्या उपायांना जालीम औषधानांही न जुमानणाऱ्या सान्निपातिक ज्वराची उपमा वैद्यकशास्त्रातून आणि ब्रह्मसरोवरातून उगम पावणाऱ्या सरयूनदीला अव्यक्तांतून उद्भून होणाऱ्या बुद्धि (महत्) तत्त्वाची उपमा सांख्यतत्त्वज्ञानातून घेतली आहे. या उपमांनी त्या त्या प्रकरणातील भाव उत्तम रीतीने व्यक्त होऊन बहुश्रुत वाचकास आनंद होतो.

(२) आध्यात्मिक–सृष्टीतील व्यक्त पदार्थांतून उपमानें घेऊन दुर्बोध विषय सुगम करण्याची कवींची सामान्यतः प्रवृत्ति असते व आपल्या 'ऋतुसंहारा'त कालिदासाने तोच मार्ग स्वीकारला आहे. पण पुढे ज्ञान सराव झाल्यावर अमूर्त कल्पनांतून किंवा मनोव्यापारांतूनही त्याने काही उपमा उचलल्या आहेत. वसिष्ठधेनूच्या मागून जाणाऱ्या दिलीपाला श्रद्धायुक्त विधीची व मातेला अलंकृत करणाऱ्या भरताला सरतीला शोभविणाऱ्या विनयाची उपमा वाचून चमत्कृति उत्पन्न होते. कालिदासपूर्वकालीन अश्वघोषानेही या तऱ्हेच्या काही उपमा योजिल्या होत्या, त्यावरूनही कालिदासाला अशा उपमा सुचल्या असतील.

(३) व्यावहारिक–काही उपमा कवीला व्यवहारातील अनुभवावरून सुचलेल्या दिसतात. 'सच्छिष्याला दिलेल्या विद्येप्रमाणे शकुंतले! दुष्यन्ताला अर्पिलेली तू अशोचनीय झाली आहेस' या कण्वाच्या भाषणातील उपमेंत व 'अभ्यासाने विद्येला प्रसन्न करता येते त्याप्रमाणे सदैव सेवा करून तू या धेनूला प्रसन्न कर' या वसिष्ठाच्या दिलीपाला केलेल्या उपदेशात कालिदासाच्या स्वानुभवाचे प्रतिबिंब दिसते.

(४) औचित्य–कालिदासाने आपल्या काव्यनाटकादि ग्रंथात पात्रांच्या तोंडी घातलेल्या उपमा त्यांना त्या त्या प्रसंगी सुचतील अशाच आहेत. त्यामुळे त्या अत्यंत स्वाभाविक वाटतात. खादाड विदूषकाने अर्धचंद्राला दिलेली मोडक्या मोदकाची, समुद्रगृहाजवळ शिलेवर झोपलेल्या संदु विदूषकाला निपुणिका दासीने दिलेली बाजारातील पोळाची आणि सदैव अध्यापनरत कण्वांनी शकुंतलेला दिलेली विद्येची उपमा पहा. त्यात त्या

त्या व्यक्तीचे स्वभाव स्पष्ट रीतीने दिसून येतात.

(५) पूर्णता—कालिदासपूर्वकालीन व्यास-वाल्मीक्यादि कवींनी योजिलेल्या उपमात उपमान व उपमेय याचे एखाद्याच बाबतीत साम्य दर्शविलेले असतें इतर बाबींतील साम्य वाचकानी स्वकल्पनेने जाणावे लागते. उदाहरणार्थ, 'महाभारता'न्तर्गत नलदमयंती आख्यानातील खालील उपमा घ्या. 'ता राजसमिति पुण्या नागैर्भोगवतीमिव । सपूर्णां पुरुषव्याघ्रैः सिंहैर्गिरिगुहामिव ॥' यात दमयंतीस्वयंवरार्थ जमलेल्या राजाच्या सभेला एकाच श्लोकात भोगवती नगरीची व गिरिगुहेची अशा दोन उपमा दिल्या आहेत, पण त्यापैकी एकीचाही पूर्ण विस्तार झाला नाही. याच्या उलट कालिदास आपल्या उपमात उपमान व उपमेय याचे सर्वांगीण साम्य दर्शवितो, त्यामुळें त्यांनी जास्त चमत्कृति उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ, इंदुमतीस्वयंवरप्रसंगी अज स्वासनावर जाऊन बसला त्याचे वर्णन घ्या—

> वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
> शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥
>
> रघु० ६, ३.

यात अजाच्या उच्च आसनाला पर्वतशिखराची व त्या आसनावर चढून जाण्याकरिता केलेल्या पायऱ्याना पर्वताच्या बाजूवर पडलेल्या खडकांची उपमा दिल्यामुळें अजाचे सिंहाशी सर्वांगीण साम्य ध्यानात येते. तसेच उपमान व उपमेय यांचे लिंगवचनादि बाबींत साम्य असावें असा आलंकारिकानी नियम केला आहे कालिदासपूर्वकालीन कवींच्या उपमा या बाबतीत अत्यंत सदोषदिसतात. कालिदासानेही आपल्या प्रथमच्या ग्रंथात सर्वत्र असा नियम पाळल्याचे दिसत नाही. उदाहरणार्थ, 'मालविकाग्निमित्रा'त 'सा तपस्विनी देव्याधिकतरं रक्ष्यमाणा नागरक्षितो निधिरिव न सुखं समासादयितव्या' ही उपमा पहा. यांत धारिणीला नागाची व मालविकेला निधीची अशा ज्या दोन उपमा योजिल्या आहेत त्या इतर दृष्टीने अन्वर्थ असूनही उपमानोपमेयांच्या लिंगसाम्याभावी सदोष दिसतात. याच्या उलट 'शाकुंतलां'त 'कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये' या शाकुंतलेच्या भाषणांत मुद्दाम 'चन्दनलता' असा शब्द योजून कवीने लिंगसाम्य साधले

आहे. लिंगवचनभेद असला तरी सहृदयांना उद्वेग वाटत नसल्यास उपमा सदोष मानू नये असे 'काव्यादर्श'काराचे वचन प्रमाण मानून इतर ठिकाणींही कालिदासाच्या उपमांचे समर्थन करता येईल. असो.

उपमालंकाराकडे कालिदासाचा विशेष ओढा असला तरी इतरही अनेक रमणीय अलंकार त्याने आपल्या ग्रंथात साधले आहेत. 'रघुवंशा'तील 'राममन्मथशरेण ताडिता' (११,२०) इत्यादि प्रसिद्ध श्लोकात व 'अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलून करसहै' (शाकु० २,१०) इत्यादि मनोहर दुष्यन्तोक्तींत रूपकालंकार आला आहे. यांपैकी पहिल्या स्थली एकाच कल्पनेचा विस्तार करून सांग रूपक साधले आहे, तर दुसऱ्यात एकामागून एक अशी अनेक रूपके योजून शकुंतलेचे सौंदर्य, कोमलता, उन्मादकत्व इत्यादि गुण सुचविले आहेत. तथापि एकंदरीत रूपकापेक्षा उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त व अर्थान्तरन्यास या अलंकारातच कालिदासाचे मन विशेष रमलेलें दिसतें. त्याच्या प्रथमच्या 'ऋतुसंहार', 'मालविकाग्निमित्रा'दि ग्रंथात कवीच्या प्रतिभेनें उत्प्रेक्षांचे कटाक्ष क्वचितच फेकलेले दिसतात. पण 'मेघदूता'त उत्प्रेक्षांचा केवळ पाऊस पडतो आहे असे वाटते. त्या काव्याचा विषयही त्या अलंकारास अत्यंत अनुकूल आहे. अलकेचा मार्ग सांगताना वाटेतले पर्वत, नद्या वगैरेंवर मेघ आला असतां कसा दिसेल याचे वर्णन यक्षमुखानें कालिदासानें अनेक उत्प्रेक्षा योजून केलें आहे. पक्वफलधारी आम्रवृक्षांनी आच्छादलेल्या आम्रकूट पर्वतावर मेघ गेला असता तो पर्वत जणूं काय पृथ्वीचा अनावृत स्तन आहेसा वाटेल, चर्मण्वती नदीचे जल पिण्यास तो वाकला असता गगनचारी व्यक्तींना आपण जणूं काय मध्ये स्थूल इन्द्रनील मणि घातलेला पृथ्वीचा मोत्यांचा हार पाहत आहों असे वाटेल, शुभ्र कैलास पर्वत हा जणूं काय भगवान् शंकराचा प्रतिदिनीं वाढणारा हास्यमयच आहे, इत्यादि 'मेघदूता'तील उत्प्रेक्षा अत्यंत हृदयंगम झाल्या आहेत. उत्प्रेक्षेप्रमाणें दृष्टान्तही कवीचा आवडता अलंकार दिसतो. 'रघुवंशा'त आकस्मिक निधन झाल्यामुळें इन्दुमतीचा देह अजाच्या अंगावर पडला त्यामुळें त्यालाही तत्काळ मूर्च्छा आली, या प्रसंगाचे वर्णन करताना सतैलतैलबिन्दूबरोबर खाली पडणाऱ्या दीपज्योतीचा हृद्य दृष्टान्त कवीनें योजिला आहे. शकुन्तलेनें दुष्यन्तावर आपले प्रेम जडले आहे हें सूचित केल्यावर

तिच्या प्रेमळ सख्या 'सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति,' 'क इदानीं सहकारमुज्झित्वाऽतिमुक्तलतां पल्लवितां सहते' अशा अनुरूप दृष्टांतांनी आपली संमति व्यक्त करतात. निर्दय दुर्वासाशिवाय दुसऱ्या कोणाला निरागस शकुन्तलेला शाप देववेल, हा भाव 'कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति' या दृष्टान्तात उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. कालिदासाच्या अर्थान्तरन्यासात त्याच्या व्यावहारिक अनुभवाचें सारसर्वस्व अत्यन्त रम्य भाषेत ग्रथित झाले असल्यामुळे त्यांपैकी कित्ये एक म्हणीसारखे भाषेत रूढ झाले आहेत. उदाहरणार्थ, 'मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्', 'महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः,' 'भिन्नरुचिर्हि लोकः,' 'रिक्तमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्,' इत्यादि वचने पहा. या-शिवाय निदर्शना, अतिशयोक्ति, सहोक्ति, पर्याय, समुच्चय, ससंदेह, विभावना इत्यादि अनेक अलंकार घडवून कवीनें आपल्या कवितावधूस भूषविले आहे. या सर्वांची उदाहरणे स्थलाभावास्तव येथें देता येत नाहीत. जिज्ञासूस तीं मम्मटादि आलंकारिकांच्या ग्रंथांत निवडलेली दृष्टीस पडतील.

येथवर ध्वनि, रस, रीति व अलंकार या संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या मतचतुष्टयास अनुसरून कालिदासीय ग्रंथांचें परीक्षण करून काव्य या पदवीस ते कसे प्राप्त होतात तें पाहिलें. आता त्याच्या इतर विशेषांकडे वळूं.

आधुनिक टीकाकार रसालंकारादिकांइतकेच काव्यनाटकांच्या सविधानकरचना, स्वभावपरिपोष इत्यादि अन्य विशेषांकडे लक्ष देतात. या इतर बाबींत कालिदासाचे ग्रंथ इतर कवींच्या ग्रंथांच्या मानानें कमी गरस ठरणार नाहीत. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या कथानकांत अनेक धाग्यांची गुंतागुंत असून ती शेवटीं कुशलतेनें सोडविली आहे. तर 'शाकुंतला'त नायकनायिकांच्या स्वभावांतील भिन्न भिन्न मनोविकारांचे पापुद्रे हलक्या हातानें उलगडले आहेत. शिवाय कालिदासाच्या ग्रंथांत अनेक जातींच्या, वेशांच्या, धंद्यांच्या व्यक्तींची चित्रें मार्मिकपणे काढलेली आढळतात. त्यानें रेखिलेल्या रम्य मूर्तींत मारीच, कण्व व दुर्वास हे परस्पर भिन्न स्वभावाचे महर्षि, कौत्सासारखा निस्पृह ब्राह्मण, दुष्यंत, दिलीप, रघु, राम यांसारखे कर्तव्यतत्पर राजर्षि, अज व यक्ष यांसारखे पत्नीवियोगानें तळमळणारे प्रेमी जीव, अग्निमित्र व अग्निवर्ण यांसारखे विलासी राजे,

हरदत्त व गणदास यासारखे कलानिपुण पण परस्परकीर्तिअसहिष्णु नाट्याचार्य, गौतम, माणवक, माढव्य हे तीन तऱ्हेचे विदूषक आणि स्वशौर्याने यवनाचा पराभव करून अश्वमेधाश्व परत मिळविणाऱ्या वसुमित्रापासून मुग्ध याने सिंहशावकाचे दात मोजणाऱ्या सर्वदमनापर्यंत लहान मोठे राजकुमार आढळनात परिस्थितीच्या बदलामुळें आपणास याच व्यक्ति आजकालच्या नेहेमीच्या व्यवहारात दिसत्या नाहीत तरी या प्रकारच्या दिसतील यात संशय नाहीं कालिदासकालीन परिस्थिति लक्षात घेता त्याने आपलीं पात्रें सभोवतालच्या जगातूनच घेतली असावीत असे वाटते. 'विक्रमोर्वशीया'तील राजाच्या वर्तनात तत्कालीन नागरकाच्या वृत्तीचे कसे प्रतिबिम्ब पडले आहे हें आम्ही मागे दाखविलेच आहे

पण कालिदासाच्या पुरुषपात्रापेक्षा तन्निर्मित स्त्रीसृष्टीने रसिकाचे मन जास्त आकृष्ट केले आहे त्याने आपल्या ग्रथात धारिणी, औशीनरी, पार्वती, उर्वशी, इरावती, मालविका, यक्षपत्नी, शकुतला, प्रियवदा, अनसूया, सुदक्षिणा, इन्दुमती व सीता अशीं तेरा महत्त्वाची स्त्रीपात्रें निर्माण केलीं आहेत यापैकीं धारिणी, औशीनरी व सुदक्षिणा या मध्यम वयाच्या व बाकीच्या तरुण स्त्रिया आहेत. उर्वशी अप्सरा असल्याने तिचीही गणना तरुण स्त्रियातच करता येईल कालिदासाच्या स्त्रीसृष्टीतील तरुण स्त्रियाचें संख्याधिक्य लक्षात घेता त्या विलासी व रगेल कवीचे मन त्याच्या मुग्धमधुर लीलात विशेष रममाण होत असावे असें वाटत या सर्व स्त्रिया भिन्न भिन्न स्वभावाच्या आहेत. धारिणी, औशीनरी व अनसूया याचा गभीर स्वभाव, इरावतीचा मत्सरीपणा, मालविका, उर्वशी, यक्षपत्नी व इन्दुमती याचे विलासित्व, पार्वतीचा करारीपणा, शकुन्तला व सीता याचा स्वाभिमानीपणा, प्रियंवदेचा विनोदी स्वभाव आणि सुदक्षिणेची कर्तव्यतत्परता हे याच्या स्वभावातील भिन्न भिन्न विशेष प्रामुख्याने नजरेत येतात. तथापि त्याचे अनेक बाबतीत साम्यही दाखविता येतें या सर्व स्त्रिया अत्यत प्रेमळ आहेत यापैकीं विवाहित स्त्रियांचे आपल्या पतीवरचें, पुत्रवतींचे आपल्या मुलावरचें आणि प्रियवदा व अनसूया याचे मैत्रिणीवरचें प्रेम निस्सीम आहे. उत्कट पतिप्रेमामुळेंच धारिणी व औशीनरी

ह्या आपापल्या पतींचे प्रेमविषयक चाळे पसंत नसताही केवळ त्यानें सुखी व्हावे म्हणून त्याच्या नूतनदारपरिग्रहास संमति देतात. पतिप्रेमामुळेंच यांपैकी बहुतेकांच्या स्वभावात थोडथा फार अंशानें स्त्रीभावसुलभ मत्सरही आढळतो. यक्षपत्नीला पतीचे आपल्यावर अनन्यसाधारण प्रेम आहे हे माहीत आहे तथापि स्वप्नात तो दुसऱ्या एका स्त्रीचें आराधन करीत आहे असे पाहताच ती दुःखित होऊन दचकून उठते (मेघ० ११६); आणि इरावती व औशीनरी या पति आपल्या पाया पडून चुकी कबूल करीत असला तरी त्याला झिडकारितात. कालिदासाच्या बहुतेक मानसकन्या कलानिपुण आहेत. इरावती व मालविका या नृत्यकलेत आणि प्रियंवदा व अनसूया या चित्रकलेत निपुण दाखविल्या आहेत. यक्षपत्नी तर विरहावस्थेत आपल्या दुःखी मनाला विरंगुळा आणण्याकरिता कधी पतीचे नाव ज्यांत गोंविलें आहे अशी गाणी रचते व ती वीणा वाजवून गाण्याचा प्रयत्न करताना दिसते, तर कधी विरहानें कृश झालेल्या पतीचें चित्र काढून मनाला रमवीत असते. तसेच यांपैकी बहुतेक स्त्रिया लतावृक्षांवर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करणाऱ्या दिसतात. पार्वती, सीता, शकुंतला व तिच्या सख्या या आश्रमांतील वृक्षांना पाणी घालून प्रेमानें त्यांची जोपासना करीत असत. यक्षपत्नीनें आपल्या घराच्या अंगणांत लहान मन्दारवृक्षाला दत्तक मुलाप्रमाणें मोठ्या काळजीनें वाढविलें होतें. धारिणीचें आपल्या उद्यानातील सुवर्णाशोकावर इतकें प्रेम होतें की वसन्तसमयीं इतर वृक्षांवरोवर त्याला कळ्या आल्या नाहीत म्हणून तिला अतिशय वाईट वाटलें व मालविकेच्या लताप्रहारानंतर लौकरच प्राप्त झालेला त्याचा पुष्पसंभार पाहून आनंदाच्या भरांत स्त्रीस्वभावसुलभ सवतीमत्सर विसरून तिनें स्वतः मालविकेचा राजाशी विवाह लावला. कालिदासाच्या नायिका लतावृक्षांप्रमाणें पशुपक्ष्यांवरही निस्सीम प्रेम करणाऱ्या आहेत. यक्षपत्नी सायंकाळी अंगणातल्या रत्नखचित सुवर्णयष्टीवर बसलेल्या मोराला मधुर तालरवानें नाचवीत असे. शकुन्तलेनें जन्मापासून मातृहीन झालेल्या दीर्घापाङ्ग नामक हरिण बालकाची सर्व तऱ्हेनें काळजी घेऊन त्याला वाढविलें होतें. हरिणी पार्वतीच्या इतक्या सावीच्या झाल्या होत्या

की ती त्यांच्या नेत्रांची शोभा चोरून त्यांच्याशी आपल्या प्रियेच्या नेत्रांची तुलना करीत असे असे कालिदासाने वर्णिले आहे.

वर उल्लेखिलेल्या प्रमुख स्त्रीपात्रांशिवाय इतरही अनेक तरुण स्त्रियांचीं अस्फुट शब्दचित्रें 'मेघदूता'त कवीनें काढलीं आहेत. त्यांत शिथिल नीतिकल्पनांमुळें वनकुंजांत रममाण होणाऱ्या वनचरवधू व विदिशे-जवळच्या नीचैर्गिरीवरील गुहांत नागरजनांबरोबर विलास करणाऱ्या पण्य-स्त्रिया व महाकालेश्वरासमोर रात्रीं नृत्य करणाऱ्या वेश्या आहेत, तसाच आकाशांत काळेभोर विशाल मेघ पाहून हीं वाऱ्यानें वाहून नेले-लीं पर्वतांचीं शिखरेंच आहेत की काय असें वाटणाऱ्या भोळ्या सिद्धांगना व कृषिकार्यांकरिता अवश्य अशा मेघाकडे स्निग्ध दृष्टीनें पाहणाऱ्या भ्रूविलासानभिज्ञ ग्रामतरुणीही आहेत. तथापि यापेक्षा पौरवधूंचेंच वर्णन त्याच्या ग्रंथांत वारंवार येतें. अंधाऱ्या रात्रीं रत्नालंकारांनीं भूषित होऊन प्रियकराकडे जाणाऱ्या व मेघगर्जनेनें भयभीत होणाऱ्या अभिसारिका, नगराजवळच्या उद्यानांत फुलें खुडण्याच्या श्रमानें घामाघूम होणाऱ्या 'पुष्पलावी' तरुणी, कटाक्षनिक्षेपांत चतुर व चञ्चल नेत्रांच्या पौरस्त्रिया, परदेशगत प्रियकराच्या विरहामुळें झुरणाऱ्या व जगद्व्यापाराकडे लक्ष न देणाऱ्या पतिव्रतवनिता, यांचीं शब्दचित्रें कवीनें मोठ्या कुशलतेनें थोडक्यांत काढलीं आहेत. भगवान् शंकर व अज विवाहानंतर नगर-प्रवेश करूं लागले त्यावेळच्या स्त्रियांच्या गडबडीचें कवीनें वर्णन केलें आहे त्यावरून व 'मेघदूता'तील यक्षपत्नीच्या वर्णनावरून आपणांस तत्का-लीन पौरस्त्रियांच्या विलासी जीवनक्रमाची चांगली कल्पना करतां येते.

कालिदासाच्या स्त्रीविषयक कल्पना उदात्त होत्या हें 'गृहिणी सचिव. सखी मिथ. प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' या त्याच्या अज-विलापांतील उक्तीवरून दिसून येतें. तथापि गृहिणी व मन्त्री या दोन नात्यांनीं त्याच्या स्त्रीपात्रांनीं आपलीं कर्तव्यें पार पाडल्याचें वर्णन फारसें कोठें त्याच्या ग्रंथांत आढळत नाहीं. या दृष्टीनें 'स्वप्नवासवदत्ता'तील राजकारणाकरिता स्वतःच्या मृत्यूची खोटी बातमी पसरू देऊन पति-विरहदुःख सोसणारी व मत्सरादि विकारास मनांत थारा न देतां स्वतःच्या सपत्नीलाही पुष्पालंकारांनीं भूषित करणारी भासाची नायिका वासवदत्ता

व पतीने विनाकारण आपला त्याग केला असताही प्रजारंजनतत्परतेस्तव त्याचे कौतुक करणारी भवभूतीची नायिका सीता या कालिदासाच्या विलासी स्त्रीपात्रापेक्षा जास्त उदात्त दिसतात. कालिदासाच्या तीन्ही नाटकांतील नायक बहुपत्नीक आहेत त्यामुळें त्याला एकपत्नीव्रताची महती माहीत नव्हती असे कांही टीकाकार म्हणतात, ते मात्र आम्हास संमत नाही कारण मेघदूतांतील यक्ष व रघुवंशांतील अज व राम हे एकपत्नीकच आहेत, व त्यांच्या उत्कट पत्नीप्रेमाचे वर्णन कालिदासाने अत्यंत विस्तृतपणे व रम्यतेने केले आहे त्याच्या नाटकांतील नायक बहुपत्नीक असण्याचे कारण त्याचा राजाश्रय हे होय राजदरबारी दाखविल्या जाणाऱ्या नाटकाचा विषय राजचरित हाच असावयाचा व त्यात त्यांचे बहुपत्नीकत्व आले नसते तरच आश्चर्य भवभूतीने आपली नाटकें लिहिली त्या वेळीं त्याला राजाश्रयाभावी अशी बंधने नव्हती, म्हणून त्याच्या 'मालतीमाधव' व 'उत्तररामचरित' या नाटकांत विशुद्ध पत्नीप्रेमाचे चित्र रंगविले आहे

सृष्टिवर्णन–आधुनिक वाचकांना कालिदासाचे ग्रंथ आवडण्याचे दुसरे एक कारण त्यांतील अप्रतिम सृष्टिवर्णन हें होय. कालिदासाला सृष्टिवर्णन करण्याची अत्यंत हौस होती त्याच्या ग्रंथांत एका ना एका ऋतूचे वर्णन आले आहे, हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे. तथापि 'ऋतुसंहारा'पासून 'रघुवंशा'पर्यंत त्याचे ग्रंथ क्रमाने वाचीत गेल्यास त्याच्या निसर्गाकडे पाहण्याच्या दृष्टींत व सृष्टिवर्णनाच्या पद्धतीत कसा फरक पडत गेला ते दिसून येतें 'महाभारत' व 'रामायण' यांतील बहुतेक भागांत लतावृक्षांच्या लावण्याचा पाया देऊन सृष्टिवर्णन केलेले आढळतें. 'ऋतुसंहारा'त कालिदास त्यापुढे पुष्कळच गेला आहे यांत संशय नाही. सृष्टींतील उज्ज्वलवर्णाकडे त्याचे लक्ष गेलेले दिसते(ऋतु० ३, २) तींतील ऋतुभिन्नत्वाने कामिजनांवर होणाऱ्या परिणामाचे व त्यांच्या मनात उत्पन्न होणाऱ्या विकारविचारांचे यथातथ्य वर्णन त्याने केले आहे क्वचित् निसर्गातील नदीवृक्षांवर चेतन धर्माचा आरोप करून केलेले त्याचें आलंकारिक वर्णनही त्यांत आले आहे यांत शंका नाही. तथापि सर्व सृष्टींत एकच चैतन्य भरून राहिले आहे, स्त्रीपुरुषांप्रमाणें लतावृक्षादि त्यांचींच भिन्नभिन्न रूपें होत, ही कल्पना त्याच्या प्रथमच्या ग्रंथांत दिसत नाही. नंतरच्या ग्रंथांत उपनिषदां-

तील वर्णनास अनुसरून त्याने काही ठिकाणी लतावृक्षात वनदेवतांचें अस्तित्व असतें हें दाखविले आहे स्वप्नामध्यें,मोठ्या प्रयासाने आपल्या पत्नीचे दर्शन झाल्यावर तिला घट्ट मिठी मारण्याकरिता यक्ष आपले बाहु पसरी ते पाहून वनदेवताच्या नेत्रातून मोत्यासारखे स्थूल अश्रुबिंदु झाडाच्या पानावर पडत असत असें 'मेघदूता'त वर्णिलें आहे शकुंतला सासरी जाऊ लागली त्यावेळी काही वृक्षातून वनदेवतानी आपले कोमल हात मनगटापर्यंत बाहेर काढून तिजकरिता अलकार दिले असे 'शाकुंतला'त दाखविले आहे इतर ठिकाणी लतावृक्षाना सचेतन मानून मनुष्यप्राण्याच्या दुःखावस्थेंत पशुपक्ष्याप्रमाणें त्यानाही सहानुभूति वाटते असे वर्णन आले आहे रावणाने सीतेला ज्या मार्गाने नेले तो मार्ग लतानी आपल्या शाखाचे पल्लव त्या बाजूला वळवून रामाला सुचविला, हरिणीनी दर्भांकुर खाण्याचे टाकून दक्षिण दिशेकडे डोळे लावून तेच कार्य केले (रघु० १३, २४, २५), अशा तऱ्हेच्या वर्णनाने निसर्गातील सुखदुःखसंवेदित्व कवीने प्रकट केले आहे तसेच मनुष्याप्रमाणेंच इतर प्राण्यावर व लतावृक्षादि अचेतन समजल्या जाणाऱ्या वस्तूवरही वसंतादि ऋतूंचा कसा परिणाम होतो हे त्याने 'कुमारसंभवा'त दाखविलें आहे (कुमार० ६ ३६,३९ पहा) त्याच्या सर्व नायिकाना पुष्पाची अतिशय आवड आहे एकंदरीत कालिदासाच्या ग्रथावरून तत्कालीन लोकाना पुष्पाचा अतिशय षोक दिसतो शहराबाहेर फुलाची विस्तृत उपवने असत व त्यांतील फुले खुडून शहरात विकण्याचे काम तरुण बालिका करीत असत मोठमोठ्या वाड्यात फुलाचा सुगंध दरवळलेला असे तत्कालीन स्त्रियांच्या पुष्पमय वेषभूषेवरून कालिदासाला अलकेतील स्त्रियांचे पुढील वर्णन सुचलेले दिसतें—

> हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्ध
> नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामाननश्री ।
> चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
> सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् । मेघ० ७१.

कालिदासाचे निसर्गवर्णन अत्यंत सूक्ष्म व मार्मिक आहे त्याचे मन राजशिबिराच्या सभोंवार दिसणाऱ्या दूरवाऊ, तसेच ऋषींच्या तपोवनात,

पर्वताच्या उत्तुंग शिखरावर आणि मृगयारण्यांत सारखेंच रमतें. त्याने काढलेली निसर्गाची चित्रें सांप्रदायिक पद्धतीची व ठरीव ठशाची नसून त्यात प्रत्यक्ष निरीक्षणाचा ताजेपणा, सहृदयतेचा ओलावा, भावनेची रसिकता व कल्पनेची भरारी हीं दृष्टीस पडतात. विस्तारभयास्तव आणखी उदाहरणे देतां येत नाहीत; पण पूर्वी उद्धृत केलेल्या श्लोकांवरूनही सहृदय वाचकास वरील विधानाची सत्यता पटेल. हा विषय संपविण्यापूर्वी कालिदासाच्या कल्पकतेचे उदाहरण म्हणून त्याच्या सृष्टिवर्णनातील एका विशेषाचा येथे उल्लेख करणे अवश्य आहे. आकाशस्थ व्यक्तींना भूपृष्ठावरील पदार्थ कसे दिसतात याचे त्याने स्वकल्पनेने अनेक ठिकाणी रम्य वर्णन केलें आहे. 'मेघदूता'त मेघ नदी–पर्वतांवर' आला असता कसा दिसेल याचे यक्षाने केलेलें वर्णन मागे दिलेच आहे 'रघुवंशा'त रावणवधानंतर पुष्पक विमानात बसून अयोध्येस जात असता रामाने खाली दिसणाऱ्या समुद्र, नद्या, सरोवरे, नगरे इत्यादिकांचे मनोहर वर्णन केले आहे स्वर्गांतून हेमकूट पर्वतावर उतरताना दुष्यन्ताला पृथ्वी कशी दिसली ते खालील श्लोकात वर्णिले आहे—

> शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
> पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।
> सन्तानात्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः
> केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते । शाकु० ७, ८.

'पर्वत जोराने वर येत असल्यामुळें त्याच्या शिखराखाली पृथ्वी जात आहे असे वाटतें वृक्षाच्या शाखा दिसूं लागल्यामुळें ते आता पूर्वीप्रमाणे पानांनी झाकून गेलेले असे दिसत नाहीत. लांबून निर्जल वाटणाऱ्या नद्या आता स्पष्ट दिसू लागल्या आहेत. कोणी तरी जग मजजवळ उंच फेकीत आहे पहा !' हल्ली विमानांतून खाली उतरणाऱ्या लोकास या तऱ्हेचाच अनुभव येतो असे म्हणतात. त्यावरूनही कालिदासाच्या कल्पकतेचे सानंदाश्चर्य वाटते

विनोद—कालिदासीय ग्रंथाचा आणखी एक लक्षात घेण्यासारखा विशेष म्हणजे त्यांतील विनोद हा होय. जयदेव कवीने कविताकामिनीच्या वर्णनात भासाला तिचा हास असे म्हटले आहे. सध्या उपलब्ध

असलेल्या भासाच्या तेरा नाटकांपैकी फक्त चार पाच नाटकांतच विनोद आढळतो, त्यामुळें अनुप्रासलालसेने तर जयदेवाने असे वर्णन केले नसेल ना, अशी शंका येते. तें कसेंही असले तरी इतर कवींच्या नाट्यकृतींत उत्कृष्ट प्रकारचा विनोद आढळत नाही असा त्याचा अर्थ घ्यावयाचा नाही. किंबहुना कालिदासाच्या कृतींतच अनेक ठिकाणी उत्तम प्रकारचा जबरदस्त विनोद आला आहे, तो लक्षांत घेता त्यालाही कविताकामिनीचा हास ही पदवी शोभली असती असे वाटल्याशिवाय राहत नाही.

असंबद्धता, अनपेक्षितपणा, कृत्रिमता, ढोंगीपणा इत्यादि कारणामुळें जो हास्योत्पादक चमत्कार उत्पन्न होतो तो विनोद अशी विनोदाची व्याख्या करिता येईल. विनोदाचे स्वभावनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ व शब्दनिष्ठ असे तीन प्रकार करता येतात. या तीनही प्रकारांचीं उदाहरणें कालिदासाच्या ग्रंथांत आढळतात. त्याच्या नाटकांतील मुख्य विनोदी पात्र म्हणजे विदूषक हा त्याच्या तीन्ही नाटकांत दिसतो. 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतम, 'विक्रमोर्वशीया'तील माणवक व 'शाकुंतला'तील माढव्य यांच्या स्वभावांत कांही बाबतींत साम्य तर कांहींत वैषम्य आढळतें. हे तीन्ही विदूषक ब्राह्मण असून नायकाचे नर्मसचिव आहेत. त्यांचे काम राजाचें मनोरंजन करणें व त्याच्या प्रेमव्यवहारांत यथाशक्ति मदत करणें हें होय. तिघेही ब्राह्मण जातीचे असले तरी विद्वत्तेच्या नांवाने शून्यच! त्यामुळें त्यांना महाब्राह्मण असे औपरोधिकपणें म्हटले आहे. तिघेही दिसण्यांत कुरूप आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'त अनपेक्षितपणें इरावती उपस्थित झाल्यामुळें राजाबरोबर गौतमही पेचांत सापडतो. तितक्यांत पिंगल वानराने वसुलक्ष्मी नामक लहान राजकन्येला भिवविल्यामुळें तिला उगी करण्याकरितां इरावती राजाला तिकडे जावयास सांगते, व गौतमाचीही अडचणींतून सुटका होते. तेव्हा तो म्हणतो, 'शाबास पिंगल वानरा, शाबास! योग्य वेळीं तूं आपल्या सोबत्याच्या रक्षणार्थ धावून आलास!' 'विक्रमोर्वशीया'त राजाने आपल्या पुत्राला मनांत कांहीं शंका न आणतां माणवकाला नमस्कार करण्यास सांगितलें, तेव्हा माणवक म्हणतो, 'शंका (भीति) वाटण्याचे कारण काय? यानें आश्रमांत माकडें पाहिलींच असतील!' या ठिकाणीं शरीराच्या कुरूपतेमुळें विनोद उत्पन्न झाला असला तरी कुरूप

माणसानेंच तो स्वत विपरी केला असल्यामुळें योचक झाला नाही. असो. याशिवाय तिघेही विदूषक खादलोलुप व आळशी आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'तील गौतम अन्त पुरातील स्त्रियांच्या स्वस्तिवायनानी गलेलठ्ठ झालेला दाखविला आहे. विक्रमोर्वशीया'तील माणवकाला पाकशाळेतील पंचविध पक्वानें तयार होत असता ती पाहण्याखेरीज दुसरें विनोदाचे साधन सुचत नाही 'शाकुंतला'तील माढव्य अरण्यात अनियमित वेळीं मिळणारे कदन्न व कडवट पाणी यानी अगदी बेजार होतो. खाद्यपदार्थ नेहेमी डोळ्यापुढे असल्यामुळें तीन्ही विदूषकांना उपमादृष्टांतादि अलंकार त्यावरूनच सुचलेले दिसतात. तसेच हे तिघेही अत्यंत भित्रे आहेत. गौतम केतकीच्या अग्राने बोटाला टोचून घेऊन सर्पदंशाचा अभिनय करण्यात निपुण असला, तरी निद्रित असता सापासारखें वाकडें लाकूड अगावर पडले असता गर्भगळीत होतो. माढव्याला प्रथम शकुन्तलेला पाहण्याची अत्यंत उत्सुकता होती, पण पुढे ती राक्षसाच्या भीतीमुळें पार आटून गेली. याप्रमाणे त्यांच्या स्वभावांत अतिशय साम्य असले तरी फरकही पुष्कळच आहे. यापैकी गौतम हा युक्तिबाज, हजरजबाबी व व चतुर आहे, तर माणवक अगदी भोळा व माढव्य सांगकाम्या आहे. विदूषकाच्या स्वभावात हा जो उत्तरोत्तर फरक दिसतो तो कालिदासानें बुद्धिपुरःसर केला आहे. मागे 'मालविकाग्निमित्रा'तील पात्राचे स्वभाववर्णन करते वेळीं त्या नाटकात गौतमाच्या वर्तंबगारीमुळें नायक कसा मेषपात्र बनला आहे तें आम्ही दाखविले आहे. नायकाच्या स्वभावाला उठाव देण्याकरितां व विदूषकाच्या स्वभावांतील विसगति टाळण्याकरिता कालिदासाने आपल्या इतर नाटकात प्राचीन परंपरेप्रमाणें विदूषकाला खादाड, मूर्ख व आळशी असेंच रंगविले आहे

विदूषकाच्या भाषणातील साध्या घरगुती उपमादृष्टांतानी चमत्कृति उत्पन्न होते व विनोद खुलतो हरदत्त व गणदास यांच्या कलहामुळें मालविका राजाच्या दृष्टीस पडेल अशी धारिणीला भीति वाटते म्हणून 'यांचा हा विवादच मला पसत नाही' असे ती म्हणते तेव्हा गौतम उत्तर करतो, 'राणीसाहेब ! पाहूं या बोकडांची टक्कर ! उगीच का यांना वेतन द्यावें ?' यात कलह करणाऱ्या नाट्याचार्यांना

दिलेली बोकडाची उपमा अनपेक्षित असल्यामुळे विनोदकारक आहे. आपला पति उर्वशीचा नाद सोडीत नाही असे पाहून औशीनरी राणी प्रियानुप्रसादन व्रताच्या मिषाने रोहिणीयुक्त चन्द्राला साक्ष ठेवून उर्वशीशी प्रेमभावाने वागण्याचा आपला निश्चय प्रकट करते, तेव्हा विदूषक म्हणतो, "हातातून मासा निसटून गेला की धीवर म्हणतो, 'बरे झाले मला पुण्य लागेल !' " यातील धीवराचा दृष्टान्तही असाच चमत्कृति उत्पन्न करणारा आहे. अन्तःपुरातील सुंदर स्त्रिया सोडून वनातील मुनिकन्येच्या मागे लागणाऱ्या दुष्यन्ताला सदैव पेंडखजूर खाऊन कटाळल्यामुळे चिंचेवर वासना जाणाऱ्या माणसाची दिलेली उपमाही त्याच प्रकारची आहे.

विदूषक हा अगदी साधाभोळा व मंदबुद्धि असल्यामुळे त्याला काव्यमय उक्ति किंवा लाक्षणिक वचनें समजत नाहीत. त्यांचा वाच्यार्थच खरा समजून तो आपणाला हास्यास्पद करून घेतो. वसन्तऋतूंतील आम्रमंजरीला दुष्यन्ताने मदनबाण म्हटलेलें ऐकून माढव्य आपला सोटा उगारून त्या बाणाचा नाश करावयाला धावतो हें पाहून दुःखित राजालाही हसू येतें. असो.

कालिदासाने आपल्या नायकांना जसे विदूषक तशा नायिकांना त्याच्या विनोदी सख्या दिल्या आहेत. 'मालविकाग्निमित्रा'तील मालविकेची समदुःखी सकटात न डगमगणारी 'विमर्शसुरभि' सखी बकुलावलिका, सदैव उर्वशीबरोबर असणारी चित्रलेखा व शकुन्तलेची प्रेमळ, थट्टेखोर मैत्रीण प्रियंवदा याच्या स्वभावात उत्तरोत्तर जास्त विनोद आला आहे. श्लिष्ट शब्दाच्या प्रयोगाने बकुलावलिका मालविकेच्या पाडून तिचे राजावर बसलेलें प्रेम कसें व्यक्त करविते तें आपण मागें (पृ० १५१) पाहिलेंच आहे. चित्ररथ गन्धर्वाबरोबर स्वर्गास जाताना राजाला आणखी एकदा पाहावे म्हणून उर्वशी आपला मोत्याचा एकसर लतेंत अडकला आहे असे दाखविते व चित्रलेखेला तो सोडविण्यास सांगते. तेव्हा तीही हसून म्हणते, 'फारच बाई गुंतून गेली आहे हा ! सुटायला मोठी कठीण दिसते. पाहतें प्रयत्न करून.' पण या दोघींपेक्षाही प्रियंवदा जास्त विनोदी आहे. तिच्या विनोदात तिचा मनमोकळेपणा व आनंदी स्वभाव उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे. वस्तु-

ऋतूतील नूतन पालवीने भरून गेलेला आम्रवृक्ष व नुकतीच बहरलेली वनज्योत्स्ना याच्या रमणीय संयोगाकडे शकुन्तला बराच वेळ पहात उभी राहते ते पाहून प्रियंवदा म्हणते, 'अनसूये ! ही शकुन्तला वनज्योत्स्नेकडे इतकी निरखून का पाहत आहे आले का ध्यानात ? वनज्योत्स्नेला योग्य असा वृक्ष मिळाला तसा मलाही अनुरूप पति मिळेल का ? असे विचार तिच्या मनात चालले आहेत ' शकुन्तलेला निची चेष्टा मनातून आवडते पण वरवरणी ती तिच्यावर रागावते असे तीन चार प्रसग 'शाकुंतला'च्या पहिल्या अंकात आले आहेत, त्यात समवयस्क व प्रेमळ अशा अविवाहित तरुण मुलींमध्यें नेहमी चालणाऱ्या रम्य विनोदाचे सुंदर चित्र कवीने काढले आहे 'कुमारसंभवा'त विवाहप्रसंगी पार्वतीच्या पायांना रंग लावून 'याने आपल्या पतीच्या डोक्यावर बसलेल्या चन्द्रकलेला ताडन कर' असे तिची सखी विनोदाने म्हणाली, त्यावर पार्वतीने काही न बोलता हातातील पुष्पमालेने तिला ताडन केले, असा प्रसंग कवीने वर्णिला आहे. 'रघुवंशा'तही अनेक राजांना नापसंत करणाऱ्या इन्दुमतीचे अजावर प्रेम बसलेले पाहून 'चला आपण दुसऱ्या राजाकडे जाऊ' असे चेष्टेने सुनंदा म्हणाली, त्यावर इन्दुमती तिच्याकडे रागाने पाहू लागली, असे वर्णन आले आहे यातही त्याच प्रकारचा विनोद दिसून येतो याशिवाय स्वतःच्या विसंगत वर्तनाने आपला ढोंगीपणा व्यक्त करणारी पात्रें निर्माण करून मानवी स्वभावांतील दोष कालिदासाने हलक्या हाताने दाखविले आहेत स्वतःला शिकारीचा कंटाळा आला असताही केवळ राजाच्या मर्जीकरिता तिची स्तुति करणारा तोंडपुजा सेनापति व घटकेपूर्वी धीवराच्या गळ्यांत तांबड्या फुलांची माळा बांधून त्याला वधस्थानाकडे नेण्याकरिता अत्यंत उत्सुक असणारे, पण त्याला मिळालेलें मोठें बक्षीस पाहून दारूच्या आशेनें त्याचे जिवलग दोस्त होणारे पोलिस शिपाई यांचे विनोदी दृश्य 'शाकुन्तला'त काढले आहे

कालिदासाच्या ग्रंथांत प्रसंगनिष्ठ विनोदाचीही कांही स्थळें आढळतात एखादी व्यक्ति स्वतः विनोदी नसली तरी ती एखादे वेळीं अशा परिस्थितींत सापडते की त्यावेळचें तिचे वर्तन व भाषण हीं तिला न कळत विनोदास्पद होतात. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या पहिल्या अंकांतील गणदासाच्या भांडणाचा प्रसंग या प्रकारचा आहे मालविकेला पाहण्याला अन्तर्या-

मी उत्सुक असलेला पण बाह्यात्कारी आपण त्या गावचेच नव्हे असा बहाणा करणारा अग्निमित्र, निःपक्षपातीपणाचा आव आणून राजाचा मनोरथ पूर्ण करण्याकरिता सर्वांसमक्ष मालविकेचा नाट्यप्रसंग घडवून आणणारी परिव्राजिका, औपरोधिक भाषणाने गणदासास चिथावणारा गौतम ही धारिणी राणीस अशा कचाट्यात आणतात, की त्या नाट्यप्रयोगाला संमति देण्याशिवाय तिला गत्यंतर नाहींसे होते. हा प्रयोग राजासमोर होऊ नये म्हणून ती जो जो प्रयत्न करते तो तो तिच्या आंगलट यतो. हा प्रसंगही बहारीचा वठला आहे. याशिवाय कालिदासाने दुसऱ्याही एका विनोदी प्रसंगाची योजना काहीं ठिकाणी केली आहे. दोन व्यक्तींची गाठ पडली असता त्यांच्यापैकी एकीचे खरे स्वरूप दुसरीस माहीत नसेल तर त्यांच्या संभाषणात विनोद उत्पन्न होतो. असे प्रसंग भासाच्या 'मध्यमव्यायोग' व 'पञ्चरात्र' या नाटकात आले आहेत. कालिदासाच्या 'कुमारसंभवा'तही अजिनदण्डधारी बटूचे स्वरूप धारण करणारे भगवान् शंकर व दृढनिश्चयाने पतिप्राप्तीकरिता तपश्चर्या करणारी पार्वती यांच्या संभाषणात या तऱ्हेचाच विनोद साधला आहे. अशा तऱ्हेचाच दुसरा प्रसंग 'रघुवंशा'तील सिंहदिलीपसंवादात आला आहे पण त्याचे पर्यवसान दिलीपाच्या आत्मयज्ञात होत असल्यामुळे त्यात विनोदापेक्षा गांभीर्याचीच छटा जास्त आहे असो.

कालिदासाची नाटके राजदरबारी विद्वत्परिषदेसमोर होत असल्याने गावढळ लोकांना समजणारा व रुचणारा पाचकळ विनोद व बाष्कळ कोटिक्रम त्याच्या नाटकात दिसून येत नाही. शब्दनिष्ठ विनोदाची काही स्थळें त्यात आढळतात, पण त्या ठिकाणचाही विनोद विद्वानांना रुचेल असाच आहे. आपणावर शकुन्तलेचे प्रेम असावे असे वाटण्याची कारणें राजाने सांगताच विदूषक म्हणतो, 'कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि' तूं तपोवनाला उपवनच केले आहेस असे वाटतें. यात उपवन व तपोवन यांतील उच्चारसादृश्यावरुन विदूषकाने कोटी केली आहे. 'मालविकाग्निमित्रा'त बकुलावलिका व विदूषक यांनी केलेल्या शब्दश्लेषमूलक कोटयांची उदाहरणे मागे दिलीच आहेत. 'विक्रमोर्वशीयां'त राजाने उर्वशीच्या सौंदर्याचे वर्णन केल्यावर विदूषक

म्हणतो, 'म्हणूनच आपण दिव्यरसाभिलाषी होऊन चातकव्रत घेतलेले दिसते !' उर्वशी ही स्वर्गीय अप्सरा. म्हणून राजाच्या तद्विषयक प्रेमास दिव्यरसाभिलाष म्हटले आहे. चातक पक्ष्याचाही पर्जन्यरूपी दिव्य रसाचा (जलाचा) अभिलाष प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणीही शब्दश्लेषाने कोटी झाली आहे तथापि शब्दश्लेषाची कालिदासाला फारशी आवड नसल्याने अशा कोट्या त्याच्या ग्रंथात फारशा आढळत नाहीत.

परिहासाप्रमाणे उपहासातही कालिदासाचे नैपुण्य दिसून येतें. मालविका राजाच्या दृष्टीस पडू नये म्हणून धारिणी आपल्या नाट्याचार्यास 'या निरर्थक कामात पडू नको' म्हणून सांगते; त्यावर विदूषक म्हणतो, 'ठीक बोलता राणीसाहेब ! अरे गणदासा ! संगीताच्या मिषाने सरस्वतीपुढले नैवेद्याचे मोदक खाणारा तूं! तुला या विवादाची कटकट कशाला पाहिजे ? यात तुझा हटकून पराजय व्हावयाचा !' मालविकेच्या दर्शनाकरिता राजाला हरतऱ्हेचा प्रयत्न करताना पाहून धारिणी ' राजकार्यांत अशीच उपायनिपुणता आपण दाखविलीं तर फार बरें होईल,' असा टोमणा त्याला मारते. मालविकेशीं लघळपणा करतांना पकडला गेल्यावर ' तूं उशीर केलास म्हणून मी हिची थोडी थट्टा करून मनाला रमवीत होतो,' असे म्हणून राजा इरावतीचे समाधान करण्याचा प्रयत्न करतो; त्यावर ती उत्तर करते, 'मला नव्हतें माहीत, असलें विनोदपात्र आपणाला लाभले आहे म्हणून. नाही तर ही मन्दभागिनी येथे आली नसती !' इतर नाटकांतही अशा उपहासाच्या उक्ति आल्या आहेत.

येथवर कालिदासाच्या ग्रंथातील अनेक रम्य विशेषांचे विवेचन केले. त्यावरून कालिदासाचे ग्रंथ आज दीड हजार वर्षे संस्कृतज्ञांना कां प्रिय झाले आहेत हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. पण कोणतीही मानवी कृति घेतली तरी तींत कांहींना कांहीं तरी वैगुण्य अथवा दोष राहत नाही असें सहसा होत नाही. या न्यायानें कालिदासाच्या ग्रंथांतही टीकाकारांनीं व आलंकारिकांनी अनेक उणीवा व दोष दाखविले आहेत. हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी त्यांचा थोडक्यांत विचार करणे जरूर आहे.

प्रथम उणीवांचा विचार करूं. मागें सांगितल्याप्रमाणे कालिदासाच्या ग्रंथांत शृंगार व करुण ह्या दोनच रसांचा उत्तम परिपोष झालेला

आढळतो त्यातही करुणरसात भवभूति त्याच्यापेक्षा वरचढ ठरेल 'कारुण्य भवभूतिरेव तनुते' ही सुभाषितकाराची उक्ति प्रसिद्धच आहे आपल्या विलासी, रंगेल व सौंदर्यान्वेषी कवीला रौद्र, वीर व बीभत्स हे रस चांगले साधत नाहीत. 'रघुवंशा'च्या सातव्या सर्गांत इन्दुमतीविवाहानंतर अज, आणि इन्दुमती न मिळाल्यामुळें निराश झालेले इतर राजे, यांचे युद्ध वर्णिले आहे पण त्यातही ललितमधुर शब्दांची योजना केल्यामुळें वीर किंवा रौद्र रसाची प्रतीति होत नाही भट्ट नारायणाचे 'वेणीसंहार' हें नाटक वीररसात अधिक सरस आहे कालिदासाच्या प्रधान खल पुरुषाचीं चित्रें कोठेंही काढलेली दिसत नाहीत त्याच्या नाट्यसृष्टीत विविधता कमी आहे 'विक्रमोर्वशीय' व 'शाकुंतल' यांच्या प्रारंभीच्या प्रवेशात–नायकनायिकाचे प्रथम दर्शन, परस्परप्रेमदर्शक हावभाव, नायकाला पुन एकदा पाहता यावे म्हणून नायिकेने काही निमित्ताने मागे राहणे, इत्यादि प्रसंगात इतके साम्य आहे की शाकुंतल हें सर्वोत्कृष्ट नाटक रचता यावे म्हणून कवीने 'विक्रमोर्वशीय' हा पहिला प्रयत्न केला असावा असे वाटते. मालविकाग्निमित्र' व 'विक्रमोर्वशीय' यातही असेच प्रसंगसाम्य आहे. त्याच्या नाटकातील बहुतेक पात्रें राजदरबारी असणाऱ्या कवीच्या दृष्टीसमोर येतील अशींच आहेत त्यात भास व शूद्रक कवींची सर्वतोगामी निरीक्षणशक्ति व सहानुभूति दिसत नाही त्याच्या नाट्यस्त्रीसृष्टीत उदात्ततेचा अंश कमी आहे हें मागे दाखविलच आहे निसर्गाच्या भव्य व भीषण स्वरूपाकडे कवीचे लक्ष गेलेले दिसत नाही, किंवा तें गेले असल्यास स्वत च्या सौम्य स्वभावामुळें त्याला तें स्वरूप आवडले नसावे गंभीरप्रकृति भवभूतीच्या नाटकात त्याचे यथार्थ वर्णन दृष्टोस पडतें.

प्रो कीथ यानी आपल्या Sanskrit Drama या ग्रंथात (पृ० १६०) कालिदासाविषयी पुढील उद्गार काढले आहेत. "कालिदासाचे ग्रंथ प्रशंसनीय आहेत तथापि तो आपल्या काव्यात तसेच नाटकांतही जीवित व दैव (Destiny) या महत्त्वाच्या प्रश्नात मुळीच लक्ष घालत नाही ही गोष्ट दृष्टीआड करणे न्याय्य होणार नाही. जर्मन कवीने–गटेने–केलेली प्रशंसा, व 'हिंदुस्थानचा शेक्सपीयर'ही सर विल्यम् जोन्सने कालिदासाला दिलेली पदवी यथार्थच आहे. तथापि कालिदासाची स्वकालीन ब्राह्मणप्रणीत धर्मा

वर निष्ठा होती हे स्पष्ट दिसते तिजमुळें त्याच्या सहानुभूतीचे विषय का झाले आहेत याकडेही आपण दुर्लक्ष करता कामा नये. मनुष्य आपल्या कर्मा दैवाची उत्पत्ति करतो त्या दैवाचाच सर्वत्र न्याय्य अधिकार चालत अ अशी त्याची खात्री होती, त्यामुळें जग हें एक दुःखपूर्ण स्थळ आहे, त्या अन्यायाचा अमल चालला आहे, असे मानणे व बहुजनसमाजाच्या भय मय जीविताबद्दल सहानुभूति वाटणे त्याला शक्य नव्हते स्वतःच *आकुंचित मर्यादेबाहेर त्याला जाता येईना."* प्रो. कीथ यांची ही टीक पुष्कळ अंशी अग्राह्य आहे. कालिदासाच्या नाट्यसृष्टीत विविधता क आहे ही गोष्ट आम्हीही मागें दाखविली आहे पण याचे कारण तो ब्राह् णधर्मानुयायी होता हे नसून तो राजकवि होता हे होय. पण प्रो. की थाच्या टीकेतील मुख्य मुद्दा दुसराच आहे. वरील विधाने करताना त्याच्य दृष्टीसमोर प्राचीन ग्रीक नाट्यशास्त्रमय होतें असे वाटते. प्राचीन ग्री नाटकाचे आनंदपर्यवसायी व दुःखपर्यवसायी असे दोन भाग पडतात. ग्री लोक स्वतः मोठे आनंदी, विलासी व कलाभिज्ञ होते. ऋग्वेदकाली आर्यांप्रमाणेच त्यांनीही सृष्टीच्या भिन्न भिन्न स्वरूपांवर व व्यापारांव चेतनधर्मारोप करून अनेक सुंदर देव व देवता कल्पिल्या होत्या. तथा त्यांच्या दुःखपर्यवसायी नाटकांवर दैववादाची भीषण छाया पडलेल दिसते. सृष्टीतील गूढाच्या मुळाशी दैव (Destiny) म्हणून ए बलिष्ट, सर्वव्यापी व निष्ठुर शक्ति आहे. मनुष्यप्राण्यांप्रमाणें देवादि कांवरही तिचा अंमल चालतो. सर्वांनी तिच्यापुढें आपली मान लववली पाहिजे. कोणी तिचा प्रतिकार करूं लागल्यास अधिकच निष्ठुरपणे त आपली इच्छा पूर्ण करते असे त्यांचे मत होतें. या दैवाच्या कृतीत कांहीं विशिष्ट हेतु दिसतो की नाही, त्याचा मानवी कर्माशी कांही नैतिक संबंध असतो काय असल्यास तो कोणत्या तऱ्हेचा, इत्यादि प्रश्नांचा विचार ग्रीक दुःखपर्यवसायी नाटकांत केलेला आढळतो व तद्द्वारें जीवितांतील गुंतागुंतीचें गूढ कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. यांही नाटकां मानवी जीवितांतील विविध कर्तव्यांचा कलह प्रतिबिंबित झाला आहे विशेष प्रसंगी परिस्थितीमुळें किंवा समाजरचनेचा घटक असल्यामुळे प्राप्त झालेलें कर्तव्य कौटुंबिक कर्तव्याशी विरोधी असतें अशा वेळीं उत्पन्न

होणाऱ्या कर्तव्यकलहावर काही नाटकाची उभारणी झाली आहे. अशा प्रकारच्या प्रश्नाचा विचार कालिदासीय ग्रंथात आढळत नाही, हा प्रो. कीथ यांच्या टीकेचा भावार्थ * आहे.

या बाबतींत प्रथम लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की कोणत्याही कवीचे ग्रंथ परिस्थितिनिरपेक्ष नसतात. प्रत्येक ग्रंथकाराच्या कृतीवर तत्कालीन आचारविचाराचा परिणाम थोडयाबहुत अंशाने झालेला असतो. त्याच्या कृतींतील सौंदर्याचा अनुभव घ्यावयाचा असेल तर वाचकाने स्वतःला तत्कालीन परिस्थितींत नेले पाहिजे. वर्धिष्णु, जयिष्णु, व समृद्ध अशा गुप्तसाम्राज्यात राहणाऱ्या कवीच्या कलाकृतीत सर्वत्र उत्साह, आनंद व आशावादित्व आढळले तर त्यात आश्चर्य कसले? त्याच्या ग्रंथावर दुःखवादाची किंवा नैराश्याची कृष्ण छाया पसरलेली दिसत नाही याबद्दल नाक मुरडणे योग्य होणार नाही. शिवाय ग्रीक नाटककारानी जे प्रश्न आपल्या ग्रंथात विचारार्थ घेतलेले दिसतात, त्यांची उत्तरे कालिदासपूर्वकालीन ऋषींनी शेकडो वर्षांच्या विचाराअंती आपल्या उपनिषदादि ग्रंथांत लिहून ठेविली आहेत. सृष्टीच्या मुळाशी कोणी अघोर व निर्दय अशी दैवरूपी शक्ति नसून सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ व दयाळू परमेश्वराचे न्यायी राज्य चालू आहे. सृष्टींत बाह्यतः दिसणाऱ्या अन्यायाच्या मुळाशीं न्यायच आहे. मनुष्य स्वतःच्या कर्माची फळे इहपरलोकीं भोगत असतो. म्हणून जीवितांतील त्रिविध तापानी निराश न होता 'उद्धरेदात्मनात्मानम्,' प्रत्येकाने स्वतःच्या प्रयत्नानी आपले निःश्रेयस साध्य करून घ्यावें, ही आमच्या प्राचीन ग्रंथाची शिकवण आहे. कालिदासाची उपनिषदें व भगवद्गीता यावर निस्सीम श्रद्धा असल्याने त्यातील धार्मिक व तात्त्विक विचाराचा त्याने आपल्या ग्रंथात पुरस्कार केला आहे हें आम्ही पुढील प्रकरणात दाखविणार आहों. शिवाय सर्व भारतीय तत्त्ववेत्त्यानी कर्मवादाचा स्वीकार केला असल्यामुळे कालिदास ब्राह्मणमतानुयायी नसून बौद्ध किंवा जैनधर्मानुयायी असता तरी त्याच्या ग्रंथात ग्रीक नाटकात विचारार्थ घेतलेल्या प्रश्नांची तशीं उत्तरें सापडलीं नसती.

---

* *Cf.* Keith—*The Sanskrit Drama*, pp. 280–281.

पण याचा अर्थ त्याच्या ग्रंथांत दैववाद थोडेही आढळत नाही असे नाही. दैव किंवा भवितव्यता यांनी प्राणिमात्राचें जीवित नियंत्रित झालें आहे हे त्याने अनेक ठिकाणी सुचविलें आहे. 'इन्द्रियें भवितव्यतेला अनुसरत असतात;' म्हणूनच 'लक्ष्मीस्वयंवर' नाटकाच्या प्रसंगी उर्वशीच्या मुखांतून 'पुरुषोत्तमे' याबद्दल 'पुरूरवसि' असा शब्द बाहेर पडला. काही कारण नसतां मालविकेला वर्षभर अज्ञातवासांतील दुःखें सहन करावी लागली. दैवामुळें शकुन्तलेला पतिवियोगाचें दारुण दुःख प्राप्त होणार हे जाणून कण्वमुनींनी तिच्या प्रतिकूल दैवाची शांति करण्याकरिता सोमतीर्थासारख्या दूरच्या तीर्थाची यात्रा केली. या सर्व ठिकाणीं कालिदासाने दैव किंवा भवितव्यता यांचा अप्रतिकार्य आग्रह सुचविला आहे. तथापि दैव म्हणजे कोणी आंधळी किंवा निष्ठुर शक्ति नसून आपल्याच पूर्वजन्मींच्या कृत्याचा परिणाम असतो हेही त्याने अनेक ठिकाणी दाखविलें आहे. आपण निरपराधी आहों व पतीने आपला विनाकारण त्याग केला आहे हें माहीत असताही त्याला दोष न देतां सीता 'ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः।' [हा माझ्याच पूर्वजन्मीच्या पातकाचा असह्य असा परिणामरूपी वज्राघात आहे] असें म्हणते. विहार करतांना इन्दुमतीला आकस्मिक मृत्यु येतो त्याचें कारण तिचा पूर्वजन्मीचा अविवेक असें कालिदासाने दाखविलें आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानांत कर्मवादाला पुनर्जन्माच्या कल्पनेची जोड दिली असल्याने अत्यंत दुःखी, हीन व दीन मनुष्यही आशावादी असतो. कारण इहलोकींचा अन्याय व दुःख ही सर्वकाळ टिकणारी नसून चक्रनेमिक्रमाने स्वकर्मानुसार त्याची परिणति या नाही तर पुढील जन्मांत तरी न्यायांत व सुखांत होईल असा त्याला भरवसा असतो. कालिदासाच्या ग्रंथांत शोकपूर्ण प्रसंगांची वाण नाही. मदनदाह, इन्दुमतीनिधन, उर्वशीरूपपरिवर्तन, शकुन्तलाप्रत्यादेश, इत्यादि अनेक प्रसंगांच्या वर्णनावरून मानवी जीवित म्हणजे सर्वस्वी 'गुलाबाची शय्या' होय असें कवीचें मत असेल असें वाटत नाही. तथापि हे दुःखपूर्ण प्रसंग अन्तिम न मानतां त्याने त्यांचें सुखांत व आनंदांत पर्यवसान केलें आहे. त्यामुळें त्याचे ग्रंथ वाचून मनास आनंदाबरोबरच शांति व समाधान हीं प्राप्त होतात

याविषयीं प्रो. विल्सन याचे पुढील उद्‌गार चिंतनीय वाटतील: 'हिंदुस्थानात शोकपर्यवसायी व आनंदपर्यवसायी असे नाटकाचे भेद नसले तरी सर्व हिंदु नाटकाचा पट विविध रंगाच्या धाग्यांनी विणलेला दिसतो. त्यात गांभीर्य व दुःख याची सांगड रसेलपणा व हास्य यांच्याशीं घातलेली असते. मानवी हृदयातील भीति, अनुकंपा यासुद्धा सर्व भावनांचा उद्रेक व्हावा असे त्याचे उद्दिष्ट असलें तरी प्रेक्षकांच्या मनावर दुःखपूर्ण परिणाम करून तें साध्य केलेले नसतें' असो

येथवर कालिदासाच्या ग्रंथांतील उणीवांचा विचार केला. जगात कोणीही सर्वगुणसंपन्न नसल्यामुळे एखाद्याच्या स्वभावांतील किंवा कृतींतील उणीवांबद्दल त्याला नावे ठेवणे योग्य होणार नाही. पण त्याची कृति किंवा उक्ति निर्दोष असावी अशी आपली अपेक्षा असते. शिवाय काव्यामध्यें दोष असल्यास त्यायोगें साक्षात् किंवा परंपरेनें रसापकर्ष होतो. म्हणून सर्व आलंकारिकांनी दोषांचा सविस्तर विचार व वर्गीकरण केले आहे. आनंदवर्धनासारख्या रसिक साहित्यशास्त्रज्ञाने 'तत्‌ सूक्तिसहस्रद्योतितात्मनां महात्मनां दोषोद्‌घोषणमात्मन एव दूषणं भवति,' [हजारो सुंदर वचनांनी ज्यांनी स्वतःला उज्ज्वल केलें आहे अशा महात्म्यांच्या दोषांचें आविष्करण करणें हें टीकाकारासच दूषणास्पद होतें.] असे मानून दोषांचीं उदाहरणें देण्याचे टाळलें आहे. पण इतर आलंकारिकांनी इतका विवेक न करता प्रत्येक दोषाचे उदाहरण महाकवींच्या ग्रंथांतून काढून दिलें आहे. यांत खुद्द कालिदासाच्या ग्रंथांतून इतरांच्या मानाने जास्तच उदाहरणें घेतलीं आहेत. यावरून कालिदासाचे ग्रंथ इतर कवींच्या ग्रंथांपेक्षा जास्त सदोष आहेत असा मात्र अविवेकी वाचकाचा समज व्हावयाचा! पण वस्तुस्थिति तशी नाही. कालिदासाच्या ग्रंथांतूनच वरीचशीं उदाहरणें निवडण्याचे कारण त्याच्या ग्रंथांची लोकप्रियता हें होय. स्वतःला माहीत असलेल्या श्लोकांतील दोष दाखविल्यास विद्यार्थ्यास तो चटकन् समजतो. इतर महाकवींचीं काव्यें क्लिष्ट असल्यानें त्यांचा प्रचार कमी होता; म्हणून या आलंकारिकांनी उदाहरणार्थ कालिदासाचे ग्रंथ निवडलेले दिसतात. दुसरें असें की कालिदास हा कविकुलगुरु दैवी प्रसादानें त्याची

रसास्वाद घ्यावयाचा असतो त्यामुळें नाटकात तर अश्लीलता हा दोष जास्तच दूषणार्ह होतो पण भवभूतीसारख्या गंभीर स्वभावाच्या सोवळ्या नाटककाराच्या 'मालतीमाधव' नाटकात तो उत्तान स्वरूपात आढळतो हे आश्चर्य आहे. कालिदासाच्या नाटकात मात्र तो बहुधा दिसत नाही हें लक्षात घेण्यासारखें आहे बहुधा म्हणण्याचे कारण कालिदासाच्या पहिल्या नाटकातील-'मालविकाग्निमित्रा'त-इरावतीच्या भाषणात अश्लीलार्थ सूचित झाला आहे अशोकाप्रमाणे स्वतःलाही पदप्रहार करून आपले मनोरथ पूर्ण करण्याविषयी राजा मालविकेला विनंती करतो, त्या वेळी इरावती एकदम पुढे होऊन म्हणते, 'कर, कर पूर्ण याचे मनोरथ ! अशोक केवळ फुले देईल हे तर फुले व फळेंही देतील !'

२. च्युतसंस्कृतित्व-काव्यात अशुद्ध व्याकरणप्रयोगाचा उपयोग केला असल्यास 'च्युतसंस्कृतित्व' हा दोष होतो शुद्ध भाषेचे महत्त्व ध्यानात आणून प्राचीन आलंकारिकांनी आपल्या ग्रंथाचा एक स्वतंत्र परिच्छेद संस्कृत कवींच्या विवादास्पद प्रयोगाची छाननी करण्यात खर्च केला आहे कालिदासपूर्वकालीन अश्वघोष व भास या कवींचे व्याकरणशुद्धतेकडे फारसे लक्ष नव्हतें, त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथात अशुद्ध व्याकरणप्रयोगाची गर्दी उडालेली दिसते व्यासवाल्मीक्यादि ऋषींच्या काव्यातही हे दोष आढळ-तात पण त्यांच्या अलौकिक तपश्चर्येने त्यांच्या ग्रंथास पूज्यता प्राप्त

प्रतिभा स्फुरली, अशी परपरागत समजूत. अशा कवीच्या हातूनही अशा चुका होतात, मग इतर कवींविषयी बोलावयासच नको ! असे सुचवून दोषांचे सार्वत्रिकत्व व दोषवर्जनाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांस व होतकरू कवींस पटवून द्यावे हाही या आलंकारिकांचा उद्देश असावा असो येथे कालिदासाच्या ग्रंथातील सर्व बारीक सारीक दोषांचा विचार न करता काही प्रमुख दोषांचेच विवेचन केले आहे—

१.अश्लीलता—सहृदय वाचकास उद्वेगजनक असा कालिदासाच्या ग्रंथातील मुख्य दोष म्हणजे अश्लीलता हा होय. वर्णन करण्याच्या भरात आपल्या रंगेल व विलासी स्वभावाचे भान राहिलेले दिसत नाही. 'ज्ञातास्वादो विवृतजघना को विहातु समर्थ' (मेघ० ४३) 'नितम्बमिव मेदिन्या स्रस्तांशुकमलङ्घयत्' (रघु० ४, ५२) इत्यादि उक्तींत व अग्निवर्णाच्या स्त्रीसंभोग, वर्णनात हा दोष आढळतो उत्तान शृंगारामुळे कालिदासाच्या ग्रंथांचे काही भाग पाठशाळांतील अध्यापनास अयोग्य झाले आहेत 'कुमारसंभवा'तील देवीसंभोगवर्णनात तर ह्या दोषाचा अगदी कळस झाला आहे. आधी उत्तमप्रकृति पात्रांच्या संभोगशृंगाराचे वर्णन वाचून वाचकांच्या मनात लज्जा उत्पन्न होते. तशात हा शृंगार कवीला अत्यंत पूज्य वाटणाऱ्या त्रैलोक्याच्या जनकजननींचा–शिवपार्वतींचा–त्यामुळे तो अत्यंत अनुचित वाटतो या शृंगाराचे वर्णन वाचून प्रत्येक सहृदय वाचकास स्वतःच्या मातापित्यांच्या संभोगवर्णनाने येते तशी किळस आली पाहिजे, असे सर्व प्रमुख आलंकारिकांनी म्हटले आहे कालिदासासारख्या महाकवीच्या ग्रंथात तो दोष इतका भासत नाही याचे कारण तो त्याच्या अलौकिक प्रतिभेने झाकला जातो असे आनंदवर्धनाने म्हटले आहे तथापि तत्कालीन विद्वानांनी याला गर्हणीय ठरविल्यामुळे कालिदासाने 'कुमारसंभव' अर्धवट सोडून दिले असावे हे आम्ही मागे दाखविलेच आहे.

मात्र हा दोष केवळ कालिदासाच्या ग्रंथात दिसतो असे नाही सरसकट वाङ्मयात शृंगार रसास अग्रपूजेचा मान मिळाला असल्याने सर्व सरसकट काव्यांत तो थोड्याबहुत प्रमाणात दिसून येतो* नाटक हे दृश्य काव्य असल्याने स्त्रीपुरुषांच्या मिश्र समाजाने एकत्र बसून त्याचा

* बुद्धचरित ५, ५६ पहा

रसास्वाद घ्यावयाचा असतो. त्यामुळें नाटकांत तर अश्लीलता हा दोष जास्तच दूषणार्ह होतो पण भवभूतीसारख्या गंभीर स्वभावाच्या सोवळ्या नाटककाराच्या 'मालतीमाधव' नाटकांत तो उघड स्वरूपांत आढळतो हें आश्चर्य आहे. कालिदासाच्या नाटकांत मात्र तो बहुधा दिसत नाहीं हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. बहुधा म्हणण्याचें कारण कालिदासाच्या पहिल्या नाट्यकृतींत-'मालविकाग्निमित्रां'त-इरावतीच्या भाषणांत अश्लीलार्थ सूचित झाला आहे. अशोकाप्रमाणें स्वतःलाही पदप्रहार करून आपले मनोरथ पूर्ण करण्याविषयीं राजा मालविकेला विनंती करतो, त्या वेळीं इरावती एकदम पुढें होऊन म्हणते, 'कर, कर पूर्ण याचे मनोरथ! अशोक केवळ फुलें देईल. हे तर फुलें व फळेंही देतील!'

२. च्युतसंस्कृतित्व–काव्यांत अशुद्ध व्याकरणप्रयोगाचा उपयोग केला असल्यास 'च्युतसंस्कृतित्व' हा दोष होतो. शुद्ध भाषेचें महत्त्व ध्यानात आणून प्राचीन आलंकारिकांनीं आपल्या ग्रंथाचा एक स्वतंत्र परिच्छेद संस्कृत कवींच्या विवादास्पद प्रयोगांची छाननी करण्यांत खर्च केला आहे. कालिदासपूर्वकालीन अश्वघोष व भास या कवींचें व्याकरणशुद्धतेकडे फारसें लक्ष नव्हतें; त्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांत अशुद्ध व्याकरणप्रयोगांची गर्दी उडालेली दिसते. व्यासवाल्मीक्यादि ऋषींच्या काव्यांतही हे दोष आढळतात. पण त्यांना अलौकिक तपस्येनें त्यांच्या ग्रंथांस पूज्यता प्राप्त झाल्यामुळें त्यांतील व्याकरणदुष्ट प्रयोगांस आर्ष म्हणण्याचा प्रघात आहे. पण अश्वघोषादिकांच्या ग्रंथांतील अशुद्ध प्रयोगांस दुष्टच मानतात. कालिदासाचें भाषाशुद्धतेकडे विशेष लक्ष होतें. 'संस्कारवत्येव गिरा मनीषी' (कुमार० १,२८) या उपमेंत सुसंस्कृत भाषेनें विद्वान् पवित्र होतो व शोभतो असें त्यानें स्वतःच म्हटलें आहे व सामान्यतः त्याच्या ग्रंथांत दुष्ट प्रयोग क्वचितच सांपडतात. तथापि क्वचित् अनवधानानें त्याच्याही हातून झालेल्या चुका आलंकारिकांनी व टीकाकारांनी दाखविल्या आहेत. उदाहरणार्थ—

1. लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः। (कुमार० १,३५)
   तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा। (रघु० १४,२३.)

या पंक्तींत 'आस' असें अस् धातूचें लिट् भूतकाळीं तृतीय पुरुषी एकवचनी रूप कवीनें योजिलें आहे. पण 'अस्तेर्भूः' (२,४,५२) या पाणिनिसूत्राप्रमाणें

अस् धातूचे द्वितीय भूतकाळीं स्वतन्त्र रूप योजीत नाहीत या ठिकाणीं आस हे 'असु गतिदीप्त्यादानेषु' या धातुपाठातील सूत्राप्रमाणे दुसऱ्याच एका दीप्त्यर्थक अस् धातूचे रूप मानावे असे 'काव्यालंकारसूत्रवृत्ति'कार वामनाने सुचविले आहे, तर शाकटायनाने हे विभक्तिप्रतिरूप–विभक्त्यन्त शब्दरूपासारखें दिसणारे–अव्यय मानावे असे म्हटले आहे. तथापि या ठिकाणी अनवधानाने कवीच्या हातून हा प्रामादिक प्रयोग झाला असावा असे वाटतें. *

२. राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् । रघु० १९, ५०.

या पंक्तींतील 'कामयान' हें रूप 'कामयमान' या शुद्ध रूपाबद्दल योजिलेले अत एव दुष्ट आहे.

काही ठिकाणीं पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे एखादें रूप अशुद्ध वाटत असले तरी अभिजात कवींनी अनेकदा योजल्यामुळें शिष्टसंमत, अत एव अदूष्य मानले जाते. कालिदासपूर्वकालीन महामान्य कवींनी अशी काही रूपें प्रचारात आणल्यामुळें कालिदासानें आपल्या ग्रंथात त्याचा उपयोग केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, पाणिनि, कात्यायन व पतञ्जलि या तीनही व्याकरणाचार्यांच्या मतें द्वितीयभूतकालवाचक धातुसाधिताचा प्रयोग वैदिक भाषेंतच होतो, संस्कृत भाषेंत होत नाही. पण स्वकालीन शिष्ट संप्रदायास अनुसरून 'त तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' (रघु० ५,६,) 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' (रघु० ५,३४) इत्यादि ठिकाणी कालिदासानें त्या धातुसाधिताची रूपें योजिली आहेत. इतर कवींनीही अशीं रूपें योजिली आहेत †. तसेच 'व्यापारयामास' 'हासयामास' इत्यादि द्वितीयभूतकाळाची रूपें अखंड योजावीं असा स्पष्ट नियम कात्यायनानें आपल्या वार्तिकांत घालून दिला आहे तथापि अश्वघोषानें आपल्या 'बुद्धचरिता'त 'यथावदेन दिवि देवसङ्घा दिव्यैर्विशेषैर्महयाञ्च चक्रुः ।' (६,५८) या पद्यांतील

---

* कालिदासाच्या अगोदर सुमारें शंभर वर्षे होऊन गेलेल्या आर्यशूराच्या 'जातकमाले'त अशा तऱ्हेचे प्रयोग आढळतात हें लक्षात घेण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, 'नरेन्द्रचूडाधृतशासनस्य तस्य स्वकङ्कारवदास शत्रम् ।' (मैत्रीबलजातक) हा श्लोकार्ध पहा.

† अश्वघोषकृत 'बुद्धचरित'–ऊचिवान्, २, ४१ ; उपजग्मिवान् १२,२१.

महया स चकृ असे दोन भाग पाडून मध्यें 'च' हें अव्यय घुसडलें आहे.* कालिदासानेंही या तऱ्हेची तीन रूपें योजिली आहेत—'तं पातयां प्रथम-मास पपात पश्चात् ।' (रघु० ९,६१) 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' (रघु० १३, ३६) 'संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः ।' (रघु० १६,८६) अशीं रूपें त्या काळीं शिष्टसंमत होतीं म्हणून इ. स. ४५७च्या एका शिलालेखांतही दोन ठिकाणीं त्याचा प्रयोग केलेला दिसतो.‡

३ अनौचित्य—औचित्य हा रसाचा आत्मा होय. काव्यांत अनेक गुण व अलंकार असले तरी त्यांत औचित्य नसेल तर तें रसिकांस निर्जीव भासतें असें क्षेमेंद्रानें म्हटलें आहे. कालिदासाच्या ग्रंथांच्या रचनेंत, अलंकारांत, पदवाक्यादिकांच्या प्रयोगांत सर्वत्र औचित्य असतें हें आलंकारिकांनीं सोदाहरण दाखविलें आहे. तथापि काहीं ठिकाणीं त्याच्या हातूनही औचित्यभंग झाला आहे. उदाहरणार्थ, 'कुमारसंभवा'त भगवान् शंकराच्या विलोभनार्थ प्रसृत झालेल्या वसंतऋतूचें वर्णन करतांना कालिदासानें खालील श्लोक घातला आहे—

> वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
> प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥
>
> कुमार० ३, २८

यांत पांगाऱ्याच्या सुंदर फुलांना सुवासिक न केल्याबद्दल विधात्याला दोष दिला आहे. पण त्यायोगें प्रकृतशृंगाररसोद्दीपन मुळींच होत नसल्यामुळें येथें औचित्यभंग हा दोष झाला आहे.

> क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
> तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥
>
> कुमार० ३, ७२.

यांत शंकराच्या तृतीयनेत्रवह्नीनें झालेल्या मदनदाहाचें वर्णन आलें असल्यामुळें सहाय्यर्थक असा एखादें चकाराचें नाव न योजितां उत्तरार्धांत 'भव'

---

* बुद्धचरित–भवर्धयामासमवरम्भूव ।'(२, १९)' प्रचचंसा धर्ममुनो बभूव (८।२०) या पर्कें ही पहा

‡ Girnar Rock Inscription of Skandagupta, C I I No 14.

वाटत नसेल, तर उपमा सदोष मानू नये हा काव्यादर्शकारांचा नियमच आम्हां ग्राह्य वाटतो. तसेच 'पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः'(कुमार० ५,४)'सा सन्यस्ताभरणमबला पेलवं धारयन्ती'(मेघ० ९८) 'नवमालिकाकुसुमपेलवा' (शाकु० १) इत्यादि ठिकाणीं 'कोमल' या अर्थी पेलव या शब्दाचा प्रयोग कालिदासाने केला आहे. किंबहुना तो शब्द त्याचा विशेष आवडता असावा; तथापि यांतील 'पेल' या अंशाने स्वका-लीन शादी (गुजराती) अपभ्रंशात अश्लीलार्थ व्यक्त होतो म्हणून कालि-दासानंतर शेंकडो वर्षांनी झालेल्या मम्मट, विश्वनाथ इत्यादि आलंका-रिकांनी तो शब्द त्याज्य ठरविला आहे. आम्हांस तर या ठिकाणीं सोवळे-पणाचा अतिरेक दिसतो. आपण योजलेल्या शब्दाचा असा कीस काढला जाईल असे कवीला स्वप्नही पडले नसेल; व पडलें असतें तरी पुढे कधी काळीं एखाद्या भाषेंत त्याचा असा अर्थ होईल हें त्याला सर्वज्ञत्वाभावीं समजलें नसतें. तेव्हां या ठिकाणीं अश्लीलत्व हा दोष मानणें अयोग्य आहे.

आलंकारिकांनी दाखविलेले सर्व दोष मानले तरी कालिदासाच्या विशाल ग्रंथसंपत्तीच्या मानाने ते अत्यल्पच आहेत. त्याच्या ग्रंथांतील गुण-संनिपातांत तर ते अगदी लोपून जातात; त्यामुळे कालिदासाच्या वाणीचें वर्णन करतांना एका सहृदय ग्रंथकाराने तिला 'निर्दोष' असें विशेषण लाविलें आहे. श्रीकृष्ण कवि आपल्या 'भरतचरित' काव्याच्या आरंभीं कालिदासाच्या भाषेचें येणेप्रमाणें वर्णन करतो—

अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणौघैः।
प्रियाङ्कपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी॥ १, ३.

'कमलिनीसारखी अस्पृष्टदोषा (रात्री विकास न पावणारी, पक्षीं दोष-रहित) मुक्ताहारासारखी गुणौघांनी (अनेक सूत्रांनी, पक्षीं गुणसमुच्च-यानी) युक्त, प्रियेच्या मांडीप्रमाणें विमर्दानें (मर्दनाने, पक्षीं परीक्ष-णानें) आल्हाददायक होणारी, अशी कालिदासाशिवाय इतर कोणाही कवीची वाणी नाहीं.'*

* या श्लोकांत श्लिष्ट विशेषणांचा पहिला अर्थ कमलिनी, मुक्ताहार इत्यादि उपमानांकडे व दुसरा कालिदासाच्या वाणीकडे लावावा.

प्रकरण आठवें

कालिदासीय विचार

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।
प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

भामहकृत काव्यालंकार ५, ३.

कालिदासाच्या चरित्राचे वर्णन करताना त्याने अनेक ग्रंथांचे अवलोकन केले होते व अनेक विषयांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला होता असे आम्ही मागे दाखविले आहे धर्म, तत्त्वज्ञान, समाजस्थिति, राजकारण, शिक्षण इत्यादि अनेक विषयांवर त्याने मननपूर्वक आपली मतें निश्चित करून त्यांचा आपल्या ग्रंथांत पुरस्कार केलेला दिसतो. मागे एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे हे उल्लेख तुरळक आहेत, तथापि त्यावरून त्याची तद्विषयक मतें अजमावणे शक्य आहे. काही महत्त्वाच्या विषयासंबंधाने तसा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे

या सर्व विषयांत धर्म व तत्त्वज्ञान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. कोणत्याही समाजाचे धारण करून त्याला इहलोकी अभ्युदय व परलोकी निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास धर्माची अत्यंत जरूरी असते. 'धारणाद्धर्ममित्याहुः,' 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यादि धर्माच्या व्याख्या सुप्रसिद्ध आहेत आपल्या हिंदुस्थानात तर धर्माचे अत्यंत महत्त्व आहे या पुण्यभूमीतच वैदिक, बौद्ध व जैन या जगातील तीन महत्त्वाच्या धर्मांचा उद्गम व विकास झाला धार्मिक कल्पनांचा मनुष्याच्या मनावर मोठा परिणाम होतो व त्यामुळें त्याचे व्यावहारिक जीवन सुयंत्रित करण्यांत त्यांची अतिशय मदत होते हे ध्यानांत आल्यावरून आपल्या प्राचीन ऋषींनी धर्माची व्यवहाराशी बेमालूमपणे सांगड घालून दिली आहे. धर्माला तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान नसले तर तो अंधश्रद्धेचा विषय होऊन बसतो, व काही काळ परिस्थितीच्या अनुकूलतेमुळें किंवा धर्मसंस्थापकाच्या आकर्षक वैयक्तिक गुणांमुळे त्याचा प्रसार झाला तरी तो चिरस्थायी होत नाही हें ध्यानांत आणून बौद्ध व जैन धर्मांनी लोकरंच आपापल्या

धर्माला तत्त्वज्ञानाची जोड दिली. हिंदुधर्माचें तर प्रथमपासून तत्त्वज्ञान हें एक प्रधान अंग झालें होतें, हें ऋग्वेदांतील तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तां-वरून दिसून येत असे.

कालिदासकाळीं हिंदुधर्म सशक्तावस्थेंत होता. विजिगीषु जैन व विशेषतः बौद्ध धर्मांच्या आघातांनीं त्यांतील विचारी लोक खडबडून जागे झाले व त्यांनीं आपल्या अफाट धर्मप्रवाहांतील अनावश्यक भाग गाळून व राहिलेल्यास व्यवस्थित स्वरूप देऊन प्रथम सूत्रग्रंथांची व नंतर सुबोध स्मृतिग्रंथांची रचना केली. तसेंच प्रतिपक्ष्यांनीं घेतलेल्या तत्त्वज्ञानविषयक आक्षेपांचें त्यांनीं आपल्या वेदान्तादि दर्शनांच्या सूत्रांत निरसन केलें व त्यांच्या पाखंडी मतांवर उलट हल्ले चढविले. खुद्द हिंदुधर्महीं अनेक स्थित्यंतरांतून जात होता. बौद्धधर्माला राजाश्रय मिळाल्यामुळें अहिंसातत्त्वाचा जनतेंत प्रसार होऊन वैदिक यज्ञयागांविषयीं औदासीन्य उत्पन्न झालें होतें. बौद्धांच्या उपहासात्मक टीकेमुळें वर्णाश्रमधर्मावर लोकांचा विश्वास राहिला नव्हता. प्राचीन चातुर्वर्ण्यव्यवस्था बिघडून गेली होती. सर्वांस बौद्धधर्माचा स्वीकार करून समान प्रवेश करतां येत असल्यानें गोंधळ व अव्यवस्था यांचेंच प्राबल्य झालें होतें. अशा बिकट प्रसंगीं राष्ट्रांतील विवेकी सनातनधर्मीय विद्वानांनीं स्वकालीन परिस्थिति लक्षांत घेऊन हिंदुधर्माची पुनर्घटना करण्याकरितां याज्ञवल्क्य, नारद, कात्यायन इत्यादि स्मृति रचल्या. तथापि राजाश्रयाच्या अभावीं कांहीं काळ त्यांतील धार्मिक तत्त्वांचा जनतेंत फारसा प्रसार झाला नाहीं. ख्रिस्तो-त्तर चौथ्या शतकाच्या आरंभीं गुप्तवंशाचा उदय होऊन हिंदुधर्माला अत्यंत आवश्यक असलेल्या राजाश्रयाची जोड मिळाली. गुप्तवंशीय सम्राट हिंदुधर्माचे पक्के अभिमानी असल्यानें त्यांनीं स्वतः यज्ञयागादि करून, हिंदु देवतांचीं देवालयें बांधून व हिंदुधर्मीय विद्वानांना मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा देऊन आपल्या धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. अशा प्रसंगीं प्राचीन हिंदु संस्कृतीचीं उदात्त तत्त्वें व उच्च ध्येयें मनोरंजकपणें लोकांपुढें मांडून त्यांकडे त्यांचें चित्त आकर्षण करणें आवश्यक होतें. हें कार्य काव्यनाटकांसारख्या न कळत उपदेशामुळें पात्रांच्या प्रयत्नीच

करणे शक्य असते. मम्मटाने आपल्या 'काव्यप्रकाशा'त 'कान्तासम्मित-तयोपदेशयुजे' असे काव्यनिर्मितीचे एक प्रधान प्रयोजन सांगितले आहे. जशी एखादी सुंदर स्त्री रम्य विलासांनी आपल्या प्रियकराचे चित्त आकृष्ट करून त्याच्याकडून आपल्याला इष्ट ते करवून घेते, तद्वत् कवीही आपल्या मनोरम काव्यनाटकादि ग्रंथांनी वाचकप्रेक्षकांच्या मनावर सदुपदेश बिंबवू शकतो. या कारणामुळेंच अश्वघोष नामक जाड्या विद्वानाने आपल्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथाकडे सामान्य जनांचे लक्ष जात नाही असे पाहून बौद्धधर्म व तत्त्वज्ञान यांच्या प्रसारार्थ आपली 'सौन्दरनन्दा'दि काव्यें व 'सारिपुत्रप्रकरणा'दि नाटकें लिहिली. ललितवाङ्मयाने सामाजिक सुधारणेस कशी मदत होते हे कै. वा. हरि नारायण आपटे यांनी आपल्या आबालवृद्धांस प्रिय झालेल्या सुंदर कादंबऱ्यांनी चांगलेंच दाखवून दिले आहे. कालिदासाने आपल्या ग्रंथांत कोठेंही अश्वघोषाप्रमाणे आपण हिंदुधर्माच्या प्रसारार्थ काव्यें अगर नाटकें लिहितों असे म्हटले नाही. तथापि तत्कालीन परिस्थिति व त्याच्या ग्रंथांतील उदात्त ध्येयांनी प्रेरित झालेल्या व्यक्तींची मनोहर चित्रें लक्षात घेता त्याचा हाही अप्रत्यक्ष उद्देश असावा असे वाटल्याशिवाय राहत नाही.

कालिदासाच्या वेळी अश्विनीकुमार, धर्म, इंद्र, सकर्षण, कुबेर इत्यादि प्राचीन देवतांची पूजा प्रचारांतून जाऊन त्यांच्या जागी ब्रह्मा, विष्णु व शिव या देवतांस प्राधान्य आले होतें. तथापि या देवतांच्या उपासकांमध्यें पुढें जें हाडवैर उत्पन्न झालें, त्याचा मागमूसही या काळांत दिसत नाही. कदाचित् बौद्धधर्मीयांच्या हल्ल्यामुळें भिन्न भिन्न देवतांचे उपासक आपापले भेदभाव विसरून एकत्र झाले असावेत व तत्कालीन तत्त्वज्ञांची शिकवणही त्याच प्रकारची असावी. कारण कांही असले तरी या काळांत त्यांच्यामध्यें तेढ दिसते यांत संशय नाही. एवढेंच नव्हे तर एकाच कुटुंबांत आईबाप एका देवतेचे, तर मुलें दुसऱ्याच देवतेचे उपासक असत हे वाकाटक नृपति द्वितीय प्रवरसेन याच्या उदाहरणावरून आम्ही मागें दाखविलेंच आहे. कालिदास हा स्वतः शिवोपासक होता. त्याच्या सर्व नाटकांच्या नांदीत श्रीशंकराची स्तुति आढळते. 'मालविकाग्निमित्रा'च्या आरंभी त्याने आपल्या इष्टदेवतेचे खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे —

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं कृत्तिवासा
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद्यतीनाम्।
अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमान
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीश ॥

'भगवान् शंकर सर्व जगाचा ईश्वर असून भक्तांच्या बहुविध इच्छा पूर्ण करीत असला तरी स्वतः गजचर्मच वापरतो. त्याच्या देहाचा अर्धभाग पत्नीने व्यापला असला तरी विषयोपभोगापासून विरक्त झालेल्या यतींनाही त्याचे स्वरूप आकलन करता येत नाही. स्वतः अष्टविध स्वरूपाने या सर्व जगाला आश्रय झाला असला तरी त्याला मुळीच अभिमान नाही.' अशा रीतीने कवीने श्रीशंकराचे विरोधगर्भ यथार्थ वर्णन केले आहे. यातील कल्पनांचाच दुसऱ्या नाटकाच्या नान्दीत विस्तार केला आहे. 'शाकुंतला'च्या भरतवाक्यात

ममापि स क्षपयतु नीललोहित'
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभू ।

अशा रीतीने आपल्याला पुनर्जन्मातून मुक्त करण्याबद्दल शंकराची प्रार्थना केली आहे. कवीने आपल्या 'कुमारसंभव'काव्यात श्रीशंकराच्या परिवारातील एका रम्य प्रसंगाचे रसभरित वर्णन केले आहे. त्या काव्याच्या सहाव्या सर्गात जगाची उत्पत्ति, पोषण व लय करणारा व सर्व प्राण्यांचा अन्तर्यामी म्हणून ऋषींनी शंकराची स्तुति केली आहे. तसेच दुसऱ्या सर्गात देवांच्या प्रार्थनेला उत्तर देताना ब्रह्मदेवाने खालील श्लोकात 'स्वतः मला किंवा विष्णूला श्रीशंकराच्या प्रभावाचे सम्यग्ज्ञान होत नाही,' असें म्हटले आहे—

स हि देव' परं ज्योतिस्तम पारे व्यवस्थितम्।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना॥ कुमार० २, ५८.

तेव्हा कालिदासाच्या शिवोपासकत्वाविषयी संशय राहत नाही. तथापि तो एखाद्या विशिष्ट शैवसंप्रदायाचा अनुयायी होता असे वाटत नाही, कारण त्याच्या ग्रंथांत कोठेही सांप्रदायिक पारिभाषिक संज्ञांचा किंवा विशिष्ट आचारांचा उल्लेख नाही. कालिदासाने उपनिषदांचा व भगवद्गीतेचा

चागला अभ्यास केला होता हें आम्ही मागे दाखविलें आहे. या अभ्यासानें त्याची दृष्टि विशाल व मते उदार झाली होतीं. 'कुमारसंभवा'च्या दुसऱ्या सर्गात ब्रह्मदेवाचे व 'रघुवंशा'च्या दहाव्या सर्गात विष्णूचे वर्णन त्याने परमेश्वररूपानेच केले आहे हें खालील श्लोकावरून दिसून येईल—

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः॥ कुमार० २, ६.
नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने॥ रघु० १०, १६.

ब्रह्मा, विष्णु व शंकर ही एकाच परमेश्वराची कार्यनिमित्ताने भिन्न भासणारी रूपें होत. कार्यवशात् कधी ब्रह्मदेवाला, कधी विष्णूला, तर कधी शंकराला श्रेष्ठत्व येतें त्यामुळें श्रेष्ठकनिष्ठभाव या तिघांच्या बाबतीत सारखाच दृष्टीस पडतो, हे उदात्त तत्त्व खालील श्लोकांत त्याने सांगितलें आहे—

एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम्।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ॥
कुमार० ७, ४४.

आपल्या सनातन धर्माचेंही हेंच तत्त्व आहे. मनुष्याने कोणत्याही देवतेची श्रद्धेने उपासना केली तरी ती एकाच परमेश्वराला पोचते व त्याकडूनच त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे(भ गी ७,२२).असो. आता 'कुमारसंभव' व 'रघुवंश' यातील ब्रह्मा, विष्णु व शंकर यांच्या विविध प्रसंगानी आलेल्या स्तुतीत कालिदासाने परमेश्वराचे कसे वर्णन केलें आहे तें पाहूं.

परमेश्वराच्या स्वरूपाचे यथार्थ वर्णन करणें अशक्य आहे. कारण तो अवाङ्मनसगोचर आहे असें कालिदासाने अनेक ठिकाणी म्हटलें आहे प्रत्यक्ष, अनुमान व आप्तवचन किंवा शब्द ही ज्ञानाचीं प्रमुख साधनें होत. वस्तु इन्द्रियगोचर असल्याने तिचें ज्ञान सुलभ असतें हा नेहमीचा अनुभव आहे. ईश्वर स्वतः तर सामान्य जनांना प्रत्यक्ष होत नाहीच; पण त्याचें ऐश्वर्य ज्यांत व्यक्त होतें ते पृथिव्यादि पदार्थ त्यांचेंही सम्यग्

मान त्यास होत नाही. मग ज्याच्या बाबतीत अनुमान व वेदादि आप्त-वचनें यावरच आपणास अवलंबून राहावें लागतें त्या ईश्वराच्या स्वरूपाची यथार्थ कल्पना आपणास होत नाही यात नवल काय? हा आशय कवीनें खालील श्लोकात व्यक्त केला आहे—

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा॥ रघु० १०,१९.

ईश्वराच्या ठिकाणी अनेक विरोधी गुणांचा समन्वय झालेला दिसतो त्यामुळे कोणालाही त्याच्या स्वरूपाचे आकलन करता येत नाही. तो स्वत अज म्हणजे जन्मरहित आहे, तरी पृथ्वीवर अवतार घेतो; स्वत आप्तकाम असूनही शत्रूंचे निर्दालन करतो; सर्व प्राण्यांचे रक्षण करीत असूनही उदासीन राहू शकतो (रघु. १०, २५); तो सर्व प्राण्यांच्या हृदयात वास करीत असूनही त्यांच्या जवळ नसतो; निरिच्छ असूनही नेहेमी तपश्चर्या करीत असतो; तो दयाळू आहे तरी त्याला कधीही दुःख होत नाही; तो पुराण पुरुष आहे तरी त्याला कधीही वार्धक्याची बाधा होत नाही (रघु० १०, १९); तो द्रव तसाच घन, स्थूल तितकाच सूक्ष्म, लघु त्या-प्रमाणेच गुरु, व्यक्त आणि अव्यक्तही आहे (कुमार० २, ११). * परमेश्वर हा चराचर सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांचे एकमेव कारण आहे. सांख्य तत्त्वज्ञानी म्हणतात त्याप्रमाणें पुरुष व प्रकृति ही दोन परस्परस्वतंत्र तत्त्वें नसून तीं एकाच परमेश्वराची दोन रूपें आहेत (कुमार० २,१३). त्याला सृष्टीच्या उत्पत्तिकरिता दुसऱ्या कोणत्याही साधनाची जरूरी लागत नाही (कुमार० २,१०) तो चराचर सृष्टि व्यापून असतो. आकाशातून पडणारें मेघोदक सर्वत्र एकच प्रकारचें असतें तरी भिन्न भिन्न स्थलीं त्याला भिन्न भिन्न चव प्राप्त होते त्याप्रमाणे परमेश्वर स्वतः एकरूप असला तरी सत्त्व, रज व तम या गुणांच्या योगें विविध स्वरूपें धारण करतो हव्य व होता, भोज्य व भोक्ता, ध्येय व

*या सर्वेनें परस्परविरुद्ध विशेषणांनी केलेलें प्रकारें वर्णन उपनिषदांतहि आढळतें. उदाहरणार्थ, याज्ञवल्क्य उत्तरे पहा—'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतम'।८ (बृहदारण्यक ३,८,८); अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। (श्वेताश्वतर ३,१९)

झाला, ध्येय व ध्यान करणारा, या सृष्टीत सर्वत्र दिसणाऱ्या द्वन्द्वाच्या मुळाशी एकच तत्त्व आहे (कुमार० २,१५) व तेच प्राण्यांच्या हृदयात अन्तरात्म्याच्या रूपाने वास करीत असते, ही उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रें व भगवद्गीता यांची शिकवण कालिदासाच्या ग्रंथांत सर्वत्र दिसून येते. उपनिषदात या तत्त्वाला ब्रह्म ही संज्ञा दिली आहे व तीच कालिदासानें एके ठिकाणी योजिली आहे (कुमार० ३,१५). तथापि निर्गुण ब्रह्म जाणणे त्याचप्रमाणे वर्णन करणेही अवघड असतें म्हणून त्याने सर्वत्र ब्रह्मा, विष्णु व शिव ह्या सगुण मूर्तीचेच मनोरम वर्णन केले आहे

परमेश्वर स्वत आप्तकाम असला तरी सज्जनाचे रक्षण व दुर्जनाचा नाश करण्याकरिता पुन पुन अवतार घेतो व लोकसंग्रहाकरिता विविध कर्मांत व्यापृत असलेला दिसतो हे भगवद्गीतेंतील तत्त्व कालिदासाने खालील श्लोकात सांगितले आहे—

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणो ॥

यातील शब्दयोजनाही भगवद्गीतेवरूनच सुचलेली आहे हे दिसून येईल या कारणास्तवच श्रीशंकरानी विवाहप्रसंगी अग्निप्रदक्षिणा, लाजाहोम, ध्रुवदर्शन इत्यादि स्मृत्युक्तकर्में केली असे कवीने वर्णिले आहे कालिदासकाळी वेदान्ताचीं केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि मत प्रचलित नव्हतीं, त्यामुळें त्यांपैकी कोणतें त्याला अभिमत होतें याचा निर्णय करणे शक्य नाही शंकराचार्यांच्या मायावादाची बीजें उपनिषदात दिसत असली तरी त्याच्या काळापर्यंत त्याचे पूर्ण विवेचन कोणीही केले नव्हतें, त्यामुळें कालिदासाच्या ग्रंथातही मायेचा उल्लेख आला नाही यात आश्चर्य नाही. कालिदासापूर्वीच्या ब्रह्मसूत्रें व भगवद्गीता या ग्रंथातही मायावादाला पोषक असे स्पष्ट उल्लेख आले नाहीत. कालिदास स्वत शिवोपासक असला तरी तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत भगवद्गीतेचाच अनुयायी होता हे आम्ही मागे दाखविले आहे त्याची तत्त्वज्ञानविषयक मते शंकर, रामानुज, मध्व, वल्लभ इत्यादि आचार्यांच्या वेदान्तमताशी तंतोतंत जुळत नाहीत म्हणून तो काश्मीरी शैव मताचा अनुयायी होता असे काही विद्वानानी प्रतिपादिले आहे त्याचा आता विचार करू

काश्मीरी शैव मताच्या स्पन्दशास्त्र व प्रत्यभिज्ञाशास्त्र अशा दोन शाखा आहेत. यांपैकीं पहिली नवव्या शतकाच्या आरंभीं होऊन गेलेला वसुगुप्त व त्याचा शिष्य कल्लट यांनी स्थापिली व दुसरी त्यानंतर दहाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या सोमानंदानें प्रचलित केली असें विद्वानांनी ठरविलें आहे. पहिल्या मताचा मुख्य ग्रंथ शिवसूत्रें हा काश्मीरांतील महादेव गिरीवर उत्कीर्णरूपानें होता; श्रीशंकराचा साक्षात्कार झाल्यावर वसुगुप्तानें तेथें जाऊन व तो उतरून घेऊन प्रचलित केला, अशीही सांप्रदायिकांची समजूत आहे. तथापि तें मत वसुगुप्ताहून प्राचीन आहे हें दाखविण्याकरिताच ती समजूत प्रथम प्रचलित झाली असावी, असें डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकरांनी अनुमान केलें आहे. या मताचे तत्पूर्वीचे ग्रंथ अगर उल्लेखही आढळत नाहीत यावरूनही तें अनुमान सयुक्तिक दिसतें. तेव्हां हीं मतें कालिदासकाळीं प्रचलित होतीं असें दिसत नाहीं. शिवाय त्या मतांत व कालिदासाच्या तत्त्वज्ञानांत फारसें साम्य दिसत नाहीं व जें थोडेंसें दिसतें तें कवीच्या उपनिषदादि ग्रंथांच्या अभ्यासामुळें आलें असावें असें म्हणतां येतें. काश्मीरी शैव संप्रदायांत ईश्वर स्वेच्छेनें जगताची उत्पत्ति करतो त्याला प्रधानादि उपादानकारणाची जरूरी लागत नाहीं किंवा तो स्वतः ही उपादान कारण होत नाहीं असें मानलें जातें. जसा एखादा योगी आपल्या यौगिकबलानें विविध पदार्थ उत्पन्न करूं शकतो त्याप्रमाणें ईश्वरही स्वशक्तीनें जीव व जगत् यांची उत्पत्ति करतो असें त्या संप्रदायाचे अनुयायी मानतात.'निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥' या वसुगुप्ताच्या श्लोकांत तीच कल्पना ग्रथित केली आहे. ईश्वराला अन्य साधनांची जरूरी लागत नाहीं, ही कल्पना उपनिषदांतही आढळते व 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ।' या बादरायण ब्रह्मसूत्रांतही तिचाच उल्लेख केला आहे. कालिदासानेंही आपल्या ग्रंथांत तेंच मत प्रतिपादिलें आहे. तथापि परमेश्वर स्वतःही उपादान कारण होत नाहीं ही कल्पना त्याला मान्य असावी असें वाटत नाहीं. 'कुमारसंभवा'च्या दुसऱ्या सर्गांत देवांनी केलेल्या ब्रह्मदेवाच्या स्तुतींत 'आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना । आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥' असा श्लोक आला आहे. त्यांत परमेश्वर जगाची उत्पत्ति स्वतः-

मधूनच करतो व स्वत मध्यें त्याचा लय करतो असे स्पष्ट म्हटले आहे. दुसऱ्याही एका बाबतीत कालिदासाचें मत काश्मीरी शैवसंप्रदायाहून भिन्न आहे जीव हा परमेश्वररूपच आहे पण त्रिविधमलामुळें त्याला स्वस्वरूपाचें ज्ञान होत नाही ध्यानविधीनें त्या मलाचा नाश झाल्यावर तें ज्ञान होतें असे स्पन्दशास्त्रानुयायी मानतात. प्रत्यभिज्ञाशास्त्राचे मत याहून थोडें निराळें आहे. जीव हा मूक्त परमेश्वराहून भिन्न नसला तरी एखाद्या गुरुनें अनुग्रह करीपर्यंत त्याला स्वस्वरूपाची ओळख पटत नाही असें प्रत्यभिज्ञा-शास्त्रानुयायी मानतात मागें काश्मीर ही कालिदासाची जन्मभूमि होती या मताचा विचार करता, त्याच्या नाटकावर प्रत्यभिज्ञामताची छाप पडली आहे, या मताचें आम्ही सविस्तर निराकरण केले आहे. कालिदासानें आपल्या ग्रंथात कोठेंही केवळ गुरुपदेशानें जीवाला स्वस्वरूपाचे ज्ञान होतें असें म्हटलेलें दिसत नाही स्पन्दशास्त्रात म्हटल्याप्रमाणें योग हे मोक्षाचें साधन आहे असे कालिदासाचेंही मत आहे. पण तें भगवद्गीतेंतही आढळतें. या करिताच भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायांत योगविधीचें वर्णन आलें आहे कालिदासानें आपल्या ग्रंथात अनेक पुरुषांनी मुक्तीकरिता योगाचा अवलंब केलेला दाखविला आहे. मदन हिमालयावर आला तेव्हा स्वत भगवान् शंकर पर्यंककबन्ध आसन घालून व प्राणायामनिरोधानें निवात स्थलीं ठेवलेल्या दीपाप्रमाणें निष्कम्प राहून योगबलानें अन्तरात्म-दर्शनात मग्न होते असे 'कुमारसंभवा'त वर्णिलें आहे. 'रघुवंशा'तही 'तमस परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघु ।' [रघूनें योगसमाधीनें अज्ञानाच्या पलीकडे असलेल्या अविनाशी परमात्म्याची प्राप्ति करून घेतली.] असें म्हटले आहे तथापि यावरून त्याला काश्मीरी शैव संप्रदायांतील प्रत्य-भिज्ञामत सर्वथैव मान्य होतें असे दिसत नाही

कालिदासानें 'रघुवंशा'तील अनेक राजांची मरणोत्तर गति वर्णिली आहे त्यावरून त्याच्या दृष्टीनें मनुष्याचें सर्वोच्च ध्येय काय असावें हें समजावता येतें दिलीपानें शंभरावा अश्वमेध यज्ञ करून मृत्यूनंतर स्वर्गा-रोहण करण्याकरिता जणू काय नव्याण्णव पायऱ्याच तयार केल्या. अजानें गंगा व शरयू यांच्या संगमानें निर्माण झालेल्या तीर्थात देहत्याग करून स्वर्गात इन्दुमतीची प्राप्ति करून घेतली व नंतर तिच्यासह नन्दनवनांतील

क्रीडागृहांत तो रममाण झाला असे त्याने वर्णिले आहे. तसेच 'मेघदूता'त अलकेतील यक्षाच्या विविध विलासाचे रम्य वर्णन आले आहे तथापि स्वर्गाची प्राप्ति करून घेऊन तेथील सुखात रममाण होणें हें त्याच्या दृष्टीने अत्युच्च ध्येय होतें असे दिसत नाही. 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते।' या छांदोग्य उपनिषदातील (८,१,६) वचनाप्रमाणे स्वर्गातील सुखें ही नाशवंत असतात. भगवद्गीतेतही 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।'(९,२१) असे म्हटले आहे. स्वर्गातील सुखोपभोगामुळें पुण्यसंचय ऱ्हास पावतो ही कल्पना कालिदासाला संमत होती. म्हणूनच त्याने आपल्या 'मेघदूता'त 'पुण्यसंचय कमी झाल्यामुळें स्वर्गीय जनांनी भूमीवर येऊन आपल्या अवशिष्ट पुण्याईने उज्जयिनी नगरीच्या रूपाने स्वर्गाचा एक सुंदर भागच वसविला आहे,' अशी उत्प्रेक्षा केली आहे. स्वर्गातील सुखें अक्षय्य नसल्यामुळें मारीचाश्रमातील ऋषि स्वाचा मोह दूर सारून उच्चतर पदप्राप्तीकरिता सदैव तपश्चर्या करीत होते असे त्याने 'शाकुंतला'त दाखविले आहे. स्वर्गप्राप्ति झाली तरी जन्म, जरा व मरण यांच्या फेऱ्यातून मनुष्य सुटत नाही म्हणून त्याने 'शाकुंतला'च्या भरतवाक्यात स्वर्गप्राप्ति न मागता आपल्याला पुनर्जन्मातून मुक्त करावे अशी शंकराला प्रार्थना केली आहे. तेव्हा संसारातून मुक्त होण्याला यज्ञयागादि साधनें उपयोगी पडत नाहीत; योगाभ्यासाने परमेश्वरस्वरूपाचे ज्ञान करून घेतल्यानेच मोक्ष प्राप्त करून घेता येतो असे त्याचे मत होतें हें निर्विवाद आहे.. व तेंच त्याने 'तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः।' या श्लोकार्धांत सांगितलें आहे रघु हा अत्यंत सच्छील, दानशूर व कर्तव्यतत्पर राजा होता. धर्मशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणें त्याने प्रजेकडून वर्णाश्रमधर्माचें पालन करविलें, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःही गृहस्थाश्रमातील सर्व कर्तव्यें पार पाडून संन्यासाश्रम स्वीकारला; व योगाभ्यासाने परमात्मदर्शन प्राप्त करून घेऊन मरणोत्तर अविद्येच्या पलीकडे असलेल्या परमात्म्याची प्राप्ति करून घेतली असें कवीने म्हटलें आहे. प्रत्यभिज्ञादर्शनातल्याप्रमाणें त्याला स्वतःच्या शिवस्वरूपाची ओळख पटली असें म्हटलें नाही, हें लक्षात

आहे. मनुष्याला कृतकर्मांचीं फळें भोगिलीच पाहिजेत. फक्त ज्ञानानेच त्याला त्यांचे भस्म करता येतें, हे भगवद्गीतेंतील तत्त्व 'इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना'। [दुसरा म्हणजे रघु ज्ञानरूपी वह्नीने स्वकर्मांचें दहन करण्यास प्रवृत्त झाला] या श्लोकार्धांत कवीनें उल्लेखिलें आहे. मोक्षप्राप्तीकरितां इन्द्रियनिग्रहाची अत्यंत आवश्यकता असते हेंही त्याने अन्यत्र (रघु० ८, २३) प्रतिपादिले आहे.

जीव जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून जात असल्यामुळें कित्येकदा नकळत पूर्वजन्मींच्या गोष्टींची आठवण होऊन तो खिन्न होतो असे कालिदासानें काही ठिकाणीं म्हटले आहे. विश्वामित्राबरोबर राम वामनाश्रमीं प्राप्त झाला; त्यावेळीं आपल्या पूर्वावतारांतील कृत्यें त्याला आठवत नव्हती, तरी त्याच्या अन्तःकरणांत खळबळ उडाली असें त्यानें 'रघुवंशा'त (रघु० ११,२२) वर्णिले आहे. 'शाकुन्तला'तील खालील श्लोकांतही तेंच तत्त्व प्रथित केलें आहे–

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ शाकु० ५.२.

अलीकडे अमेरिकेंत परलोकविद्येचें संशोधन चालू आहे. तेथे संशोधकांना अशा तऱ्हेचे अनुभव येत असलेलीं माणसें आढळलीं आहेत व त्यावरून त्यांना पुनर्जन्माची कल्पना पटू लागली आहे; तें पाहून कालिदासाच्या सूक्ष्म मानससंशोधनाचें कौतुक वाटतें.

यानंतर आपण कालिदासाच्या समाजविषयक विचाराकडे वळू. बौद्धधर्मानें जातिभेदाचें उच्चाटन केलें होतें व संसार दुःखमय आहे असें लोकांच्या कानीं कपाळीं ओरडून आबालवृद्धांत संन्यासमार्गाचा उपदेश चालविला होता. या उपदेशाचा अस्वाभाविकपणा व मनुष्याच्या नैसर्गिक मनोवृत्तीशीं विरोध लक्षांत घेऊन सनातन धर्माच्या पुनरुज्जीवनार्थ लिहिलेल्या स्मृतींत वर्णाश्रमधर्माची श्रेष्ठता प्रतिपादिली होती. कालिदासानें आपल्या काव्यांत त्याचीच महती गाइली आहे. 'रघुवंशा'तील श्रेष्ठ राजांनी आपल्या राज्यांत प्रत्येक जातीचे लोक आपापलीं कर्तव्यें करीत आहेत की नाही याकडे पूर्ण लक्ष दिलें होतें असें कालिदासानें वर्णिलें आहे.

दुष्यन्ताच्या राज्यांत हलक्या जातीचे लोकही वाईट मार्गांनें जात नसत, असे 'शाकुंतला'त म्हटले आहे ब्राह्मणादि वर्णांनी आपापलीं स्मृत्युक्त कर्मे केली असता राज्यात सर्वत्र भरभराट होते, लोक दीर्घायुषी होतात, त्याच्यावर मानवी व दैवी आपत्ति येत नाहीत, असे दिलीपादि राजांच्या राज्यव्यवस्थेच्या वर्णनात कवीने सुचविले आहे वर्णधर्माबरोबर आश्रमधर्माचाही कालिदासाने पुरस्कार केला आहे 'शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् । वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ [रघुवंशातील राजे बालपणी विद्येचा अभ्यास करीत, तारुण्यात विषयोपभोग घेत, वृद्धपणात ऋषीप्रमाणे तपोवनात राहून तपश्चर्या करीत आणि शेवटी योगानें देहत्याग करून मुक्त होत] या वर्णनांत त्याने आश्रमधर्मातील कर्तव्यें थोड-क्यात सांगितली आहेत त्याच्या ग्रंथात राजेलोकांचा जीवितक्रम अगदी याच तऱ्हेचा वर्णिला आहे त्याच्या नाटकातील राजकुमारांचे बालपण एखाद्या आश्रमातच गेलेले दाखविले आहे. बाल्यणीं ब्रह्मचर्यव्रत पाळून विद्या संपादन करावी व नंतर तारुण्यात विषयोपभोग घ्यावा, जगातील सुखें अनुभवावी व आनंद लुटावा, पण त्यातही 'न पुनरेति गतं चतुरं वय ' (रघु० ९,४७) [उपभोगक्षम वय म्हणजे तारुण्य पुन येणार नाही] म्हणून सदैव विषयासक्त होऊन शरीराची हानि करून घेऊ नये, एकदा इन्द्रियाना विषयोपभोगाची चटक लागली म्हणजे त्याना त्यापासून परावृत्त करणें अत्यन्त कठीण जाते, हे त्याने अग्निवर्ण राजाच्या विलासाचे वर्णन करताना स्पष्ट म्हटले आहे इंद्रियतृप्तीपेक्षा इंद्रियनिग्रहच श्रेष्ठ हें त्यानें 'रघुवंशा'च्या तेराव्या सर्गांत शातकर्णी व सुतीक्ष्ण या ऋषींच्या परस्परविरोधी जीवनक्रमाची चित्रें जवळ जवळ ठेऊन दाखविले आहे हे दोघेही ऋषि महान् तपस्वी, त्यांच्या उग्र तपश्चर्येला भिऊन इन्द्राने दोघासही मोह पाडण्याकरिता अप्सरा पाठविल्या शातकर्णी ऋषि त्यांच्या जाळ्यात सापडला व पञ्चाप्सर नामक सरोवरातील अदृश्य प्रासादांत त्याच्या नृत्यगीतादि विलासांनी आपला काळ घालवूं लागला याच्या उलट सुतीक्ष्णाची स्थिति त्याच्याही समोर येऊन त्याच्याकडे सस्मित कटाक्ष फेकून व कांही मिषाने आपल्या शरीराचा मेखलांकित भाग अर्धवट अनावृत करून अप्सरांनी त्याला भुरळ पाडण्याचा यत्न केला पण त्यांच्या

मोहास बळी न पडता तो पञ्चाग्निसाधन करीत होता असे कालिदासाने वर्णिले आहे 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' [अपत्योत्पत्तीकरिता गृहस्थाश्रम] हे ध्येय त्याने वाचकापुढे ठेविले आहे सर्व आश्रमात गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ, कारण तो सर्वोपकारक्षम आहे, म्हणजे त्यात मनुष्यास सर्व प्राण्यावर उपकार करता येतात असे त्याने म्हटले आहे, गृहस्थाश्रमातील स्वजातिप्राप्त कर्मे केल्यावर वृद्धपणी एखाद्या तपोवनात जाऊन ऋषींच्या सहवासात आत्मानात्मविचार करावा, योगाभ्यास शिकावा व त्यायोगे घेतली देह ठेवून जीविताचे सार्थक करावे अशी कालिदासाची शिकवण आहे

कालिदासाने प्रसंगोपात्त अनेक कौटुंबिक व सामाजिक सद्गुणांचा उल्लेख केला आहे मातृपितृप्रेम, पतिपत्नीप्रेम, बन्धुप्रेम, अपत्यप्रेम इत्यादि कुटुंबसंस्थेला आवश्यक असलेल्या विविध प्रेमाची मनोहर चित्रे त्याने आपल्या ग्रंथात काढली आहेत स्वत ला चौदा वर्षे वनवासात पाठविणाऱ्या कैकेयीविषयीही रामाला किती आदर होता, 'माते ! आमचे वडील स्वर्गसाधनीभूत सत्यापासून चळले नाहीत याचे श्रेय तुलाच आहे' असे म्हणून त्याने तिची लज्जा कशी दूर केली ते कवीने सुंदर वर्णिले आहे याशिवाय वडील माणसाची आज्ञा तिच्या युक्तायुक्ततेचा विचार न करता पाळावी (आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया), पूज्य जनाचा आदर करावा (प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रम ।), अतिथीचे स्वागत करावे, विद्वानाचा गौरव करावा, असा उपदेश त्याने प्रसंगोपात्त केला आहे

कालिदासाच्या ग्रंथावरून त्याला प्रौढविवाह संमत होता याविषयी वाद नाही मालविका, पार्वती, शकुंतला, इन्दुमती, या कालिदासाच्या ग्रंथातील मुख्य नायिका विवाहकाली विविधकलानिपुण प्रौढ अशा दाखविल्या आहेत या सर्वांनी स्वत च्या पतीची निवड केली आहे, त्यावरून कालिदासाला प्रीतिविवाह संमत होता असे काही प्रतिपादितात, तर काही 'शाकुंतल'च्या पाचव्या अंकातील शकुंतलाप्रत्यादेशातील 'अत परीक्ष्य कर्तव्य विशेषात्संगत रह.। अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥' [एकांतातील मैत्री विशेष विचार करून करावी, नाही तर ज्याच्या मनाची पूर्ण ओळख झाली नाही अशाच्या बाबतीत प्रेमाचे पर्यवसान वैरात होते] या शार्ङ्गरवाच्या उक्तीकडे बोट दाखवून कालिदासाला त्याचे दुष्परिणाम

दिसत होते असे म्हणतात. पुष्कळदा सत्य सुवर्णमध्यांत सापडतें असें म्हणतात तसे ते येथेही दिसते. कालिदासानें 'रघुवंशा'तील राजाचा सर्वत्र प्रीतिविवाहच वर्णिला नाही दिलीप, रघु इत्यादिकांचा हल्लीच्या प्रमाणेंच ब्राह्म विधीनें विवाह झाल्याचें वर्णिलें आहे राम, कुश इत्यादि काही राजांच्या पराक्रमामुळें त्यांना विशिष्ट स्त्रिया मिळाल्या असे दाखविलें आहे, त्यातही प्रेमाचा संबंध येत नाही हे संबंध दुःखपर्यवसायी झाले होते असें कोठेही वर्णन नाही. म्हणून प्रीतिविवाह कौटुम्बिक सुखाला आवश्यकच आहे असें त्याचें मत दिसत नाही पण अर्थात् त्याचें त्याला वावडेंही नव्हते, नाही तर त्यानें आपल्या सर्व नाटकात त्याचीं रम्य चित्रें रंगविलीं नसतीं उर्वशी व शकुंतला याच्यावर विवाहानंतर घोर आपत्ति येतात हे खरे ; पण त्याचें कारण त्यांचा प्रणयविवाह हें नसून भवितव्यता हें होतें असें आम्ही मागें दाखविलें आहे नाटकातील एखाद्या पात्राच्या उद्गारात कवीच्या मताचें प्रतिबिंब पाहणें योग्य होणार नाही, विशिष्ट परिस्थितीत एखाद्या पात्राला जसे विचार सुचतील तसेच त्याच्या तोंडी घालणें यातच कवीचें कौशल्य दिसून येत तथापि केवळ बाह्य सौंदर्यावर बसलेलें प्रेम टिकाऊ नसतें म्हणून प्रेमी जीवांनी विवाहापूर्वी आपापल्या मातापित्यांची संमति घ्यावी व त्यांनीही सर्व गोष्टींचा विचार करून आपल्या कन्यापुत्राच्या सुखाला योग्य तो सल्ला द्यावा असें त्याचें मत दिसतें हे त्यानें 'श्री साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचचाङ्क्ष ॥' या (रघु० ५,३८) पंक्तीतील गंभीर स्वभावाच्या कन्येच्या उपमेनें व्यक्त केले आहे त्याच्या सर्व नायिकांत पार्वती ही श्रेष्ठ दिसते पार्वतीनें आपल्या तपश्चर्येनें व एकनिष्ठ प्रेमानें शंकराला वश केल्यावर एकदम त्याच्याशी गांधर्व विवाह न लावता 'माझ्या पित्याची संमति घ्यावी' असें सखीद्वारा त्यास सुचविलें असें कवीनें 'कुमारसंभवा'त वर्णिलें आहे, त्यावरूनही वरील अनुमान युक्त दिसेल

राजकारण-कालिदासाच्या तीन्ही नाटकांचा व 'रघुवंश' या प्रधान काव्याचा विषय राजचरित हाच असल्यानें त्यानें आपले राजकारण-विषयक विचार अनेक ठिकाणीं व्यक्त केले आहेत राज्यसंस्था कोणत्या प्रकारची असावी, राजाच्या अंगी कोणते गुण असावे, त्याची व प्रजेची

परम्पराविषयी कर्तव्ये योजनी, कायदे कोणी करावे, कर किती मर्यादे-पर्यंत बसवावे इत्यादि अनेक बाबींविषयी आपली मतें निश्चित करून त्याने आपल्या ग्रंथात प्रतिपादिली आहेत. त्यांचा एकत्र विचार करणे मनोरंजक होईल.

कालिदासकाळी हिंदुस्थानात काही गणराज्यें अस्तित्वात होती, तथापि त्यांचे कोठेही त्याने वर्णन केले नाही. त्याच्या ग्रंथात त्यांचे वर्णन करण्याचा प्रसंग आला नसावा किंवा त्याला ती राज्यपद्धति पसंत नसावी. नाही म्हणावयास 'उत्सवसंकेत' नामक हिमालयात राहणाऱ्या 'पर्वतीय गणां'चा रघुदिग्विजयात एकदा उल्लेख झाला आहे; पण त्यावरून त्यांच्या युद्धपद्धतीशिवाय त्यांच्याविषयी जास्त माहिती मिळत नाही. एकंदरीत आपल्या कवीला प्रजाहितनत्पर एकतंत्री राज्यपद्धति पसंत होती असे दिसते. 'मालविकाग्निमित्रा'त एकदा मन्त्रिपरिषदेचा उल्लेख आला आहे; पण ते मन्त्री लोकांनी निवडून दिलेले दिसत नाहीत. शिवाय त्यांचे मत राजावर बंधनकारक होते असेही वाटत नाही. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'त सल्लागार मन्त्री व कार्यकारी अमात्य यांच्यामध्ये फरक केला आहे, तसा कालिदासाने केलेला दिसत नाही. कारण वर उल्लेखिलेल्या मन्त्रिपरिषदेला अमात्य-परिषद् असेही म्हटले आहे. अमात्य, मन्त्री व सचिव हे शब्द कालिदासाने समानार्थक योजिलेले दिसतात. या मन्त्र्यांचा सल्ला घेऊन योग्य वाटेल ते राजा करीत असे. राजाला काही कारणाने राजधानीबाहेर जावे लागले तर तो मन्त्र्यावर राज्यकारभार सोपवून जात असे. वसिष्ठाश्रमी जाताना दिलीपाने, गन्धमादनपर्वतावर उर्वशीसह विहारार्थ जाताना पुरूरव्याने व राजधानीत असताही विषयोपभोगपर अग्निवर्णाने राज्यधुरा सचिवांच्या स्वाधीन केली होती असे वर्णन आले आहे. राजाला आकस्मिकपणे मृत्यु आला असता त्याच्या मुलाला गादीवर बसविण्याची व तो अल्पवयस्क असल्यास त्याच्या मातेला साहाय्य करून तिच्याकडून योग्य रीतीने प्रजापालन कर-विण्याची जबाबदारीही त्यांच्यावरच असे. यामुळे पुष्कळदा मन्त्र्यांच्या हातात बरीच सत्ता असे यात संशय नाही. व काही राजे मन्त्र्यांच्या धोर-णाने वागत असत. मृगया हे एक व्यसन मानण्यात आल्यामुळे दशरथ मन्त्र्यांची संमति घेऊन मृगयेस गेला असे कालिदासाने वर्णिले आहे

राज्यातील निरनिराळ्या खात्याच्या अधिकाऱ्यास 'तीर्थ' अशी संज्ञा असे त्याचाही उल्लेख कालिदासाने केला आहे (रघु० १७,६८)

एकतन्त्री राज्यपद्धतीवर मुख्य आक्षेप हा की सर्व राज्याचा कारभार एका व्यक्तीच्या मर्जीप्रमाणे चालत असल्यामुळे तो दुर्वर्तनी निघाल्यास प्रजेवर अन्याय व जुलूम जबरदस्ती होण्याचा फार संभव असतो. तसे न व्हावे म्हणून आमच्या प्राचीन राज्यशास्त्रज्ञांनी दोन सरक्षक उपायाची (Safeguards) योजना केली होती. त्यापैकी पहिला हा की कायदे करण्याची सत्ता राजाच्या हाती न ठेवता ती विद्वान् व निःस्पृह ऋषिवर्गाच्या हाती ठेविली होती राज्यकारभारास जरूर ते बहुतेक कायदे स्मृतीत लिहून ठेविलेले असत. त्यांत फरक करण्याचा अधिकार राजास नव्हता कालमानाप्रमाणे कायद्यात फरक करण्याची जरूरी भासे, त्या वेळी नवीन स्मृति लिहिल्या जात किंवा प्राचीन स्मृतींतून नवीन कालाला योग्य तो अर्थ काढीत असत. कायदा बदलला तरी तो बदलला नाही असे दाखविण्याची पद्धत (Fiction) प्रत्येक देशाच्या प्राचीन न्यायशास्त्रात आढळते राजाने मन्वादि स्मृतींतील कायद्याचीच अमलबजावणी करावयाची हे कालिदासाने 'नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।'(रघु० १४,६६), 'रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् । न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥' (रघु० १,१७) या श्लोकात सुचविले आहे व न्याय करताना अतिथि राजा धर्मवेत्त्याचे माहात्म्य घेत असे असे स्पष्ट म्हटले आहे (रघु० १७,३९). दुसरा सरक्षक उपाय हा की राजकुमारास उत्तम शिक्षण देऊन व इन्द्रियनिग्रहाचे महत्त्व त्यास पटवून त्याच्यापैकी योग्य त्या कुमारासच युवराज करीत असत कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'त राजकुमाराच्या शिक्षणाविषयी सविस्तर विवेचन आहे व कामलोभादि दुर्गुणांनी नाश पावलेल्या अनेक राजाची उदाहरणे देऊन 'तस्मादरिषड्वर्गत्यागेन इन्द्रियजयं कुर्वीत' [स्वशरीरातील षड्रिपूंचा त्याग करून इन्द्रियांवर स्वामित्व मिळवावे] असा उपदेश केला आहे कालिदासकाळीही समुद्रगुप्त, चन्द्रगुप्त इत्यादिकांची विद्वत्ता धर्मनैपुण्य वगैरेबद्दल जे शिलालेखात उल्लेख आढळतात, त्यांवरून त्यांच्या शिक्षणाबद्दल चांगली काळजी घेतली जात असे असे दिसते मागे

प्रयागच्या स्तम्भावरील हरिषेणकृत प्रशस्तीतील एक श्लोक दिला आहे, त्यावरून पहिल्या चन्द्रगुप्ताने इतर राजकुमारांना दूर सारून समुद्र-गुप्ताला केवळ त्याच्या योग्यतेमुळेंच आपला उत्तराधिकारी नेमले होतें हें स्पष्ट दिसतें; व या अर्थाचे उल्लेख गुप्तांच्या इतर शिलालेखांतूनही आढळतात. कालिदासानेही 'रघुवंशा'त दिलीपाने रघूच्या शिक्षणाची किती काळजी घेतली होती तें वर्णिले आहे व 'निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक्'। (स्वभावतःच व शिक्षणानेही तो विनयसंपन्न झाला आहे असे पाहून त्याला युवराज केले) असे स्पष्ट म्हटलें आहे राज्यावर आल्यावर अतिथि राजाने बाह्य शत्रूंस जिंक-'ण्याच्या अगोदर सहा अंतःशत्रूंना जिंकले; दशरथाला मृगया, द्यूत, मद्य आणि स्त्रिया यांपैकी कशाचेच व्यसन नव्हतें (रघु० ९, ७); दिलीप ज्ञानी होता तरी वावदूक नव्हता, बलवान् होता तरी क्षमाशील असे, दाता होता तरी बडाईखोर नव्हता, इत्यादि वर्णनात राजाच्या अंगीं कोणते गुण असावे व त्याने कोणतीं व्यसनें टाळावीं याचे त्याने दिग्-दर्शन केलें आहे. राजाने आपला जीवनक्रम कसा ठेवावा याविषयीं कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात सविस्तर विवेचन केले आहे. त्याने दिवस व रात्र मिळून चोवीस तासांचे सोळा भाग करून प्रत्येक भागास निरनिराळीं कर्तव्यें नेमून दिलीं होतीं, त्या नियमाप्रमाणे कालिदासाचे नायक चालताना दिसतात. (रात्रिंदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् । तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ रघु० १७,४९).सकाळीं राजकृत्यें पाहून झाल्यावर (कार्यासनादुत्थितः) विहाराच्या वेळीं राजा उर्वशीचे चिन्तन करीत होता, असे 'विक्रमोर्वशीया'त दाखविले आहे 'शाकुंतला'त कण्वशिष्य शकुंतलेसह राजाकडे येतात त्या वेळीं तो लोकांचे न्यायनिवाडे करून नुकताच उठलेला होता; त्यामुळें तपस्वी आपणास भेटावयास आले आहेत असे त्यास कळविण्याचे कंचुकीच्या जिवावर येतें या सर्व उल्ले-खांवरून राजाने सदैव प्रजाहिततत्पर राहावे, त्यांत स्वसुखाचा अभिलाष धरू नये असा उपदेश कालिदासाने केला आहे. किंबहुना राजा या शब्दाची व्युत्पत्ति 'राज्-शोभणे' यापासून न लावता 'रञ्ज्-अनुरंजन करणे'

या धातूपासून लावून (तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ।) प्रजानुरञ्जन हेंच राजाचे ध्येय असावे असे त्याने सुचविले आहे

कर-राजाला प्रजेकडून प्राप्तीचा एकषष्ठांश कर म्हणून मिळत असे हा सर्व वर्णांवर व आश्रमांवर बसविलेला असे (यथा स्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् । रघु० १७, ६५). अरण्यात राहणारे वानप्रस्थ व तपस्वी हेही अरण्यात उत्पन्न होणाऱ्या नीवारधान्याचा षष्ठांश राजाच्या अधिकाऱ्यांना देण्यासाठी नदीच्या काठी रास करून ठेवीत असत (तान्युञ्छ-षष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित्). तथापि दुष्यन्ता सारखे महात्मे त्याची अपेक्षा करीत नसत. त्या ऐवजी अरण्यवासी लोक आपणास स्वतःच्या तपश्चर्येचा सहावा हिस्सा देतात (तपःषड्-भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः । शाकु०) असे दुष्यन्त म्हणतो. संपत्तीच्या लोभाने राजाने प्रजेकडून पैसा उकळू नये. कर म्हणून घेतलेल्या पैशाचा विनियोग प्रजेच्या कल्याणार्थच केला पाहिजे हे तत्त्व कवीने अनेक ठिकाणी प्रतिपादिले आहे (प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् । सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः । रघु० १, १८). रघूने दिग्विजय करून जी अलोट संपत्ति मिळविली तिचा विनियोग यज्ञ करण्यात केला. त्या-नंतर एक विद्वान् ब्राह्मण गुरुदक्षिणेकरिता आला, त्यावेळी स्वतःच्या इभ्रतीकरिता प्रजेवर जास्त कर न लादता त्याने प्रत्यक्ष कुबेरावर चाल करण्याचे ठरविले व त्याच्यापासून मिळालेली सोन्याची सर्व रास त्या ब्राह्मणा-स देऊ केली. दुष्यन्ताच्या राज्यात कोणी अत्यंत धनवान् व्यापारी निपुत्रिक असता मेला; तेव्हा तत्कालीन कायद्याप्रमाणे त्याची सर्व संपत्ति राजाला मिळत होती, तरी तिचा लोभ न धरता त्याची कोणी स्त्री गर्भवती असल्यास त्या गर्भाच्या नावें ती राखून ठेवावी अशी दुष्यन्ताने आज्ञा केली. यावरून राजे लोकांच्या अशी निर्लोभीपणा असणें फार आवश्यक आहे तें कालिदासाने दाखविलें आहे

राजकर्तव्यें -लोकांकडून करभार घेतल्यामुळें राजाला अनेक कर्तव्यें प्राप्त होतात त्यांपैकी प्रमुखांचा निर्देश 'प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणा-दपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥' (रघु० १,२४) या श्लोकांत केला आहे. लोकांचें रक्षण करणें, त्यांना शिक्षण देणें व त्यांना उपजीविके ची

साधनें प्राप्त करून देणें ही राजाची मुख्य कर्तव्यें 'रघुवंशा'तील राजांनी उत्तम रीतीनें पार पाडली होती असें कालिदासानें दाखविलें आहे त्याच्या कारकीर्दीत लोकांना शत्रूची स्वारी माहीत नव्हती, दिलीपाच्या कडक शिस्तीमुळें लोकांना चोरांची जाणीव भाषेतील तद्विषयक शब्दावरूनच होत असे, पुत्रजन्मोत्सवप्रसंगीं मुक्त करण्यास त्याच्या बंदिशाळेत एकही कैदी नव्हता, त्याच्या राज्यांत इतकी शांतता व सुव्यवस्था होती की रात्री विहारस्थलीं जात असतांना श्रमल्यामुळें अभिसारिका वाटेवरच निद्रावश झाल्या, तरी त्यांच्या अंगावरील वस्त्र हलविण्याची वाऱ्याची छाती नव्हती दशरथाच्या राज्यांत रोगराईही नव्हती मग शत्रूचें नाव कुठलें.' '(रघु० ९,४), अतिथीच्या कारकीर्दीत व्यापाऱ्यांना नद्या विहिरींसारख्या व वनें उपवनांसारखी वाटू लागलीं उत्तुंग पर्वतावर ते घरांतल्याप्रमाणें नि शङ्कपणे वावरू लागले (रघु० १७,६४); इत्यादि वर्णन 'रघुवंशा'त आलें आहे व्यापाऱ्यांप्रमाणें तपश्चर्या करणाऱ्या ऋषिगणाचें राक्षसादिकांपासून संरक्षण करणें हें राजाचें प्रधान कर्तव्य मानलें जात असे म्हणून आपणाकडे तपस्वी आले असें समजतांच 'ऋषींच्या तपश्चर्येत काही विघ्न तर आलें नसेलना? तपोवनांतील प्राण्यांना कोणी इजा तर केली नाही ना? माझ्या दुष्कृत्यामुळें अरण्यांतील लता वृक्षांना पुष्पें व फळें येण्याचें थांबलें नसेल ना?' असे नाना प्रकारचे विकल्प दुष्यन्ताच्या मनांत येतात. अशा तऱ्हेचेच प्रश्न रघूनें कौत्साला विचारले आहेत (रघु० ५,५–९). यावरून राज्यांतील शांतता व सुव्यवस्था याविषयी कालिदासाचे विचार समजून येतात

शिक्षण—लोकांना शिक्षण देणें हेंही राजाचें प्रधान कर्तव्य मानलें जात असे यावरिता राज्यांत ठिकठिकाणी नदीच्या काठीं ऋषींचे आश्रम असत व त्यांच्या निर्वाहाकरितां भोंवतालची जमीन राखून ठेविलेली असे तेथील शिक्षणक्रम निर्विघ्नपणें चालावा म्हणून राजानें एक अधिकारीही नेमलेला असे आपण अशा तऱ्हेचा अधिकारी असून आश्रमांतील रूपें निर्विघ्नपणें चाललीं आहेत काय हें पाहण्यासाठीं तपोवनांत आलों आहों अशी 'शाकुन्तला'त दुष्यन्त प्रथम बतावणी करतो शिक्षणक्रम संपल्यावर शिष्यानें गुरूला दक्षिणा द्यावी लागे तीही राजाकडून मिळे व याप्रमाणें

अप्रत्यक्षपणेंही राजा शिक्षणास द्रव्यद्वारा मदत करीत असे कौत्स नांवाच्या ब्रह्मचाऱ्यास गुरुदक्षिणेकरितां चौदा कोटी रुपये लागले ते रघूने कुबेराकडून मिळविले असा प्रसंग 'रघुवंशा'त वर्णिला आहे

पोषण—राजेलोक रस्ते, पूल इत्यादि दळणवळणाची साधनें वाढवून सर्वत्र शांतता व सुरक्षितता राखून व्यापाऱ्यांना उत्तेजन देत पण त्याखेरीज स्वत ही सरस्थानातर्फे अनेक लहान मोठे कारखाने चालवीत असत, त्यात लोकांना उपजीविकेचे साधन मिळत असे कालिदासाच्या ग्रंथात याचे सविस्तर वर्णन नाही, पण एक दोन ठिकाणी सेतु म्हणजे मोठमोठे पूल बांधणें, शेती करणे, वन्य हत्ती पकडणें, खाणीतून रत्नें काढणें इत्यादि कर्मांचा निर्देश आहे, त्यावरून त्याची कल्पना करता येते। (रघु० १६,२, १७,६६)

यज्ञकर्म—कालिदासकाळी यज्ञक्रियांनी देव संतुष्ट होतात व योग्य वेळी जलवृष्टि करतात (रघु० १,६२) अशी लोकांची धार्मिक श्रद्धा असल्याने राजेलोक वेळोवेळी अनेक यज्ञ करीत असत दक्षिणेतील आन्ध्र व वाकाटक यांनी आप्तोर्याम, अग्निष्टोम इत्यादि अनेक यज्ञ केल्याचे कोरीव लेखात नमूद आहे कालिदासानेही आपल्या ग्रंथात दिलीप, रघु इत्यादि राजांनी यज्ञ केल्याचे वर्णन केले आहे. दिलीप यज्ञाने स्वर्गाचें व इन्द्र वृष्टीने मृत्युलोकाचे धारण करीत असे (रघु० १,) वसिष्ठाश्रमास जाताना स्वत याज्ञिकांना दिलेल्या ग्रामातून दिलीपाला यज्ञस्तंभ उभे असलेले दिसले, असे कालिदासाने वर्णिले आहे त्यावरून यज्ञकर्मांकरिता राजे लोक विद्वान् व धार्मिक ब्राह्मणास अग्रहार देत असत असे दिसते

याशिवाय धर्मसंरक्षण, न्यायदान इत्यादि कर्तव्यें राजानें करावयाची असत राजाने लोकाकडून स्मृत्युक्त वर्णाश्रमधर्मांचे आचरण करवावें, कोणालाही स्वजातिविहित कर्मे टाकून परजातीची कर्मे करू देऊं नये, स्वत राजाने लोकांचे कज्जे पाहून निःपक्षपातीपणानें वादी व प्रतिवादी याचे समाधान होईल असा न्याय द्यावा, असे कालिदासाने अनेक ठिकाणी सुचविले आहे. दिलीपाला नेहेमी गुणांची चाड होती, सज्जन मनुष्य आपला शत्रु असला तरी तो त्याला मान देत असे व आपल्या मर्जीतला मनुष्य दुर्वर्तनी निघाला तर त्याचा त्याग करीत असे, अपराधानुरूप शिक्षा

देऊन रघूने सर्व लोकांची मनें आकर्षित केली; इत्यादि वर्णनाने निःपक्षपातित्व, न्यायीपणा इत्यादिकांचे महत्त्व कालिदासाने दाखविले आहे.

संरक्षण, शिक्षण, पोषण इत्यादि विविध प्रकारें 'रघुवंशा'तील राजे आपल्या प्रजेचे पालन करीत असल्याने तेच खरे प्रजेचे पिते होत असे कालिदासाने अनेक ठिकाणी म्हटलें आहे. प्रजेच्या शोकाचे कारण शोधून तें दूर करण्यात तत्पर असल्यामुळें सर्वांना राम पुत्राच्या ठिकाणीं झाला होता (तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री। रघु० १४, २३), 'जवळ खूप संपत्ति असते तोंवर मनुष्याच्या भोंवती त्याचे नातेवाईक जमतात; पण तो संपुष्टात आल्यावर घटकेत त्यांची पांगापांग होते. राजा! तूं मात्र सदैव लोकांच्या उपयोगी पडत असल्यामुळें तुझ्या ठिकाणीं बंधुत्व परमावधीस गेलें आहे.' असे वैतालिक म्हणतो तें दुष्यन्तचरितावरून अक्षरशः खरें दिसतें. अशाप्रकारें अष्टौप्रहर प्रजेच्या कल्याणाची चिन्ता वाहणारा राजा एक प्रकारें तपश्चर्याच करीत असतो; म्हणून त्याला राजर्षि ही पदवी शोभते हें कालिदासाने खालील श्लोकात दाखविले आहे—

> अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
> रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।
> अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
> पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः॥ शाकु० २,१४

प्राचीन काळीं इतर राजांना जिंकून स्वतः चक्रवर्ती व्हावें अशी प्रत्येक राजाची महत्त्वाकांक्षा असे. इतर राजांना आपलें सार्वभौमत्व मान्य करावयास लावावे म्हणून दिलीपानें नव्याण्णव अश्वमेध केले व रघूने दिग्विजय केला. या दिग्विजयांत रघूने अनेक राजांचा पराभव केला. कित्येक तर युद्धांत मारले गेले; तथापि त्यांचीं राज्यें खालसा न करितां त्यांच्याकडून करभार घेऊन व मृत राजाच्या मुलास गादीवर बसवून रघु परत फिरला. शत्रूवर विजय मिळविणें हें गौतमधर्मसूत्रांत क्षत्रियाचें कर्तव्य सांगितलें आहे. पण हा विजय परराज्यें लोभानें गिळकृत करण्याकरितां नसे तर दुर्बलांचे संरक्षण व दुर्जनांचें पारिपत्य करून धर्माचें राज्य

पृथ्वीवर प्रतिष्ठापित करावे व अश्वमेध, राजसूय, विश्वजित् यांसारखे मोठमोठे यज्ञ करून देवांस संतुष्ट करावे, याकरिताच असे हे दिग्विजया-करितां जगज्जेत्या रघूस 'धर्मविजयी' असें सार्थ विशेषण कालिदासानें लाविलें आहे (रघु० ४,४३). ख्रिस्तीशकाच्या पहिल्या तीन शतकांत शक व कुशाणवंशीय परकी राजांशी टक्कर देऊन हिंदुधर्माला पुनरुज्जीवित करण्याचे सामर्थ्य हिंदुस्थानच्या एखाद्या लहान सहान राज्यास नव्हते. ते कार्य दिग्विजयी समुद्रगुप्त व द्वितीय चन्द्रगुप्त यांनीच केलें, म्हणून धर्मविजयाचे ध्येय कवीला पटून त्याने आपल्या ग्रंथांत त्याचा पुरस्कार केलेला दिसतो.

शिक्षण—कालिदासाच्या 'विक्रमोर्वशीय,' 'शाकुन्तल' व 'रघुवंश' या ग्रंथांत आश्रमांतील परिस्थिति वर्णिली आहे व 'मालविकाग्निमित्र' नाटकांत शिक्षणशास्त्रांतील तात्त्विक विचार आले आहेत. त्यावरून कवीची शिक्षणविषयक मतें अजमावितां येतात. 'मालविकाग्निमित्रा'त मालविकेचा नाट्यप्रयोग राजासमोर व्हावा या उद्देशानें विदूषकानें तो प्रसंग जुळवून आणला आहे, म्हणून तेथील परिव्राजिकादिकांच्या भाषणांतील शिक्षणविषयक विचार प्रासंगिक मानून ते कालिदासाचे नसावे अशी शंका येण्याचा संभव आहे. तथापि ते तसे असते तर धारिणीने त्याविरुद्ध आक्षेप घेतला असता. एकदोन ठिकाणी मतभेदाला जागा होती तेथें तिने तो घेतला आहेही, त्यावरून त्या प्रदेशांत कालिदास आपले सर्वसंमत होण्यासारखे शिक्षणविषयक विचार सांगत आहे याविषयीं संशय राहत नाही.

कालिदासीय ग्रंथांत तपोवनांतील ऋषींचे आश्रम हींच शिक्षणाची मुख्य केंद्रें म्हणून वर्णिली आहेत. हे आश्रम बहुधा मोठमोठ्या नगरांपासून लांब एखाद्या नदीच्या तीरीं वसलेले असत. 'शाकुंतला'तील कण्वाश्रम दुष्यन्ताच्या राजधानीपासून काही दिवसांच्या वाटेवर हिमालयाच्या पायथ्याशीं मालिनी नदीच्या तीरावर होता असे त्या नाटकांतील उल्लेखा-वरून दिसतें. 'रघुवंशा'तील वसिष्ठाश्रमास पोचण्यास दिलीपास जवळ-जवळ दिवसभर रथांतून प्रवास करावा लागला असे वर्णिले आहे. 'विक्रमोर्वशीया'तील च्यवनाश्रम मात्र राजधानीपासून फार दूर नसावा, कारण तेथून राजधानीत येण्यास तापसी व राजकुमार आयु यांना फार वेळ

लागलेला दिसत नाही. याशिवाय श्रीमंत लोक घरीं शिक्षक ठेऊन आपल्या मुलांस विविध विद्यांचे व कलांचे शिक्षण देत असत असे दिसते. रघु, पार्वती इत्यादिकांचे शिक्षण घरीच विविध विषयांतील शिक्षक ठेवून झालेले दिसतें. मालविका व इरावती यांना नृत्यगायनादिकांचे शिक्षण देण्यास राजवाड्यांत स्वतंत्र नाट्याचार्य ठेवले होते. क्वचित् पिता पुत्रास व पति पत्नीस' काही विषय शिकवीत असावे. रघूला आपला पिता दिलीप यापासूनच धनुर्विद्या प्राप्त झाली होती व इन्दुमती ही अजाची ललितकला शिकणारी प्रियशिष्या होती असे कवीने वर्णिलें आहे.

आश्रमांत मुलांप्रमाणे मुलींनाही शिक्षण दिले जात असे. प्राचीन काळीं गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्यें केल्यावर लोक वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून तपश्चर्येकरिता एखाद्या तपोवनांत जात त्या वेळीं त्यांच्या बरोबर त्यांची लहान मुलेही असत असे दिसतें. मारीचाश्रमांत सर्वदमनाला पाहिल्यावर व तो पुरुवंशांतील आहे असे समजल्यावर दुष्यन्ताला तो एखाद्या वानप्रस्थी पौरव राजाचा मुलगा असेल असे वाटलें 'तुजकरितां फुले, फळें व देवताच्या नैवेद्याकरितां उपयुक्त असलेले वन्य नीवार धान्य आणून व तुझ्याशीं गोड बोलून मुनिकन्या तुझ्या दुःखाचा परिहार करतील,' असे सांगून वाल्मीकि ऋषींनी वनांत टाकलेल्या सीतेचें सांत्वन केलें. 'शाकुन्तला'तील प्रियंवदा, अनसूया व शकुन्तला या आश्रमांतच वाढल्या व शिकल्या होत्या. मुलामुलींचे एकच शिक्षण होत असे किंवा त्यांचे निरनिराळे वर्ग असत यांचा उल्लेख मात्र कालिदासाच्या ग्रंथांत नाही. तथापि त्याच्या नंतर सुमारें तीनशें वर्षांनी होऊन गेलेल्या भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'त आत्रेयी, लव व कुश यांचे काही काळ एकत्र शिक्षण झालेलें दाखविलें आहे त्यावरून कालिदासकाळींही तशीच पद्धत असण्याचा संभव आहे.

या आश्रमांत सामान्यतः उपनयन झाल्यावर म्हणजे वयाच्या आठव्या वर्षापासून मुलें येत असत असे दिसतें व तेथे त्यांचे शिक्षण वयाच्या सोळा ते वीस वर्षांपर्यंत होत असावें. 'विक्रमोर्वशीया'तील 'आयु' नामक राजकुमार आश्रमांतील शिक्षण संपण्याच्या वेळीं कवच धारण करण्यास योग्य झाला होता असे कवीने वर्णिलें आहे. त्यावरून त्यावेळीं त्याचें वय सोळा सतरा वर्षांचे असावें असे वाटतें. ब्राह्मणवर्णांतील

बुद्धिमान् विद्यार्थी चौदाही विद्यांचा अभ्यास करीत त्यांना अर्थातच जास्त वर्षे अध्ययन करावे लागे. शकुंतला व तिच्या सख्या उपवर होई-पर्यंत आश्रमात राहत होत्या व शकुंतलेनंतर लौकरच त्यांचाही विवाह करण्याचा कण्वाचा विचार होता असे दिसते हारीत धर्मसूत्रात आश्रमात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींचे सद्योवधू व ब्रह्मवादिनी असे दोन वर्ग वर्णिले आहेत यापैकी पहिल्या वर्गातील कन्यांचा शिक्षण संपल्यानंतर विवाह होत असे. व दुसऱ्या वर्गातील कन्या आमरण आश्रमात ब्रह्म-चर्यव्रताने राहत असत. अशीच परिस्थिति कालिदासकाळीही असावी; म्हणून दुष्यन्ताने शकुंतलेच्या सख्यास ही विवाहापर्यंतच वैखानसव्रताचे आचरण करणार आहे किंवा येथेच सदैव हरिणींच्या सहवासात राह-णार आहे, असा शकुंतलेविषयी प्रश्न केला आहे असो

आश्रमात घेताना विद्यार्थ्यांच्या शीलाची नीट चौकशी करीत. जो वर्तनाने शुद्ध, बुद्धीने चलाख, कामात प्रमाद न करणारा व ब्रह्मचर्याने युक्त असेल त्यालाच विद्यादान करावे म्हणजे ती विद्या वीर्यवती राहते असे यास्काचार्यांच्या निरुक्तात व मनुस्मृतीत म्हटले आहे सच्छिष्याला विद्या दिली असता गुरूला पुढे पश्चात्ताप करण्याची पाळी येत नाही हें कालिदासाने 'वसे सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याऽशोचनीयासि संवृत्ता' या कण्वोक्तीतील उपमेने सुचविले आहे

आश्रमातील जीवनक्रम अगदी साधा असे राहण्याला वृक्षपर्णांनी तयार केलेली पर्णशाला, नेसण्यास वल्कले, भोजनास अकृष्टरोहि म्हणजे जमीन नांगरल्याशिवाय उगवणाऱ्या नीवार धान्याचे पदार्थ, वन्य फळे व कंदमूळे, निजण्यास दर्भाची शय्या किंवा हरिणचर्म, अशी आश्रमातील व्यवस्था असे (रघु० १९,५, १४,८१) रात्री दिव्याकरिता इंगुदी (हिंगण-बेटा)च्या तेलाचा उपयोग करीत जखमेवर औषध म्हणूनही त्याचा उपयोग होत असे (शाकु० ४,१४) कालिदासाने एका उपमेत 'पश्चिमा-द्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना' (रघु० १७,१०) म्हटल्याप्रमाणे पहाटेच्या प्रहरी बुद्धिप्रसन्न असते म्हणून पहाटे उठून विद्यार्थी अध्ययनास लागत. त्यांच्या अध्ययनाने दिलीपाला पहाट झाली असे समजल्याचे 'रघुवंशात दाखविले आहे सकाळी व सध्याकाळी समिधा,कुश,फळे वगैरे आणण्याकरितां

तपस्वी व विद्यार्थी तपोवनाबाहेर जात असत स्त्रियाना व विद्यार्थिनींना जवळपासच्या नदीतून किंवा पाणवठ्यावरून गृहकृत्याकरिता किंवा झाडास घालण्याकरिता पाणी आणावे लागे सकाळीं व सायंकाळीं अग्नीची पूजा व होम होत असत (रघु०१.५३)

आश्रमात सदैव शांततेचें वातावरण असल्याने तेथील पशुपक्ष्यांवरही त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहत नसे वाल्मीकीच्या आश्रमात सर्व प्रकारचे प्राणी तपस्व्यांच्या संसर्गानें शांत स्वभावाचे झाले होते असें कालिदासाने म्हटले आहे आश्रमांत कोणाही प्राण्याची हत्या करू नये असा कडक नियम असे शिकार करता करता दुष्यंत कण्वाच्या तपोवनाजवळ जाऊन पोहोचला तेथे एक मृग आपल्या आटोक्यांत आला असे पाहून तो बाण मारणार इतक्यात समिधा आणणारे तपस्वी मध्यें पडले व त्यानी राजाला 'हा आश्रममृग अतएव अवध्य आहे' असें सांगून बाण परत घेण्याविषयीं विनंती केली व ती राजाने ऐकली असा प्रसंग 'शाकुंतला'त घातला आहे 'विक्रमोर्वशीया'त ऋषिकुमारांबरोबर फुले, समिधा वगैरे आणण्याकरिता गेलेल्या आयूने संगमनीय मणि घेऊन जाणाऱ्या गृध्राला बाण मारून खाली पाडलें हें आश्रमाच्या नियमाविरुद्ध कृत्य झालें म्हणून च्यवनऋषींनीं तापसीला त्याला त्याच्या नातेवाइकाकडे पाठविण्यास सांगितलें यावरूनही आश्रमांतील शिस्त कशी पाळली जात असे तें दिसून येतें

आश्रमांत ब्राह्मणकुमारास चौदाही विद्यांचें शिक्षण मिळे या विद्यांचा उल्लेख मागें आलाच आहे क्षत्रिय कुमारास आवश्यक असें धनुर्वेदशिक्षणही आश्रमात देत असत असें 'विक्रमोर्वशीया'तील वरील प्रसंगावरून दिसून येतें स्त्रियास लिहिणें, वाचणें, चित्रकर्म, संगीतकला, गृहकृत्यें इत्यादि उपयुक्त प्रकारचें शिक्षण देत असत असें 'शाकुंतला'तील शकुंतला व तिच्या सख्या यांच्या भाषणावरून दिसून येतें ज्या स्त्रियाना संसारात पडावयाचें असेल त्याना बागाइतीचें शिक्षण अवश्य द्यावें असा कालिदासाचा अभिप्राय दिसतो वृक्षाना योग्य वेळीं पाणी देऊन त्यांची जोपासना करण्याने स्त्रियांच्या हृदयात नकळत हळू हळू अपत्यप्रेमाचा अंकुर फुटतो असें त्यानें अनेक ठिकाणीं म्हटलें आहे तपश्चर्या करीत

असता ज्या वृक्षांना पार्वतीने पाणी घालून वाढविले त्यांच्याविषयी तिला कार्तिकेयापेक्षा जास्त प्रेम वाटू लागले. आश्रमातील लहान वृक्षांना स्वतःला उचलता येतील अशा घटांनी पाणी घालण्याने पुत्रोत्पत्तीपूर्वीच तुला अपत्यप्रेमाचा अनुभव येईल असें वाल्मीकीने सीतेला सांगितलें होतें, असे कालिदासाने वर्णिले आहे. काही स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे इतरही विद्यांचा अभ्यास करीत असतील. 'मालविकाग्निमित्रा'तील परिव्राजिका अशा तऱ्हेची विविधविद्यापारंगत विदुषी दिसते.

'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः' या पक्तीत कालिदासाने अज्ञानाचा नाश करून मनुष्याला नवीन दृष्टि प्राप्त करून देणाऱ्या शिक्षकाला रात्रीचा अंधकार दूर सारून सर्व विश्वात चैतन्य उत्पन्न करणाऱ्या सूर्याची उपमा दिली आहे व त्यायोगें समाजात शिक्षक वर्गाला किती मान मिळाला पाहिजे हें सूचित केले आहे. खरा शिक्षकही विद्येवरील निष्ठेनें अध्यापनकार्य करीत असतो, जो केवळ उदरभरणार्थ विद्येचा उपयोग करतो त्याला ज्ञानरूपी मालमसाला विकणारा वाणी म्हणतात (यस्यागमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति), असे स्पष्ट उद्‌गार त्यानें 'मालविकाग्निमित्रा'त काढले आहेत. सर्व शिक्षक सारख्या योग्यतेचे नसतात. कांहींचे ज्ञानभांडार विशाल असतें, पण त्यांना शिष्याला आपली विद्या शिकविण्याचे साधत नाही. काहींचे ज्ञान तुटपुंजें असलें तरी तें शिकविण्याची त्यांची हातोटी चांगली असते हे दोन्ही गुण ज्याच्या ठिकाणी एकवटले आहेत तोच सर्व शिक्षकांत श्रेष्ठ समजावा, असा स्वानुभव कालिदासाने 'श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता । यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥' (माल० १,१६) या श्लोकात सांगितला आहे.

विद्यार्थ्यांच्या मनाचा कल, बुद्धि, पात्रता इत्यादि ओळखून त्याला योग्य तो विषय निवडण्यांत शिक्षकाचें कौशल्य दिसून येते. अशी काळजी प्रथमच घेतली असता विद्यार्थ्याचे व शिक्षकाचे श्रम फुकट जात नाहीत व विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या वाऱ्या कराव्या लागत नाहीत, हें मत्व आता सर्वमान्य झालें आहे. व तेंच कालिदासानें 'मालविकाग्निमित्रा'तील पात्राच्या वादविवादांत पुढे मांडलें आहे उभयतां नाट्याचार्यांनी आपापल्या

शिष्येकडून नाट्याची परीक्षा देऊन आपलें शिक्षणनैपुण्य दाखवावें असें
परिव्राजिकेनें सुचविताच धारिणी म्हणते, 'एखादी विद्यार्थिनी मंदबुद्धि
असल्यामुळें शिक्षणाचें चीज करीत नसेल तर त्याचा दोष शिक्षकाच्या
माथीं मारावा काय?' त्यावर विदूषक उत्तर करतो, 'शिक्षणाकरिता
अयोग्य विद्यार्थिनीची निवड करण्यांत शिक्षकाचें मंदबुद्धित्व दिसून येतें.'
इतरत्रही 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति' (रघु०,३,२९) योग्य विद्यार्थी पाहून
शिक्षण दिल्यास तें फलप्रद होतें असें कवीनें म्हटलें आहे

वरील प्रवेशांत कालिदासानें विद्यार्थ्यांसही काहीं सूचना केल्या
आहेत 'अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम्' घेतलेलें शिक्षण पूर्ण-
•पणें आत्मसात् झाल्याखेरीज परीक्षेस बसण्यानें त्याची स्वतःची हानि व
शिक्षकास अन्याय होतो हल्ली परीक्षा पास होण्यावर सर्व मदार अस-
ल्यानें व परीक्षा ही बहुतांशी लॉटरी आहे असा समज सर्वत्र पसरल्यानें
पुष्कळ विद्यार्थी समाधानकारक तयारी नसताही परीक्षेस बसतात
पुष्कळदा ते नापास होतात, पण यदाकदाचित् पास झाले तरी त्यांना मिळा-
लेलें ज्ञान पूर्णपणें मनांत भिनलें नसल्यामुळें पुढील वर्गांत किंवा व्यव-
हारांत त्याचा काहीं उपयोग होत नाहीं तसेंच केवळ घोकून कोणतीही
विद्या हस्तगत होत नसून तिचा पद्धतशीर अभ्यास करावा लागतो ह
कवीनें 'विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि' (रघु० १, ८८) या उपमेंत
सुचविलें आहे.

शिक्षक व विद्यार्थी यांप्रमाणें परीक्षा घेणारीं विश्वविद्यालयें व
मंडळें यांसही काहीं उपयुक्त सूचना वरील प्रवेशांत सापडतील हरदत्त व
गणदास यांच्या कलहाचा निवाडा आपण करावा असें राजानें परि-
व्राजिकेस म्हणताच ती हसून म्हणते, 'पुरे ही थट्टा! जवळ शहर असतां
रत्नाची परीक्षा कोणी खेडेगावांत करील काय?' त्यावर राजा म्हणतो,
'आपण विदुषी व मध्यस्थ आहां मी व राणी दोघेही यांचे पक्षपाती
आहों.' यांत विद्यार्थ्यांचे नातेवाईक किंवा त्यांनी पास होण्यांत ज्यांचे हित-
संबंध आहेत अशांना परीक्षक नेमूं नये, त्यांच्या हातून कळत न कळत पक्ष-
पात होण्याचा संभव असतो हें कालिदासानें सुचविलें आहे. तसेंच पुढें
• सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय' या परिव्राजिकेच्या उक्तींत

एकाच परीक्षकाच्या मतावर परीक्षेचा निकाल लावल्यास, परीक्षक सर्वज्ञ असला तरी त्याच्या हातून विद्यार्थ्यांना अन्याय होण्याचा संभव असतो, म्हणून परीक्षेत नेहेमी दोन किंवा अधिक परीक्षक नेमावे तसे केले असता अन्यायाचा संभव कमी होतो अशी सूचना कवीनें केली आहे ही च पद्धति अलीकडे सर्वसंमत झाली आहे. चित्रकर्म, नृत्य, गीत इत्यादि ज्या प्रयोग-प्रधान कला किंवा विद्या आहेत त्यांचें केवळ पुस्तकी शिक्षण पुरें होत नसून प्रत्यक्ष प्रयोग पाहून परीक्षकांनी विद्यार्थ्यांची लायकी ठरविली पाहिजे हेंही तत्त्व कवीनें या प्रसंगात सांगितलें आहे.

प्रसंगोपात्त कालिदासानें शिक्षणाच्या हेतूचा उल्लेख केला आहे. त्याचा विचार करून हें प्रकरण संपवूं. शिक्षणाचें ध्येय अनेकांनी अनेक प्रकारें वर्णिलें आहे. ज्याच्यायोगें शरीर सुदृढ, वाणी प्रगल्भ व मन सु-संस्कृत होईल तें खरें शिक्षण असें कांही म्हणतात, तर कांही ज्यामुळें विद्यार्थी उत्तम नागरिक बनेल तें उत्कृष्ट शिक्षण असा आपला अभिप्राय देतात. कालिदासानें 'सम्यगागमिता विद्या प्रबोधविनयाविव' या उप-मेंत प्रबोध म्हणजे ज्ञानप्राप्ति व विनय म्हणजे शीलसंपन्नता हे विद्येचे दोन उद्देश सांगितले आहेत. केवळ ज्ञानानें मनुष्य श्रेष्ठ होत नाही. त्याच्या जोडीला सच्छील असलें पाहिजे हें त्यानें वरील उपमेंत सुचविलें आहे. विद्येची चांगली उपासना केली तर हे दोन्ही उद्देश सफल होतात. परीक्षेकरितां नेमलेलीं पुस्तकें घोकून ठराविक वेळेंत परीक्षा पास झाल्यानें शील तर राहोच, पण ज्ञानही हातीं लागत नाही असा सध्यांचाही अनु-भव आहे. ज्ञानानें मनुष्याची अंगीतील गुणसंपत्ति वाढेल; पण त्याच्या जोडीला सच्छील नसेल तर मानवी स्वभावांतील लोभ, मत्सर, द्वेष इत्यादि दुष्ट मनोविकार बळावून जगांत सर्वत्र कलह, युद्ध व रक्तपात दिसतील. म्हणून ज्ञानाच्या उद्देशांत प्रबोधाबरोबर विनयाचाही उल्लेख कालिदासानें केला आहे.

प्रकरण नववें

कालिदास व उत्तरकालीन ग्रंथकार

ख्यात कृती सोऽपि च कालिदास शुद्धा सुधा स्वादुमती च यस्य ।
वाणीमिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धोः पर पारमवाप कीर्ति ॥

सोड्ढल कृत उदयसुंदरी कथा

कालिदासाच्या हयातीत त्याच्या सुधामधुर ग्रंथाची प्रशंसा व प्रसिद्धि सर्वत्र झाली होती असे दिसतें दानशूर गुप्त सम्राटाच्या आश्रया-मुळें कीर्तिप्रमाणे धनाचीही प्राप्ति त्याला झाली होती म्हणून भवभूती-प्रमाणे 'उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' असे असंतोषाचे व स्वकालीनाविषयीं तुच्छतेचे उद्‌गार त्याने कोठेंही काढलेले दिसत नाहीत त्याच्या निधनानंतर तर त्याची कीर्ति उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झाली त्याच्या ग्रंथानी आबालवृद्धास मोहून टाकले याचे प्रत्यंतर इ स च्या सहाव्या शतकापासून आजतागायत प्राचीन अर्वाचीन कवींनी जी त्याजवर स्तुतिसुमनाची वृष्टि केली आहे तींत दिसून येते त्यापैकी काही या ग्रंथाच्या शेवटीं संकलित केली आहेत

पण या प्रत्यक्ष प्रशंसोद्‌गारापेक्षा उत्तरकालीन ग्रंथकारानी कालिदासाच्या ग्रंथातील कल्पना व प्रसंग याचे अनुकरण करून पर्यायाने जें त्याचे श्रेष्ठत्व कबूल केले आहे त्याला विशेष महत्त्व आहे कारण त्यावरून त्याच्या ग्रंथाच्या लोकप्रियतेची व प्रसाराची स्पष्टपणे कल्पना येते कालिदासाच्या निधनानंतर लौकरच रचलेल्या वत्सभट्टीच्या मन्दोसर येथील प्रशस्तींत त्याच्या 'ऋतुसंहार' व 'मेघदूत' या ग्रंथांतील कल्पनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब कसे दिसतें हे आम्ही मागें दाखविलेच आहे इ स च्या सहाव्या शतकांत गयेजवळ नागार्जुनी टेकडीवरील गुहेंत कोरलेल्या अनन्तवर्म नामक मौखरी राजाच्या कोरीव लेखांतील 'यस्याहूतसहस्रनेत्रविरहक्षामा सदैवाध्वरैः । पौलोमी चिरमश्रुपातमलिना धत्ते कपोलश्रियम् ॥' या श्लोकात रघुवंशातील एका श्लोकाचं (६,२३) अनुकरण स्पष्ट दिसते.

इ. स. च्या सातव्या शतकातील भट्टिकाव्यात व ऐहोळे येथील रविकीर्ति-कृत प्रशस्तीत अनेक ठिकाणी कालिदासीय कल्पनांचे पडसाद ऐकू येतात. त्या शतकात केवळ हिंदुस्थानातच कालिदासाची कीर्ति सर्वत्र पसरली होती असे नसून हिंदुस्थानाबाहेरही सागर ओलांडून ती गेली होती असे दिसते. कारण त्या शतकाच्या आरंभी कांबोडिया येथे कोरलेल्या भववर्म्याच्या खालील दोन श्लोकांत कालिदासाच्या कल्पना ओळखू येतात —

शरत्कालाभियातस्य परानावृततेजसः ।
द्विषामसह्यो यस्यैव प्रतापो न रवेरपि ॥
यस्य सेनारजोधूतमुज्झितालंकृतिष्वपि ।
रिपुस्त्रीगण्डदेशेषु चूर्णभावमुपागतम् ॥*

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी कालिदासाच्या ग्रंथांतून काही रम्य कल्पनाच तेवढ्या आत्मसात् केल्या असे नाही तर त्यांच्या ग्रंथांतील अनेक प्रसंगही कालिदासीय ग्रंथांतील प्रसंगांवरून सुचलेले दिसतात. संस्कृत नाट्यवाङ्मयात कालिदासाच्या खालोखाल भवभूतीचे स्थान आहे. किंबहुना हे दोन कवि समकालीन असून परस्परांचे प्रतिस्पर्धी होते अशी दंतकथा आहे. या कवींच्या काव्यांचा विचार करता तीत काही तथ्य दिसत नाही. इतकेच नव्हे, तर भवभूतीने कालिदासाच्या नाटकांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास करून त्यांतील मनोहर कल्पना, शब्दप्रयोग व प्रसंग यांचा मार्मिकपणे आपल्या नाटकांत उपयोग केला आहे असे दाखविता येते. 'मालतीमाधवा'त मालतीचे मन वळविण्याकरिता कामन्दकी दुष्यन्त शकुंतला व पुरूरवस् उर्वशी यांच्या प्रेमकथांचे दाखले देते, ते भवभूतीला कालिदासाच्या तद्विषयक नाटकांवरूनच सुचले असावेत. त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकात मालती एकदम अदृश्य झाल्यामुळे उन्मत्त होऊन माधव आपल्या प्रियतमेकडे संदेश नेण्याविषयी मेघाची विनवणी करतो व हत्ती, वायु इत्यादिकांस मालतीची वार्ता पुसतो तो प्रसंग कालिदासाच्या 'मेघदूत' व 'विक्रमोर्वशीय' या ग्रंथांतील तत्सदृश प्रसंगांवरून सुचला असला पाहिजे. 'उत्तररामचरिता'च्या शेवटच्या अंकात विविध कारणांनी कुश व लव हे आपलेच पुत्र आहेत अशी रामाची खात्री होते तो प्रसंग शाकुंतलाच्या

* रघुवंश ४,४०, ४,५४ पहा.

शेवटल्या अंकातील प्रत्यभिज्ञान प्रसंगासारखा दिसतो. याशिवाय 'गौरी-गुरो. पावना:' यासारखे समान शब्दप्रयोग दिसतात ते निराळेच. या सर्व साम्यावरून भवभूतीच्या नाटकावर कालिदासीय प्रथांची कशी छाप पडली आहे तें दिसून येतें.

पण कांही झाले तरी भवभूतीचीं नाटकें कालिदासीय नाटकाच्या हुबेहुब प्रतिकृति नाहीत. त्याच्या रचनेंत सर्वत्र त्या विख्यात नाटककाराचें वैशिष्ट्य दिसून येतें. याच्या उलट हर्षाची प्रियदर्शिका व रत्नावली, राजशेखराची 'कर्पूरमञ्जरी' व 'विद्धशालभञ्जिका' व बिल्हणाची 'कर्ण-सुन्दरी' या नाटिका घ्या. त्याची रचना सर्वस्वी कालिदासाच्या 'मालविका-ग्निमित्र' नाटकासारखी आहे असे दिसून येईल. कालिदासाच्या त्या नाटकानें संस्कृत वाङ्मयांत एका विशिष्ट नाट्यप्रकाराचा संप्रदाय उत्पन्न केला असें म्हणता येतें. कालिदासपूर्वकालीन भास कवीचें 'स्वप्नवासवदत्त' हेंही कांही अंशीं या प्रकारचेंच नाटक आहे. तथापि त्यांतील उदयन, वासवदत्ता व पद्मावती या मुख्य पात्रांसारखीं उदात्त स्वभावाची पात्रें हर्षादिकांच्या नाटकांत दिसत नाहीत; तर 'मालविकाग्निमित्रा'तील अग्नि-मित्र, धारिणी, इरावती, मालविका या प्रकारचीं पात्रेंच आपल्या नाटकांत उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी घातलेलीं आढळतात. शिवाय त्यांच्या नाटकांतील घटनाही 'स्वप्नवासवदत्ता'तल्यासारख्या नसून 'मालविकाग्नि-मित्रा'तल्याप्रमाणे दिसतात. त्यावरून त्या नाटककारांनी कालिदासाचें वरील नाटकच आदर्श मानलें होतें यांत संशय नाही.

या सर्व नाटकांची उभारणी अन्तःपुरांतील कारस्थानावर केली आहे त्यांत नायकानें आपल्या अन्तःपुरांत प्रच्छन्नरूपानें राहणाऱ्या एका राजकन्येवर अनुरक्त होणें, त्याच्या पूर्वपरिणीत राणीनें मत्सरानें त्या प्रेमांत विघ्नें आणणें, पुढें कांही निमित्तानें त्या राजकन्येचा पूर्ववृत्तांत उघडकीस येणें व नंतर तिचा राजाशीं विवाह होणें या कल्पना मुख्य दिसतात. नाटकाच्या शेवटीं राजाच्या सैन्याला शत्रूवर विजय प्राप्त झाल्याचीही बातमी येते. पण या घटनेचा संविधानकाशी जसा घनिष्ठ संबंध भास व कालिदास यांच्या नाटकांत दिसून येतो, तसा या इतर नाटकांत दिसत नाही. विद्वद्वर बिल्हण व राजशेखर यांचे आश्रयदाते राजेच

इ. स. च्या सातव्या शतकातील भट्टिकाव्यात व ऐहोळे येथील रविकीर्तिकृत प्रशस्तीत अनेक ठिकाणी कालिदासीय कल्पनांचे पडसाद ऐकू येतात. त्या शतकात केवळ हिंदुस्थानातच कालिदासाची कीर्ति सर्वत्र पसरली होती असे नसून हिंदुस्थानाबाहेरही सागर ओलांडून ती गेली होती असे दिसते. कारण त्या शतकाच्या आरंभी कांबोडिया येथे कोरलेल्या भववर्म्याच्या लेखातील दोन श्लोकांत कालिदासाच्या कल्पना ओळखू येतात —

> शरत्कालाभियातस्य परानावृततेजस ।
> द्विपासह्यो यस्यैव प्रतापो न रवेरपि ॥
> यस्य सेनारजोधूतमुज्झितालंकृतिष्वपि ।
> रिपुस्त्रीगण्डदेशेषु चूर्णभावमुपागतम् ॥*

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी कालिदासाच्या ग्रंथांतून काही रम्य कल्पनाच तेवढ्या आत्मसात् केल्या असे नाही तर त्यांच्या ग्रंथांतील अनेक प्रसंगही कालिदासीय ग्रंथांतील प्रसंगांवरून सुचलेले दिसतात संस्कृत नाट्यवाङ्मयात कालिदासाच्या खालोखाल भवभूतीचे स्थान आहे किंबहुना हे दोन कवि समकालीन असून परस्परांचे प्रतिस्पर्धी होते अशी दंतकथा आहे. या कवींच्या काळांचा विचार करता तीत काही तथ्य दिसत नाही. इतकेच नव्हे, तर भवभूतीने कालिदासाच्या नाटकांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास करून त्यांतील मनोहर कल्पना, शब्दप्रयोग व प्रसंग यांचा मार्मिकपणे आपल्या नाटकांत उपयोग केला आहे असे दाखविता येते. 'मालतीमाधवा'त मालतीचे मन वळविण्याकरिता कामन्दकी दुष्यन्त शकुंतला व पुरूरवस् उर्वशी यांच्या प्रेमकथांचे दाखले देते, ते भवभूतीला कालिदासाच्या तद्विषयक नाटकावरूनच सुचले असावेत त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकात मालती एकदम अदृश्य झाल्यामुळे उन्मत्त होऊन माधव आपल्या प्रियतमेकडे संदेश नेण्याविषयी मेघाची विनवणी करतो व हत्ती, वायु इत्यादिकांस मालतीची वार्ता पुसतो तो प्रसंग कालिदासाच्या 'मेघदूत' व 'विक्रमोर्वशीय' या ग्रंथांतील तत्सदृश प्रसंगांवरून सुचला असला पाहिजे. 'उत्तररामचरिता'च्या शेवटच्या अंकांत विविध कारणांनी कुश व लव हे आपलेच पुत्र आहेत अशी रामाची खात्री होते तो प्रसंग शाकुंतलाच्या

* रघुवंश ४,४९; ४, ५४ पहा.

शेवटल्या अंकातील प्रत्यभिज्ञान प्रसंगासारखा दिसतो. याशिवाय 'गोरी-गुरो पावना.' यासारखे समान शब्दप्रयोग दिसतात ते निराळेच. या सर्व साम्यावरून भवभूतीच्या नाटकावर कालिदासीय ग्रंथाची कशी छाप पडली आहे तें दिसून येतें

पण काही झाले तरी भवभूतीचीं नाटके कालिदासीय नाटकाच्या हुबेहूब प्रतिकृति नाहीत त्याच्या रचनेत सर्वत्र त्या विख्यात नाटककाराचें वैशिष्ट्य दिसून येतें याच्या उलट हर्षाची प्रियदर्शिका व रत्नावली, राजशेखराची 'कर्पूरमञ्जरी' व 'विद्धशालभञ्जिका' व बिल्हणाची 'कर्ण-सुन्दरी' या नाटिका घ्या. त्यांची रचना सर्वस्वी कालिदासाच्या 'मालविका-ग्निमित्र' नाटकासारखी आहे असे दिसून येईल. कालिदासाच्या त्या नाटकानें संस्कृत वाङ्मयात एका विशिष्ट नाट्यप्रकाराचा संप्रदाय उत्पन्न केला असे म्हणता येते. कालिदासपूर्वकालीन भास कवीचे 'स्वप्नवासवदत्त' हेंही काही अशीं या प्रकारचेच नाटक आहे. तथापि त्यातील उदयन, वासवदत्ता व पद्मावती या मुख्य पात्राप्रमाणें उदात्त स्वभावाचीं पात्रें हर्षादिकांच्या नाटकात दिसत नाहीत, तर 'मालविकाग्निमित्र'तील अग्नि-मित्र, धारिणी, इरावती, मालविका या प्रकारचीं पात्रेंच आपल्या नाटकात उत्तरकालीन ग्रंथकारानी घातलेलीं आढळतात. शिवाय त्यांच्या नाटकांतील घटनाही 'स्वप्नवासवदत्ता'तल्यासारख्या नसून 'मालविकाग्नि-मित्रा'तल्याप्रमाणे दिसतात. त्यावरून त्या नाटककारांनी कालिदासाचें वरील नाटकच आदर्श मानलें होतें यात संशय नाही

या सर्व नाटकाची उभारणी अन्तःपुरातील कारस्थानावर केली आहे त्यांत नायकाने आपल्या अन्तःपुरात प्रच्छन्नपणाने राहणाऱ्या एका राजकन्येवर अनुरक्त होणें, त्याच्या पूर्वपरिणीत राणीने मत्सराने त्या प्रेमात विघ्नें आणणें, पुढे काही निमित्ताने त्या राजकन्येचा पूर्ववृत्तात उघडकीस येणें व नंतर तिचा राजाशीं विवाह होणें या कल्पना मुख्य दिसतात नाटकाच्या शेवटीं राजाच्या सैन्याला शत्रूवर विजय प्राप्त झाल्याचीही बातमी येते. पण या घटनेचा सविधानकाशीं जसा घनिष्ठ संबंध भास व कालिदास यांच्या नाटकात दिसून येतो, तसा या इतर नाटकात दिसत नाही. किंबहुना बिल्हण व राजशेखर याचे आश्रयदाते राजेच

व त्या त्या नाटकाचे नायक असल्याने त्यांच्या विजयोत्सवात किंवा विवाहसमारंभात त्या नाटिकांची राजाज्ञेने निर्मिति झाली होती असे वाटतें. या नाटिकांत विजय व विवाह यांचा कसा तरी बादरायण संबंध जोडून दिलेला दिसतो, त्यामुळें त्यांच्या संविधानकात कार्यैक्य (unity of action) भासत नाही. स्वभावचित्रण व भाषा या बाबतींतही ही नाटकें 'मालविकाग्निमित्रा'पेक्षा कमी प्रतीची आहेत.

नाट्यवाङ्मयाप्रमाणे काव्यवाङ्मयांतही कालिदासाने एका संप्रदायाची स्थापना केली. त्याचे नितांतरमणीय 'मेघदूत' काव्य लोकांना इतकें आवडलें की इतर कवीही त्याचे अनुकरण करूं लागले. या दीर्घ वर्षांच्या अवधीत वायुदूत, भ्रमरदूत, हारीतदूत, चक्रवाकदूत, शुकदूत अशी अनेक दूतकाव्यें निर्माण झालीं. ही काव्यें सध्या उपलब्ध नाहीत, तथापि इ. स. च्या सहाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या भामह नामक काश्मीरदेशीय आलंकारिकाने अशा दूतकाव्यांवर आपल्या ग्रंथांत कडक टीका केली आहे, त्यावरून त्यांचे तत्कालीन अस्तित्व अनुमानितां येते. भामहाच्या टीकेस न जुमानतां उत्तरकालीन कवींनी दूतकाव्यांची रचना सुरू ठेविली. सध्या पन्नासावर अशी काव्यें पूर्णपणे उपलब्ध किंवा नाममात्राने ज्ञात आहेत. त्यांपैकी बहुतेक सर्व इ. स. च्या अकराव्या शतकानंतरचीं आहेत. या काव्यांत उद्धवासारखा मनुष्य, शुक, कोकिल, चातक, चक्रवाक यासारखे पक्षी, चंद्र, वायु वगैरे सारखे अचेतन सृष्ट पदार्थ, मन, भक्ति यासारखे अमूर्त पदार्थ किंवा कल्पना यांना दूत कल्पून तद्द्वारा काव्यनायक नायिकांनी आपला संदेश पाठविला आहे. यांपैकी बहुतेक विप्रलंभशृंगारात्मक असून मन्दाक्रान्ता वृत्तांतच रचलीं आहेत. त्यामध्यें अनेक स्थलीं मेघदूतांतील कल्पना व शब्द यांचा उपयोग केलेला दिसतो.

करून आपल्या पतीची सुटका करून घेतली असा कथाभाग वर्णिला आहे.*

मेघदूत अत्यंत लोकप्रिय झाल्यामुळें वैष्णव व जैन कवींनी स्वधर्मप्रसारार्थ त्याचा उपयोग केलेला दिसतो. वैष्णव कवींनी राम व सीता आणि कृष्ण व गोपी यांच्या प्रेमावर आपल्या दूतकाव्यांची उभारणी केली आहे याच्या उलट जैन कवींच्या काव्यांत शांतरसाचें साम्राज्य दिसून येतें इ स च्या आठव्या शतकांत जिनसेन नामक जैनकवीनें आपल्या 'पार्श्वाभ्युदय' नामक काव्यांत 'मेघदूतां'तील प्रत्येक ओळ समस्यापूर्तीनें घेतली आहे 'मेघदूत' काव्य पडलें शृंगारिक. त्यांतील चरणांचा जैनतीर्थंकराच्या चरित्रांत उपयोग करतांना कवीला अर्थांची बरीच ओढाताण व शाब्दिक कसरत करावी लागलेली दिसते; पण ती त्यानें आनंदानें केली यावरून कालिदासाच्या काव्यानें लोकांना कसें मोहित केलें होतें तें दिसून येतें इतर जैन कवींनीही वरील कारणास्तव दूतकाव्यांच्या रूपानें आपल्या आचार्यांस स्ववृत्तविषयक पत्रें पाठविलेलीं दिसतात.

'मेघदूतां'त अनेक देश, नगरें, पर्वत, नद्या वगैरेंचें रम्य वर्णन आल्यामुळें त्याच्या हृद्यतेंत भर पडली आहे. कालिदासानें स्वतः देशपर्यटन करून किंवा तद्देशीय प्रवाशाकडून सायासानें माहिती जमविली असल्यानें त्याच्या काव्याला ऐतिहासिक दृष्ट्याही महत्त्व आलें आहे. त्याचे अनुकरण करणाऱ्यांमध्यें तशी चोकस बुद्धि नसल्यानें त्यांचीं काव्यें या दृष्टीनें निरुपयोगी ठरतात बहुतेक कवींनी भौगोलिक उल्लेख टाळले आहेत व ज्या थोड्यांनी ते केले आहेत त्यांनाही त्या त्या स्थलाची प्रत्यक्ष माहिती नसल्यानें त्यांचीं वर्णनें सत्यापकाची दिशाभूल करतात. तेव्हां याही बाबतींत कालिदासाचें श्रेष्ठत्व दिसून येतें

कालिदासाचे ग्रंथ भाषांतररूपानें युरोपांत ज्ञात झाल्यावर कांहीं युरोपीय ग्रंथांवर त्यांचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम झालेला दिसतो. शाकुंतलाचें भाषांतर वाचल्यावर प्रसिद्ध जर्मन कवि गटे याला आपल्या 'फाउस्ट' या जगद्विख्यात नाटकाच्या आरंभीं संस्कृत नाटकांतल्याप्रमाणें प्रस्तावना

*Chintaharan Chakravarti—*The Origin and Development of Dutakavya Literature in Sanskrit* (I H Q Vol III pp. 273–293)

व त्या त्या नाटकाचे नायक असल्याने त्यांच्या विजयोत्सवांत किंवा विवाहसमारंभात त्या नाटिकांची राजाज्ञेने निर्मिति झाली होती असे वाटतें. या नाटिकांत विजय व विवाह यांचा कसा तरी बादरायण संबंध जोडून दिलेला दिसतो, त्यामुळें त्यांच्या संविधानकांत कार्यैक्य (unity of action) भासत नाही. स्वभावचित्रण व भाषा या बाबतींतही ही नाटकें 'मालविकाग्निमित्रा'पेक्षा कमी प्रतीची आहेत.

नाट्यवाङ्मयाप्रमाणे काव्यवाङ्मयांतही कालिदासानें एका संप्रदायाची स्थापना केली त्याचें नितांतरमणीय 'मेघदूत' काव्य लोकांना इतकें आवडलें की इतर कवींही त्याचें अनुकरण करूं लागले. गेल्या दीडहजार वर्षांच्या अवधींत वायुदूत, भ्रमरदूत, हारीतदूत, चक्रवाकदूत, शुकदूत अशीं अनेक दूतकाव्यें निर्माण झालीं ही काव्यें सध्या उपलब्ध नाहीत, तथापि इ. स. च्या सहाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या भामह नामक काश्मीरदेशीय आलंकारिकानें अशा दूतकाव्यावर आपल्या ग्रंथात कडक टीका केली आहे, त्यावरून त्यांचे तत्कालीन अस्तित्व अनुमानितां येतें भामहाच्या टीकेस न जुमानतां उत्तरकालीन कवींनी दूतकाव्यांची रचना सुरू ठेविली सध्या पन्नासावर अशीं काव्यें पूर्णपणें उपलब्ध किंवा नाममात्रानें ज्ञात आहेत त्यांपैकी बहुतेक सर्व इ स च्या अकराव्या शतकानंतरचीं आहेत या काव्यांत उद्धवासारखा मनुष्य, शुक, कोकिल, चातक, चक्रवाक यासारखे पक्षी, चंद्र, वायु वगैरे सारखे अचेतन सृष्ट पदार्थ, मन, भक्ति यासारखे अमूर्त पदार्थ किंवा कल्पना यांना दूत कल्पून तद्द्वारा काव्यनायक नायिकांनी आपला संदेश पाठविला आहे यांपैकी बहुतेक विप्रलंभशृंगारात्मक असून मन्दाक्रान्ता वृत्तांतच रचलीं आहेत त्यामध्यें अनेक स्थलीं मेघदूतांतील कल्पना व शब्द यांचा उपयोग केलेला दिसतो. कांही कवींनी तर मेघदूतांतील प्रत्येक श्लोकाचा चौथा चरण घेऊन समस्यापूर्तीनें आपल्या काव्याची रचना केली आहे. अर्वाचीनकालांत मेघदूताला पूरक अशीं दोन काव्यें निर्माण झालीं आहेत त्यांचाही उल्लेख येथें केला पाहिजे यांपैकीं मेघप्रतिसंदेश नामक एका दूतकाव्यांत यक्षपत्नीनें मेघद्वारा प्रियकरास उलट संदेश पाठविला आहे, तर दुसऱ्या 'मेघदौत्य' नामक दूतकाव्यांत यक्षपत्नीनें कुबेराला मेघद्वारा विज्ञप्ति

घालण्याची कल्पना सुचली. दुसरा जर्मन कवि शिलर यानें मेघदूत वाचल्यावर रचलेल्या आपल्या 'Maria Stuart' या काव्यात कैदेंत असलेल्या स्काटलंडच्या राणीनें आपल्या कारागृहातून एका मेघाला स्वदेशी संदेश देऊन पाठविले असे संविधानक घातले आहे. असो.

विख्यात आंग्ल तत्त्वज्ञ व ग्रंथकार कार्लाईल याने आपल्या एका ग्रंथात कधी काळी शेक्सपीयर व हिंदी साम्राज्य यांपैकी एकाचीच निवड करणे जरूर झाल्यास आपण शेक्सपियरच पसंत करू असे म्हटले आहे. कार्लाईलचे हें मत आज प्रत्येक इंग्रज मान्य करील असे नाही. तथापि त्यावरून अभिजात ग्रंथकाराचे राष्ट्रातील विचारी लोकांस किती महत्त्व वाटत असतें हें दिसून येईल. समृद्ध, स्वतंत्र व एकधर्मी इंग्लंडला शेक्सपियरचें महत्त्व वाटतें त्याच्या शतपट कालिदासाचें महत्त्व दरिद्री, पराधीन आणि विविध जाति, पंथ व भाषा यांनी विभागलेल्या हिंदुस्थानास वाटले पाहिजे. धर्म, संस्कृति, भाषा यांप्रमाणेच अभिजात व सर्वमान्य ग्रंथकाराचीही राष्ट्राच्या एकीकरणास मदत होते. याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे कालिदास होय. उत्तरेस पंजाबापासून दक्षिणेत मद्रासेपर्यंत व पश्चिमेस महाराष्ट्रापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रांतांच्या विद्वानांनी आत्मीयतेनें कालिदासाचा काल, जीवित व ग्रंथ यांचीं गूढ रहस्यें उलगडण्यास मदत केली आहे. हिंदु संस्कृति व संस्कृत भाषा यांचा युरोपीय विद्वानांस प्रथम परिचय झाला तो कालिदासाच्या भाषांतरित शाकुंतलामुळेंच. आज समृद्ध व स्वतंत्र पाश्चात्य देशांत दरिद्री व परतंत्र हिंदी लोकांनी अभिमानानें सांगण्यासारख्या गोष्टींत कालिदासाच्या ग्रंथांचा समावेश केला पाहिजे. इंग्लंडचा शेक्सपीयर, जर्मनीचा गटे, इटलीचा डांटे यांच्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानच्या कालिदासासही जगाच्या कविमालिकेंत प्रमुख स्थान मिळालें आहे. अशा कविश्रेष्ठाचे ग्रंथ कोणता हिंदी मनुष्य अभिमानानें वाचणार नाही?

—:0:—

कालिदासस्तुतिकुसुमाञ्जलिः ।

१ लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विषया गिरः ।
तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम् ॥ दण्डिन ।(षष्ठशतकम्)

२ निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ बाणस्य ।(सप्तमशतकम्)

३ एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ राजशेखरस्य।(दशमश०)

४ अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणौघैः ।
प्रियाङ्कपालीव विमर्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वाणी ॥श्रीकृष्णकवेः।

५. ख्यातः कृती सोऽपि च कालिदासः शुद्धा सुधा स्वादुमती च यस्य ।
वाणी मिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धोः परं पारमवाप कीर्तिः ॥
सोड्ढलस्य । (एकादशशतकम्)

६ साकूतमधुरकोकिलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ गोवर्धनाचार्यस्य ।
(द्वादशशतकम्)

७ पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ सुभाषितम्

८. काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥ सुभाषितम् ।

९. वासन्तं कुसुमं फलं च युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम् ।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो-
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रिय सखे शाकुन्तलं सेव्यताम् ॥
जर्मण्यदेशीय 'गटे' कवेः
(अष्टादशशतकम्)

पाळण्याची कल्पना सुचली. दुसरा जर्मन कवि शिलर याने मेघदूत वाचल्यावर रचलेल्या आपल्या 'Maria Stuart' या काव्यांत कैदेंत असलेल्या स्कॉटलंडच्या राणीने आपल्या कारागृहांतून एका मेघाला स्वदेशीं संदेश देऊन पाठविलें असें सविधानक घातले आहे. असो.

विख्यात आंग्ल तत्त्वज्ञ व ग्रंथकार कार्लाइल याने आपल्या एका ग्रंथात कधी काळी शेक्सपीयर व हिंदी साम्राज्य यांपैकी एकाचीच निवड करणे जरूर पडल्यास आपण शेक्सपियरच पसंत करू असे म्हटले आहे. कार्लाइलचें हें मत आज प्रत्येक इंग्रज मान्य करील असे नाही. तथापि त्यावरून अभिजात ग्रंथकाराचे राष्ट्रांतील विचारी लोकांस किती महत्त्व वाटत असतें हें दिसून येईल. समृद्ध, स्वतंत्र व एकधर्मी इंग्लंडला शेक्सपियरचें महत्त्व वाटतें त्याच्या शतपट कालिदासाचें महत्त्व दरिद्री, पराधीन आणि विविध जाति, पंथ व भाषा यांनी विभागलेल्या हिंदुस्थानास वाटलें पाहिजे. धर्म, संस्कृति, भाषा यांप्रमाणेंच अभिजात व सर्वमान्य ग्रंथकाराचीही राष्ट्राच्या एकीकरणास मदत होते. याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे कालिदास होय. उत्तरेस पंजाबपासून दक्षिणेस मद्रासपर्यंत व पश्चिमेस महाराष्ट्रापासून पूर्वेस बंगालपर्यंत सर्व प्रांतांच्या विद्वानांनी आत्मीयतेने कालिदासाचा काल, जीवित व ग्रंथ यांचीं गूढ रहस्यें उलगड-

वारिलिरिप्लुतमेघगर्जनाच्छलेन पटहध्वनिरभवत् ।
स्फुरत्कान्तिमद्विद्युद्वलय तालैस्ताण्डवमनुगतवत् ॥
तत्पुनिर्णीत त्वं च गीतवान्, कन्ते सदस्य लिखिता स्वन् ।
श्रवणभूषण मयूरपिच्छ गौर्या मूर्धनि वै निहितम् ॥

३

मनोहारिणी कुमारसम्भवकथा गायता यावती ।
श्रूयते स्म कवीश्वर ! भवता गौरीगिरिशौ नृत्यन्तौ ॥
तस्थु परित प्रमथा सर्वे शान्ततमास्च ततो मन्दन् ।
शालतन्दो नीरदमाला आवलम्बिरे गिरिशिखरम् ॥
गगनमण्डले तडिल्लतासौ न दिवाति निजमदर्शयत् ।
चण्डाला वृन्दोऽपि समर्थो न तत्समये गर्जितुमभवत् ॥
कण्ठमुन्नय निजमवलम्बत् रम्यनीप च तथा वर्हम् ।
स्कन्दमयूरो देव्यास्तरसो गिरिजाया निकटे निभृतम् ॥
किमपि चकम्पे वक्त्रचिन्तुमन्दस्मितेन देव्या ओष्ठयुगम् ।
तदनु च शीघ्र मुक्तवती सा दीर्घमल्लिशतनिश्वासम् ॥
क्षणे च तस्या नयनापाङ्गौ जाते वाष्पे परिप्लुते ।
व्रीडाकुलसम्भ्रान्तलोचना सपदि स्म च सा विलोक्यते ॥
ततस्तादृशीं देवीं गिरिजां कविकुलभूषण ! विलोकयन् ।
सपदि नीतवान् भवान् विराम मधुगान निजमधुनाप्तम् ॥

४

सुखदुःखाशानिराशादिनिर्द्वन्द्वैर्वसमिव कदाचन ।
किमभूदभिभूतो न भवानपि कथय कवीश्वर सनातन ॥
उरगाया वा राजकुले किं प्रावर्तन्त न दिवानिशम् ।
प्रवृत्त च किं हनन नारीन्त्रपाणादिभि प्रच्छन्नम् ॥

१०. ## कालिदासं प्रति *

(मज्जु गोविंदम्)

१

दिव्यो मोही विलसति विटपकुञ्जो मञ्जुरय परितः ।
त्वमेव तत्र कवीन्द्र ! प्रियया यौवनसिंहासने स्थितः ॥
जगदिदमखिलं कालिदास ! तव मरकतमणिमयपदपीठम् ।
बृहन्नभ इद तवैव मूर्धनि बिभर्ति छत्रं हेममयम् ॥
ऋतुषड्वर्गच्छलेन नूनं षडिमा वारविलासिन्य ।
भ्रमन्ति कविवर ! भवन्तमभितः सुललितलील नृत्यन्त्य ॥
मधूनि पात्रे सदा नूतनैश्छवि नवनवा बिभ्रन्ति ।
तृष्णामभिनवयौवनस्य ते प्रशमयितुं ता सिञ्चन्ति ॥
क्वापि न शोको न वा यातना न कोऽपि जन्तुर्विलोक्यते ।
नान्तरेण तव राज्ञी किञ्चित् त्वमेव राजा विराजसे ॥

२

कवितावनिताविलास ! सम्प्रति कविः केवल, नाऽयस्त्वम् ।
क्वासौ राज्ञो विदग्धपरिषद् ? क्व च भवनं भवनो यातम् ॥
क्व गत सम्प्रति कालिदास ! ननु महान् स नृपति स्वामी ते ।
क्व च सावन्ती ! हन्त न लेश कस्याप्यधुना विलोक्यते ॥
शश्वद्दिव्यानन्दस्यन्दिनि कुबेरनगरे कविनृपते ! ।
वसति सततं त्व कृतवानिति लोक सम्प्रति मन्त्रयते ॥
यदाभ्रलिहे शिखरिशेखरे सांध्यं ध्यानादनन्तरम् ।
हर्षाकुलहृदयेन भगवता शिवेन ताण्डवमारब्धम् ॥

---

*डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या कालिदासविषयक कवितांचें इंग्रजी भाषांतर जून १९१२च्या मॉडर्न रिव्ह्यूच्या अंकांत प्रसिद्ध झालें होतें त्यावरून हा संस्कृत अनुवाद माझे विद्यार्थी मित्र श्री. ना. पु. वीरकर एम्. ए. यांनी केला आहे

वारिपरिप्लुतमेघगर्जनाच्छलेन पटहध्वनिरभवत् ।
स्फुरत्कान्तिमद्विद्युद्वलय तालैस्ताण्डवमनुगतवत् ॥
सम्स्तुतिगीत त्व च गीतवान्, अन्ते सदय स्मित्वा स्वम् ।
श्रवणभूषण मयूरपिच्छ गौर्या मूर्धनि ते निहितम् ॥

३

मनोहारिणीं कुमारसम्भवकथा गायता यावत्तौ ।
स्तूयेते स्म कवीश्वर ! भवता गौरीगिरिशौ भगवन्तौ ॥
तस्थु परितः प्रमथा सर्वे शान्ततमास्त्व ततो मन्दम् ।
सायतन्यो नीरदमाला आचक्रमिरे गिरिशिखरम् ॥
गगनमण्डले तडिल्लतासौ न विलास निजमदर्शयत् ।
जलदानां वृन्दोऽपि समर्थो न तत्क्षणे गर्जितुमभवत् ॥
कण्ठमुन्नत निजमवनमयन् कमनीयं च तथा बर्हम् ।
स्कन्दमयूरो देव्यास्तस्थौ गिरिजाया निकटे निभृतम् ॥
किमपि चकम्पे क्वचित्सुमन्दस्मितेन देव्या ओष्ठयुगम् ।
तदनु च शीघ्रं मुक्तवती सा दीर्घमलक्षितनिश्वासम् ॥
क्षणे च तस्या नयनापाङ्गे जाते बाष्पे परिप्लुते ।
व्रीडाकुलसम्भ्रान्तलोचना सपदि स्म च सा विलोक्यते ॥
ततस्तादृशी देवी गिरिजा कविकुलभूषण ! विलोकयन् ।
सपदि नीतवान् भवान् विराम मधुगानं निजमसमाप्तम् ॥

४

सुखदुःखाशानिराशादिभिर्द्वन्द्वैर्धैर्यमिव कदाचन ।
किमभूदभिभूतो न भवानपि कथय कवीश्वर सनातन ॥
उपजापा वा राजकुले किं प्रावर्तन्त न दिवानिशम् ।
प्रवृत्त च किं हनन नासीत्कृपाणादिभिः प्रच्छन्नम् ॥

काही संदर्भ ग्रंथ व लेख

[ग्रंथाच्या नावापुढे अर्धवर्तुलाकृति कंसात दिलेले संक्षेप प्रस्तुत पुस्तकात घातले आहेत.]

(अ) कालिदासाचे ग्रंथ

१. ऋतुसंहार (ऋतु०) [निर्णयसागर प्रेस]
२ कुमारसंभव (कुमार०) [निर्णयसागर प्रेस]
३. मेघदूत (मेघ०) [संपादक का. बा. पाठक]
४ रघुवंश (रघु०) [सं० गो. र. नंदर्गीकर]
५ मालविकाग्निमित्र (माल०) [सं० के. शि. म. परांजपे]
६. विक्रमोर्वशीय (विक्र०) [सं० श. पां पंडित]
७. शाकुन्तल (शाकु०) [सं० प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर]

(आ) मराठी भाषांतरें

१. रघुवंश (पद्यात्मक भाषांतर) – गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर
२. महाराष्ट्र शाकुन्तल – प्रो. के. वि. गोडबोले
३. मराठी शाकुन्तल – कै. ग. ग. लेले

(इ) मराठी चर्चात्मक ग्रंथ

१. संस्कृतकविपंचक – विष्णु कृष्ण चिपळूणकर
२. साहित्यसंग्रह – कै. शि. म. परांजपे
३. विक्रमोर्वशीय सार व विचार – कै. मा. त्र्यं. लेले
४. शाकुन्तल सार व विचार – " "

(ई) संस्कृत ग्रंथ

१. बुद्धचरित (बुद्ध०) अश्वघोषकृत [सं० प्रो. कोवेल]
२. सौंदरनन्द " [सं० जॉन्स्टन्]
३ स्वप्नवासवदत्त भासकृत [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
४. प्रतिमा " [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
५. सेतुबन्ध प्रवरसेनकृत [निर्णयसागर प्रेस]
६. भरतचरित श्रीकृष्ण कविकृत [त्रिवेंद्रम् संस्कृत सीरीज]
७. काव्यमीमांसा (का० मी०) राजशेखरकृत [गायकवाड ओरिएन्टल सीरीज]
८. कामसूत्र (का० सू०) वात्स्यायनकृत [निर्णयसागर प्रेस]

निघृणार्थितानिकारानये कि ते पीडा नैव कृता ।
तीव्रवेदनाकुले त्वयि गता कि सार्धनिद्रा नैव निशा ॥
निखिलमूर्ध्नि तव कविता विमला समुल्ललास स्वच्छन्दम् ।
मन्ये शोभापद्मं विकसितमभिप्रमोदप्रभाकरम् ॥
नैवापत्तिर्न चापि शोकः परमदारुणा न वा व्यथा ।
नैताभिस्ते समवलोक्यते कविता क्वचिदपि कलङ्किता ॥
जीवितसिन्धुं प्रमथ्य गरलं प्राणहर त्वं प्राशितवान् ।
उदीर्णाश्च ये सुधातुषारा समन्ततस्तान् विकीर्णवान् ॥
रवीन्द्रनाथ ठक्कुरस्य (विश्व शतकम्)

समाप्त

कांहीं संदर्भ ग्रंथ व लेख

[ग्रंथाच्या नावापुढे अर्धवर्तुलाकृति कंसात दिलेले संक्षेप प्रस्तुत पुस्तकात घातले आहेत.]

(अ) कालिदासाचे ग्रंथ

१. ऋतुसंहार (ऋतु०) [निर्णयसागर प्रेस]
२. कुमारसंभव (कुमार०) [निर्णयसागर प्रेस]
३. मेघदूत (मेघ०) [संपादक का. बा. पाठक]
४. रघुवंश (रघु०) [सं० गो. र. नदर्गीकर]
५ मालविकाग्निमित्र (माल०) [सं० के. शि. म. परांजपे]
६. विक्रमोर्वशीय (विक्र०) [सं० श. पां. पंडित]
७. शाकुन्तल (शाकु०) [सं० प्रो. अ. बा. गजेंद्रगडकर]

(आ) मराठी भाषांतरें

१. रघुवंश (पद्यात्मक भाषांतर) – गणेशशास्त्री लेले त्र्यंबककर
२. महाराष्ट्र शाकुन्तल – प्रो. के. वि. गोडबोले
३. मराठी शाकुन्तल – के. ल. ग. लेले

(इ) मराठी चर्चात्मक ग्रंथ

१. संस्कृतकविपंचक – विष्णु कृष्ण चिपळूणकर
२. साहित्यसंग्रह – कै. शि. म. परांजपे
३. विक्रमोर्वशीय सार व विचार – कै. मा. त्र्य. लेले
४. शाकुन्तल सार व विचार – " "

(ई) संस्कृत ग्रंथ

१. बुद्धचरित (बुद्ध०) अश्वघोषकृत [सं० प्रो. कोवेल]
२. सौंदरनन्द " [सं० जॉन्स्टन्]
३. स्वप्नवासवदत्त भासकृत [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
४. प्रतिमा " [सं० म. म. गणपति शास्त्री]
५. सेतुबन्ध प्रवरसेनकृत [निर्णयसागर प्रेस]
६. भरतचरित श्रीकृष्ण कविकृत [त्रिवेंद्रम् संस्कृत सीरीज]
७. काव्यमीमांसा (का० मी०) राजशेखरकृत [गायकवाड ओरिएंटल सीरीज]
८. कामसूत्र (का० सू०) वात्स्यायनकृत [निर्णयसागर प्रेस]

९ ज्योतिर्विदाभरण
१० शिवपुराण
११ मत्स्यपुराण
१२ पद्मपुराण
१३ कथासरित्सागर सोमदेवकृत (निर्णयसागर प्रेस)

(उ) इतर भाषांतील ग्रंथ

1 K C Chattopadhyaya *The Date of Kalidasa*
2 Lachhmidhar Kalla *The Birth Place of Kalidasa*
3 Aravinda Ghose *Kalidasa*
4 S C De *Kalidasa and Vikramaditya*
5 Hillebrandt *Kalidasa* (German)
6 H D Sarma *Padmapurana and Kalidasa*
7 A B Keith *A History of Sanskrit Literature*
8 A B Keith *The Sanskrit Drama*
9 M Winternitz *Geschichte der indischen Litteratur*
10 Cambridge History of India, Vol I, Ancient India
11 V Smith *Early History of India* (E H I)
12 R G Bhandarkar *Vaishnavism, Shaivism and other Minor Religious Systems*
13 „ „ *A Peep into the Early History of India*
14 K S Aiyangar *Studies in Gupta History*
15 Fleet *Gupta Inscriptions* (G I)
16 *Archeological Survey of Western India* (A S W I)
17 H C Chakladar *Social Life in Ancient India*

(ऊ) शिवाय खालील नियतकालिकांतील शोधक व चर्चात्मक लेख —

Epigraphia Indica (Ep Ind) Indian Antiquary (Ind Ant) Annals of the Bhandarkar Institute Journal of the Royal Asiatic Society (J R A S) Indian Historical Quarterly (I H Q) Journal of the Bihar and Orissa Research Society (J B O R S), भारत इतिहास संशोधक मंडळाचें त्रैमासिक (भा इ सं मं) ज्ञानप्रकाश वार्षिक, पदमाळ; विविधज्ञान विस्तार (वि ज्ञा वि), लोकमान्य, हिंदुस्थान, भट इत्यादि

सूची